

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Boot, C.Y.E.

Citation

Boot, C. Y. E. (2014, October 9). *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29122> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boot, Corneline Yvonne Eleonore

Title: Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Issue Date: 2014-10-09

Het leger onder vuur

De Koninklijke Landmacht en
haar critici, 1945-1989

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit
Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 9 oktober 2014
klokke 16:15 uur

door

Corneline Yvonne Eleonore Boot
geboren te Breda
op 1 juli 1985

Promotoren

Prof. dr. Beatrice de Graaf

Prof. dr. Jan Hoffenaar

Prof. dr. Henk te Velde

Promotiecommissie

Prof. dr. Bart van der Boom

Prof. dr. Duco Hellema

Prof. dr. Jan van der Meulen

Prof. dr. Ben Schoenmaker

Prof. dr. Giles Scott-Smith

De uitgave van deze proefschrifteditie is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de J.E. Jurriaanse Stichting

Het soldatenlied*

Soldaten zonder wapens of geweren,
Doe mee aan deze macht,
De wapenwedloop tijdig om te keren,
Versterken wij de tegenkracht.

Refrein Raketten links, raketten rechts,
Raketten oost, raketten west
Eén zo'n bom en niemand rest.
Wij vechten tegen de wapens; de wapens van de macht.
Wij vechten tegen de waanzin; doe mee met al je kracht.
Laat heel de wereld het horen, er is geen twijfel aan.
De lieve levende wereld zal niet ten onder gaan.

Soldaten in een oorlog met "de bommen".
Wij doen er niet aan mee.
Die nieuwe mogen er van ons niet komme.
Kruisraketten NEE.

Refrein Ontwapen links, ontwapen rechts,
Ontwapen oost, ontwapen west.
Eén begin daarna de rest.
Wij vechten tegen de wapens; de wapens van de macht.
Wij vechten tegen de waanzin; doe mee met al je kracht.
Laat heel de wereld het horen, er is geen twijfel aan.
De lieve levende wereld zal niet ten onder gaan.

Ze leren ons een oorlog met "die bommen".
We vallen vlug en plat.
"Klop af die stof" en hou je van de domme.
Dat smoesje zijn we zat.

Refrein Raketten links, raketten rechts,
Raketten oost, raketten west
Eén zo'n bom en niemand rest.
Wij vechten tegen de wapens; de wapens van de macht.
Wij vechten tegen de waanzin; doe mee met al je kracht.
Laat heel de wereld het horen, er is geen twijfel aan.
De lieve levende wereld zal niet ten onder gaan.

Voor j'uniform bij deze demonstratie,
Worden wij gepakt.
Het straffen gaat maar door, er is geen gratie.
Zo wordt een vrijheid afgepakt

Refrein Ontwapen links, ontwapen rechts,
Ontwapen oost, ontwapen west.

Eén begin daarna de rest.
Wij vechten tegen de wapens; de wapens van de macht.
Wij vechten tegen de waanzin; doe mee met al je kracht.
Laat heel de wereld het horen, er is geen twijfel aan.
De lieve levende wereld zal niet ten onder gaan.

Politici beloven en beweren.
Maar wat is hun beleid,
De mensen steeds meer wapens aan te smeren,
Voor vrede en veiligheid.

Refrein Raketten links, raketten rechts,
Raketten oost, raketten west
Eén zo'n bom en niemand rest.
Wij vechten tegen de wapens; de wapens van de macht.
Wij vechten tegen de waanzin; doe mee met al je kracht.
Laat heel de wereld het horen, er is geen twijfel aan.
De lieve levende wereld zal niet ten onder gaan.

In vele tuinen tracht men ons te vangen.
Maar 't is nog altijd zo.
Onmacht en economische belangen,
Aanvaardt men ieder risico.

Refrein Raketten links, raketten rechts,
Raketten oost, raketten west
Eén zo'n bom en niemand rest.
Wij vechten tegen de wapens; de wapens van de macht.
Wij vechten tegen de waanzin; doe mee met al je kracht.
Laat heel de wereld het horen, er is geen twijfel aan.
De lieve levende wereld zal niet ten onder gaan.

Het baat niet om te klagen en kermen.
Zelfs niet een korte poos,
Het leven met raketten te beschermen,
Is onbeschaamd en nutteloos.

Refrein Ontwapen links, ontwapen rechts,
Ontwapen oost, ontwapen west.
Eén begin daarna de rest.
Wij vechten tegen de wapens; de wapens van de macht.
Wij vechten tegen de waanzin; doe mee met al je kracht.
Laat heel de wereld het horen, er is geen twijfel aan.
De lieve levende wereld zal niet ten onder gaan.

* Dit lied werd door Gilius van Bergeyk gecomponeerd ten behoeve van de vredesdemonstratie tegen de kernwapens op 29 oktober 1983.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding	11
Onderwerp	13
Vraagstelling	17
Het wettelijk kader van de Nederlandse krijgsmacht	18
Politieke legitimiteit als wetenschappelijk concept	19
De legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren zeventig	20
Legitimiteit en legitimiteitscrisis in het kernwapentijdperk	24
Operationalisering en verantwoording	26
Secundaire literatuur	30
Primaire bronnen	32
Afbakening	33
Opzet proefschrift	35
Hoofdstuk 1 De krijgsmacht en gewapende weerbaarheid, 1945-1965	37
Inleiding	37
Conflicterende opvattingen over het veiligheids- en defensiebeleid	38
De voorgeschiedenis van de weerbaarheidsorganisaties	38
De weerbaarheidsgedachte in 1945	41
Tussen twee kwaden kiezen	43
De verkiezingsoverwinning van de CPN	46
Maatregelen tegen de weerbaarheidsorganisaties	50
Het ministerie van Oorlog over gewapende weerbaarheid	55
Geen 'Nationale Garde' maar wel een 'Nationale Reserve'	57
Onenigheid over de Nationale Reserve	61
Bezwaren van het ministerie van Oorlog	61
Een 'rustige groei' in de richting van de territoriale verdediging	64
Aarzeling vanuit de samenleving	66
'Zieltjes winnen' voor de Nationale Reserve	68
Besluitvorming 'binnenskamers'	71
De overwinning van het ministerie van Oorlog	73
De impact van Indonesië en Korea	73
Naar een nieuw Koninklijk Besluit	77
De zwanenzang van de weerbaarheidsorganisaties in 1956	79
De Hongaarse opstand	80
'Gesol met zedelijke volkskracht'	82
Het einde van de weerbaarheidsgedachte	86

Afbrokkelende consensus: het pacifisme en de ban-de-bombeweging	88
Slotbeschouwing	91
Hoofdstuk 2 De roerige jaren zestig in de krijgsmacht, 1966-1971	94
Inleiding	94
Opstandige dienstplichtigen	95
De bewustwording van jongeren in de jaren zestig	96
De oprichting van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen	97
Het ministerie van Defensie voor het blok gezet	100
'Repressieve tolerantie'	102
Eerste spanningen	105
De oprichting van de Bond voor Dienstweigeraars	108
De dienstweigerprocedure	108
Dienstweigerings in de jaren zestig	109
'Overtrokken eisen van zeer negatief ingestelde lieden'	111
Het 'toegroeien naar een crisissituatie'	115
'Negativisme' in de krijgsmacht	115
De inval van de Sovjet-Unie in Praag: een einde aan het 'negativisme'?	117
Het rampjaar 1969	119
Van dienstweigeren naar protestdienen	120
Kritiek op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst	122
Provocatief gedrag van de VVDM	124
'Weg met de NAVO'	126
De Sabotagenota van Roel van Duijn en Ruud Kater	129
De nieuwe koers van de VVDM	131
De Nationale Groetdag	132
De lange haren van Rinus Wehrmann	134
'Het schieten met een kanon op een mug'	138
Wim Schul en Hans Dona	140
Sabotage in de krijgsmacht	144
De oprichting van de Volksuniversiteit voor Sabotage	144
Opruiing tot sabotage op kazerneterrein	148
De Actie Krak'et	152
Sabotagepaniek	153
'Hak 't leger in de pan'	155
Slotbeschouwing	159
Hoofdstuk 3 Confrontatie en polarisatie binnen het leger, 1972-1976	163
Inleiding	163

Keerpunt 1972	164
De radicalisering van de VVDM en de BvD	165
De Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht	166
De oprichting van de Vereniging Dienstweigeraars	168
Rechtse tegenreacties	171
De Koster en de vermaatschappelijking van de krijgsmacht	175
De militaire haardracht opnieuw op de agenda	175
'Weiger de militaire groet en doe dus maar normaal'	179
Het Soldatentribunaal	182
Confrontatie met Henk Vredeling	187
De afschaffing van een 'reliëk'	188
De Kom-paas-atie-aktie	191
De tolerantiegrens van Vredeling	195
De staking van 8 mei 1974	197
Anti-NAVO 1974	201
Het militaire beroep 'vrijwillig verplicht'?	203
De compensatiestrijd beslecht	205
Acties van dienst- en totaalweigeraars	210
Veranderingen binnen de Vereniging Dienstweigeraars	210
Kees Vellekoop	212
De erkenning van politieke gewetensbezwaren?	214
Onkruit en het totaalweigeren	217
Slotbeschouwing	219
Hoofdstuk 4 Het draagvlak van de krijgsmacht onder druk, 1977-1989	222
Inleiding	222
Alle kernwapens de wereld uit	223
De opkomst van het kernwapenprotest	223
Het NAVO-dubbelbesluit van 1979	225
Het weigeren van de site-wacht	228
Kritische beroepsmilitairen: Von Meijenfeldt en Stelling	229
De Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht	233
Reacties op de brief van 14 oktober 1980	237
Oorlog aan het militarisme	241
De radicalisering van Onkruit en de VD	241
Het 'actiejaar' 1979	243
De kernwapens te lijf	247
Demonstraties in uniform	248
Meindert Stelling in de schijnwerpers	250
De vredesdemonstratie van 21 november 1981	253

Opnieuw de straat op	258
Veel liefs uit Woensdrecht	260
Breek in en maak openbaar	264
Drie bezettingsacties	264
De overval op het Provinciaal Militair Commando	268
De Cannerberg-affaire	273
De LAMID 'een fikse slag' toegebracht	277
'Gesnuffel en gewroet' door de militaire inlichtingendiensten	278
Slotbeschouwing	282
Slotbeschouwing	286
Het grote effect van kleine groepen critici	286
Verschuivende opvattingen over de legitimiteit van de krijgsmacht	288
Rode draden in de omgang met het protest	293
De aftocht van de critici van de krijgsmacht	297
De impact van het protest op de krijgsmacht	299
Naar een proactief ministerie van Defensie	302
Noten	305
Summary	368
Lijst van afkortingen	373
Geraadpleegde archieven en personen	376
Literatuur	378
Curriculum Vitae	394

Voorwoord

Op een voorjaarsdag in april 2012 ontving voormalig Onkruit-activist Wijnand Duyvendak me voor een interview. We spraken over deze antimilitaristische actiegroep uit de jaren tachtig, maar ook over de andere burgers en militairen die de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog bekritiseerden. Duyvendak vertelde me dat hij over dit onderwerp ook regelmatig met zijn kinderen van gedachten wisselde. Volgens hem was er één vraag die zij hem steevast stelden: 'Wat was er nu eigenlijk "zo erg" aan het leger dat burgers en militairen hiertegen protesteerden?'. Het was precies deze vraag die tijdens de Koude Oorlog ook de critici van de krijgsmacht en het ministerie van Defensie bezighield. Terwijl de critici naar redenen zochten om het militaire apparaat aan te vallen, vroeg het ministerie van Defensie zich af waar hun onvrede vandaan kwam en hoe het hierop moest reageren.

Jaren nadat de rust binnen de krijgsmacht was weergekeerd, raakte ook ik gefascineerd door de manier waarop het leger tussen 1945 en 1989 meermaals onder vuur kwam te liggen. Tijdens mijn onderzoek, resulterend in dit proefschrift, heeft een groot aantal mensen mij geholpen. Ik wil hen op deze plaats graag bedanken. De Nederlandse Wetenschappelijke Organisatie (NWO) en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie hebben mijn dissertatie financieel mogelijk gemaakt. De directeur van het NIMH, Piet Kamphuis, heeft me op zijn instituut tevens een waardevol kennisplatform en faciliteiten ter beschikking gesteld.

Van onmisbare betekenis tijdens mijn promotietraject waren mijn twee promotoren, Beatrice de Graaf en Jan Hoffenaar. Ik ben hun dankbaar voor de tijd en energie die zij in mijn dissertatie hebben geïnvesteerd. Door hun inhoudelijke kennis en kritische opmerkingen wisten zij mijn onderzoek in goede banen te leiden. Mijn derde promotor, Henk te Velde, vulde zijn collega's steeds goed aan. Hij zorgde ervoor dat ik de grote lijnen van mijn verhaal bleef zien en mijn manuscript nog verder kon aanscherpen. De leden van mijn promotiecommissie, te weten Bart van der Boom, Duco Hellema, Jan van der Meulen, Giles Scott-Smith en Ben Schoenmaker, dank ik voor hun interesse en betrokkenheid.

De afgelopen jaren heb ik veel hulp gekregen van mijn collega's aan het *Centre for Terrorism and Counterterrorism* van de Universiteit Leiden. De directeur hiervan, Edwin Bakker, heeft me een stimulerende werkomgeving geboden en me tevens zinvolle adviezen gegeven over het promoveren. Met Constant Hijzen, mijn collega-promovendus in het project van het NWO, heb ik veel leuke en inhoudelijke gesprekken gevoerd over onze beider onderzoeken. Hij begreep als geen ander hoe weerbarstig de thematiek van mijn proefschrift soms was. Jelle van Buuren heeft me geënthousiasmeerd voor sociaalwetenschappelijk onderzoek en me tevens ingewijd in de beginselen van 'legitimiteit' als wetenschappelijk concept. Met Bas von Benda-Beckmann heb ik tijdens de lunch vaak inspirerende gesprekken gevoerd over het uitvoeren van historisch onderzoek.

Tijdens mijn speurtocht naar interessant bronnenmateriaal heb ik veel archieven bezocht. De medewerkers van het Nationaal Archief, de Semi-Statistische Archiefdiensten van het

ministerie van Defensie, de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, de Bibliotheek en Archiefdiensten van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het Anti-Militaristies Onderzoekskollektief en het *Bundesarchiv* in Freiburg waren allen zeer toegankelijk, behulpzaam en geïnteresseerd. Mijn onderzoek kwam vervolgens tot leven door de documenten, foto's en verhalen die enkele tijdgenoten met mij deelden. Ik dank Hans Alles, Dick Bijl, Ben Dankbaar, Wijnand Duyvendak, Prosper Ego, Niek van Essen, Piet Groeneveld, Jan Halkes, Kees Kalkman en Anne Vaillant.

Ondertussen volgde mijn naaste omgeving mijn wederwaardigheden in de academische wereld met interesse. Mijn ouders hebben altijd in me geloofd en ervoor gezorgd dat ik het beste uit mezelf haalde. Cristijn, Rosanne en Sam brachten veel geduld op voor mijn historische verhalen en haalden me op de goede momenten achter mijn boeken vandaan. Door de gezellige weekeinden met lekkere maaltijden bij mijn schoonouders kreeg ik nieuwe energie voor het schrijfproces.

Tijdens het soms eenzame promotietraject waren ook mijn vrienden en vriendinnen van grote betekenis. David en Tjörven volgden mijn vorderingen met interesse en stonden me steeds met raad, daad en een flinke portie humor bij. De aanwezigheid en belangstelling van Anne, Annette, Aukje, Bettina, Charlotte, Elise, Ingo, Isabel, Jeannine, Maaïke, Mira, Ruben, Sebastiaan en Tanja was voor mij onmisbaar. Zij zorgden voor afleiding, bewaakten mijn welzijn en boden een luisterend oor.

Mijn grootste dank gaat tot slot uit naar Richard. Niemand anders heeft de totstandkoming van deze dissertatie van zo dichtbij meegemaakt. Met evenveel liefde als geduld vond ik hem altijd aan mijn zijde. Aan hem draag ik dit proefschrift op.

Inleiding

Op 4 november 1969 haalde de Haarlemse leraar R. Kater de kranten door op de publieke tribune van de Tweede Kamer zijn oproepkaart voor de militaire dienst te verbranden.¹ In letterlijke en figuurlijke zin beoogde hij met zijn daad de maatschappelijke discussie over de legitimiteit van de krijgsmacht te laten opvlammen. Kater kreeg in december 1969 bijval van het Amsterdamse gemeenteraadslid R. van Duijn. Van Duijn was tevens ex-Provo-leider en sinds 1969 aanvoerder van de Kabouterbeweging. Op 22 december 1969 brachten Kater en Van Duijn samen een nota uit met de titel 'Demokratie als afschrikkingswapen', die in de volksmond bekendheid verwierf onder de naam 'Sabotagenota'. In hun nota beschouwden Kater en Van Duijn krijgsmachten, waaronder de Nederlandse, als een bedreiging voor de veiligheid van de staat. Volgens hen was geweldloosheid effectiever om een potentiële militaire aanval op het grondgebied te voorkomen.² Kater en Van Duijn schrokken er niet voor terug hun ideeën over de landsverdediging en de tegenwerking van de krijgsmacht in radio- en televisie-uitzendingen te verkondigen.

De acties van Kater en Van Duijn vormden de aftrap voor een ware sabotagehype, die aantoonde dat aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig ook anderen de legitimiteit van het militaire apparaat ter discussie stelden. In januari 1970 richtten Van Duijn, Kater en leden van de in 1967 opgerichte Bond voor Dienstweigeraars (BvD) de 'Volksuniversiteit voor sabotage, pseudo-erotiek en andere vormen van democratisch verzet' op. Deze volksuniversiteit moest de bevolking, en in het bijzonder de dienstplichtigen, leren hoe zij geweldloos verzet en obstructie konden plegen.³ Ter informatie bracht de BvD drie sabotagepamfletten uit met de namen S1, S2 en S3.⁴ Op 11 maart 1970 vielen dertig leden van de volksuniversiteit bovendien de Juliana van Stolbergkazerne in Amersfoort binnen, in de hoop de daar aanwezige dienstplichtigen door overhandiging van hun pamfletten tot ondermijning van de krijgsmacht te bewegen.⁵

In april 1970 kreeg ook de eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen - de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) - met sabotage te maken. In *Luctor*, het VVDM-afdelingsblad in Oirschot, verscheen namelijk een artikel met als onderwerp tegenwerking van het leger. 'Het enige wat je moet doen is je verzetten en leiding geven in dat verzet. Pleeg obstructie waar je kan. Saboteer het systeem. Revolteer. Laat merken dat je er bent. Waarom geen stenen bij het Ministerie van Uitbuiters (vroeger Defensie) naar binnen gekeild? Waarom geen stormloop op dat centrum van paternalisme?', zo schreef een anonieme auteur.⁶ De redactie van *Luctor* distantieerde zich in een naschrift van het artikel, maar wilde niet bekend maken wie de auteur ervan was.⁷

Een nieuwe oproep tot sabotage volgde in september 1970. Dit keer was de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) hiervoor verantwoordelijk. Met haar 'Actie Krak'et' beoogde de PSP het defensiebudget binnen vier jaar af te schaffen en het geld dat vrijkwam in onderwijs of woningbouw te investeren. De PSP beschikte ook over een alternatief voor de huidige de-

fensiepolitiek: 'Wij verdedigen ons zelf wel. Door kritisch onderwijs, dat leert leugens en propaganda van waarheid te onderscheiden. Door de tientallen vormen van geweldloos verzet, non-coöperatie, staking en sabotage. Die zijn veel doeltreffender tegen het soort gevaren dat wij te duchten hebben'.⁸

De Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO) zond op 25 september een uitzending uit waarvoor de omroep met dienstplichtigen over sabotagemotieven en -mogelijkheden had gesproken.⁹ Op 12 oktober verscheen vervolgens het bericht dat op de Johan Willem Frikazerne in Assen een sabotageactie had plaatsgevonden. In de brandstoftanks van 21 tanks was suiker en zand aangetroffen. De daders lieten in het wachthuisje van de kazerne een briefje achter met de volgende tekst:

'Onze sabotagedaad dient een positief doel, namelijk: druk uitoefenen op het leger, in de hoop het leger duidelijk te maken dat het zich opheffen moet omdat wij niet gesteld zijn op het leger, de maatschappij onder druk te zetten met de bedoeling, dat de koning gauw een wet uitvaardigt, die het leger moet helpen aan zijn irreëel, ridicul en noodlottig bestaan een einde te maken. We hopen door onze daad de publieke opinie te mobiliseren, de openbare mentaliteit wakker te schudden, te prikkelen'.¹⁰

De opruiing tot en de daadwerkelijke sabotage stonden in 1969 en 1970 regelmatig op de agenda van de ministerraad en de Tweede Kamer. De ministers discussieerden met elkaar over de vraag of de legitimiteit van de krijgsmacht door de obstructie onder druk werd gezet of dat deze zelfs een gevaar vormde voor de nationale veiligheid. De fractievoorzitter van Democraten 1966 (D'66), H.A.F.M.O. van Mierlo, weigerde 'om in die stupide rats, kuch en bonentaal, die al zo oud is als de soldaten, een bedreiging van onze nationale veiligheid te zien'.¹¹ Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk M.A.M. Klompé (Katholieke Volkspartij, KVP) dacht daar anders over. Zij liet de VPRO-uitzending van 25 september 1970 wegens haar vermeende staatsgevaarlijke karakter aan de Omroepwet toetsen en berispte de VPRO.¹² Als gevolg van deze reacties stond de Koninklijke Landmacht gedurende een paar dagen in de schijnwerpers en ontstond in de media en op de kazernes grote bezorgdheid over sabotage.

De Chef van de Generale Staf, luitenant-generaal W. van Rijn, had de sabotage in de Legerraad toen reeds verheven tot belangrijkste agendapunt. De politieke leiding en de bevelhebber beschouwden de aanval op het leger namelijk als een ernstige 'ondermijning van de krijgsmacht'.¹³ Minister van Defensie W. den Toom (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, VVD) vreesde voor nieuwe sabotagegevallen indien het ministerie van Defensie niet streng tegen deze obstructie zou optreden.¹⁴ De defensieleiding maakte zich bovendien zorgen om de financiële gevolgen van de ondermijning van de krijgsmacht.¹⁵ Om de landmacht zo goed mogelijk door de onrust heen te leiden, bepleitte Den Toom de strafrechtelijke vervolging van iedereen die opriep tot sabotage, sabotage pleegde of krijgstuchtondermijnende publicaties uitbracht. Van Rijn was het met hem eens, maar vond dat het Wetboek van Militair Strafrecht te weinig mogelijkheden bood om tegen sabotage op te treden. Hij stelde voor hierin een nieuw

wetsartikel op te nemen, waarmee de krijgsraad saboteurs een gevangenisstraf kon opleggen van maximaal negen jaar.¹⁶

Onderwerp

De sabotageperikelen waar de Koninklijke Landmacht mee werd geconfronteerd, zijn onderdeel van een discussie die in 1969 en 1970 werd gevoerd over het nut en de noodzaak van de krijgsmacht. Deze perikelen stonden niet op zichzelf, maar vormen slechts één voorbeeld voor de manier waarop kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen tijdens de Koude Oorlog het veiligheids- en defensiebeleid in het algemeen en de legitimiteit van de krijgsmacht in het bijzonder ter discussie stelden. Deze fundamentele kritiek en de reactie van het ministerie van Defensie hierop vormen het onderwerp van deze studie.

Spanningen in de verhouding tussen de krijgsmacht en de samenleving zijn inherent aan het bestaan van de Nederlandse krijgsmacht door de geschiedenis heen.¹⁷ De Koude Oorlogsperiode vormde daarop geen uitzondering. De belangrijkste zaken die de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij tussen 1945 en 1989 beïnvloedden, waren de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië, de splijtende spanning tussen West en Oost, de maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig en zeventig en de nucleaire bewapening. De Duitse inval en de snelle capitulatie van Nederland in mei 1940, allereerst, vormden een (traumatische) herinnering die nog lang bleef hangen in het collectieve geheugen van de krijgsmacht en de bevolking. Binnen de krijgsmacht heerste het beeld dat gebreken in de opleiding van militairen, hun uitrusting en het materieel tot de snelle capitulatie in mei 1940 hadden geleid. De bevolking kon - kort gezegd - weinig waardering opbrengen voor een krijgsmacht die zich in vijf dagen tijd had laten overrompelen, en een regering die het hazepad had gekozen en het land in de steek had gelaten. Ze had meer sympathie voor de 'verzetshelden', die hun strijd tegen de Duitse bezetter ondergronds voortzetten.¹⁸ Het ministerie van Oorlog¹⁹ was teleurgesteld over de geringe mate van waardering voor de krijgsmacht. Het nam zich voor om na de bevrijding meer in de eigen organisatie te investeren. Op die manier moest een herhaling van mei 1940 worden voorkomen en de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij duurzaam worden verbeterd.²⁰

Na de bevrijding van Nederland in mei 1945 maakte de negatieve houding van de bevolking plaats voor waardering ten aanzien van de krijgsmacht en de geallieerden, die het land hadden bevrijd.²¹ De bevolking begreep dat in mei 1940 de neutraliteitspolitiek ter 'afschrikking' van de vijand had gefaald en dat het nieuwe veiligheids- en defensiebeleid daarom niet langer van neutraliteit en afzijdigheid kon uitgaan. De verdediging in bondgenootschappelijk verband moest voorop worden gesteld.²² Dit nieuwe beleid kreeg in 1948 vorm in het lidmaatschap van de Westerse Unie en in 1949 in dat van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). Nederland moest zich meestal schikken naar de grotere mogendheden, met de Verenigde Staten voorop. De verhouding tussen krijgsmacht en maatschappij veranderde ten dele.

De krijgsmacht moest nu immers naast het directe landsbelang ook het collectieve belang van het bondgenootschap dienen, ongeacht of de bevolking het daar altijd mee eens was. Een ander aspect dat de civiel-militaire betrekking veranderde was de grote toename van het aantal dienstplichtigen in vreedstijd. Hierdoor werd de aanwezigheid van de krijgsmacht in de samenleving groter en dat maakte haar vatbaarder voor kritiek.

Een kwestie die de relatie tussen krijgsmacht en maatschappij al snel na de Tweede Wereldoorlog belastte, was de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949. Vooral de uitzending van tienduizenden dienstplichtigen zette deze relatie onder druk. Een indicatie daarvoor vormden de dienstweigeraars, de mannen die hun militaire dienst weigerden en hun vervangende, civiele dienst in een tewerkstellingsobject verrichtten. Hun aantal nam vanaf 1946 sterk toe toen de eerste naoorlogse lichterding dienstplichtigen naar Nederlands-Indië vertrok, maar daalde weer naarmate de strijd in Nederlands-Indië voortduurde. In totaal 1.888 mannen weigerden tussen 1945 en het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid in 1949 hun militaire dienst. Bovendien telde de krijgsmacht in deze periode 4.025 deserteurs. Dit waren dienstplichtigen die na een kort inschepingsverlof voor hun vertrek naar Nederlands-Indië niet meer terugkeerden. De meeste dienstweigeraars en deserteurs hadden principiële of persoonlijke redenen en geen politieke motieven om hun militaire dienst respectievelijk hun uitzending naar Nederlands-Indië te weigeren. Ze hadden angst voor wat ze hier zouden aantreffen en wilden na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog niet opnieuw bij een oorlog betrokken raken.²³ Door hun weigering en desertie en hun opvatting over oorlog en vrede trokken zij indirect het veiligheids- en defensiebeleid in twijfel. Deze twijfel breidde zich in de loop van het conflict ook uit onder de militairen die wel naar Nederlands-Indië gingen. Veel beroepsmilitairen vroegen zich bij terugkomst in Nederland af of zij wel het juiste beroep hadden gekozen.²⁴ Spoedig echter, met het heftiger worden van de Koude Oorlog, waren deze geluiden nauwelijks meer te beluisteren.

Maatschappelijke en internationale veranderingen in de jaren zestig waren eveneens van invloed op de verhouding tussen de krijgsmacht en de samenleving. Burgers werden vanaf de jaren zestig mondiger en eisten meer directe inspraak ten aanzien van allerhande thema's. De omgangsvormen en tradities in de krijgsmacht en de rechten van militairen werden een onderwerp van discussie. Een ander thema was het veiligheids- en defensiebeleid. Twee factoren die het kritische denken over dit beleid vanaf de jaren zestig mede beïnvloedden waren de détente en de nucleaire bewapening. De ontspanningsfase in de Koude Oorlog zorgde ervoor dat het geloof in de Sovjet-dreiging afnam. Nu de grootste militaire vijand minder gevaarlijk leek te worden, stelde een toenemend aantal burgers zich de vraag of de krijgsmacht en de NAVO nog wel noodzakelijk waren. Zij vroegen zich naar aanleiding van de nucleaire bewapening tevens af of het, vanwege hun vernietigende karakter, wel moreel verantwoord was om kernwapens in te zetten of daarmee te dreigen. De media en sommige politieke partijen speelden op de maatschappelijke debatten in, wat soms leidde tot polarisatie tussen de krijgsmacht en de samenleving. Het feit dat het veiligheids- en defensiebeleid en de gang van zaken binnen de krijgsmacht meer in de openbare belangstelling stonden, zorgde ervoor dat de krijgsmacht meer rekening

moest houden met kritische burgers die vraagtekens zetten bij haar (wijze van) bestaan. Dit bleef zo tot het einde van de Koude Oorlog.²⁵

Tussen 1945 tot 1989 zijn verschillende fases aan te wijzen waarin kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid bekritiseerden. Kort na de oorlog richtten oud-verzetsstrijders met conservatief-nationalistische sentimenten zogenaamde 'weerbaarheidsorganisaties' op. Deze moesten de rechtstaat beschermen tegen de binnenlandse communisten. De krijgsmacht kon deze taak volgens de oud-verzetsstrijders niet op zich nemen vanwege haar intensieve betrokkenheid bij de oorlog in Nederlands-Indië, die alle andere taken op het tweede plan zette. Volgens de weerbaarheidsorganisaties leidden ook de naoorlogse wederopbouw van de krijgsmacht en de daarmee gepaard gaande bureaucratische discussies de militaire aandacht af van de communistische vijand.²⁶ De weerbaarheidsorganisaties wilden het geweldsmonopolie van de krijgsmacht doorbreken en door middel van 'gewapende weerbaarheid' zelf een bijdrage leveren aan de bestrijding van het communisme.

De weerbaarheidsorganisaties werden door toedoen van de regering, met een bijzondere rol voor de minister van Oorlog, tussen 1948 en 1951 buiten spel gezet. Vervolgens brak in de jaren vijftig een periode aan van stabiliteit, consensus en zelfs een zekere maatschappelijke desinteresse in het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Lang duurde deze periode echter niet. De weerbaarheidsgedachte leefde in 1956 een laatste keer op, toen de Sovjet-Unie de Hongaarse opstand met harde hand beëindigde. Weerbare burgers vreesden dat de Sovjet-Unie ook Nederland kon binnenvallen en inlijven. Deze angst werd gedeeld door veteranen die in Nederlands-Indië of Korea hadden gediend. Zij geloofden dat de bevolking over een hernieuwd militair bewustzijn moest beschikken om een dreiging van de Sovjet-Unie te kunnen afwenden. Tegelijkertijd tekenden zich door de opkomst van het pacifisme en het protest tegen kernwapens op Nederlands grondgebied eind jaren vijftig ook al de contouren van een nieuwe tijd af. De ideeën over de versterking van de krijgsmacht maakten plaats voor kritiek op die krijgsmacht.

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig kwam de krijgsmacht evenwel pas goed onder vuur te liggen. De aanvallen op het militaire apparaat kwamen nu vooral van 'links'. Een groep jongeren schopte tegen de krijgsmacht aan als onderdeel van het establishment. De dienstplicht maakte het mogelijk dat zij de kritiek op de krijgsmacht tot binnen de kazernemuren uitdroegen. Dienstplichtigen richtten in 1966 de eerste militaire belangenvereniging op, de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM). Ze profileerden zich als 'staatsburgers in uniform' en wilden over dezelfde rechten beschikken als hun leeftijdsgenoten in de burgermaatschappij. De krijgsmacht moest van hen 'democratiseren', waarmee ze bedoelden dat de heersende machtsstructuren moesten worden afgeschaft. Hierdoor zouden zij meer inspraak krijgen. De dienstplichtigen wensten bovendien dat de militaire normen en waarden op die van de burgermaatschappij zouden worden afgestemd. Ook de dienstweigeraars²⁷ maakten een bewustwordingsproces door. Zij verenigden zich in 1967 in de Bond voor Dienstweigeraars

(BvD) en stelden zich ten doel andere dienstweigeraars op hun rechten te wijzen en te helpen bij de dienstweigerprocedure.

De aanval op de krijgsmacht zette zich in de jaren zeventig voort. De VVDM probeerde de krijgsmacht door middel van felle acties te democratiseren en politieke rechten voor dienstplichtigen af te dwingen. De dienstplichtigen werden daarbij zelfs gesteund door een aantal kritische beroepsmilitairen. De BvD veranderde zijn naam in Bond voor Dienstplichtigen, zette zich niet langer in voor de belangenbehartiging van dienstweigeraars en kwam openlijk uit voor zijn antimilitaristische sympathieën. Zijn leden infiltrerden succesvol in de VVDM. De radicalere inslag van de VVDM en de BvD leidde in 1972 tot een polarisatie tussen organisaties die de krijgsmacht bekritiseerden en nieuwe organisaties die de krijgsmacht tegen deze aanval en kritiek poogden te beschermen.

De jaren zeventig kenden ook een grotere diversiteit aan protestorganisaties dan de jaren zestig. De in 1972 opgerichte Vereniging Dienstweigeraars (VD) zette zich in voor de begeleiding van dienstweigeraars, nu de BvD dat niet meer deed. Ze werd daarbij geholpen door Pax Christi en het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), twee kerkelijke vredesorganisaties die in 1948 respectievelijk 1966 waren opgericht. Gezamenlijk pleitten ze ervoor de Wet gewetensbezwaren militaire dienst zodanig te wijzigen dat mannen de militaire dienst niet langer alleen uit ethische of religieuze redenen konden weigeren, maar ook op grond van politieke bezwaren. Een andere nieuweling was Onkruid, een actieverband dat in 1974 begon als werkgroep van de VD en steun verleende aan de 'totaalweigeraars' - de mannen die zowel de militaire als de vervangende civiele dienst weigerden.

Vanaf het einde van de jaren zeventig vond een laatste opleving plaats in het protest tegen de krijgsmacht. De neutronenbom en de voorgenomen plaatsing van 48 kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied leidden tot grote politieke en maatschappelijke discussies. De VVDM, de BvD en het Komitee Soldaten Tegen Kernwapens (KSTK) sloten zich bij het protest aan en uitten hun morele bezwaren tegen de kernwapens. Zelfs sommige beroepsmilitairen, met als boegbeelden generaal-majoor M.H. von Meijenfeldt en kapitein M.J.F. Stelling, keerden zich in het door hen opgerichte Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK) tegen de inzet van kernwapens. Tussen 1984 en 1988 vestigden actievoerders zich met hun Vredesaktiekampen op de vliegbases Volkel en Woensdrecht en protesteerden tegen de eventuele stationering van de kruisvluchtwapens aldaar. Tegelijkertijd ontplooipte Onkruid zich in de jaren tachtig tot antimilitaristische actiegroep. Actievoerders in verschillende steden namen het voortouw tot radicale acties. Die waren gericht op de hulp aan totaalweigeraars, maar waren ook bedoeld om de krijgsmacht materieel en immaterieel schade toe te brengen en uiteindelijk op te heffen. Voor dit doel pleegde Onkruid inbraken op militair terrein, ontvreemde militaire geheimen en maakte de gegevens in publicaties en tentoonstellingen openbaar.

Het jaar 1989 vormt het eindpunt van de onderzoeksperiode. De val van de Berlijnse Muur in dat jaar en het einde van de Koude Oorlog veranderden de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving opnieuw.²⁸ Het Warschaupact als grootste bedreiging verdween en maakte plaats voor nieuwe dreigingen, zoals het internationale terrorisme. De Nederlandse

krijgsmacht ging zich meer toeleggen op het deelnemen aan vredesmissies overal in de wereld, waarvan het belang voor Nederland niet altijd duidelijk kon worden uitgelegd. De opkomstplicht voor de vervulling van de militaire dienstplicht werd in 1996 opgeschort en Nederland ging over een beroepskrijgsmacht beschikken. Door het 'verdwijnen' van de dienstplicht verloor de krijgsmacht een deel van haar maatschappelijke binding en controle, wat eveneens van invloed was op de civiel-militaire relatie. Kritiek vanuit de politiek en de maatschappij op de functie en het functioneren van de krijgsmacht veranderde na de Koude Oorlog van aard, omvang en intensiteit. Hiervan getuigen onder meer de discussies over het defensiebudget en de aanschaf van de *Joint Strike Fighter*.²⁹ Deze kritiek valt echter buiten het kader van deze studie.

Vraagstelling

In dit proefschrift wordt in de eerste plaats geanalyseerd waarom en hoe kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen in de Koude Oorlog de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelden. Daarbij wordt gekeken naar omslagmomenten in deze kritiek en ten aanzien van dit protest. In de tweede plaats wordt bestudeerd hoe het ministerie van Defensie deze kritiek op en protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid duidde. Daarbij staat de vraag centraal of en op welke wijze het ministerie deze kritiek en protesten beschouwde als een aantasting van de legitimiteit van de krijgsmacht. Er wordt op zoek gegaan naar rode draden en verschuivingen in de reacties van de defensietop en in zijn opvatting over de inhoud van het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. Ook de maatregelen die het ministerie van Defensie tegen zijn critici nam, worden besproken. Aandacht wordt bovendien besteed aan de resonantie van de kritiek op en het protest tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in de media en in de politiek. Tevens worden de tegenreacties vanuit de maatschappij op de kritiek en het protest geanalyseerd, alsmede de manier waarop het ministerie van Defensie met deze tegenreacties omging. Tot slot zullen in de conclusie, op basis van de antwoorden op de twee hoofdvragen, enkele uitspraken worden gedaan over het eventuele bestaan van een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog.

Om de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid te duiden, alsmede de reactie van het ministerie van Defensie hierop, wordt in deze inleiding een theoretisch kader geschetst rondom het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. Allereerst wordt uiteengezet hoe de staatsrechtelijke legitimiteit van de krijgsmacht, die voortvloeit uit haar inbedding in de democratische rechtsstaat, zich tot haar maatschappelijke legitimiteit verhoudt. Vervolgens wordt aandacht besteed aan het begrip 'politieke legitimiteit' en het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' als afgeleide daarvan. Daarna wordt besproken welke aandnames er binnen de militaire sociologie over de legitimiteit van de krijgsmacht bestonden. Dit vormt vervolgens de achtergrond waartegen zal worden verklaard hoe de 'legitimiteit van de krijgsmacht' in dit proefschrift wordt bestudeerd.

Het wettelijk kader van de Nederlandse krijgsmacht

De taak van de Nederlandse krijgsmacht was ten tijde van de Koude Oorlog in de grondwet vastgelegd en zij ontleende hieraan haar staatsrechtelijke legitimiteit. De krijgsmacht vormt de zwaardmacht, dat wil zeggen het ultieme geweldsmiddel, van de staat.³⁰ Zij beschikt over het geweldsmonopolie. In de grondwet van 1948 staat de functie van de krijgsmacht in artikel 188, lid 1 als volgt omschreven: 'Tot bescherming der belangen van de Staat is er een zee- en een landmacht, bestaande uit vrijwillig dienenden en uit dienstplichtigen'.³¹ Dit artikel onderging tussen 1945 en 1989 geen wijziging.³²

Tijdens de Koude Oorlog maakte Nederland, met zijn krijgsmacht, bovendien deel uit van de NAVO. Dit lidmaatschap bracht internationale 'verplichtingen' met zich mee. Het NAVO-handvest van 4 april 1949 legde de rol van de NAVO-lidstaten in het bondgenootschap als volgt vast:

'The Parties to this Treaty reaffirm their faith in the purposes and principles of the Charter of the United Nations and their desire to live in peace with all peoples and all governments. They are determined to safeguard the freedom, common heritage and civilisation of their peoples, founded on the principles of democracy, individual liberty and the rule of law. They seek to promote stability and well-being in the North Atlantic area. They are resolved to unite their efforts for collective defence and for the preservation of peace and security.'³³

Er is door politici, militairen, opiniemakers en historici reeds veel geschreven over de mate waarin Nederland aan de NAVO-'verplichtingen' gebonden zou zijn³⁴, maar deze discussie wordt in deze studie niet aangeroerd. Er wordt van uitgegaan dat Nederland in NAVO-verband diverse afspraken heeft gemaakt, die het in principe moet nakomen.

Het grondwettelijk kader geeft de krijgsmacht staatsrechtelijke legitimiteit, maar in een democratische rechtstaat vloeit daaruit niet automatisch maatschappelijke legitimiteit voort. Aan de ene kant is de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat verankerd en moet in die hoedanigheid de vrijheid daarvan beschermen. Aan de andere kant is het haar taak die vrijheid soms met militaire, ondemocratische middelen te verdedigen, zoals autoriteit, macht, fysiek geweld en afschrikking.³⁵ De vrijheid van staatsburgers wordt vanwege de nationale of collectieve veiligheid soms ingeperkt. De dreiging waartegen de krijgsmacht de democratische rechtsstaat beschermt, is voor de staatsburgers niet per definitie zichtbaar, tastbaar, meetbaar of te begrijpen.³⁶

De maatschappelijke legitimiteit van de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat wordt bepaald door de onderlinge relatie tussen de krijgsmacht, de politiek en de samenleving. Het defensiebeleid en de krijgsmacht zelf zijn in deze driehoeksverhouding onderhevig aan controle en kritiek vanuit de politiek en de samenleving en staan daardoor voortdurend in de politieke en openbare aandacht. De krijgsmacht is in deze positie vatbaar voor een aanval op

de eigen organisatie en het veiligheidsbeleid en heeft, om dat te voorkomen, de voortdurende behoefte om zichzelf naar de politiek en de samenleving toe te legitimeren.

Binnen de eigen organisatie wil de krijgsmacht autoriteit hebben over het eigen personeel en hecht zij aan de loyaliteit van dit personeel. Homogeniteit van handelen en spreken wordt binnen de krijgsmacht als noodzakelijk gezien voor het adequaat uitvoeren van haar taken.³⁷ De krijgsmacht moet er steeds op letten dat militairen en burgers haar, soms van de civiele wereld afwijkende, omgangsvormen blijven aanvaarden. Het is het meest aannemelijk dat in een kadermilitiekrijgsmacht - een krijgsmacht die bestaat uit beroepsmilitairen en dienstplichtigen - de kritiek op haar legitimiteit van binnenuit afkomstig is van dienstplichtigen. Zij hebben immers niet, zoals beroepsmilitairen, voor de krijgsmacht als werkgever gekozen en hebben meer binding met de burgermaatschappij. Kritiek buiten de krijgsmacht neemt vaak de vorm aan van alternatieve opvattingen ten aanzien van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Hierbij geldt dat hoe groter de politieke en maatschappelijke steun voor de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid is, des te kleiner de kans is dat deze alternatieve opvattingen in de samenleving, de politiek of onder het krijgsmachtpersoneel, voet aan de grond kunnen krijgen.³⁸

Politieke legitimiteit als wetenschappelijk concept

Zowel de staatsrechtelijke als de maatschappelijke legitimiteit van de krijgsmacht kan, vanwege haar verankering in de democratische rechtsstaat, worden opgevat als afgeleide van het begrip politieke legitimiteit. Alvorens op de legitimiteit van de krijgsmacht als wetenschappelijk concept kan worden ingegaan, moet daarom eerst bij dit begrip worden stilgestaan. Naar de betekenis van het begrip politieke legitimiteit is reeds veel onderzoek verricht. Binnen dit onderzoek kunnen de descriptieve en de normatieve benadering van legitimiteit van elkaar worden onderscheiden. Filosofen met een descriptieve benadering stellen dat de mate van politieke legitimiteit afhankelijk is van de steun van de bevolking voor de bestaande machtsstructuren en instituties. Volgens deze definitie kan elk regime als legitiem worden beschouwd, zelfs ondemocratische regimes. Weber, die wordt beschouwd als het archetypische van de descriptieve benadering van legitimiteit, beschreef politieke legitimiteit als het 'geloof in legitimiteit'.³⁹

Latere aanhangers van de descriptieve benadering zijn bijvoorbeeld S.M. Lipset en D. Easton. Lipset was in 1959 van mening dat er van politieke legitimiteit sprake was wanneer de waarden die de samenleving van belang vond, dezelfde waarden waren die het politieke systeem uitdroeg.⁴⁰ Easton definieerde in 1965 legitimiteit als 'the conviction on the part of the member that it is right and proper for him to accept and obey the authorities and to abide by the requirements of the regime. It reflects the fact that in some vague or explicit way he sees these objects as conforming to his own moral principles, his own sense of what is right and proper in the political sphere'. Voor Easton was politieke steun het belangrijkste kenmerk van legitimiteit. Deze politieke steun betrof de acceptatie van de politieke gemeenschap, het politieke regime en de politieke gezagsdragers of actoren. Indien de politieke steun afnam, nam

volgens Easton ook de legitimiteit van een institutie binnen of van het politieke systeem of de democratie in zijn geheel af.⁴¹

Wetenschappers die politieke legitimiteit op normatieve wijze benaderen, stellen dat een regime over legitimiteit beschikt wanneer het aan bepaalde normen voldoet of op (vooraf gemaakte) afspraken berust. De 'juistheid' van een regime bepaalde de mate van legitimiteit daarvan. De filosoof J.J. Rousseau is het archetype van deze benadering van legitimiteit. In zijn politieke filosofie verenigden burgers zich door een sociaal contract met zichzelf te sluiten, waarin stond dat zij de macht aan de vorst delegeerden. Dit contract diende als moreel fundament van de door de vorst geregeerde maatschappij.⁴² Na Rousseau hebben veel filosofen politieke legitimiteit vanuit een normatief perspectief benaderd. J.B. Rawls stelde bijvoorbeeld in 1971 dat op politiek-filosofische wijze kon worden vastgesteld wat een rechtvaardige samenleving was. Elke samenlevingsvorm zou vervolgens aan die norm kunnen worden getoetst.⁴³ R. Nozick vroeg zich in 1974 af in hoeverre een staat zijn wil mocht opleggen aan mensen die over sterke en uitgebreide burgerrechten beschikten. De meest legitieme, utopische staat schaadde deze burgerrechten volgens Nozick het minst mogelijk. Hij pleitte voor het bestaan van de 'minimale staat'. In deze staatsvorm werden burgers vrij gelaten en beheerste de staat alleen het geweldsmonopolie.⁴⁴

De legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren zeventig

Anders dan ten aanzien van het begrip politieke legitimiteit, bestond er lange tijd consensus over het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. De descriptieve benadering van Weber werd algemeen aanvaard. Weber stelde dat de krijgsmacht, als deel van het staatsapparaat, haar legitimiteit automatisch verkreeg uit haar verbondenheid met de staat.⁴⁵ Pas in de tweede helft van de jaren zeventig doorbraken militairsociologen, dat wil zeggen sociologen wier studieobject de krijgsmacht is, de consensus over wat moest worden verstaan onder de legitimiteit van de krijgsmacht. Zij bouwden de descriptieve benadering van Weber verder uit en voegden hier nieuwe dimensies aan toe.

Militairsociologen legden zich in de jaren zeventig op de legitimiteit van de krijgsmacht toe, omdat toen binnen de sociologie een nieuwe denkrichting ontstond. Enkele kritische sociologen beweerden dat, door het Oost-West conflict en de daarmee gepaard gaande bewapeningswedloop, legers in de samenleving zeer machtig konden worden. Ze vreesden voor militarisme of een militarisering van de maatschappij. Volgens hen was de krijgsmacht te weinig in de democratische rechtsstaat verankerd. Een aantal militairsociologen was het hier niet mee eens en wilde door onderzoek de opvatting bestrijden dat door toedoen van de krijgsmacht sprake was van militarisme of een militarisering van de samenleving. Zij waren juist van mening dat in het leger steeds meer maatschappelijke invloeden doordrongen. Hun onderzoek bood hun ten tweede de mogelijkheid vast te stellen onder welke condities een leger de grootste mate aan legitimiteit bezat zonder dat van militaristische tendensen sprake was. Anders dan Weber waren de militairsociologen in de jaren zeventig van mening dat de legitimiteit van de

krijgsmacht veel meer afhankelijk was van een goede relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving dan van een goede relatie tussen de staat en de krijgsmacht. Tegen de achtergrond van maatschappelijke kritiek op de krijgsmacht stelden zij dat de krijgsmacht legitimiteit bezat wanneer de samenleving haar aanwezigheid, taken en de manier waarop zij macht uitoefende, accepteerde. Door middel van hun onderzoek konden de militaarsociologen, ten derde, een wetenschappelijk antwoord formuleren op de maatschappelijke kritiek ten aanzien van de krijgsmacht.⁴⁶

Een mijlpaal in deze ontwikkeling in de militaire sociologie was een bundel die de Britse socioloog G. Harries-Jenkins en de Nederlandse socioloog J.A.A. van Doorn in 1976 uitbrachten getiteld *The military and the problem of legitimacy*. Deze bundel verscheen naar aanleiding van het achtste wereldcongres in de sociologie, dat in augustus 1974 plaatsvond en waaraan vijftig sociologen uit 24 landen deelnamen. In het eerste deel van deze bundel gaven Van Doorn, Harries-Jenkins en M. Janowitz elk hun eigen invulling aan het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' in West-Europa.⁴⁷ De discussie over de duiding van dit begrip mondde tegelijkertijd uit in een debat over het bestaan van een mogelijke 'legitimiteitscrisis in de krijgsmacht'.

Van Doorn, die midden jaren zeventig onder andere buitengewoon hoogleraar sociologie aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda was, schreef in zijn artikel 'The military and the crisis of legitimacy' dat de krijgsmacht pas legitiem was wanneer haar bestaan en haar gebruik van machtsmiddelen door de samenleving werden geaccepteerd. Van Doorn ging er vanuit dat bij het 'niet vervullen van maatschappelijke verwachtingen een afname van legitimiteit dreigt'. Legitimiteit voor de krijgsmacht bestond voor hem uit drie factoren. De krijgsmacht was ten eerste legitiem wanneer haar functie en taken door de samenleving werden aanvaard. Ten tweede had legitimiteit te maken met de mate waarin de militaire subcultuur overeenkomsten vertoonde met de politiek-maatschappelijke cultuur. Ten derde moest de samenstelling van de krijgsmacht representatief zijn voor de samenstelling van de politieke gemeenschap. De krijgsmacht moest, met andere woorden, de mening van het kiesgerechtigde deel van de staat representeren.⁴⁸

Veranderingen in de westerse maatschappij hadden volgens Van Doorn geleid tot een negatievere opstelling van de maatschappij ten aanzien van de krijgsmacht. De belangrijkste maatschappelijke veranderingen waren de opkomst van de welvaartsstaat, de hogere opleidingsgraad en de veranderingen in de normen en waarden. Door hun hogere opleidingsgraad en de toegenomen welvaart waren minder jongeren bereid in het leger carrière te maken. De hoger opgeleide jongeren die hun dienstplicht vervulden, waren kritischer en probeerden hun normen en waarden op de krijgsmacht te projecteren. De kloof tussen de krijgsmacht en de maatschappij werd bovendien groter door de in de samenleving aanwezige pacifistische en antimilitaristische sentimenten.⁴⁹

Volgens Van Doorn kon deze gespannen relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving leiden tot een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht. Dat kon een externe legitimiteitscrisis zijn, wanneer de maatschappelijke acceptatie van en steun voor de krijgsmacht afnam. Het kon

ook een interne legitimiteitscrisis zijn, wanneer delen van het krijgsmachtspersoneel zich niet meer konden verenigen met de vorm of de taken van de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. Van Doorn noemde in zijn artikel kenmerken van een legitimiteitscrisis, maar gaf daarbij niet aan of deze betrekking hadden op het interne of het externe aspect van de legitimiteitscrisis. De kenmerken van een legitimiteitscrisis waren volgens Van Doorn de afnemende acceptatie van de krijgsmacht, de toenemende openlijke kritiek op de krijgsmacht, de afnemende populariteit van de dienstplicht, het verlies van de institutionele identiteit van de krijgsmacht en de professionalisering van het leger.⁵⁰

Met het begrip 'professionalisering' doelde Van Doorn op de gelijktijdige afname van het aantal dienstplichtigen in de krijgsmacht enerzijds en de toename van het aantal beroepsmilitairen anderzijds. Hoewel professionalisering niet per definitie een afname van legitimiteit hoefde te betekenen, was een afname van de civiele invloed op het leger volgens Van Doorn toch een kenmerk van een legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Van Doorns interpretatie van het begrip professionalisering, gekoppeld aan zijn opvattingen over de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht, was meer nog dan de andere door hem genoemde kenmerken van een legitimiteitscrisis sterk tijd- en plaatsgebonden. Zijn belangstelling voor professionalisering kwam voort uit de binnen de Nederlandse krijgsmacht en in de samenleving in de jaren zeventig gevoerde discussie over de wenselijkheid de bestaande kader-militiekrijgsmacht te vervangen door een beroepsleger.

Volgens Harries-Jenkins, in zijn bijdrage 'Legitimacy and the problem of order', waren er drie analytische modellen voor de manieren waarop een krijgsmacht in een samenleving over legitimiteit kon beschikken. In het militocratische model kon de krijgsmacht op volledige maatschappelijke steun rekenen. De krijgsmacht werd in dit model gezien als de grondlegger van de natie, maar ook als het laatste bastion waar de natie zich aan vasthield. Kritiek op de krijgsmacht was in dit model afwezig. Daartegenover stond het anarchistische model, waarin de krijgsmacht werd gezien als een representant van de heersende orde, die in zijn geheel moest worden afgeschaft. Volgens het democratische model was de krijgsmacht slechts een legitiem machtsmiddel indien haar bestaan en gebruik van macht door de samenleving werden geaccepteerd. Hieruit vloeide voort dat de krijgsmacht aan kritiek onderworpen kon zijn.⁵¹

Harries-Jenkins gaf toe dat deze indeling van de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving in drie modellen erg zwart-wit was. Hij ging er echter wel vanuit dat het democratische model het beste overeenkwam met de civiel-militaire relaties zoals die in de meeste West-Europese landen bestonden. Harries-Jenkins stelde dat de samenleving vooral de militaire taak tot handhaving van de openbare orde bekritiseerde. Staten bepaalden zelf wanneer de krijgsmacht voor de ordehandhavingstaak werd ingezet, en de afspraken die hierover in de politiek werden gemaakt konden niet vanzelfsprekend op brede maatschappelijke steun rekenen.⁵² Voor Harries-Jenkins betekende de mate van 'legitimiteit van de krijgsmacht' in de jaren zeventig dan ook de mate waarin de krijgsmacht ongestoord haar bijdrage kon leveren aan de openbare ordehandhaving. Een legitimiteitscrisis ontstond wanneer de samenleving de manier waar-

op de krijgsmacht een bijdrage leverde aan de handhaving van de openbare orde sterk afkeurde.

Voor het afwenden van een legitimiteitscrisis was het volgens Harries-Jenkins noodzakelijk dat de krijgsmacht en de samenleving hun opvattingen uitwisselden over de rol van de krijgsmacht in de openbare ordehandhaving. Zij moesten bepalen of de inzet van de krijgsmacht noodzakelijk was om de openbare orde te beschermen, en of de openbare orde ook kon worden gehandhaafd door middel van afspraken of concensus tussen de krijgsmacht en de samenleving. Daarnaast moesten de krijgsmacht en de bevolking samen vaststellen hoe belangrijk zij de veiligheid van het land enerzijds en de vrijheid van de bevolking anderzijds vonden. Het eerste punt waarover in dat kader overeenstemming moest worden bereikt was of de bescherming van de vrijheid door militairen diezelfde vrijheid op een ander gebied niet aantastte. De discussie moest bovendien gaan over de vraag of de inzet van de krijgsmacht wel legitiem was om de vrijheid van mensen te beschermen, indien de vrijheid van anderen hierdoor werd geschaad. De krijgsmacht en de samenleving moesten, tot slot, volgens Harries-Jenkins vaststellen of deze maatschappelijke vrijheid door dwang of alleen op een vrije, spontane manier mochten worden nagestreefd.⁵³

Janowitz koppelde in zijn artikel 'Military institutions and citizenship in Western societies' het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' aan het proces van natievorming in West-Europa en Amerika in de negentiende eeuw. Hij ging er vanuit dat militaire instituties in het natievormingsproces een centrale rol hadden vervuld en daar hun legitimiteit aan ontleenden. De verschillende landen gebruikten de technologie en de organisatie waarover de legers beschikten om hun natie vorm te geven. De professionalisering van de krijgsmacht, waarmee Janowitz de negentiende eeuwse overgang van een aristocratisch leger naar een massaleger bedoelde, hief de traditionele sociale stratificatie op en zorgde ervoor dat mannen uit de middenklasse tot de krijgsmacht konden toetreden, waardoor de krijgsmacht een betere afspiegeling ging vormen van de samenleving. Janowitz wees er ook op dat onder de bevolking een sterk geloof in het nationalisme bestond. De krijgsmacht representeerde dit nationalisme in haar hoedanigheid als zwaarmacht van de staat.⁵⁴

Volgens Janowitz ondergingen de krijgsmachten in de West-Europese landen na 1945 fundamentele veranderingen, met als resultaat een grotere kloof tussen de krijgsmacht en de samenleving. De bevolking kon volgens Janowitz maar moeilijk inzien waarom de krijgsmacht met kernwapens werd uitgerust en hoe een eventuele nucleaire oorlog het nationale belang kon dienen. De verkorting van de militaire dienstdiensttijd en de opkomende ideeën over een vrijwilligerskrijgsmacht maakten het voor haar bovendien moeilijker de militaire dienst te beschouwen als een integraal onderdeel van het burgerschap. Met betrekking tot de professionalisering stelde Janowitz vast dat de rekrutering van beroepsmilitairen na 1945 aan verandering onderhevig was. Officieren werden niet langer voor de militaire dienst gerekruteerd, maar meldden zich daar zelf voor aan. In de praktijk waren het veelal mannen uit dezelfde sociale milieus die aan speciale militaire scholen hun opleiding volgden. Het resultaat daarvan was dat het officierskorps minder een afspiegeling werd van de gehele maatschappij. Een voor de gehele samenle-

ving niet representatief officierskorps verzwakte volgens Janowitz de legitimiteit van de militaire institutie in die samenleving. Janowitz stelde tot slot dat het geloof in het nationalisme na 1945 afnam. De oorzaak daarvan zocht hij in de toegenomen welvaart, die zich uitte in betere opleidingskansen en hogere inkomens. Het maatschappelijke zelfbewustzijn dat hieruit voortvloeide leidde ertoe dat het nationalisme de bevolking geen zingeving meer verschaftte. In plaats daarvan zochten burgers hun heil in de consumptiemaatschappij. Door het afnemende geloof in het nationalisme nam de bereidheid om toe te treden tot de krijgsmacht, als representant van de natie, volgens Janowitz eveneens af.⁵⁵

Legitimiteit en legitimiteitscrisis in het kernwapentijdperk

Militairsociologen zetten het wetenschappelijke debat over de legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren tachtig voort. Ze deden dat niet meer alleen uit academische belangstelling en om zich te verweren tegen de beschuldiging van andere sociologen dat de krijgsmacht de samenleving militariseerde. De opkomst van de maatschappelijke vredesbeweging en haar kritiek op de nucleaire afschrikking lieten militairsociologen nu tevens versterkt geloven dat de legitimiteit van de krijgsmacht in het kernwapentijdperk onder druk was komen te staan. Een legitimiteitscrisis was in hun ogen onafwendbaar.

De militairsociologen bekritiseerden de manier waarop hun collega's uit de jaren zeventig onderzoek hadden verricht naar de legitimiteit en de mogelijke legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Hun bevindingen waren te abstract en te weinig specifiek, of juist te normatief en te weinig empirisch. De militairsociologen in de jaren tachtig voelden daarom de noodzaak door middel van empirische indicatoren beter te definiëren wanneer sprake was van een legitieme krijgsmacht en een legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Ze beschouwden het als een uitdaging een legitimiteitscrisis van de krijgsmacht niet als een probleem, maar juist als een kans te presenteren. Volgens deze sociologen had de moderne samenleving, waar de krijgsmacht deel van uitmaakte, spanningen en crises nodig om haar zwakke punten bloot te leggen en zich te kunnen ontwikkelen.⁵⁶

De militairsociologen ontmoetten elkaar in maart 1982 op een conferentie van de *Arbeitskreis Militär und Sozialwissenschaften*. Naar aanleiding van deze conferentie verscheen in 1983 een tweede paradigmatische bundel, getiteld *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenalter*. De Duitse militairsociologen W.R. Vogt en E. Wiesendahl schreven voor deze bundel relevante theoretische artikelen over de legitimiteit en de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht.⁵⁷ Hun artikelen zijn interessant, omdat ze beiden uitgaan van verschillende aannames over de legitimiteit en de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Volgens Wiesendahl in zijn artikel 'Legitimations- und Legitimitätsaspekte des Militärischen in der Demokratie. Ein Beitrag zur Legitimitätskrisendiskussion' duidde instemming van de bevolking met het bestaan van de krijgsmacht of haar taken en functies niet per se op legitimiteit voor die krijgsmacht. Instemming kon namelijk voortkomen uit stilzwijgendheid, onnadenkendheid, desinteresse of noncha-

lance. Van legitimiteit voor de krijgsmacht was volgens Wiesendahl pas sprake wanneer de bevolking uit overtuiging instemde met de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Deze overtuiging was evenwel moeilijk te meten. Empirisch onderzoek toonde het oordeel van de bevolking over de krijgsmacht aan, maar niet waarom ze dat oordeel had.⁵⁸

Omdat de legitimiteit van de krijgsmacht moeilijk meetbaar was, vormde het vaststellen van een legitimiteitscrisis ook een probleem. Volgens Wiesendahl konden politici en militairen alleen op subjectieve wijze vaststellen of er sprake was van een legitimiteitscrisis. Interessanter dan het vaststellen van de aanwezigheid van een legitimiteitscrisis vond Wiesendahl het onderzoek naar de omvang van deze crisis. Wiesendahl onderscheidde hiervoor de 'essentiële legitimiteitscrisis' en de 'punctuele legitimiteitscrisis'. De essentiële legitimiteitscrisis trad op wanneer er gedurende langere tijd sprake was van legitimiteitsproblemen in de vorm van openlijk wantrouwen en weerstand tegen de functie en structuur van de krijgsmacht en protesten tegen de veiligheids- en defensiepolitiek. Hierdoor kwamen het voortbestaan en de functie van de krijgsmacht ernstig onder druk te staan. Van een punctuele legitimiteitscrisis was sprake wanneer de bevolking niet aan de rechtvaardigheid van de defensiepolitiek en het bestaan van de krijgsmacht twijfelde, maar wel af en toe kritiek leverde op deelaspecten van het militaire beleid.⁵⁹ Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan kritiek op de dienstplicht of de inzet van bepaalde wapens.

Vogt begon zijn artikelen 'Das Theorem der Inkompatibilität. Zur Unvereinbarkeit von atomarer Militärgewalt und fortgeschrittener Gesellschaft' en 'Die Legitimitätsproblematik der Sicherheitspolitik und Streitkräfte im Kernwaffenzeitalter. Thesen zur Delegitimierung nuklearer Doktrinen, Konzepte und Instrumente der Sicherheitspolitik' met de aanname dat de zogenaamde incompatibiliteitsthese het uitgangspunt vormde van elk debat over de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij. Deze these stamt uit het begin van de negentiende eeuw en houdt in dat spanningen tussen de krijgsmacht en de samenleving inherent zijn aan de aanwezigheid van een krijgsmacht in een democratische, industriële samenleving. De krijgsmacht en de samenleving waren met elkaar incompatibel omdat ze beide een andere functie hadden. De samenleving streefde naar het vergroten van de welvaart, maar wilde daarvoor geen militair geweld aanwenden. Bovendien stemden de militaire en de maatschappelijke structuur, organisatievorm en waarden niet met elkaar overeen. De democratische samenleving hechtte waarde aan decentralisatie van macht, zelfbeschikking en gelijkheid van de bevolking. De krijgsmacht had daarentegen principes als centralisatie van macht, hiërarchie en bevelsstructuren hoog in het vaandel staan.⁶⁰

De incompatibiliteitsthese kon volgens Vogt in haar oude vorm niet op de jaren tachtig worden geprojecteerd. Hij gaf haar daarom zelf een nieuwe invulling. Toegepast op de jaren tachtig zag Vogt de oorzaak voor de incompatibiliteit tussen de krijgsmacht en de samenleving in het bestaan van de kernwapens. Door hun vernietigende werking konden deze wapens alles wegvagen wat de samenleving gedurende eeuwen zorgvuldig had opgebouwd. Hierdoor bekeek de samenleving de krijgsmacht en haar gebruik van militaire macht met argwaan, wat zich uitte in protest en verzet.⁶¹

De legitimiteit van de krijgsmacht kon volgens Vogt niet worden bestudeerd zonder rekening te houden met de incompatibiliteit tussen de krijgsmacht en de maatschappij. Legitimiteit had voor Vogt een normatief en een empirisch aspect. Het normatieve aspect betrof de mate waarin de bevolking het moreel gezien wenselijk vond om de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid te aanvaarden. Met het empirische aspect bedoelde Vogt de daadwerkelijke bereidheid van de bevolking om de militaire instituties, structuren en actoren te erkennen. De legitimiteit van de krijgsmacht vormde volgens Vogt een 'legitimiteitscyclus', waarin de legitimiteit voortdurend toe- dan wel afnam. Deze toe- en afname was aan de hand van verschillende variabelen te bestuderen, die per tijdperk anders waren. De normatieve legitimiteit van de krijgsmacht hing volgens Vogt in de jaren tachtig onder meer af van het oordeel van zingevende instanties - zoals kerken, scholen en vakbonden - over het veiligheids- en defensiebeleid. De empirisch te meten legitimiteit betrof de acceptatie van het politieke systeem, de NAVO en de hoogte van het defensiebudget.⁶²

De afname van maatschappelijke legitimiteit voor de krijgsmacht kon tot een legitimiteitscrisis leiden. Dit was volgens Vogt het geval wanneer binnen korte tijd grote delen van de bevolking de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid in haar/zijn huidige vorm niet meer waardeerden en erkenden. Vogt onderscheidde, vanuit de context van de jaren tachtig, verschillende vormen waarin de legitimiteitscrisis zich kon openbaren. Zo was er sprake van een geloofwaardigheidscrisis wanneer verschillende zingevende instanties zich niet meer achter de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid schaarde en hier zelfs tegenin gingen. De geloofwaardigheid van de krijgsmacht in de samenleving kwam hierdoor onder druk te staan. De tweede soort legitimiteitscrisis was de verdringingscrisis. Onderzoeksgegevens konden aantonen dat de samenleving nog steeds accepteerde dat de krijgsmacht een afschrikkings- en vredesfunctie vervulde, maar niet duldde dat de krijgsmacht daarvoor kernwapens gebruikte. Volgens Vogt lagen angst voor de kernwapens en de verdringing van het gebruik daarvan hieraan ten grondslag. Hierdoor leek het alsof de krijgsmacht nog steeds op veel legitimiteit kon rekenen, maar het betrof in feite slechts een soort 'schijnlegitimiteit'. De sociaal-demografische legitimiteitscrisis ontstond wanneer een te groot deel van de bevolking zich tegen de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid keerde. Volgens Vogt kon een krijgsmacht nooit op volledige legitimiteit rekenen. Het was normaal dat zo'n tien tot vijftien procent van de bevolking de legitimiteit van de krijgsmacht ter discussie stelde. Werd dat percentage groter, dan was sprake van een sociaal-demografische legitimiteitscrisis. De rechtvaardigheidscrisis, tot slot, had te maken met de vraag naar en het aanbod van legitimiteit. In een tijd waarin de krijgsmacht op minder legitimiteit kon rekenen, nam haar behoefte toe om de eigen organisatie en het veiligheids- en defensiebeleid te rechtvaardigen.⁶³

Operationalisering en verantwoording

Nu is geschetst welke aannames over de legitimiteit van de krijgsmacht door de militaarsociologen in de jaren zeventig en tachtig zijn geformuleerd, kan worden uitgelegd wat daar in deze

studie al dan niet mee wordt gedaan en hoe deze keuze valt te verantwoorden. Ten eerste worden de aannames van de militaarsociologen niet gebruikt om te bestuderen of de gehele samenleving de krijgsmacht als legitiem beschouwde, hoewel ze daar oorspronkelijk wel voor waren bedoeld. In plaats daarvan worden ze benut om in kaart te brengen hoe kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelden.

Hierdoor kunnen de verschillende maatschappelijke protesten tegen de krijgsmacht in de Koude Oorlog voor het eerst worden samengevoegd en geanalyseerd. Op historische, kwalitatieve wijze wordt bestudeerd waarom en hoe zij tot stand kwamen en hoe critici zich in protestorganisaties verenigden.⁶⁴ Op die manier ontstaat een nieuw perspectief op de geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht in de Koude Oorlog, namelijk dat van 'kritiek op de krijgsmacht' en de reactie van het ministerie van Defensie daarop.

Hoewel de verschillende protestorganisaties meestal klein in aantal waren en met hun visies op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid niet het standpunt van de publieke opinie representeerden, is het toch van belang dat ze worden bestudeerd. Het feit dat burgers en militairen kritiek op het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht kunnen uitoefenen, laat zien dat de democratie op dit punt naar behoren functioneert. Door de opvattingen van deze critici te analyseren wordt in kaart gebracht tot op welke hoogte zij de krijgsmacht als legitiem beschouwden. Bovendien wordt de krijgsmacht in elke periode in meer of mindere mate bekritiseerd. De kritiek die tijdens de Koude Oorlog op de krijgsmacht werd geuit, kan in volgende publicaties worden vergeleken met eerdere of latere kritiek. Daarnaast zorgden de actieverbanden, hoe klein ook in aantal, binnen het ministerie van Defensie, in de krijgsmacht, in de samenleving, in de politiek en in de media voor commotie en verdeeldheid. De diversiteit van de kritische organisaties die tijdens de Koude Oorlog op het toneel verschenen en de gelijktijdigheid waarmee zij zich soms aandienden, deden het ministerie van Defensie geloven dat zij een factor waren om rekening mee te houden. In de waarneming van het ministerie van Defensie waren zij voor de legitimiteit van de krijgsmacht belangrijker dan tot nu toe is aangenomen.

Hierbij aansluitend worden de aannames van de militaarsociologen ten tweede niet aangewend om te verklaren wat de impact van de protesten was op de legitimiteit van de krijgsmacht. Ze worden daarentegen gebruikt als ordeningsprincipe om in kaart te brengen welke verschillende percepties over de legitimiteit van de krijgsmacht er tijdens de Koude Oorlog naast elkaar bestonden en hoe die zich tot elkaar verhielden. Het gaat hier om de opvattingen van de verschillende groepen kritische burgers en militairen, de visie van het ministerie van Defensie en, in mindere mate, die van de regering als geheel. Deze studie beoogt vast te stellen wat het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog onder de legitimiteit van de krijgsmacht verstond en welke verschuivingen in interpretatie zich voordeden. Daarnaast wordt bestudeerd waarom het bepaalde protesten beschouwde als een bedreiging voor deze legitimiteit en hoe het hier mee omging.

Met het begrip 'ministerie van Defensie' wordt in deze studie de politieke, ambtelijke en militaire leiding van de krijgsmacht bedoeld. Bij verschillen van inzicht binnen deze topleiding

wordt dat duidelijk aangegeven. Hoewel de minister van Defensie, staatsrechtelijk gezien, deel uitmaakt van de regering, worden het ministerie van Defensie en de regering in deze studie regelmatig als aparte actoren besproken. Dit (kunstmatige) onderscheid moet worden gemaakt om de verschillen in hun visies op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in kaart te kunnen brengen. Deze aanpak kan overigens ook andere bewindslieden betreffen.

In deze studie is ervoor gekozen de interpretatie van Van Doorn over de legitimiteit van de krijgsmacht te gebruiken als lens waarmee naar de protesten tegen de krijgsmacht kan worden gekeken. Volgens Van Doorn was de mate van legitimiteit van de krijgsmacht van drie factoren afhankelijk. Hij stelde ten eerste voorop dat een krijgsmacht pas legitimiteit bezat wanneer haar functie en taken door de samenleving werden aanvaard. In dat geval accepteerde de samenleving het 'bestaansrecht' van de krijgsmacht.⁶⁵ De legitimiteit van de krijgsmacht hing ten tweede af van de mate waarin de militaire subcultuur, te begrijpen als de 'bestaanswijze' van de krijgsmacht, overeenkomsten vertoonde met de politiek-maatschappelijke cultuur. De samenstelling van de krijgsmacht moest, ten derde, representatief zijn voor de samenstelling van de politieke gemeenschap. Daarvan was sprake indien de krijgsmacht de opvatting van de meerderheid van het kiesgerechtigde deel van de staat representeerde.⁶⁶

Van Doorn heeft niet op dwingende wijze vastgelegd wat onder de legitimiteit van de krijgsmacht moest worden verstaan en hoe de mate van legitimiteit kon worden 'getoetst'. Hierdoor is zijn interpretatie bijzonder geschikt om de debatten over de legitimiteit van de krijgsmacht met een open blik te bestuderen.⁶⁷ Met behulp van zijn definitie kan per periode worden onderzocht hoe het kritische deel van de bevolking alsmede het ministerie van Defensie tegen het bestaansrecht en de bestaanswijze van de krijgsmacht aankeken. De begrippen bestaansrecht en bestaanswijze vormen in deze studie de ijkpunten waarlangs kan worden geanalyseerd hoe de critici en het ministerie over de mate van legitimiteit van de krijgsmacht oordeelden en welke veranderingen zich hierin voordeden.

Kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht betreft in deze studie allereerst het verwerpen van militaire tradities en het zich niet voegen naar de militaire hiërarchie en de omgangsvormen binnen de krijgsmacht. Ook het verwerpen van het militair straf-, strafproces- en tuchtrecht en/of andere wetten en regelingen die betrekking hebben op de positie van dienstplichtigen of beroepspersoneel is een vorm van kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht. Daarnaast kan het bestaan van wrijving tussen het zelfbeeld van dienstplichtigen en het beeld dat beroepsmilitairen van hen hebben, en omgekeerd, duiden op kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht. Hetzelfde geldt voor het strijden van militairen voor meer (politieke) rechten.

In deze studie is kritiek op het bestaansrecht van de krijgsmacht het verwerpen van de juridische grondslag van het bestaan of de taken van de krijgsmacht. Op nationaal niveau kon dit het verwerpen van de inbedding van de krijgsmacht in de grondwet zijn. Op internationaal niveau kon deze kritiek gestalte krijgen in een afwijzing van (de rechtmatigheid van) het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO. Kritiek op het bestaansrecht kon zich ook uiten in het verwerpen van het veiligheids- en defensiebeleid. Dit kon het nationaal gerichte beleid betref-

fen, bijvoorbeeld de manier waarop de krijgsmacht, buiten NAVO-verband, de territoriale integriteit waarborgde, de openbare orde handhaafde of onderdeel uitmaakte van het militair-industrieel complex. Het militair-industrieel complex is het geheel van actoren met (samenhangende) belangen in het bestaan van een krijgsmacht en een defensie-industrie, namelijk de krijgsmacht(delen), het bedrijfsleven, de kennisinstituten en politici. Ook het externe veiligheidsbeleid, dat meestal vorm kreeg in NAVO-verband, kon worden verworpen, bijvoorbeeld in de vorm van principiële of morele bezwaren tegen bepaalde wapensystemen. Het verwerpen van (de hoogte van) het defensiebudget en de opbouw van de krijgsmacht - in concreto betekende dit vooral kritiek op het kader-militeleger - waren andere uitingen van kritiek op het bestaansrecht van de krijgsmacht. Ook het opruien tot of het uitvoeren van sabotage was een vorm van kritiek op het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Voor de bestudering van de protesten tegen het bestaansrecht en de bestaanswijze en het in kaart brengen van de verschillende visies ten aanzien van de legitimiteit van de krijgsmacht, worden tevens drie reeds genoemde aannames gebruikt die door andere militaarsociologen dan Van Doorn zijn ontwikkeld. Vogt wees op het verschil tussen 'compatibiliteit' en 'incompatibiliteit'. Ervan uitgaande dat er altijd een zekere onverenigbaarheid is waar te nemen tussen de krijgsmacht en de samenleving, gebruikte Vogt deze begrippen om vast te stellen hoe groot de spanningen tussen beide 'werelden' waren. Volgens hem kon de kloof tussen de krijgsmacht en de samenleving groter worden wanneer hun beider normen, waarden of ideeën niet meer overeen kwamen. In deze studie wordt geanalyseerd op welke momenten de krijgsmacht en/of haar critici tijdens de Koude Oorlog een kloof waarnamen tussen de krijgsmacht en de maatschappij en welke onderliggende verschuivingen in normen, waarden of ideeën aanwijsbaar zijn.

Janowitz heeft de term 'burgerschap' naar voren gebracht. Volgens hem bestond er een verband tussen hoe de bevolking tegen haar vervulling van de dienstplicht aankeek en de mate waarin de krijgsmacht over legitimiteit beschikte. Burgers voor wie het vervullen van de dienstplicht een integraal onderdeel van hun burgerschap vormde, beschouwden de krijgsmacht als legitiemer dan burgers die geloofden dat dienstplicht en burgerschap niets met elkaar te maken hadden. In deze studie wordt onderzocht hoe de critici tegen de dienstplicht aankeken en wat dit zegt over hun visie op de krijgsmacht. Daarnaast wordt geanalyseerd of de critici van mening waren dat de krijgsmacht een onderdeel van de democratische rechtsstaat moest uitmaken, en zo ja, welke plaats zij daarin moest innemen en hoe zij zich moest opstellen. Omgekeerd worden ook de ideeën van het ministerie van Defensie hierover bestudeerd.

Harries-Jenkins wees op het spanningsveld tussen 'vrijheid' en 'veiligheid' dat zichtbaar kon worden in protesten tegen de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid. Het ging hier om de vraag of, en zo ja hoeveel, critici aan persoonlijke vrijheid wilden inboeten om de veiligheid van de samenleving te waarborgen. Tijdens de Koude Oorlog worstelden burgers af en toe met het dilemma tussen 'vrijheid' en 'veiligheid' en spraken zich hierover uit. Daarnaast werden ook dienstplichtigen en beroepsmilitairen nadrukkelijk met dit thema geconfronteerd. Zij stelden steeds opnieuw vast over hoeveel persoonlijke vrijheid van handelen en spreken zij

binnen de krijgsmacht wilden beschikken. Hun opvattingen botsten soms met die van het ministerie van Defensie, dat bepaalde hoeveel vrijheidsstreven de krijgsmacht kon verdragen voordat de collectieve militaire veiligheid hierdoor gevaar liep. Hoewel Harries-Jenkins zich in zijn theorievorming over het spanningsveld tussen vrijheid en veiligheid niet specifiek op militairen heeft toegelegd, worden hun standpunten ten aanzien van dit thema wel geanalyseerd.

Samenvattend worden de opvattingen van zowel de critici als het ministerie van Defensie over de legitimiteit van de krijgsmacht bestudeerd aan de hand van de aannames van Van Doorn, Vogt, Janowitz en Harries-Jenkins. Om niet uitsluitend een beleids- en mentaliteitsgeschiedenis te schetsen, wordt ook ingegaan op de acties van de critici en de maatregelen die het ministerie van Defensie tegen hen nam. Daarnaast zullen de opvattingen en daden van de critici van de krijgsmacht in de verschillende hoofdstukken regelmatig in een wat breder kader worden geplaatst. Dit wordt gedaan door hun standpunten ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht te vergelijken met die van de publieke opinie in enkele opinieonderzoeken. Hierdoor kunnen in de conclusie een paar voorzichtige uitspraken worden gedaan over hoe de opvattingen van de kleine groep critici zich verhielden tot die van de gemiddelde burger.

Secundaire literatuur

Deze dissertatie sluit, behalve op de eerdergenoemde militaarsociologische studies, aan bij secundaire literatuur. Dat geldt allereerst voor de literatuur over de krijgsmacht en haar verhouding tot de maatschappij tijdens de Koude Oorlog. Het beste overzichtswerk over de Koninklijke Landmacht in deze periode vormt nog altijd *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990* van J. Hoffenaar en B. Schoenmaker.⁶⁸ In dit boek is echter nauwelijks expliciet aandacht besteed aan het legitimiteitsvraagstuk. F.H. Baudet gaat hier in *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid, 1944-1953* wel op in. Hij heeft geanalyseerd hoe het ministerie van Oorlog zich na de Tweede Wereldoorlog op een actief voorlichtings- en propagandabeleid toelagde, in de hoop dat het maatschappelijk draagvlak voor de krijgsmacht hierdoor werd vergroot.⁶⁹ In drie door de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht uitgegeven bundels wordt het legitimiteitsvraagstuk van de krijgsmacht eveneens aan de orde gesteld. De auteurs behandelen hierin de aspecten van de geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht en haar relatie tot de maatschappij in de jaren vijftig, rond 1960 en van 1966 tot 1989.⁷⁰ Enkele auteurs in de laatste bundel hebben één specifieke vorm van protest tegen de krijgsmacht geanalyseerd alsmede de omgang van het ministerie van Defensie daarmee.⁷¹

Naast literatuur over de krijgsmacht zijn ook studies over het maatschappelijk protest en de brede vredesbeweging in de jaren zestig tot en met tachtig bestudeerd. Hoewel hierin geen specifieke aandacht wordt besteed aan de protesten tegen de krijgsmacht, analyseren de auteurs wel de achtergrond waartegen die zich afspeelden. H. Righart en J.C. Kennedy hebben beiden een standaardwerk geschreven over de geschiedenis van Nederland in de jaren zestig.⁷²

D.A. Hellema beschrijft in *Nederland en de jaren zeventig* de verschillende gezichten van dit decennium en besteedt aandacht aan de maatschappelijke protesten waar Nederland in de jaren zeventig mee werd geconfronteerd.⁷³

Voor dit onderzoek is bovendien literatuur geraadpleegd over organisaties uit de brede vredesbeweging. Veel van de in deze studie beschreven critici van de krijgsmacht waren namelijk ook actief binnen deze beweging. N.G. Pas en R. van der Maar analyseerden de geschiedenis van Provo respectievelijk de Nederlandse protesten tegen de Vietnam-oorlog.⁷⁴ De geschiedenis van de Kabouterbeweging is in kaart gebracht door ex-lid C. Tasman.⁷⁵ R. van Diepen heeft in zijn boek *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat, 1977-1987* uitgebreid de geschiedenis beschreven van het Nederlandse kernwapenprotest en de politieke ontwikkelingen dienaangaande.⁷⁶ B.A. de Graaf heeft in haar proefschrift *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* de contacten tussen de Nederlandse vredesbeweging en kerken met groeperingen in de Duitse Democratische Republiek (DDR) geanalyseerd.⁷⁷

Afgezien van de kernwapenprotesten zijn de jaren tachtig in de historiografie nog grotendeels onderbelicht gebleven. De publicaties die hierover zijn verschenen, zijn echter bestudeerd. Een geschiedenis van de kraakbeweging is geschreven door ex-kraker E. Duivenvoorden.⁷⁸ Oud-medewerker van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) F. Hoekstra heeft in zijn publicaties *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* en *De dienst. De BVD van binnenuit* aandacht besteed aan de omgang van de BVD met verschillende maatschappelijke protesten, zoals de kernwapenprotesten, de Vredesaktiekampen en de Revolutionaire Anti Racistische Actie (RaRa), een Nederlandse terreurgroep uit de jaren tachtig.⁷⁹ Hetzelfde geldt voor historicus en oud-BVD-medewerker D. Engelen in zijn publicatie *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*.⁸⁰

Deze studie stoelt ook op een paar studies over enkele specifieke vormen van het maatschappelijk protest dat zich direct tegen de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid richtte. De jaren veertig zijn van alle decennia uit de Koude Oorlog het beste in kaart gebracht. M.D. Boogaarts besteedde in zijn uitgebreide parlementaire geschiedenis over de jaren 1945 tot en met 1948 aandacht aan de omgang van de regering met de weerbaarheidsorganisaties.⁸¹ J. Hoffenaar en J.P.M. Schoenmakers deden hetzelfde in *November Romeo treed nader! De Nationale Reserve 1948-1998*, maar beschreven als interessante toevoeging ook de omgang van de defensieleiding met de weerbaarheidsorganisaties.⁸² P. Krijnen schreef in 1983 een goed overzicht over rechtse weerbaarheidsorganisaties in Nederland. Hij besteedde hierin de meeste aandacht aan de jaren veertig, maar schreef ook over de periode van 1918 tot 1940 en de jaren zestig tot en met tachtig.⁸³

Een belangrijke bron van informatie voor dit onderzoek vormden tot slot enkele boeken over protestorganisaties tegen de krijgsmacht. Vanaf de jaren zeventig verschenen de eerste overzichtswerken over de VVDM en de BvD, waarin hun geschiedenis op gedetailleerde wijze uiteen wordt gezet. P. van Eerden schreef een doctoraalscriptie sociologie over de oprichting van de VVDM. Interessant zijn met name de interviews die hij met krijgsmacht personeel heeft gevoerd en die een blik werpen op de rol die dat personeel heeft gespeeld bij de oprichting van

de VVDM.⁸⁴ Voor de andere publicaties geldt echter dat ze niet alleen tijdens de Koude Oorlog zijn verschenen, maar ook nog eens zijn geschreven door (ex-) betrokkenen bij de betreffende organisatie. Hierdoor is er dikwijls sprake van een meer of mindere mate van subjectiviteit. Dit geldt voor F. Burger, F. de Kruif en F. Lardenoye alsmede voor K. Beemsterboer en B. Poelmann, die de geschiedenis van de VVDM hebben gedocumenteerd.⁸⁵ In het in eigen beheer uitgegeven *Actie of overleg. Soldatenprotest 1966-1984* behandelt H. Spaan de oprichting en ontwikkeling van de VVDM en de BvD.⁸⁶

In de boeken *Papjochies, bonzen en stenengooiers. Twee decennia dienstweigeren en Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* beschrijven de auteurs de geschiedenis van de VD vanuit het perspectief van de dienstweigeraars op basis van interviews met hen.⁸⁷ Ook in de publicatie *Dienstplicht, weigerplicht. Feiten en motieven rond dienstweigering* wordt uitgebreid aandacht besteed aan het dienstweigeren als maatschappelijk verschijnsel tijdens de Koude Oorlog.⁸⁸ Een eerste aanzet tot het in kaart brengen van onder meer de geschiedenis van Onkruid vormt *Barst de bom? Het veranderde gezicht van de radicale vredesbeweging*.⁸⁹ G. van Alkemade beschreef in *Al ga je eraan kapot! Het leven van vredesactivist Kees Koning* diens levensverhaal en de rol die Koning speelde binnen de Vredesaktiekampen.⁹⁰ Ook deze auteurs waren echter betrokken bij de protesten tegen de krijgsmacht en bewaren in hun boeken niet altijd afstand tot het eigen verleden.

Primaire bronnen

Meer dan op literatuur steunt deze studie op primaire bronnen. Voor de oprichting, ontwikkeling en acties van de weerbaarheidsorganisaties is onderzoek gedaan in het archief van het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) in het Nationaal Archief en het archief van de Afdeling Openbare Orde en Veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De archieven in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis boden een schat aan nog niet eerder ontsloten informatie over de protestorganisaties die tussen 1966 en 1989 actief waren. Deze archieven bevatten niet alleen statuten, vergadernotulen en correspondentie, maar ook kranten en brochures die de organisaties in eigen beheer uitbrachten.⁹¹

Dit proefschrift had niet geschreven kunnen worden zonder inzage in de dossiers over de protestorganisaties die de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) in zijn beheer heeft. De MIVD heeft ten behoeve van deze studie voor het eerst inzage gegeven in zijn archieven. De documenten die zijn bestudeerd zijn voornamelijk afkomstig uit de dossiers die de Landmacht Inlichtingendienst (LAMID) tijdens de Koude Oorlog heeft aangelegd. Verder is onderzoek verricht in het archief van de Afdeling Contra Inlichtingen en Veiligheid, de Afdeling Juridische Zaken en de Militaire Inlichtingendienst Koninklijke Luchtmacht. Ook archiefstukken uit het zogenaamde 'DISCO'-beeldarchief zijn bestudeerd.

De reactie van het ministerie van Defensie is onderzocht op basis van archieven die het Nationaal Archief in Den Haag en de Semi-Statistische Archiefdiensten van het ministerie van

Defensie in Rijswijk in hun beheer hebben. Hiertoe behoren de archieven van het ministerie van Oorlog, de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, het Comité Verenigde Chefs van Staven, de Generale Staf, de Directie Juridische Zaken en de Algemene Secretarie Beleidsterrein Dienstplicht, en daarnaast de archieven van de Legerraad, de Defensieraad en de Personeelraad. Onderzoek in de afdeling *Militärarchiv* van het *Bundesarchiv* in Freiburg im Breisgau maakte het mogelijk het Nederlandse defensiebeleid ten aanzien van de critici van de krijgsmacht op een paar punten te vergelijken met het Duitse beleid dienaangaande.

De Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer (inclusief de Bijlagen en Aanhangsels) waren voor dit onderzoek eveneens van groot belang. De debatten in het parlement maakten namelijk een belangrijk onderdeel uit van het publieke debat over de legitimiteit van de krijgsmacht. Waardevol waren ook de vergaderverslagen van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, de vergadernotulen van de ministerraad, en de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken en het Kabinet van de minister-president. Deze archieven vormden een interessante aanvulling op de defensiearchieven, omdat ze soms correspondentie met het ministerie van Defensie bevatten die in de defensiearchieven niet voorhanden was. Bovendien deed de minister van Defensie in deze organen soms belangrijke uitspraken over zijn visie op en de gewenste omgang met de critici van de krijgsmacht.

Onmisbaar voor dit onderzoek waren tijdschriften als *Vrij Nederland*, *Elseviers Magazine*, *De Groene Amsterdammer*, de *Haagse Post* en *De Tijd*. Artikelen in landelijke kranten zoals het *NRC Handelsblad*, *De Volkskrant*, *Trouw*, *De Waarheid*, *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*, maar soms ook regionale kranten gaven een inkijkje in de manier waarop landelijke en lokale media met een verschillende politieke achtergrond zich al dan niet aan de zijde schaarden van de critici van de krijgsmacht. Militair georiënteerde tijdschriften zoals de *Legerkoerier*. *Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht*, de *Militaire Spectator*, *Ons Leger*. *Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'* en *Carré*. *Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* gaven aanvullend inzicht op de wijze waarop de krijgsmacht op de kritiek en de protesten reageerde.

Afbakening

Dit proefschrift handelt met name over de Koninklijke Landmacht in de Koude Oorlog. De drie andere krijgsmachtdelen, te weten de Koninklijke Marine, de Koninklijke Luchtmacht en de Koninklijke Marechaussee - die ten tijde van de Koude Oorlog nog een onderdeel van de Koninklijke Landmacht was - worden grotendeels buiten beschouwing gelaten. De eerste en voornaamste reden voor deze afbakening is dat de landmacht het grootste krijgsmachtdeel was en ook de meeste dienstplichtigen in zich borg. Dit krijgsmachtdeel was in de Koude Oorlog het meest vatbaar voor en onderworpen aan kritiek door dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen. De tweede reden is dat vice-admiraal b.d. W.J.E. van Rijn bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) reeds een onderzoek ver-

richt naar de geschiedenis van de Koninklijke Marine in de Koude Oorlog en de relatie tussen de marine, het marinepersoneel en de maatschappij.

Hoewel in dit proefschrift de kritiek op de Koninklijke Landmacht wordt bestudeerd, is een scheiding tussen deze kritiek en die op het veiligheids- en defensiebeleid, het ministerie van Defensie of de gehele krijgsmacht niet altijd gemakkelijk te maken. Dat komt enerzijds door de organisatiestructuur. Kritiek op de landmacht is impliciet ook kritiek op de gehele krijgsmachtorganisatie, omdat zij daarvan een onderdeel is. De vraag stelt zich hier bovendien of kritiek op het veiligheids- en defensiebeleid ook kritiek betreft op de krijgsmacht als uitvoerder daarvan. Anderzijds is de kritiek van de actievoerders vaak ook niet gemakkelijk volgens deze indeling te categoriseren. Antimilitaristen richtten zich bijvoorbeeld op de formulering van een geheel nieuw veiligheidsbeleid, dat een afbraak voorzag van alle militaire structuren, en niet alleen op de defensiestaf of een specifiek krijgsmachtonderdeel.

In dit promotieonderzoek zijn de belangrijkste organisaties geselecteerd die kritiek leverden op het bestaansrecht of de bestaanswijze van de krijgsmacht, binnen het ministerie van Defensie het meeste stof deden opwaaien en van invloed waren op de manier waarop het ministerie tegen de legitimiteit van de krijgsmacht aankeek. Het handjevol kleine en lokale organisaties die tijdens de Koude Oorlog kritiek leverden op de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid, maar binnen het ministerie van Defensie weinig reactie teweegbrachten, zijn geen onderwerp van deze studie.⁹² Dit proefschrift beoogt nadrukkelijk geen historisch overzicht te geven van alle protestorganisaties die zich tijdens de Koude Oorlog tegen de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid keerden.

In deze studie wordt het *stay-behind* netwerk Gladio - dat rond 1950 in verschillende West-Europese landen en in Griekenland en Turkije werd opgericht en tot ongeveer 1990 bestond - eveneens buiten beschouwing gelaten. Gladio was een uiterst geheim, en gedeeltelijk door de *Central Intelligence Agency* (CIA) en de NAVO gefinancierde, ondergrondse organisatie, waar zowel militairen als burgers deel van uitmaakten. Zij moesten West-Europa in vreedstijd tegen de communistische invloed beschermen en bovenal in het geval van een oorlog met de Sovjet-Unie het eigen grondgebied helpen verdedigen door middel van guerrilla- en sabotageacties. Gladio was geen organisatie die publiekelijk de legitimiteit van de krijgsmacht probeerde te beschermen of invloed had op de manier waarop het ministerie van Defensie tegen de legitimiteit van de krijgsmacht aankeek. Ze valt daarom niet binnen het onderwerp van dit proefschrift.⁹³

De media worden in dit onderzoek niet als aparte maatschappelijk actor geanalyseerd. Wel wordt naar de resonantie van de maatschappelijke protesten in de media gekeken, omdat veel organisaties vanaf de jaren zestig hun best deden de media voor zich te winnen, zodat zij hun protest in woord en beeld kracht bij konden zetten. De critici van de krijgsmacht probeerden hetzelfde ten aanzien van politici. Deze politici reageerden in de Eerste en Tweede Kamer, de ministerraad of de Vaste Commissie voor Defensie vaak kritisch op de manier waarop het ministerie van Defensie met de critici van de krijgsmacht omging. De houding en acties van de

politieke partijen worden alleen beschreven in relatie tot de kritiek van dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen.

Op dezelfde wijze worden de, vaak kritische, standpunten van de geestelijke verzorgers in de krijgsmacht in het onderzoek meegenomen, waarbij in de eerste plaats aan de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging moet worden gedacht.⁹⁴ Hetzelfde geldt voor de kritiek van militaire belangenverenigingen, behalve uiteraard die van de dienstplichtigen. Ook deze vormen geen apart onderwerp van (deel)onderzoek. Tot slot dient te worden vermeld dat geheel voorbij wordt gegaan aan de kritiek van dienstplichtigen, dienstweigeraars en burgers op de inzet en taken van de Nederlandse krijgsmacht in de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949 en ten tijde van het conflict over Nieuw-Guinea van 1958 tot 1962.⁹⁵

Opzet proefschrift

Dit proefschrift bestaat uit vier chronologisch thematische hoofdstukken, waarin enerzijds per periode wordt beschreven aan welke kritiek de krijgsmacht, in concreto de Koninklijke Landmacht, was blootgesteld en hoe haar critici het bestaansrecht en de bestaanswijze van de krijgsmacht ter discussie stelden. Anderzijds wordt geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie de verschillende vormen van kritiek op hun merites beoordeelde en welke verschuivingen daarin zijn te onderkennen, alsmede hoe het ministerie zijn critici daadwerkelijk benaderde. Tevens wordt aandacht besteed aan de overkoepelende opvattingen die in de verschillende periodes binnen het ministerie van Defensie bestonden over de legitimiteit van de krijgsmacht.

Het eerste hoofdstuk begint in 1945 en beschrijft de naoorlogse heroprichting en teeloorgang van de weerbaarheidsorganisaties, alsmede de reactie van het ministerie van Oorlog op hun aanval op het geweldsmonopolie van de krijgsmacht. Aansluitend wordt in dit hoofdstuk tevens aandacht besteed aan de consensus en de stabiliteit die de jaren vijftig op veiligheids- en defensiegebied kenmerkten en de afbrokkeling daarvan vanaf het einde van de jaren vijftig. Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk de overstap gemaakt naar de roerige jaren zestig. Vanaf 1966 daalde de maatschappelijke onrust ook neer op de krijgsmacht, wat onder meer resulteerde in de oprichting van de VVDM en de BvD. Dienstplichtigen stelden de legitimiteit van militaire tradities, omgangsvormen en de rechten van militairen binnen de kazernemuren ter discussie. Tegelijkertijd vroegen dienstweigeraars en steeds meer burgers zich af of Nederland überhaupt nog wel over een krijgsmacht moest beschikken.

Het derde hoofdstuk bestrijkt de periode tussen 1972 en 1976. Het protest van de VVDM en de BvD bereikte in deze periode een hoogtepunt in omvang en radicaliteit. Dit leidde tot felle reacties in de samenleving en binnen de krijgsmacht. Nieuwe organisaties verschenen op het toneel en mengden zich in het debat. Als gevolg werden de jaren zeventig gekenmerkt door confrontatie en polarisering ten aanzien van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. In het laatste hoofdstuk wordt de focus gelegd op de periode vanaf 1977 tot het einde van de Koude Oorlog in 1989. Dit hoofdstuk staat enerzijds in het teken van de kernwa-

penprotesten door kritische dienstplichtigen, beroepsmilitairen en burgers. Zij hadden principiële, ethische en godsdienstige bezwaren tegen het bezit en het eventuele gebruik van kernwapens door de Nederlandse krijgsmacht. Anderzijds laat dit hoofdstuk zien hoe Onkruit het antimilitarisme in de jaren tachtig tot een radicaal hoogtepunt voerde en de krijgsmacht daardoor in een hoek drukte.

In de conclusie zullen de aard van de verschillende protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid worden geanalyseerd, alsmede de reacties van het ministerie van Defensie daarop. Aandacht zal worden besteed aan de vraag hoe en waarom, als een gevolg van de protesten en acties gedurende de Koude Oorlog, de opvattingen van het ministerie van Defensie over de legitimiteit van de krijgsmacht veranderden. Het protest van de critici van de krijgsmacht zal tevens in een breder kader worden geplaatst, door stil te staan bij de daadwerkelijke impact die de critici hebben gehad op de ontwikkeling van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Bovendien worden een paar voorzichtige uitspraken gedaan over hoe de visie van een kleine groep critici zich verhiel tot het standpunt van de meerderheid van de bevolking. In het verlengde hiervan zullen tot slot enkele verkennende uitspraken worden gedaan over de eventuele aanwezigheid van een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht gedurende de Koude Oorlog.

Hoofdstuk 1

De krijgsmacht en gewapende weerbaarheid 1945-1965

Inleiding

Met het einde van de Tweede Wereldoorlog keerden de regering en de leiding van de krijgsmacht in 1945 uit Londense ballingschap naar Nederland terug. Nederland raakte spoedig verwickeld in een dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië, die een zware wissel trok op de begroting. Tegelijkertijd moesten de parlementaire democratie en het militaire apparaat opnieuw worden opgebouwd. De nationale en de internationale context waarin dat diende te gebeuren, was diepgaand veranderd. Op internationaal niveau tekende zich de Koude Oorlog af en werd de wereld in een kapitalistisch en een communistisch machtsblok verdeeld. Nederland deed op nationaal niveau afstand van zijn vooroorlogse neutraliteits- en afzijdigheidspolitiek. In plaats daarvan sloegen de regering en de krijgsmacht langzaam de weg in van collectieve veiligheid en bondgenootschappelijke verdediging.¹

In deze veranderde constellatie verschenen tussen 1945 en 1948 zogenaamde 'weerbaarheidsorganisaties'² op het toneel. Dit waren kleine clubjes burgers en/of (ex-)militairen die het wettig gezag, de bestaande orde en de democratische rechtsstaat tegen door hen waargenomen dreigingen wilden beschermen. Ze trachtten hun landgenoten ervan te overtuigen dat het vaderland door de communistische vijfde colonne - de binnenlandse krachten die voor de Sovjet-Unie werkten - werd bedreigd. Zij moesten zich in verbanden verenigen om dit gevaar te keren.³ De weerbaarheidsorganisaties die zich na 1945 aandienden waren de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL), de Vereniging Volksweerbaarheid, de Nationale Wacht, de Landsknechten, de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht, de Organisatie voor Algemene Nationale Hulp (OVANH) en het Comité van Oprichting der Vereniging tot Nationale Bijstand.

Deze organisaties vormen het onderwerp van dit hoofdstuk, omdat zij een duidelijke visie hadden op de legitimiteit van de krijgsmacht. Zij waren van mening dat de krijgsmacht het Nederlandse grondgebied zo kort na de oorlog niet afdoende kon beveiligen tegen het binnenlandse communistische gevaar. Volgens hen kwam dat doordat zij te veel tijd, energie en mankracht moest investeren in de wederopbouw van de eigen organisatie en de oorlog in Nederlands-Indië. Ze vonden bovendien dat militairen, gezien hun op militaire inspanning en discipline gerichte opleiding, niet geschikt waren om de openbare orde te handhaven.⁴ Nederland had in deze situatie behoefte aan 'geestelijke en gewapende weerbaarheid' vanuit de bevolking. De weerbaarheidsorganisaties boden de regering en de krijgsmacht aan de 'verdedigingswil' in de bevolking wakker te schudden en in aanvulling op de krijgsmacht zelf met een wapen in de hand tegen de communisten te strijden.

Door hun aanwezigheid en machtsaspiraties dwongen de weerbaarheidsorganisaties de regering, het ministerie van Oorlog en de Generale Staf - de hogere legerleiding -⁵ om na te denken over het naoorlogse veiligheids- en defensiebeleid en de plaats van de krijgsmacht daarbinnen. Er ontspon zich tussen deze organisaties, de regering en het ministerie van Oorlog een hevige discussie over wie de verantwoordelijkheid moest dragen voor het vaststellen en het uitvoeren van het veiligheids- en defensiebeleid en op welke dreiging dit beleid zich moest richten. Het ministerie van Oorlog probeerde zich in dit krachtenveld te handhaven en te profileren. Het trachtte de monopoliepositie van de krijgsmacht opnieuw te vestigen en daarvoor was het noodzakelijk de weerbaarheidsorganisaties buiten spel te zetten. De krijgsmacht moest Nederland beschermen tegen het dreigende gevaar dat van de Sovjet-Unie uitging en haar verplichtingen in de NAVO nakomen. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de ideeën van het ministerie van Oorlog over het takenpakket en de legitimiteit van de krijgsmacht na een moeizame start, geleidelijk op steeds meer maatschappelijke en politieke weerklank stuitten.

Conflicterende opvattingen over het veiligheids- en defensiebeleid

De weerbaarheidsorganisaties die vanaf 1945 op het toneel verschenen stelden eisen ten aanzien van de vormgeving en de uitvoering van het veiligheids- en defensiebeleid en de plaats van de krijgsmacht daarbinnen. Hierdoor lokten ze discussies uit met de regering en het ministerie van Oorlog. In deze debatten stonden enerzijds de weerbaarheidsorganisaties en anderzijds de regering en het ministerie van Oorlog tegenover elkaar. Al snel werd echter duidelijk dat ook de visies van de regering en het ministerie van Oorlog op het veiligheids- en defensiebeleid en de plaats van de krijgsmacht daarbinnen niet geheel met elkaar overeenkwamen. De discussies die tussen 1945 en 1948 tussen de weerbaarheidsorganisaties, de regering en het ministerie van Oorlog ontstonden, vormen het onderwerp van deze paragraaf.

De voorgeschiedenis van de weerbaarheidsorganisaties

Om deze discussies te begrijpen, moet eerst kort de voorgeschiedenis van de weerbaarheidsorganisaties in kaart worden gebracht. Dit werpt namelijk licht op de precieze achtergrond en vooroorlogse ideologie van deze organisaties, die gedeeltelijk bepaalden hoe zij na 1945 handelden. Deze voorgeschiedenis schetst tevens hoe de Nederlandse regeringen en de Generale Staf in de eerste helft van de twintigste eeuw tegen deze organisaties aankeken. Dit beeld werd op de naoorlogse regeringen en het ministerie van Oorlog overgedragen en beïnvloedde hun kijk op en omgang met de weerbaarheidsorganisaties.

De 'moderne' weerbaarheidsorganisaties kregen vorm in de eerste helft van de twintigste eeuw. De oudste hiervan was de Vereniging Volkswaarheid, die in 1900 werd opgericht. De leden ervan steunden de boeren die tijdens de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) in de Oranje Vrijstaat tegen de Britten vochten. Het centrale doel van de Vereniging Volkswaar-

baarheid was het Nederlandse volk weerbaar te maken. De mentaliteit van de leden die het weerbaarheidsideaal moesten verwezenlijken was: 'De vaste wil om liever te sterven dan de vrijheid prijs te geven, de geestkracht om onder tegenspoed den moed niet te laten zakken, de zedelijke kracht om bij voorspoed even kalm, even omzichtig te blijven, alsof de strijd nog moest beginnen'. Als middelen daartoe dienden bijvoorbeeld gymnastiek- en schietoefeningen.⁶

De volgende opleving van weerbaarheidsinitiatieven vond plaats ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Burgers vreesden dat Nederland ondanks zijn neutraliteitspolitiek bij de oorlog betrokken zou raken en het leger dan alleen geen weerstand kon bieden aan de vijand. Op 4 augustus 1914 werd bij Koninklijk Besluit de Vrijwillige Landstorm opgericht, die bestond uit vrijwilligers en ex-leden van de militia en de landweer. Zij deed dienst als reserve van het leger.⁷ De regering-Cort van der Linden (29 augustus 1913-september 1918) ging er echter vanuit dat de landmacht, ondanks de toevoeging van deze legerreserve, bij een eventuele oorlog niet in staat zou zijn op regionaal niveau een bijdrage te leveren aan de handhaving van de openbare orde. Burgers verenigden zich daarom in Vrijwillige Burgerwachten, die hun huizen en persoonlijke bezittingen zouden verdedigen als Nederland zijn neutraliteit zou verliezen.⁸ Een van de kopstukken van de Vereniging Volkswaarbaarheid, reserve-kapitein J.W. Klein, ontving in februari 1918 een geheime oproep van de Generale Staf om de leiding over zijn manschappen te nemen wanneer Nederland bij de oorlog betrokken zou raken.⁹ Omdat Nederland neutraal bleef, hoefden de Vrijwillige Burgerwachten noch de Vereniging Volkswaarbaarheid in actie te komen.

Ook november 1918 kende een opleving van de weerbaarheidsgedachte, nadat de socialist P.J. Troelstra op 12 november 1918 de revolutie in Nederland had uitgeroepen.¹⁰ Klein werd opnieuw bij de Generale Staf geroepen en kreeg de opdracht zijn mannen te mobiliseren en naar Den Haag te leiden, om te helpen de revolutie tegen te gaan.¹¹ Tevens richtte Tweede Kamerlid voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), luitenant-generaal L.F. Duymaer van Twist, op 13 november 1918 de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL) op. Hij deed een beroep 'op de betrouwbare dienstplichtigen met groot verloop uit de noordelijke en zuidelijke provincies van het rijk om vrijwillig onder de wapenen te komen en zich beschikbaar te stellen tot steun van het wettig gezag, in het bijzonder in Den Haag, de verblijfplaats van het koninklijk gezin, en te Rotterdam, de broeihaard van het revolutionaire verzet'.¹² De regering-Ruijs-de Beerenbrouck I (9 september 1918-18 september 1922) moedigde in 1918 ook de oprichting van burgerwachten aan. Deze moesten de binnenlandse orde en veiligheid handhaven. De regering bood hun daarvoor zelfs wapens en munitie aan en toonde zich bereid de opleidings- en medische kosten in het geval van verwonding te betalen.¹³

Nadat Troelstra van het toneel was verdwenen, kwamen de weerbaarheidsorganisaties in het interbellum in rustiger vaarwater terecht. De regering-Ruijs-de Beerenbrouck I aarzelde of de BVL als weerbaarheidsorganisatie mocht blijven bestaan. Duymaer van Twist deed immers een beroep op de dienstplichtigen en de regering wilde voorkomen dat een organisatie van dienstplichtigen zich als onafhankelijke macht naast het leger zou positioneren. Minister-president Ch.J.M. Ruijs-de Beerenbrouck (Algemeene Bond van RK-kiesverenigingen) gaf de

BVL in januari 1919 evenwel toestemming tot het in stand houden van een blijvende formatie, die dienst kon doen als bijstandsorgaan van het leger tegen de niet verdwenen links-revolutionaire beweging. De leuze van de BVL werd: 'Als 't moet'. Deze leuze drukte de bereidheid en de beschikbaarheid van de leden uit om het wettig gezag in tijden van nood bij te staan. Ze scoorde effect, want op 1 maart 1919 hadden zich 16.181 vrijwilligers aangemeld. Zij waren in verschillende korpsen georganiseerd. Elk BVL-lid was in het bezit van een geweer.¹⁴

De weerbaarheidsgedachte leefde in de jaren dertig opnieuw op. Aan de ene kant groeide de angst voor de fascistische dreiging als gevolg van de politieke ontwikkelingen in Duitsland en het aan de macht komen van de in Nationaal-Socialistische Arbeiderspartij (NSDAP) in 1933. Aan de andere kant bleef de angst voor de linkse dreiging bestaan. Deze angst werd versterkt door de mitterij op de Hr. Ms *Zeven Provinciën* op 4 februari 1933, die tot stand kwam nadat de Nederlandse regering de salarissen van het marinepersoneel had gekort.¹⁵ De muitende bemanningsleden werden na een week tot stilstand gebracht toen een bom op het voordek van het schip viel. Hierbij vielen 23 doden en 9 gewonden. Met het oog op eventuele linkse en rechtse onlusten besloot minister-president H. Colijn (ARP) de BVL tegevoet te komen. Hij stelde op 10 juli 1933 het Vrijwillige Landstormbesluit in, waarin werd vastgelegd welke rechten en plichten de vrijwilligers van de BVL bezaten.¹⁶ Andere organisaties die taken van de politie of de krijgsmacht wilden overnemen, werden in 1936 met de Wet op de Weerkorpsen verboden. Hierin werd ook het uit 1933 daterende uniformverbod opgenomen, dat burgers van politieke organisaties verbood op straat een uniform te dragen.¹⁷

De Vereniging Volkswaarbaarheid legde in het interbellum de nadruk op het organiseren van schietoefeningen.¹⁸ Deze dienden ertoe haar leden op een mogelijke confrontatie met de nationaal-socialisten voor te bereiden. Toen Klein in 1936 reserve-kolonel werd vroeg hij Colijn om de vereniging te ondersteunen. Hij bood hem aan de ene helft van zijn mannen in het gehele land meldingen te laten doen van overvliegende, vijandelijke vliegtuigen. De andere helft moest de wacht houden aan de oostgrens van Nederland en bij een eventuele Duitse agressie de wegen ongeschikt maken voor de vijand. Colijn steunde het streven van de Vereniging Volkswaarbaarheid, maar hij vond het niet het juiste ogenblik om tot actie over te gaan. Hij wilde geen geld aan de vereniging uitgeven, omdat deze kosten in tijden van economische crisis te zwaar drukten op de rijksbegroting.¹⁹

De inval van de Duitsers in mei 1940 bracht de BVL, de Vereniging Volkswaarbaarheid en de burgerwachten in de hoogste staat van paraatheid. De BVL, waarvan het ledental op 1 januari 1940 97.965 had bedragen, werd samen met de militairen gemobiliseerd en vocht in de meidagen van 1940 tegen de Duitsers.²⁰ De leden van de Vrijwillige Burgerwacht Haarlem, bijvoorbeeld, hielpen mee bij de bewaking van vitale objecten, zoals het Belastingkantoor, het Gemeentelijk Gasbedrijf en de Gemeentereiniging.²¹ Na de capitulatie van Nederland verboden de Duitsers in mei 1940 echter alle weerbaarheidsorganisaties. Ze ontbonden ook het kort daarvoor door leden van de Amsterdamse Vrijwillige Burgerwacht opgerichte Korps Vrijwillige Hulppolitie, dat een bijstandsorgaan was van de Amsterdamse politie.²² De schietvereniging van de Vereniging Volkswaarbaarheid werd door de Duitsers op non-actief gesteld.²³ De leden

van de BVL, de Vereniging Volkswaerbaarheid en de burgerwachten stopten vanaf dat moment met hun activiteiten of maakten voortaan deel uit van het ondergrondse verzet.²⁴

Velen van hen, en met name de leden van de BVL, traden vanaf 1940 toe tot een nieuwe waerbaarheidsorganisatie, genaamd de Ordedienst. Zijn eerste doel was het bieden van waerstand aan de Duitse bezetter. De Ordedienst nam zich bovendien voor de openbare orde na het vertrek van de Duitsers te herstellen en te bewaren. Zo zou na de capitulatie van Duitsland niet opnieuw een revolutionaire situatie ontstaan, zoals in 1918 na de Eerste Wereldoorlog het geval was geweest. De Ordedienst kwam op 15 mei 1942 onder leiding te staan van jonkheer P.J. Six. Hij was van mening dat zijn organisatie het alleenrecht diende te krijgen om het gezag na aftocht van de Duitsers uit te kunnen oefenen. Six kreeg echter geen kans zijn ambities in beleid om te zetten. De regering-Gerbrandy II (28 juli 1941-23 februari 1945) was niet bereid de Ordedienst het gezag te laten uitoefenen en koos in plaats daarvan in 1943 voor een centralistische aanpak in de vorm van het Militair Gezag. De Ordedienst werd samen met andere verzetsgroepen in november 1944 in de Binnenlandse Strijdkrachten opgenomen, die onder leiding van prins Bernhard kwamen te staan. De zelfstandige rol van de Ordedienst was vanaf dat moment uitgespeeld.²⁵ De regering had er opnieuw voor gezorgd dat het streven van waerbare burgers om de orde te handhaven in goede banen werd geleid.

De waerbaarheidsgedachte in 1945

De voorgeschiedenis van de waerbaarheidsorganisaties laat zien hoe tweeslachtig het beleid van de Nederlandse regeringen en de Generale Staf voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog was ten aanzien van waerbare burgers. De omgang van de vooroorlogse regeringen met de waerbaarheidsorganisaties hield het midden tussen aantrekken en afstoten. Aan de ene kant kwamen de regeringen de waerbaarheidsorganisaties tegemoet, omdat zij konden helpen de openbare orde en veiligheid te beschermen tegen bijvoorbeeld de sociaal-democratische of de nationaal-socialistische dreiging. Aan de andere kant bejegende de regering hen soms met argwaan, omdat ze er rekening mee hield dat zij te veel eigen initiatief zouden ontplooien en een 'staat in de staat' zouden gaan vormen.²⁶

Deze ambivalente bejegening waerhield de leden van de BVL, de burgerwachten en de Vereniging Volkswaerbaarheid er niet van in 1945 opnieuw blijk te geven van hun aanwezigheid. Ze geloofden dat zij vanwege hun vooroorlogse status als organisaties die dreigingen pareerden, ook in de naoorlogse tijd onmisbaar waren bij de handhaving van de openbare orde. Uit dankbaarheid voor de heldhaftige rol die ze als verzetsstrijders hadden vervuld, zouden de regering en het ministerie van Oorlog hun organisaties opnieuw moeten erkennen. Inderdaad was het zo dat de verzetsstrijders, waaronder de waerbaarheidsorganisaties, op veel bekendheid en 'oorlogskrediet' vanuit de samenleving konden rekenen. Generaal b.d. I.H. Reijnders, die tot 5 februari 1940 de opperbevelhebber der Land- en Zeemacht was geweest, merkte op dat de verzetsstrijders zelfs meer erkenning kregen dan de militairen die gedurende de meidagen tegen de Duitsers hadden gevochten. Hij stelde:

'Zij, die gedurende de bezetting den ondergrondschen strijd hebben gevoerd, worden hemelhoog verheven. Zij, die openlijk en in uniform hebben gestreden en daarbij hun plicht en dikwijls meer dan hun plicht hebben gedaan, worden vergeten. Ik wensch voor niemand onder te doen in waardering voor hetgeen onze illegale strijders hebben gedaan. Ook in de Meidagen zijn echter door tal van soldaten daden van heldenmoed verricht; ik acht het een eisch van recht en billijkheid, dat ook de toen gebrachte offers worden erkend en gewaardeerd'.²⁷

De weerbaarheidsorganisaties waren echter niet alleen op grond van hun voorgeschiedenis en status als verzetshelden van mening dat zij in het naoorlogse Nederland de openbare orde moesten handhaven. Net als in 1918 en in de jaren dertig, toen zij het socialistische respectievelijk nationaal-socialistische gevaar vreesden, onderkenden zij in 1945 opnieuw een ernstige dreiging. De Vereniging Volkswaarheid, de BVL en de burgerwachten signaleerden een grote activiteit van de communisten, vooral in de provincies Groningen, Drenthe en Overijssel en in Amsterdam en Rotterdam. Ze geloofden dat de binnenlandse communisten de Sovjet-Unie zouden helpen om van Nederland een communistische staat te maken.²⁸

De aanwezigheid van de communisten baarde de weerbaarheidsorganisaties zorgen. Hun vrees werd versterkt door het feit dat, naar eigen zeggen, 'ogenschoonlijk de regering achterwege blijft of niet bij machte is nu in de kritiekste maanden reeds voldoende troepen of marchaussees te concentreren in die provincies waar het communisme welig tiert'. De weerbaarheidsorganisaties waren van mening dat het verbod van de Duitsers op hun organisaties zo snel mogelijk moest worden opgeheven. Minister-president W. Schermerhorn (Vrijzinnig Democratische Bond, VDB) moest hen opnieuw als officiële organisaties erkennen, zodat de regering, de krijgsmacht en zij 'schouder aan schouder' tegen de communisten konden optreden.²⁹

Voordat de weerbaarheidsorganisaties Schermerhorn benaderden, besteedden ze echter eerst aandacht aan hun eigen wederopbouw. Net als voor 1945 stond de BVL opnieuw onder leiding van Duymaer van Twist, die een heroprichting van zijn paramilitaire organisatie beoogde. Hoewel hij met zijn tachtig jaar al op leeftijd was, kon hij als grondlegger van de BVL en vanwege zijn positie als generaal b.d. en voormalig Tweede Kamerlid voor de ARP nog altijd op veel bekendheid en maatschappelijk aanzien rekenen. In de volksmond werd hij liefkozend 'Duympie' of 'de generaal' genoemd.³⁰ De rechterhand van Duymaer van Twist was A.B. Roosjen. Deze man - die van 1913 tot 1917 onderwijzer was geweest aan de Christelijke MULO-school te Stadskanaal en van 1917 tot 1937 leraar wiskunde in Groningen - was in 1937 opgeklimmen tot Tweede Kamerlid voor de ARP. Hij had zijn politieke carrière tijdens de Tweede Wereldoorlog moeten onderbreken en was in verschillende gijzelaarskampen geïnterneerd geweest. Na de oorlog werd hij nogmaals Tweede Kamerlid voor de ARP en bovendien lid van de Amsterdamse gemeenteraad. Door zijn politieke functies kon Roosjen de BVL in de gemeenteraad en in de Tweede Kamer aanprijzen.³¹

De leider van de heropgerichte Vereniging Volkswaerbaarheid werd wederom kolonel b.d. Klein. Hij was van mening dat de ze vereniging niet opnieuw - zoals voor de Tweede Wereldoorlog het geval was geweest - zo dicht tegen de legerorganisatie kon aanleunen. De naoorlogse reorganisatie van het leger was namelijk nog niet voltooid en Klein geloofde dat er nog te veel 'onbetrouwbare elementen' in het leger zitting hadden.³² Hij richtte zijn aandacht daarom allereerst op het heroprichten van de vooroorlogse schietvereniging. De leden daarvan moesten oefeningen organiseren 'die als doel hebben steun aan het wettig gezag dus steun aan het Koninklijk Huis en actief optreden bij de revolutionaire woelingen'.³³

Ook de burgerwachten werden opnieuw actief. Met het oog op de naderende bevrijding bleven de leden van de Amsterdamse burgerwacht het Korps Vrijwillige Hulppolitie in de zomer van 1944 nieuw leven in.³⁴ E.P. van Iperen nam in augustus 1945 het initiatief om de burgerwachten in Groningen, Friesland en Drenthe in de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht te verenigen. Het doel van deze burgerwacht was: 'Het bundelen van "goede" Nederlanders, die bereid zijn, in tijd van nood op het eerste verzoek van het wettig gezag, in actie te treden tegen extremistische elementen', met andere woorden communisten.³⁵ Van Iperen kwam aan het hoofd van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht te staan en werd de belangrijkste man binnen de waerbaarheidsbeweging in het noorden van Nederland. Hij had tijdens de Tweede Wereldoorlog een actieve rol gespeeld in het verzet. Na de oorlog werkte hij als jurist binnen het parket van de officier van justitie in Amsterdam, Rotterdam en Groningen. Daarna was hij officier-fiscaal van het bijzonder gerechtshof te Leeuwarden. Van Iperen was van 16 april 1947 tot zijn overlijden in 1951 burgemeester van het Groningse Leens.³⁶

Duymaer van Twist, Roosjen, Klein en Van Iperen waren krachtige leiders van hun waerbaarheidsorganisaties. Zij waren geen houwdegens die grootvaders karabijn toevallig nog op zolder hadden liggen en daar op elk gewenst moment mee door de straten konden gaan lopen. Integendeel, ze behoorden tot de elite van Nederland en konden steunen op de reputatie die hun organisaties voor en tijdens de oorlog hadden verworven. Door deze combinatie van factoren kon de regering hen niet zonder meer buiten spel zetten.

Tussen twee kwaden kiezen

Schermerhorn kreeg als eerste naoorlogse minister-president te maken met de toenaderingspogingen van de waerbaarheidsorganisaties. Uit zijn reactie blijkt dat hij, net als zijn voorgangers tijdens het interbellum, zocht naar de balans tussen het omarmen en het verwerpen van de waerbaarheidsinitiatieven. Dat werd duidelijk toen zestig leden van de Amsterdamse burgerwacht Schermerhorn aan het einde van 1945 hun assistentie aanboden, omdat ze ervan overtuigd waren dat de hoofdstad een communistisch bolwerk aan het worden was en zij de stad tegen deze schadelijke communistische invloed wilden beschermen. Deze leden behoorden tot een plaatselijke verzetsgroep met een sociaal-democratische inslag.³⁷

Vice-minister-president en minister van Sociale Zaken W. Drees en Eerste Kamerlid J.J. Vorrink, die beiden lid waren van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), hadden

nauwe banden met deze oud-verzetsstrijders en ook zij geloofden dat Amsterdam door de communisten werd bedreigd. Deze angst leidde ertoe dat Schermerhorn de leden van de Amsterdamse burgerwacht toestemming gaf tot de formele oprichting van het Amsterdamse Korps Vrijwillige Hulppolitie, dat zijn werkzaamheden op 7 januari 1946 begon.³⁸ Het stond onder leiding van de Commandant Vrijwillige Hulppolitie, die de leden van de hulppolitie opleidde en uitrustte. Het korps mocht nooit in korpsverband optreden, waardoor werd voorkomen dat de leden zich binnen het korps ook zelfstandig zouden verenigen. In plaats daarvan dienden de leden de hoofdcommissaris van politie als individu en bleven onder het bevel van de politie staan.³⁹

Het Amsterdamse Korps Vrijwillige Hulppolitie verenigde de weerbare burgers uit Amsterdam en omgeving in zijn gelederen, maar bood geen oplossing voor de activiteit van de weerbaarheidsorganisaties elders in het land. Schermerhorn deed daarom een beroep op het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) om de weerbaarheidsorganisaties in de gaten te houden en hem over hun reilen en zeilen te informeren. Het BNV was op 29 mei 1945 als instrument van het Militair Gezag opgericht en stond onder leiding van L. Einthoven.⁴⁰ Het was bedoeld als een coördinerend, maar tijdelijk orgaan voor alle kwesties op het gebied van de interne en externe veiligheid. In feite kwam met de oprichting van het BNV de eerste naoorlogse inlichtingen- en veiligheidsdienst tot stand, waarin alle instanties op het gebied van inlichtingen en veiligheid werden verenigd. Een belangrijk onderdeel van het BNV was de Hoofdafdeling Politieke Inlichtingendienst, die vanaf 1 juli 1945 onder leiding van hoofdinspecteur van politie luitenant-kolonel J.G. Crabbendam kwam te staan. Het werd ook wel 'Bureau B' genoemd. Bureau B concentreerde zich op links- en rechts-extremistische groepen met revolutionaire sympathieën. De weerbaarheidsorganisaties behoorden volgens Bureau B tot de laatste categorie, die als ongeleide projectielen een risico vormden voor de staatsveiligheid. Het BNV telde op 1 november 1945 1.356 personeelsleden.⁴¹

Het Bureau B van het BNV meldde Schermerhorn in december 1945 dat Van Iperen vertegenwoordigers van weerbaarheidsorganisaties in alle provincies benaderde. Hij vroeg hun na te denken over de oprichting van een organisatie waartoe zij allen zouden kunnen toetreden. Op 27 december 1945 stuurde Van Iperen Schermerhorn namens de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht een rekweset waarin hij hem vroeg de bedoelingen van de organisatie 'naar waarde te schatten en aan haar streven steun te verlenen'. Van Iperen vroeg Schermerhorn de burgerwacht van uniformen en wapens te voorzien. Volgens hem was het animo voor de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht groot. Hij beweerde 'dat zoowel onder diegenen van het in 1940 ontbonden Nederlandsche Leger, die nog niet in werkelijken dienst zijn opgeroepen, als onder de leden der voormalige burgerwachten, als onder de "illegale werkers" die niet in militairen dienst zijn, 'de wensch leeft zich in zeer grooten getale vrijwillig ter beschikking te stellen'.⁴²

Precieze aantallen noemde Van Iperen in zijn rekweset niet. Het Bureau B maakte een half jaar na verzending van het rekweset, in juli 1946, echter melding van 20.000 mannen die in de noordelijke provincies al tot zijn organisatie waren toegetreden.⁴³ De Inlichtingendienst

Rotterdam sprak in dezelfde maand over 30.000 mannen.⁴⁴ Het is moeilijk te zeggen of deze aantallen juist zijn. Het Bureau B noch de Rotterdamse inlichtingendienst telde zelf het aantal vrijwilligers. Zij ontleenden hun informatie aan de ledentallen die de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht zelf tijdens vergaderingen noemde. Het is goed mogelijk dat Van Iperen het aantal aanmeldingen opzettelijk overdreef om het voor niet-leden uit andere provincies aantrekkelijker te maken zich ook bij de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht aan te melden. Het is ook mogelijk dat hij de regering-Schermerhorn-Drees door het noemen van deze hoge getallen onder druk probeerde te zetten om zijn weerbaarheidsorganisatie te erkennen, zodat zij geen eigen initiatieven op het gebied van de ordehandhaving zou ontplooien.

Feit is echter dat het rekest bij Schermerhorn de angst voor de weerbaarheidsinitiatieven sterk deed oplaaien. Hij vond de observatie van deze weerbare burgers door het BNV niet langer toereikend en besloot zich zelf actief op de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht te gaan toeleggen. Schermerhorn nodigde Van Iperen en zes andere vertegenwoordigers van de burgerwacht op 11 februari 1946 uit op het ministerie. In dit gesprek kwam duidelijk naar voren hoe verschillend de leden van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht en Schermerhorn tegen het communistische gevaar aankeken. De leden van de burgerwacht kaartten hun oprechte angst aan voor de Sovjet-Unie en de activiteit van de vijfde colonne, de communisten die binnen Nederland met de Sovjet-Unie samenwerkten. Hoewel Schermerhorn zeker geloofde dat de Sovjet-Unie en de vijfde colonne een potentieel gevaar vormden, was zijn angst voor beide niet zo groot als die van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht. Hij deelde de leden van deze burgerwacht mee dat de Sovjet-Unie volgens hem niet zo'n acuut gevaar vormde als zij dachten. Het verslag van de bijeenkomst geeft zijn uitspraak weer: 'Sprekend over Rusland, sprak de minister president als zijn meening uit, dat van deze zijde geen urgent gevaar dreigde. Hij was ook van meening, dat de C.P.N. en haar nevenorganisaties, generlij openlijke activiteit zouden ontplooien, zoo lang Rusland zich afzijdig hield'. Het was volgens Schermerhorn echter mogelijk dat de communisten - ter voorbereiding op de communistische omwenteling - individueel aan stakingen en relletjes zouden deelnemen. Dat kon een probleem vormen, vooral omdat Schermerhorn geloofde dat zij nog steeds over veel wapens beschikten.⁴⁵

Schermerhorn had het gevoel dat hij zich in een spagaat bevond toen hij stelde dat 'de regering van twee kwaden het beste zou moeten kiezen. Zijnde het een kwaad de te vreezen reactie aan den extremistische kant- het andere kwaad, de uitbouw van een nieuwe "illegale" organisatie'.⁴⁶ Hij probeerde dit tweede kwaad tegen te gaan door er tijdens zijn audiëntie met de leden van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht geen onduidelijkheid over te laten bestaan dat van een heropricting van deze burgerwacht geen sprake kon zijn. Hij formuleerde argumenten waarvan hij hoopte dat ze indruk maakten op de weerbare burgers. Volgens Schermerhorn zouden nieuw op te richten burgerwachten een te rechtse signatuur hebben. Hierdoor zouden de communisten het zo kunnen presenteren alsof er een 'tegen de arbeiders gericht front van revolutionairen' was ontstaan en hier hun politieke voordeel mee doen. In dat geval zouden de weerbaarheidsorganisaties het communistische gevaar niet kleiner, maar juist groter maken.⁴⁷

Schermerhorn belegde een vervolvergadering waarbij de vertegenwoordigers van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht, minister van Oorlog J. Meynen (KVP), minister van Binnenlandse Zaken L.J.M. Beel (KVP), L. Einthoven en B. Scheepstra aanwezig waren. Scheepstra was in 1943 aangetreden als een van de leiders van de verzetsorganisatie Landelijke Knokploegen en vormde vanwege zijn verzetsachtergrond een goede gesprekspartner. Schermerhorn peilde tijdens deze vergadering het standpunt van de aanwezigen ten aanzien van de weerbaarheidsorganisaties. Een rapport van de BNV vermeldde dat 'op deze vergadering bleek, dat de Regering de tijd niet gunstig achtte tot het oprichten van weerbaarheidscorpsen'.⁴⁸ Schermerhorn stond niet alleen in zijn afwijzende oordeel ten aanzien van de weerbaarheidsinitiatieven.

De leden van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht waren teleurgesteld over de uitkomst van de gesprekken. In plaats van hun strijd op te geven belegden ze evenwel op 30 maart 1946 in Utrecht een landelijke vergadering, waarbij dertien vertegenwoordigers uit alle provincies aanwezig waren. Zij hadden de indruk dat 'Den Haag de gevaren zeer onderschatte en meende zich volkomen op de bestaande gezagsorganen (politie en gezagstroepen) te kunnen verlaten'. De regering praatte volgens de aanwezigen veel, maar stelde zich te slap en te lijdelijk op. Ze liet te weinig gezag gelden. De aanwezigen geloofden dat deze regeringslijn tot een toename van extremistische activiteiten zou leiden.⁴⁹ Ze spraken daarom over de oprichting van één grote organisatie waarin alle gezagsgetrouwe burgers konden worden verenigd.⁵⁰

In het voorjaar van 1946 was een patstelling ontstaan tussen de regering en de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht. Terwijl de regering de burgerwacht uit angst voor de weerbare burgers wilde verbieden, nam Van Iperen uit vrees voor de communistische vijand het initiatief tot oprichting van een landelijke weerbaarheidsorganisatie. De regering en de weerbare burgers streden met elkaar over wie het beste de binnenlandse veiligheid kon garanderen en op welke dreiging zij zich moesten richten.

De verkiezingsoverwinning van de CPN

Ondanks, of misschien wel dankzij deze patstelling, nam de strijdlust van de weerbaarheidsorganisaties in het voorjaar van 1946 sterk toe. De aanleiding daarvoor vormde de verkiezingsuitslag van de eerste naoorlogse verkiezingen voor de Tweede Kamer op 17 mei 1946.⁵¹ De KVP kwam bij de verkiezingen als grootste partij uit de bus, maar de Communistische Partij Nederland (CPN) had een grotere prestatie geleverd. Deze partij bestond sinds 1935⁵² maar kende voor de oorlog slechts een matig succes. In 1929 behaalde ze twee en in 1933 vier zetels. In 1937 moest de CPN weer met drie zetels genoegen nemen. De communistische partij werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers verboden. In 1946 behaalde ze bij de verkiezingen landelijk 502.935 stemmen, wat betekende dat 10,67% van alle kiezers zich achter de communistische idealen schaarde. In Rotterdam en Amsterdam was dat percentage zelfs respectievelijk 30 en 18%. De CPN kon door de verkiezingsuitslag in 1946 tien zetels in de Tweede Kamer bekleden. De partij boekte ook tijdens de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 29 mei 1946 en de verkiezingen voor de gemeenteraad op 26 juli 1946 grote winst.

Aan het einde van 1946 beschikten de communisten over 4 zetels in de Eerste Kamer, 10 zetels in de Tweede Kamer, 58 zetels in de Provinciale Staten en 600 zetels in de gemeenteraden.⁵³

De verkiezingsoverwinning van de CPN was van grote invloed op de activiteiten van de weerbaarheidsorganisaties, omdat zij hierin het bewijs zagen dat hun inschatting van het communistische gevaar juist was. Tijdens de kabinetsformatie voor wat uiteindelijk het kabinet-Beel I zou worden, richtten ze daarom nieuwe verzoeken tot het demissionaire kabinet-Schermerhorn-Drees. Commandant W. Scheffer van de Burgerwacht in Den Haag verzocht Meynen op 29 mei 1946 om wapens, waarmee hij zijn organisatie wilde uitrusten:

'Vernomen hebbende, dat het Departement van Oorlog beschikt over een grooten voorraad uniformkleeding van Amerikaansch model benevens automatische, korte afstands- en handvuurwapenen van Duitsche herkomst, welke niet voor de uitrusting van het Nederlandsche leger benoodigd zijn, moge ik mij tot Uwe Excellentie wenden met het eerbiedige verzoek een 350 tal stellen uniformkleeding en, voorlopig voor oefening en instructie, een zeker aantal dier vuurwapenen met munitie ter beschikking van de Haagse Burgerwacht te stellen, opdat na verloop van eenige maanden de mobiele colonne in geval van nood een bruikbaar gezagsinstrument in handen der overheid zal kunnen zijn'.⁵⁴

In Zeeland waren veel oud-verzetstrijders actief, die zich organiseerden en reeds de beschikking hadden over wapens die ze na de oorlog niet hadden ingeleverd. Zij poogden met de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht in contact te komen.⁵⁵ De districtscommandanten van deze burgerwacht belegden op 26 juni 1946 een vergadering om de inhoud van een nieuwe petitie aan Schermerhorn te bespreken, waarin ze nogmaals op erkenning aandrongen. De petitie werd na afloop van de vergadering aan Schermerhorn gestuurd.⁵⁶

De commandanten van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht waren echter niet van plan na deze ongunstige verkiezingsuitslag met hun activiteiten te wachten tot Schermerhorn hun petitie beantwoordde of de regering hen officieel erkende. Het gevaar dat van de CPN uitging was in hun ogen gewoonweg te acuut geworden.⁵⁷ Van Iperen nam op 28 juni 1946 - in aanwezigheid van vertegenwoordigers van weerbaarheidsorganisaties uit Groningen, Friesland, Overijssel, Zeeland, Utrecht, Noord-Brabant en Rotterdam - het initiatief tot oprichting van één grote weerbaarheidsorganisatie, waarin alle weerbaarheidsinitiatieven moesten samenkomen. De nieuwe organisatie droeg de naam Organisatie voor Algemene Nationale Hulp (OVANH).⁵⁸

De organisatie stelde een document op met als titel 'Ik zal handhaven'. Zowel het rekwes van de commandanten van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht aan Schermerhorn als dit document biedt een zeer goede inkijk in het gedachtegoed van de weerbare burgers in 1946. Dit gedachtegoed was in 1946 beter uitgewerkt dan een jaar daarvoor. Zo bleek uit het document waarom de Nederlandse communisten volgens de OVANH zo'n groot gevaar vormden. De organisatie stelde dat zij probeerden hun doelen te bereiken door middel van 'onmaat-

schappelijke strevingen', 'daden van verzet en terreur op economisch gebied' en 'stakingen'.⁵⁹ De OVANH stelde dat de communisten de openbare orde konden ondermijnen door de verschillende soorten ongeregelheden waartoe zij in staat waren. De OVANH kon echter geen duidelijk onderscheid maken tussen deze ongeregelheden. Volgens haar was er sprake van een onderlinge samenhang: 'Groote stakingen-relletjes-oproer-burgeroorlog, het is een keten, waarin causaal verband bestaat'.⁶⁰

Veel ernstiger dan de activiteiten van de communisten zelf, vond de OVANH het dat de keten van communistische activiteiten door de bevolking noch door het bestaande machtsapparaat kon worden doorbroken. Volgens de organisatie was de bevolking 'belast met de erfenis van de oorlogsperiode, gedemoraliseerd, corrupt en niet gewend en niet willens gewend den ernst van den nieuwen tijd te peilen'. Ze bezat 'een soort slappe lamlendigheid' die een actief protest tegen de communistische aanwezigheid uitsloot. De OVANH stelde bovendien dat 'groote figuren in de Regeering' ontbraken, die deze taak op zich konden nemen.⁶¹ Ook de krijgsmacht kon niet veel voor Nederland betekenen. Ze besteedde veel aandacht aan haar naoorlogse wederopbouw en het grootste deel van de troepen probeerde het onafhankelijkheidsstreven van Indonesië de kop in te drukken. De OVANH schreef hierover:

'Dit machtsapparaat, dat wij in de eerste plaats vinden in onze land- en zeemacht, heeft in de huidige omstandigheden een enorme taak te vervullen. Afgezien van de wederopbouw, die met name voor wat de landmacht betreft, van den grond af moet geschieden in personeel en materieel, wil zij de haar gegeven opdrachten tegen elken mogelijken tegenstander naar behoren kunnen vervullen, rust op ons leger reeds een zware taak in Indië en in de naaste toekomst in Duitschland wellicht'.⁶²

De OVANH geloofde dat de krijgsmacht het te druk had met haar werkzaamheden in de kolonie en Europa om zich op het communistische gevaar in Nederland te kunnen toeleveren. De organisatie bood daarom aan de taak van het leger ter handhaving van de openbare orde in Nederland zelf op zich te nemen. Niet het leger, maar haar leden moesten de vijfde colonne bestrijden. De OVANH geloofde niet alleen dat zij hier meer tijd voor hadden, maar was bovendien van mening dat haar leden meer verstand hadden van de bestrijding van de vijfde colonne dan de krijgsmacht zelf. 'Het zou volkomen verkeerd zijn ter bestrijding van het hooger meerbedoelde gevaar [het communisme] gebruik te maken van het Leger, omdat hier de vrijwilligheid ontbreekt en... vaak het inzicht, beide toch factoren die voor het slagen van elke opdracht en alle acties aanwezig moeten zijn', zo stelde de OVANH. De dienstplichtigen moesten zich volgens de OVANH in het vervolg meer op hun militaire taken concentreren. Nu was het zo dat zij vaak voor niet-militaire zaken werden ingezet, zoals het lossen van schepen of het werken in overheidsdiensten. 'Dit veronderstelt geheel andere kundigheden en vaardigheden dan den soldaat wordt geleerd', zo concludeerde de OVANH.⁶³ Terwijl de soldaten hun taak in de landsverdediging op zich zouden nemen, zouden weerbare burgers zich toeleveren op de ordehandhaving.

De OVANH betwistte niet de noodzaak van de krijgsmacht, maar deed wel een aanval op haar monopoliepositie door zich te presenteren als een verlengstuk van het leger ten behoeve van de ordehandhaving. Concreet gezien pleitte de organisatie voor de komst van 'een uiterst mobiel korps-van-alle-markten-thuis'. Dit korps moest onderdeel uitmaken van een 'gewapende democratie'. In deze staatsvorm moesten burgers volgens de OVANH 'gewapend naar den geest, maar ook gewapend in materieelen zin' zijn.⁶⁴ Volgens de organisatie kon Nederland alleen op die manier worden beschermd tegen de communisten als 'ondemocratische elementen'. De OVANH beschouwde de bijdrage van burgers aan het behoud van de democratie als een vanzelfsprekend en noodzakelijk onderdeel van het Nederlandse burgerschap.⁶⁵

Van Iperen deed achter de schermen hard zijn best om deze doelen te realiseren en van de OVANH een zo groot en krachtig mogelijke organisatie te maken. Hij belegde op 13 juli 1946 de eerste vergadering van de OVANH, waarvoor hij leden van de Zeeuwse burgerwacht, de BVL, de Vereniging Volkswaarbaarheid en de in het voorjaar van 1946 opgerichte weerbaarheidsorganisatie De Landsknechten uitnodigde. Van de Zeeuwse burgerwacht waren tijdens de vergadering twee leden aanwezig, maar het is onduidelijk of deze burgerwacht zich tijdens de vergadering bij de OVANH aansloot. Voorzitter Duymaer van Twist vertegenwoordigde de BVL. Hij liet er geen twijfel over bestaan dat hij de landstorm als zelfstandige organisatie met een militaire inslag wilde handhaven en een samengaan met de OVANH voor hem geen optie was. Hij was ervan overtuigd dat de regering de BVL zou erkennen. De OVANH moest dienst doen als de burgerlijke tegenhanger van de BVL.⁶⁶ Hoewel de Vereniging Volkswaarbaarheid wel haar adhesie aan de OVANH betuigde, waren haar leden niet bij de vergadering aanwezig. De vereniging toonde meer interesse in een zelfstandige koers en benaderde liever politici dan andere weerbaarheidsorganisaties. Bekende politici zoals de fractievoorzitter van de KVP in de Tweede Kamer, C.P.M. Romme, de leider van de Christelijk-Historische Unie (CHU), H.W. Tilanus, en de vicefractievoorzitter van de ARP in de Tweede Kamer, J.A. de Wilde, traden toe tot de Vereniging Volkswaarbaarheid. J.E. de Quay, die in 1946 Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant was, volgde hun voorbeeld.⁶⁷ De leden van De Landsknechten, tot slot, waren vanwege autopech niet naar de vergadering van de OVANH toegekomen.⁶⁸

Wat zegt de handelwijze van de weerbaarheidsorganisaties nu over hun positie in 1946 en de manier waarop ze zich als verlengstuk van de krijgsmacht probeerden te positioneren? Verwacht had kunnen worden dat hun gemeenschappelijke angst voor het communisme, hun afkeer van de in hun ogen zwakke 'verdedigingswil' van de regering en hun ideaal om naast de krijgsmacht te opereren, hen verenigde. Hun reacties op het verzoek van Van Iperen om tot één grote weerbaarheidsorganisatie te komen, laten echter het tegendeel zien. De reacties van Duymaer van Twist en Klein tonen aan dat de BVL en de Vereniging Volkswaarbaarheid zich sterk lieten leiden door hun eigen voorstellingen en wensen en zich niet flexibel opstelden om samen met andere weerbaarheidsorganisaties nieuwe doelen op te stellen. Ze hadden in feite niet de toekomst voor ogen, maar keken terug op het verleden waarin zij als door de regering erkende organisaties zelfstandig en naast elkaar hadden geopereerd. Hun ideaal om Nederland

te beschermen was blijkbaar niet zo groot als de wil om aan hun traditie vast te houden. De OVANH richtte de blik wel naar voren door te pleiten voor één grote weerbaarheidsorganisatie waarin de verschillende burgerwachten zich konden verenigen, maar de ontbrekende steun van de BVL en de Vereniging Volkswaarbaarheid belemmerde de opbouw van deze organisatie.

Van Iperen liet zich door de enigszins teleurstellende uitkomst van de vergadering niet uit het veld slaan. Samen met de mensen binnen de OVANH beproefde hij zijn geluk bij Beel, die op 3 juli 1946 tot minister-president was benoemd. Het rooms-rode kabinet-Beel I (3 juli 1946-7 augustus 1948) vormde een coalitie tussen de KVP en de Partij van de Arbeid (PvdA). De OVANH stuurde Beel het verzoek 'een commissie te willen benoemen teneinde op zeer korte termijn een organisatie zoals de OVANH te willen doen oprichten'.⁶⁹ Samen met de Haagse Burgerwacht en de in oktober 1946 door de accountant J.K. van der Schaaff in Apeldoorn opgerichte Nationale Wacht bood Van Iperen Beel in het najaar van 1946 zijn assistentie aan. F.R. Mijnlief, het hoofd van de Afdeling Openbare Orde en Veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken, ontving vervolgens in november 1946 afgevaardigden van deze drie organisaties in Den Haag. Hij raadde Beel na het gesprek af op de wensen van de drie organisaties in te gaan. Beel gaf daaraan gevolg zonder opgaaf van redenen.⁷⁰

De BVL benaderde Beel niet persoonlijk, maar richtte zich in de Tweede Kamer tot de minister van Oorlog, A.H.J.L. Fiévez (KVP). Tweede Kamerlid en lid van de BVL Roosjen eiste op 26 november 1946 tijdens de vaststelling van de rijksbegrotingen voor de ministeries van Oorlog en Marine dat de regering de BVL in zijn oude glorie zou herstellen als onderdeel van de gewapende macht. De BVL, als georganiseerde en erkende formatie, moest de staat in de toekomst opnieuw bij de ordehandhaving bijstaan. Roosjen probeerde zijn medepolitici met het zingen van het Landstormlied te overtuigen. Volgens het lied was de BVL het 'Neerlands korps' dat 'om Neerlands troon geschaard' diens 'trom en vlag' bewaarde.⁷¹ Zijn gezang ten spijt kreeg Roosjen geen steun van zijn collega's in de Tweede Kamer. Hij probeerde deze steun tijdens de vervolgvergadering op 27 november opnieuw te verwerven. Volgens Roosjen werd de 'drang naar herleving' van de BVL steeds groter. 'Het spijt mij, dat de Minister niet de prins wil zijn, die de schoone slaapster van de organisatie van den B.V.L. weder tot het volle leven wil terugroepen, maar Mijnheer de Voorzitter, wakker worden doet zij toch', zo waarschuwde hij Fiévez en de andere Kamerleden.⁷² Niet alleen Beel, maar ook Fiévez werd nu door weerbare burgers onder druk gezet om de weerbaarheidsorganisaties als verlengstuk van de krijgsmacht te accepteren.

Maatregelen tegen de weerbaarheidsorganisaties

Beel kende de ideologie en de bedoelingen van de weerbaarheidsorganisaties, maar hij had zich hier nog niet over uitgelaten. Daar kwam aan het einde van 1946 verandering in, omdat de weerbaarheidsorganisaties meer aandacht gingen besteden aan de ontwikkelingen in en het regeringsbeleid ten aanzien van Nederlands-Indië. Nadat K. Soekarno en M. Hatta op 17 augus-

tus 1945 de Republiek Indonesië hadden uitgeroepen, waren de onderhandelingen tussen de Nederlandse regering en de Republiek Indonesië in 1946 in volle gang. In april 1946 hadden besprekingen op de Hoge Veluwe plaatsgevonden. Op 15 november sloten luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook en de Indonesische premier S. Sjahrir een ontwerp-overeenkomst, het Akkoord van Linggadjati. Hierin droeg Nederland het gezag over Java, Madoera en Sumatra 'de facto' over aan de Republiek Indonesië. De Verenigde Staten van Indonesië zouden uit het Koninkrijk der Nederlanden worden losgemaakt en alleen in een Unie met Nederland verbonden blijven. Na protesten uit de Tweede Kamer door met name de ARP en de VVD besloot de regering-Beel I twee toelichtingen op de ontwerp-overeenkomst te geven, waardoor deze werd 'aangekleed'. De eerste daarvan was vaag en suggestief en wekte de indruk dat Nederland zich zou blijven bemoeien met Nederlands-Indië. In de tweede toelichting stelde minister van Overzeese Gebiedsdelen J.A. Jonkman (PvdA) dat de Nederlandse regering nog steeds verantwoording droeg voor Nederlands-Indië. Nu tegenstanders van de onafhankelijkheid van Indonesië de indruk kregen dat Nederland de kolonie ondanks het akkoord van Linggadjati niet geheel 'losliet', waren zij op 25 maart 1947, samen met de Indonesische autoriteiten, bereid het Akkoord van Linggadjati te tekenen.⁷³

De ontwerp-overeenkomst zoals die op 15 november 1946 tot stand was gekomen, wekte ook in de samenleving wrevel op. De Nederlandse regering had niet moeten onderhandelen, maar zich juist tegen de onafhankelijkheid van Indonesië moeten verzetten, zo was de redenering. Zonder Nederlands-Indië zou het Koninkrijk der Nederlanden uiteenvallen. Sommige leden binnen de BVL betoonden zich tegenstander van de dekolonisatie van Nederlands-Indië.⁷⁴ Van de Haagse afdeling van de Vereniging Volkswaarbaarheid waren de voorzitter, reservemajoor E.E. Meulman, de penningmeester, jonkheer W. de Kock, en de secretaris, notaris P. Peutz, actief binnen Nationaal Reveil. Deze organisatie sprak zich uit voor een ondeelbaar Koninkrijk en oefende pressie uit op de regering. Hetzelfde gold voor weer een andere organisatie, De Landsknechten.⁷⁵ Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid, dat naar aanleiding van de ontwerp-overeenkomst werd opgericht, was de grootste organisatie die zich tegen de dekolonisatie van Indonesië keerde. Tot het comité traden politici toe, zoals oud-minister-president P.S. Gerbrandy (ARP), en de al eerder genoemde leiders van de oppositiepartijen ARP en CHU, J. Schouten respectievelijk H.W. Tilanus. Ook oud-bevelhebber en generaal b.d. H.G. Winkelman en enkele militairen van het voormalig Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) voegden zich bij het comité.⁷⁶

Beel werd nu geconfronteerd met organisaties die niet alleen met hun wapens in de hand een bijdrage wilden leveren aan de ordehandhaving, maar bovendien felle kritiek uitten op het Indië-beleid van de regering. Samen met Mijnlieff zocht hij vanaf het einde van 1946 naar een oplossing voor het probleem van de weerbaarheidsorganisaties. Het lag het meest voor de hand een paramilitaire organisatie op te richten, waarin de leden van de weerbaarheidsorganisaties gecontroleerd konden worden verenigd. Hiertoe hadden Beels voorgangers in de eerste helft van de twintigste eeuw immers ook besloten, toen zij toestemming gaven voor de oprichting van bijvoorbeeld de Vereniging Volkswaarbaarheid en de BVL.

Beel en Mijnlieff waren beiden echter huiverig om een paramilitaire organisatie op te richten. De oude angst dat zij een 'staat in de staat' kon vormen, vlamde weer op. Mijnlieff stelde:

'Ten aanzien van de vraag of het wenschelijk is de behoefte van de verschillende groepingen, om zich in de para-militaire organisatie te vereenigen, in goede banen te leiden, moge worden opgemerkt dat een dergelijke organisatie steeds gemakkelijk uit de hand loopt en de neiging heeft een staat in den staat te vormen. Van degenen die thans een dergelijke organisatie openlijk of bedektelijk propageeren, kan in vele gevallen aangenomen worden dat zij niet achter maar vóór de Regeering zullen gaan staan en beter dan die zal willen weten hoe het gezag moet worden gehandhaafd. Dit moet leiden tot verzwakking van het gezag, mede omdat dit dan in de oogen van velen een eenzijdig karakter zou hebben verkregen'.⁷⁷

De regering stelde bovendien dat het geweldsmonopolie op de openbare ordehandhaving in een democratie bij de politie, en zo nodig bij de krijgsmacht berustte. Ze veegde het idee van de OVANH - dat Nederland een gewapende democratie moest worden waarin burgers zelf de wapens opnamen - resoluut van tafel. De opvatting dat de ordehandhaving bij de politie en de krijgsmacht berustte was na de Tweede Wereldoorlog niet nieuw. Zoals eerder vermeld had minister-president Colijn particuliere instanties al door middel van de uit 1936 daterende Wet op de Weerkorpsen verboden een bijdrage te leveren aan de handhaving van de openbare orde. Deze wet was tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers ongeldig verklaard, maar werd na de Tweede Wereldoorlog weer van kracht. De regering-Beel I stelde in 1947 dat gewapende formaties de overheid afhankelijk maakten 'van de daarin georganiseerde stroomingen uit de bevolking en derhalve onvrij in haar beslissingen'. Om dezelfde reden wilde de regering de handhaving van de openbare orde ook 'buiten de partij-politieke sfeer' houden.⁷⁸

Mijnlieff concludeerde dat 'een para-militaire organisatie, die de overheidsorganen kan steunen bij de handhaving van de openbare orde, ongewenscht geacht [wordt]'.⁷⁹ Dit regeringsstandpunt werd vervolgens verspreid. Beel stuurde de Commissarissen van de Koningin en de burgemeesters van de steden, waarin burgers naar verwachting op de oprichting van een paramilitaire organisatie zouden aandringen, op 24 februari 1947 een circulaire. Hij informeerde hun hierin over het afwijzende standpunt van de regering ten aanzien van paramilitaire organisaties.⁸⁰

De vraag was vervolgens hoe de regering de weerbare burgers dan wel een halt moest toeroepen. Het kabinet-Beel I voelde in april 1947 sterk de noodzaak de 'aandrang welke nu eenmaal onmiskenbaar is waar te nemen, met beleid op te vangen en in goede banen te leiden'. Afgezien van Beel en Mijnlieff was J.H. van Maarseveen (KVP), de minister van Justitie, bij het besluitvormingsproces betrokken. Beel stelde voor een equivalent van de Amsterdamse Vrijwillige Hulppolitie op te richten, want daar had de integratie van de weerbaarheidsinitiatieven in het bestaande machtsapparaat goed uitgepakt. 'Ofschoon er uiteraard nauwlettend tegen gewaakt dient te worden, dat deze organisatie op zekeren dag toch als gesloten eenheid op

straat komt, meen ik dat tegen een vrijwillige hulppolitie als hierboven omschreven geen bezwaar hoeft te bestaan en als uitlaat voor den bestaanden drang tot activiteit tot steun van het wettig gezag alleszins aanvaardbaar is', zo stelde Beel.⁸¹ De oprichting van de hulppolitie was aanvaardbaar omdat ze niet als zelfstandig korps zou optreden en haar taak beperkt was tot 'de behoefte aan bijstand - bijvoorbeeld bij acute ordeverstoring - van Rijks- of gemeentepolitie'.⁸² De hulppolitie moest in de steden en op het platteland worden opgericht waar veel weerbare burgers actief waren.⁸³

Om het plan tot oprichting van een vrijwillige hulppolitie uit te voeren was het volgens Beel en Maarseveen noodzakelijk 'in te stellen een commissie, welke tot taak heeft de bestudering van het vraagstuk der vrijwillige hulppolitie, ten einde daaromtrent op korte termijn aan de Regering advies uit te brengen'.⁸⁴ Deze Commissie ter Bestudering van het Vraagstuk der Vrijwillige Hulppolitie werd op 12 juni 1947 bij beschikking nr. 1550 opgericht, nadat de ministerraad op 28 april zijn goedkeuring had gegeven.⁸⁵ Mijnlieff omschreef het doel van deze commissie aan Van Maarseveen als volgt: 'Uit de nota van Uw ambtsvoorganger aan de ministerraad blijkt, dat deze Commissie bedoeld is als een middel om de organisatiedrang op te vangen en niet gezien is als een uiting van gevoelde noodzakelijkheid om het gezagsapparaat te versterken'.⁸⁶ Zowel de commissie als de op te richten vrijwillige hulppolitie diende ertoe de leden van de weerbaarheidsorganisaties te verzamelen, zodat zij onder supervisie van de regering en de politie geen eigen initiatieven op het gebied van de ordehandhaving konden ontplooiën.⁸⁷

De commissie bestond uit 21 leden. Hieronder bevonden zich afgevaardigden van de Koninklijke Marechaussee, het Korps Rijkspolitie, de Amsterdamse Vrijwillige Hulppolitie en de burgemeesters van Den Haag en Breda. Ook L. Eindhoven had zitting in deze commissie. Hij stond vanaf 9 april 1946 aan het hoofd van de Centrale Veiligheidsdienst (CVD), de opvolger van het BNV.⁸⁸ Het Hoofdkwartier van de Generale Staf werd door kolonel K.M. Metting van Rijn gerepresenteerd, die in zijn hoedanigheid minister van Oorlog Fiévez vertegenwoordigde.⁸⁹ Ook leden van de Vereniging tot Nationale Bijstand hadden zitting in de commissie.⁹⁰ Deze vereniging was een nieuw samenwerkingsverband van weerbaarheidsorganisaties en bestond uit de OVANH, de Nationale Wacht en de voormalige Ordedienst.⁹¹ Van Iperen als leider van de OVANH en Six als voormalig leider van de Ordedienst waren beiden lid van de nieuwe commissie. De Leden van de BVL, de Vereniging Volkswaarbaarheid en De Landsknechten namen geen deel aan de vergaderingen van de commissie. De BVL was niet uitgenodigd, omdat de landstorm nog steeds alleen akkoord wilde gaan met zijn eigen heropricting. De regering ging er bovendien vanuit dat de BVL via zijn contacten met de andere weerbaarheidsorganisaties toch indirect zijn stem in de commissie kon laten horen. Hetzelfde gold voor de Vereniging Volkswaarbaarheid en de Landsknechten.⁹²

Beel benoemde J.B.G.M. ridder de van der Schueren tot voorzitter van de commissie. De keuze viel op hem, omdat hij een uitgesproken belangstelling had voor het 'politie- en veiligheidswezen'. De minister-president ging er bovendien vanuit dat hij door zijn loopbaan goed contact kon leggen met de weerbaarheidsorganisaties, waarin zich veel leden uit 'de oude illegaliteit' bevonden.⁹³ De van der Schueren was tussen 1930 en 1944 als elektrotechnisch ingeni-

eur in Engeland werkzaam geweest. Tussen 1942 en 1944 was hij tevens lid geweest van de buitengewone raad van advies te Londen, die fungeerde als een adviescollege tussen koningin Wilhelmina en de ministers. De ministers waren in Londen verplicht adviezen in te winnen inzake alle ontwerpbesluiten waarin algemeen bindende regelingen werden vastgesteld. Dit gold overigens niet voor militaire aangelegenheden. Van groter belang voor zijn nieuwe benoeming was echter dat De van der Schueren van 1945 tot 1946 sous-chef Militair Gezag en militair commissaris in Noord-Brabant was geweest. In 1946 was hij tot Commissaris van de Koningin in Overijssel benoemd. Deze functie vervulde hij nog steeds toen Beel hem aanwees als voorzitter van de commissie inzake de vrijwillige hulppolitie.⁹⁴

De commissie-De van der Schueren kwam op 23 juli en 27 september 1947 bijeen. Tijdens deze vergaderingen probeerden Mijnlieff en De van der Schueren de aanwezigen met de oprichting van een vrijwillige hulppolitie in te laten stemmen, die op verschillende plaatsen zou worden ingezet. Mijnlieff legde uit wat voor 'eigen en prettige sfeer' de Amsterdamse Vrijwillige Hulppolitie had. Volgens hem was die goede sfeer te danken aan 'kameraadschap en het gestelde gemeenschappelijk doel'. De van der Schueren en Mijnlieff stelden bovendien voor om naast een vrijwillige hulppolitie ook een technische noodhulp op te richten, die als taak 'het instandhouden van grote bedrijven' tijdens stakingen zou moeten krijgen.⁹⁵ Met dit voorstel speelden ze in op de angst van de weerbaarheidsorganisaties voor stakingen door de communisten en dier wens om hiertegen als 'stakingsbreker' op te treden. Deze angst en wens waren versterkt nadat de CPN in september 1946 betrokken was geweest bij een staking van communistische gemeenteambtenaren in Amsterdam, die voor een onafhankelijk Indonesië hadden gepleit.⁹⁶

Six nam tijdens de eerste vergadering van de Commissie-De van der Schueren het woord en drukte een belangrijke stempel op deze vergadering. Voordat over de oprichting van een vrijwillige hulppolitie of een technische noodhulp kon worden vergaderd, moest de regering-Beel I volgens hem eerst bepalen over hoeveel wapens deze organen zouden gaan beschikken. De regering had de weerbaarheidsorganisaties in de bezettingstijd wapens beloofd en was die belofte toen slechts gedeeltelijk nagekomen. Six wilde de resterende wapens alsnog claimen. Volgens hem hield het vrijwilligersaanbod van de nieuw op te richten reserve nauw verband met het aantal wapens dat de regering ter beschikking wilde stellen.⁹⁷

Tijdens de tweede vergadering van de commissie-De van der Schueren hield Six zich meer op de achtergrond. Hij kon zich vinden in de gemeenschappelijke verklaring die de Vereniging tot Nationale Bijstand uitbracht. De leden vonden het voorstel tot oprichting van een vrijwillige hulppolitie en een technische noodhulp te beperkt. Ze pleitten voor de totstandkoming van een militaire organisatie die de politie in het geval van spanningen en onlusten bij de ordehandhaving zou bijstaan.⁹⁸ Door in hun verklaring opnieuw vast te houden aan de oprichting van een paramilitaire organisatie werd duidelijk dat de twee vergaderingen de regering en de weerbaarheidsorganisaties niet nader tot elkaar hadden kunnen brengen. De discussie zat nog altijd muurvast.

Het ministerie van Oorlog over gewapende weerbaarheid

De vraag was wat het ministerie van Oorlog vond van deze machtsstrijd tussen de regering en de weerbaarheidsorganisaties, waarin de uitvoering van het veiligheidsbeleid de inzet vormde. Het ministerie was in het reilen en zeilen van de weerbaarheidsorganisaties geïnteresseerd, omdat het als vanouds bij hun ontwikkeling betrokken was geweest. Dat gold met name voor de ontwikkeling van de BVL en de Vereniging Volksweerbaarheid vanwege hun militaire oriëntatie. Het ministerie van Oorlog was echter niet alleen in de weerbaarheidsorganisaties geïnteresseerd vanwege het verleden, maar ook omdat de krijgsmacht naast de politie nog altijd een aanvullende taak in de ordehandhaving vervulde. Nu de Vereniging tot Nationale Bijstand zich tijdens de vergaderingen van de commissie-De van der Schueren duidelijk voor de versterking van het militaire apparaat had uitgesproken, begaf zij zich in militair vaarwater.

Het ministerie van Oorlog zat met de weerbaarheidsinitiatieven in zijn maag. Net als de regering geloofde ook minister Fiévez dat het moderne staatsbestel geen ruimte bood aan particuliere weerbaarheidsinitiatieven, noch dat een gewapende democratie als staatsvorm wenselijk was. De politie en aanvullend de krijgsmacht waren verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde. In tegenstelling tot de regering beschouwde Fiévez de weerbaarheidsorganisaties niet hoofdzakelijk als een gevaar voor de openbare orde. In plaats daarvan vreesde hij dat zij de monopoliepositie van de krijgsmacht in gevaar zouden brengen, wanneer ze het leger bij de ordehandhaving zouden bijstaan. Fiévez stelde met andere woorden dat de weerbaarheidsorganisaties het bestaansrecht van de krijgsmacht aantastten wanneer zij militaire taken op zich namen.

De angst voor de aantasting van het alleenrecht van de krijgsmacht kwam zeker gedeeltelijk voort uit de onzekere situatie waarin de krijgsmacht in het naoorlogse Nederland verkeerde. Ze bevond zich in een overgangsfase waarin nog geenszins was uitgekristalliseerd wat precies haar taken en organisatievorm zouden zijn. Na 1945 werden op dit terrein niet snel knopen doorgehakt. Het wederopbouwproces werd vertraagd door de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië en de onzekerheid over de bondgenootschappelijke verplichtingen die Nederland zou aangaan. Wel was de reorganisatie van de krijgsmacht in feite al sinds 1944 in volle gang. De land- en luchtmacht werden naar Brits voorbeeld opgebouwd. Dat gold voor de organisatie, de opleidingen, de uitrusting en de bewapening. De Generale Staf koos hiervoor, omdat Groot-Brittannië in de toekomst zeker tot de bondgenoten van Nederland zou behoren en Nederlandse militairen tijdens de Tweede Wereldoorlog al ervaring met het Britse systeem hadden opgedaan. Bovendien beschikte de krijgsmacht nog over Brits en Canadees materieel.⁹⁹

Fiévez sprak zich van alle weerbaarheidsorganisaties alleen over de BVL en de Vereniging Volksweerbaarheid uit. De BVL had ondanks de verklaring van de Vereniging tot Nationale Bijstand nog altijd de grootste ambitie om zich als verlengstuk van het leger te presenteren. Fiévez was er daarnaast blijkbaar nog niet zeker van dat reserve-kolonel b.d. Klein de Vereniging Volksweerheid toch niet alsnog in militaire richting zou sturen. De minister maakte tijdens het debat over de begrotingen van het ministerie van Oorlog in de Tweede Kamer dui-

delijk dat hij voor de BVL geen taak zag weggelegd. Fiévez sprak: 'Primair ligt deze taak [binnenlandse handhaving van orde en tucht] op het gebied van de politie; slechts in noodgevallen zal het leger moeten bijspringen. Maar dan ook het leger als zodanig, en ik geloof niet, dat het noodig is, hiervoor een organisatie als den Bijzonderen Vrijwilligen Landstorm in te schakelen'.¹⁰⁰ De Vereniging Volkswaarbaarheid moest evenmin hoop koesteren zich 'naast onze militaire organisatie' te kunnen positioneren.¹⁰¹

Afgezien van het ideologische bezwaar dat de weerbaarheidsorganisaties de monopoliepositie van de krijgsmacht aantastten, had Fiévez ook een praktisch bezwaar tegen het voortbestaan van deze organisaties. Hij geloofde namelijk dat ze niet in staat waren het leger bij de ordehandhaving te helpen. Dat lag allereerst aan de chaos die volgens hem bij een gelijktijdige mobilisatie van het leger en de BVL zou ontstaan. Fiévez stelde:

'Mijn bezwaar tegen de B.V.L. is ook vroeger altijd geweest, dat, indien het nodig mocht zijn op een gegeven ogenblik de B.V.L., bestaande dus uit een aantal mannen, die deel uitmaakten van het leger, te mobiliseren, en het zou dan tot kort daarop noodzakelijk zijn het leger te mobiliseren, men dan de grootst mogelijke desorganisatie kreeg, omdat tienduizenden uit dat gemobiliseerde leger in volkomen ander verband in de B.V.L. reeds waren gemobiliseerd. Een mobilisatie van de B.V.L. en een daarop volgende mobilisatie van het leger zou chaos hebben gegeven'.¹⁰²

De Generale Staf geloofde dat de leden van de BVL en de Vereniging Volkswaarbaarheid geen volwaardige militaire bijdrage konden leveren, omdat ze hier niet voor waren uitgerust. Ze werden door de staf als *franc-tireurs* beschouwd. Dit waren soldaten die niet door middel van hun uniformen herkenbaar waren als behorende tot een bepaald leger, maar toch daarvoor streden. Bovendien beschikten ze volgens de legerleiding niet over wapens met voldoende patronen, die in de moderne oorlogvoering onmisbaar waren.¹⁰³ Ze concludeerde dan ook: 'Het heeft geen zin om naast beide militaire organen particuliere verenigingen op te richten of te doen voortbestaan, terwijl tevoren met positieve zekerheid kan worden geconstateerd, dat deze instituten nooit in staat zullen zijn tot daadwerkelijke gewapende steun aan de Overheid, hetgeen trouwens de geschiedenis ten duidelijkst heeft bewezen'.¹⁰⁴

Hoewel het ministerie van Oorlog, met als onderdeel daarvan de Generale Staf, bezwaren had tegen het voortbestaan van de weerbaarheidsorganisaties, pleitte het wel voor de oprichting van een paramilitaire organisatie onder ministerieel gezag die het leger kon bijstaan. Kolonel Metting van Rijn bracht de oprichting van deze organisatie tijdens de vergaderingen van de commissie-De van der Schueren op 23 juli en 27 september ter sprake. De komst van een paramilitaire reserve was volgens hem noodzakelijk. De regering kon in kritieke situaties weliswaar eerst een beroep doen op de gemeentepolitie, de Rijkspolitie en de Koninklijke Marechaussee, maar zou in ernstige gevallen om militaire bijstand moeten vragen.¹⁰⁵ Het leger kon dan geen militairen voor de ordehandhaving afstaan, omdat de meesten van hen reeds in Nederlands-Indië waren ingezet. Hierdoor was Nederland in feite onverdedigd tegen buitenlandse

invallen, maar ook tegen activiteiten van de vijfde colonne. Het leger had volgens Metting van Rijn behoefte aan geoefend personeel, dat op Nederlands grondgebied kon worden ingezet. Deze functie kon door de goedwillende leden van de weerbaarheidsorganisaties worden vervuld.¹⁰⁶

Beel en Mijnlief wilden het voorstel van Metting van Rijn niet uitvoeren. Dat lag allereerst aan hun ideologische afkeer van paramilitaire organisaties. Mijnlief merkte op 'dat hetgeen de heer Metting van Rijn heeft betoogd, zal leiden tot een soort B.V.L., aangezien het in feite wordt een vrijwilligershulpkorps ter beschikking van het leger'. Uit de vergaderingen van de commissie-De van der Schueren blijkt bovendien dat de regering de Generale Staf zo min mogelijk bij de besluitvorming wilde betrekken. Metting van Rijn was de enige vertegenwoordiger van de legerleiding in de commissie-De van der Schueren, terwijl hierin meer politieke vertegenwoordigers en afgezanten van de politiekorpsen zitting hadden. De van der Schueren merkte tijdens de vergadering op 'dat de gezagshandhaving niet in de eerste plaats berust bij de Chef van de Generale Staf'. Hij stelde dan ook: 'Na te gaan ware derhalve in hoeverre rekening dient te worden gehouden met de wensen van de Chef van de Generale Staf'.¹⁰⁷ Deze opmerkingen laten zien dat er niet alleen een machtsstrijd gaande was tussen de regering en de weerbaarheidsorganisaties over de uitvoering van het veiligheids- en defensiebeleid. De door de regering ingestelde commissie-De van der Schueren en de Generale Staf discussieerden eveneens met elkaar over de vormgeving van en de verantwoordelijkheid over dit beleid.

Geen 'Nationale Garde' maar wel een 'Nationale Reserve'

Door het bestaan van de verschillende opvattingen over de vormgeving en de uitvoering van de ordehandhavingstaak, waren de onderhandelingen tussen Mijnlief, De van der Schueren, Metting van Rijn en de leden van de Vereniging tot Nationale Bijstand aan het einde van 1947 volledig vastgelopen. De staatsgreep die op 25 februari 1948 in Praag plaatsvond, bracht beweging in deze verstarde situatie. Tsjecho-Slowaakse communisten vormden met 38% van de kiezers de grootste partij in Tsjecho-Slowakije. Zij besloten met behulp van de Sovjet-Unie een greep naar de totale macht te doen en vestigden in Tsjecho-Slowakije een communistische staat.¹⁰⁸

Deze omwenteling maakte grote indruk op het ministerie van Oorlog, de weerbaarheidsorganisaties en de regering. Het ministerie stelde geschrokken vast dat de weinige in Nederland aanwezige troepen zich ten tijde van de staatsgreep verspreid over het land hadden bevonden en daar burgerdiensten hadden verricht.¹⁰⁹ Tot deze taken behoorden bijvoorbeeld het laden of lossen van schepen. Indien in Nederland een staatsgreep zou hebben plaatsgevonden, had het Nederlandse leger zich daar niet tegen kunnen weren. Deze wetenschap deed het ministerie van Oorlog inzien hoe problematisch het was op eigen grondgebied niet over genoeg militairen te beschikken.

De weerbaarheidsorganisaties hadden door de staatsgreep het gevoel dat de communistische dreiging heel acuut werd. De machtsovername in Praag deed hen geloven dat de moge-

lijkheid van een communistische omwenteling in Nederland door de vijfde colonne met hulp van de Sovjet-Unie, steeds groter werd. Het feit dat de CPN haar instemming met de machts-overname van de Sovjet-Unie betoonde en pamfletten met de titel 'Praag-Den Haag' uitgaf, voedde en versterkte deze angst.¹¹⁰

De regering-Beel I nam naar aanleiding van de staatsgreep een aantal anticommunistische maatregelen, maar deze kwamen niet voort uit angst voor het communistische gevaar. De regering had ze namelijk al voor de staatsgreep overwogen of ze werden van algemeen nut geacht. Zo werden communisten voortaan geweerd uit de Vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie en de Vaste Commissies voor Indische Zaken en Handelspolitieke Aangelegenheden. Daarnaast werd het mogelijk communistische gedeputeerden en wethouders vroegtijdig uit hun functie te ontslaan. Er werd bovendien een extra bepaling aan de grondwet toegevoegd, die de mogelijkheid bood de burgerlijke staat van beleg uit te roepen indien de openbare orde gevaar liep. Ingrijpende maatregelen die de CPN echt de das om hadden gedaan kwamen niet tot stand. De CPN werd niet verboden en de Centrale Veiligheidsdienst kreeg nauwelijks financiële armslag om de communisten in de gaten te houden.¹¹¹

Vastgesteld kan worden dat de regering-Beel I meer angst had voor de leden van de weerbaarheidsorganisaties - die de staatsgreep in Praag konden aangrijpen om illegale activiteiten te ontplooiën en de openbare orde te verstoren - dan voor een communistische machts-greep. De regering speelde handig in op de angst van de weerbare burgers voor het communisme. P.J. Witteman (VVD), die sinds 15 september 1947 minister van Binnenlandse Zaken was, schreef op 3 maart 1948 een nota voor de ministerraad. Hij stelde de raad voor in te stemmen met de oprichting van een vrijwillige hulppolitie, een reserve grensbewaking en een militaire reserve. Hierin zouden alle leden van de weerbaarheidsorganisaties moeten worden verenigd.¹¹² De weerbaarheidsorganisaties zou worden meegedeeld dat de regering de oprichting van de reserveorganen noodzakelijk achtte in verband met de staatsgreep en het communistische gevaar. In feite vormde de staatsgreep een mogelijkheid om deze organisaties te verenigen, zodat zij onder supervisie van de regering kwamen en niet zelfstandig anticommunistische activiteiten konden ontplooiën. Het voorstel van Witteman toont aan hoe de visie van de regering op rechts georiënteerde weerbaarheidsorganisaties sinds de jaren dertig was veranderd. Terwijl Colijn de BVL in de jaren dertig had getolereerd en deze landstorm aanzien had genoten, stelde de regering-Beel I nu dat de BVL noch andere rechts georiënteerde weerbaarheidsorganisaties een rol mochten spelen in het veiligheids- en defensiebeleid.

De ministerraad vergaderde op 8 maart over de nota van Witteman. W. Drees (PvdA) drukte als minister van Sociale Zaken in het kabinet-Beel I nadrukkelijk zijn stempel op deze vergadering. Hij had geen bezwaar tegen de reserve Rijks- en gemeentepolitie, en de ministerraad stemde met de oprichting daarvan in.¹¹³ De officiële regeringsverklaring tot oprichting van de vrijwillige hulppolitie volgde op 12 maart 1948. Vrijwilligers konden zich vanaf die dag aanmelden. De regering riep de leden van de BVL en de andere weerbaarheidsorganisaties expliciet op zich bij de reservepolitie aan te sluiten.¹¹⁴

Drees maakte tijdens de vergadering op 8 maart en de vervolgvergadering op 15 maart een voorbehoud wat betreft de oprichting van de reserve grensbewaking en de 'Nationale Garde', zoals de regering de militaire reserve in maart 1948 aanduidde. Hij wilde 'geen afzonderlijke organisatie' oprichten, omdat de parallellen met de BVL in dat geval veel te groot waren. De naam 'Nationale Garde' zou de bevolking aan de BVL doen herinneren en dat zou de verkeerde indruk wekken dat de regering opnieuw een paramilitaire organisatie toestond. Drees had bovendien een economisch bezwaar tegen de oprichting van een Nationale Garde. Door de komst hiervan zouden namelijk 'wederom arbeidskrachten aan de arbeidsmarkt onttrokken moeten worden'. In plaats van een beroep te doen op deze arbeidskrachten gaf Drees er de voorkeur aan de politie, de Koninklijke Marechaussee en de militairen die niet voor uitzending naar Nederlands-Indië in aanmerking kwamen, voor militaire taken in te zetten.¹¹⁵ Drees hechtte meer belang aan het herstel van de economische situatie in Nederland dan aan het op poten zetten van een sterke militaire verdediging.

De discussie over de oprichting van een Nationale Garde was op 15 maart niet beëindigd. De BVL gaf hieraan een nieuwe impuls door te stellen dat de reserve Rijks- en gemeentepolitie het gezag niet genoeg zouden versterken. De regering vreesde vervolgens dat de politiereserves de militair georiënteerde BVL de wind niet uit de zeilen zouden nemen, omdat diens leden zich alleen in een militaire organisatie wilden verenigen. Dit leidde ertoe dat Beel en Mijndiëff zich openstelden voor de oprichting van een militaire reserve.¹¹⁶ Ze geloofden bovendien dat het aantal aanmeldingen voor de reserve politie en de reserve grensbewaking groot zou zijn en beide niet genoeg capaciteit hadden om alle vrijwilligers in zich op te nemen. De reserve politie kon bijvoorbeeld maximaal uit 26.000 leden bestaan.¹¹⁷ Een militaire reserve kon als sluitstuk dienen voor de vrijwilligers die niet bij de andere reserves konden worden ingedeeld.¹¹⁸ Mijndiëff stelde Beel voor om over te gaan tot 'de instelling van een reserve gemeentepolitie, een reserve grensbewaking en een civiele hulpdienst en - uit de overweging dat dan nog niet alle krachten die zich beschikbaar zouden willen stellen een plaats zouden hebben gevonden - als sluitstuk de Nationale Reserve'.¹¹⁹

De ministerraad deelde op 18 maart 1948 mee de oprichting van een militaire reserve goed te keuren. Ze kreeg echter niet de naam Nationale Garde, omdat die naam volgens de raad te veel herinnerde aan de vooroorlogse paramilitaire organisaties. In plaats daarvan werd gekozen voor de neutralere naam 'Nationale Reserve'.¹²⁰ Op 25 maart werd het Directoraat Nationale Reserve opgericht als onderdeel van het Hoofdkwartier van de Generale Staf.¹²¹ De directeur was namens de Chef Generale Staf verantwoordelijk voor alle aangelegenheden betreffende de organisatie, de opleiding en het personeel van de Nationale Reserve. Kolonel Metting van Rijn was de eerste directeur. Vier gewestelijke hoofden van de 'bureaux Nationale Reserve' stonden het directoraat bij.¹²²

Op de dag waarop het directoraat werd opgericht vergaderde de commissie-De van der Schueren over de vorming van een organisatie die de coördinatie van en de zorg voor de vrijwilligers van alle reserveorganen op zich zou nemen. Voor deze vergadering waren ook Duymaer van Twist, Roosjen en Klein uitgenodigd. Duymaer van Twist en Roosjen toonden noch

interesse in het nieuw op te richten coördinatieorgaan noch in de Nationale Reserve, hoewel die een militair karakter had. Ze benadrukten opnieuw alleen met de heroprichting van de BVL akkoord te gaan. 'De vijand staat voor de poort. Onmiddellijk handelen is geboden. De B.V.L. gaat voort', zo drukte Duymaer van Twist zich uit. Klein zag de Vereniging Volkswaarbaarheid als een civiel-economische organisatie die zich naast de BVL kon positioneren. De van der Schueren realiseerde zich dat met Duymaer van Twist, Roosjen en Klein niet tot overeenstemming kon worden gekomen. Hij adviseerde de regering desondanks toch over te gaan tot oprichting van deze coördinerende organisatie.¹²³

Het coördinatieorgaan kwam in april 1948 tot stand en kreeg de naam Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag (NISWG). Veel leden van de commissie-De van der Schueren, die nu werd opgeheven, stapten over naar het NISWG. Duymaer van Twist en Roosjen werden ondanks hun verlangen om de BVL opnieuw op te richten toch bestuurslid van het instituut. Klein weigerde dit, waarschijnlijk omdat het NISWG voor hem een te militaire in plaats van een civil-economische inslag had. Het NISWG deed dienst als een samenkoppeling 'van alle vrije maatschappelijke krachten, die zich ten aanzien van de handhaving van de inwendige orde en de uitwendige veiligheid van de Staat onvoorwaardelijk achter de Regering scharen, de leiding van de Regering volkomen aanvaarden en de Regering naar beste vermogen steunen'. Het NISWG moest propaganda maken voor de reserveorganen en daardoor vrijwilligers werven.¹²⁴

De officiële oprichtingsdatum van de Nationale Reserve werd 15 april 1948, maar de Legervoortlichtingsdienst kondigde de komst van deze reserve al twee dagen eerder aan:

'Binnen enkele dagen zal de aanmelding voor toetreding tot de Nationale Reserve worden opengesteld. Hieromtrent zullen in de pers nog nadere gegevens worden medegedeeld. Doelstelling der Nationale Reserve is de handhaving van de orde in het binnenland; het veiligstellen van bedrijven en organen, die van vitaal belang zijn; het voorkomen van sabotagedaden en het optreden tegen ongeregeldheden. Kortom: de Nationale Reserve zal tezamen met de versterkte politiemacht een ordelijke gang van zaken in het binnenland moeten waarborgen'.¹²⁵

Het ministerie van Oorlog beschikte zodoende in het voorjaar van 1948 weliswaar over een 'militaire' reserve, maar haar oprichtingsgeschiedenis laat zien dat er geen strikt militaire organisatie tot stand was gekomen. De Nationale Reserve was slechts opgericht om militair georiënteerde burgers te doen laten geloven dat ze tot een militair orgaan konden toetreden en als sluitstuk voor de andere reserves. De regering streefde er niet naar van de Nationale Reserve een bloeiende organisatie te maken. 'Normale' burgers moesten niet in de Nationale Reserve plaatsnemen, maar zich als arbeidskracht voor een sterke economie inzetten.

De oprichting van de Nationale Reserve sloot een periode af waarin de weerbaarheidsorganisaties, de regering en het ministerie van Oorlog met elkaar hadden gestreden over de vormgeving en de uitvoering van het naoorlogse veiligheids- en defensiebeleid en de plaats van weerbare

burgers daarbinnen. De weerbaarheidsorganisaties beschouwden het als vanzelfsprekend dat zij zich naast de bestaande gezagsorganen in een paramilitaire organisatie op de ordehandhaving toelegden. Met hun ideologie en eisen kregen ze binnen de regering en het ministerie van Oorlog echter geen voet aan de grond. Zij wilden het veiligheids- en defensiebeleid centraal organiseren en geen ruimte bieden aan kritiek en initiatieven van particulieren. Hoewel de regering en het ministerie van Oorlog op dit punt met elkaar overeenstemden, waren ze het op andere punten met elkaar oneens. De regering beschouwde de weerbaarheidsorganisaties als een gevaar voor de openbare orde en vreesde dat zij een 'staat in de staat' konden vormen. Het ministerie van Oorlog stelde dat zij door hun aspiraties de monopoliepositie van de krijgsmacht, en daarmee haar bestaansrecht, ondermijnden.

Onenigheid over de Nationale Reserve

Het alleenrecht van de krijgsmacht werd veilig gesteld doordat de weerbaarheidsorganisaties in reserves werden verenigd. Toch betekende hun vereniging geenszins dat de krijgsmacht vanaf dat moment goed in Nederland kon functioneren. De afwezigheid van militairen door hun inzet in Nederlands-Indië zorgde er nog altijd voor dat de verdediging van Nederland zwak was. Het ministerie van Oorlog wilde daarom van de Nationale Reserve een verlengstuk in de landsverdediging maken, maar de regering doorkruiste dit streven en gaf haar een taak in de ordehandhaving. Het ministerie maakte vervolgens nieuwe plannen om de Nationale Reserve een militaire taak te geven, maar het kon hieraan tussen 1948 en 1950 nog geen uitvoering geven. De regering en de potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve hadden andere ideeën over de gewenste vorm en inhoud van het veiligheids- en defensiebeleid en de rol van de Nationale Reserve daarbinnen. Het ministerie van Oorlog hield zijn bedenkingen tegenover dit reserveorgaan voorlopig voor zich.

Bezwaren van het ministerie van Oorlog

Wat waren nu de bezwaren van het ministerie van Oorlog tegen de Nationale Reserve? Minister Fiévez en de Chef Generale Staf, luitenant-generaal H.J. Kruls, maakten zich ten eerste zorgen over de geringe belangstelling van Beel en Mijnlieff voor de Nationale Reserve. Zij waren tevreden zo lang de leden van de weerbaarheidsorganisaties zich bij één van de reserveorganen aansloten en zich niet in eigen verband voor de weerbaarheid van het vaderland inzetten. Hoe de Nationale Reserve zich verder zou ontwikkelen, interesseerde hen nauwelijks. De geringe interesse van de regering voor de Nationale Reserve werkte door in de manier waarop ze dit orgaan opzette. Kruls schreef op 31 maart 1948:

'Door de snelheid, waarmede de Regering de eerste aanmelding wilde doen verlopen, zijn wij gedwongen naar een systeem, waarbij een ieder, die in beginsel bereid is toe te

treden tot de Nationale Reserve, in de gelegenheid wordt gesteld zich aan te melden en wel in het gehele land. Een betere methode zou wellicht geweest zijn om eerst de voorwaarden van dienstneming en de rechten en verplichtingen van de vrijwilligers vast te stellen en de aanmelding te beperken tot diegenen, die bereid en in staat zijn aan de voorwaarden te voldoen'.

Kruls vreesde er met andere woorden voor dat de Nationale Reserve door de gebrekkige opzet niet over voldoende geschikte vrijwilligers zou gaan beschikken en dit het welslagen van de Nationale Reserve negatief zou beïnvloeden.

De geringe belangstelling van Beel en Mijnlieff voor de Nationale Reserve werkte nog op een andere manier door. Al snel na haar oprichting bleek dat de regering niet bereid was veel geld in de Nationale Reserve te investeren. Fiévez vroeg in 1948 een buitengewoon krediet van 33 miljoen gulden aan, die hij aan kleding en munitie voor de gewenste 25.000-30.000 vrijwilligers wilde uitgeven. Minister van Financiën P. Lieftinck (CHU) stelde in de minister-raadsvergadering van 21 juni 1948 dit 'totaal bedrag wel erg hoog' te vinden. Drees vond het bedrag zelfs 'buitensporig hoog' en noemde het voorstel van Fiévez 'onaanvaardbaar'. In een tijd waarin de wederopbouw zo veel geld kostte, achtte hij het niet verantwoord in het militaire apparaat te investeren.¹²⁶ Drees herhaalde zijn standpunt tijdens de vervolgvergadering van de ministerraad op 28 juni en stelde toen bovendien geen geld te willen uitgeven aan kleding en munitie voor vrijwilligers die pas over anderhalf tot twee jaar in dienst zouden treden. Minister-president Beel viel Drees bij. Fiévez vond echter dat de vergelijking tussen sociale en militaire uitgaven mank ging en wees op de gemaakte afspraken: 'Indertijd is in de ministerraad besloten tot het instellen der Nationale Reserve, omdat de veiligheid zulks vereiste. De daarvoor noodzakelijke gelden moeten dan beschikbaar worden gesteld, tenzij de raad op zijn vroeger genomen beslissing zou wensen terug te komen'. Lieftinck en Drees bleven echter bij hun standpunt.¹²⁷ De ministerraad besloot op 27 december 1948 de Nationale Reserve voor het komende jaar niet 33 maar slechts 4,5 miljoen gulden ter beschikking te stellen.¹²⁸ Het gevolg hiervan was dat de Generale Staf de Nationale Reserve niet zo groots kon opzetten als hij wenste.

De Generale Staf ergerde zich niet alleen aan de opzet en de financiële positie van de Nationale Reserve. Ook de manier waarop de regering tegen de militaire dreiging en de wederopbouw van het leger aankeek was de Generale Staf een doorn in het oog. Drees was van mening dat de Sovjet-Unie het Westen niet militair zou aanvallen, maar zich op de vijfde colonne zou richten, die het Westen op economisch en sociaal gebied probeerde te verzwakken.¹²⁹ In zijn optiek moest Nederland op sociaal-economisch vlak zo goed mogelijk worden opgebouwd en georganiseerd, omdat de vijfde colonne dan geen voet aan de grond kon krijgen. De manier waarop Drees tegen de militaire dreiging aankeek werkte door in de taak van de Nationale Reserve, die in het Koninklijk Besluit van 5 oktober 1948 formeel werd vastgesteld. Zij kreeg geen strikt militaire taak maar werd ingezet voor 'de handhaving of het herstel van de openbare rust en orde binnen het "Rijk in Europa" '.¹³⁰

De Generale Staf had geen behoefte aan een orgaan voor de ordehandhaving. Metting van Rijn had binnen de commissie-De van der Schueren reeds gepleit voor een militaire reserve wier vrijwilligers een aanvulling konden vormen op het reguliere leger zo lang de troepen in Nederlands-Indië waren. Luitenant-kolonel Th.E.E.H Mathon, het hoofd van het Bureau Operatiën van de Generale Staf, wees erop dat de militairen in 1948 nog altijd niet waren teruggekeerd en men in Nederland nog steeds kon 'worden doodgeschoten'. Ter verdediging moest 'zoo spoedig mogelijk de Nationale Reserve worden gevormd'. Anders dan Drees betoogde Mathon dat Nederland zich niet blind moest staren op de vijfde colonne en haar acties, zoals stakingen. Volgens Mathon moest het idee van 'deze enkele staking' verdwijnen, want het ging hier slechts om spontane oprispingen die op politiek en militair gebied weinig teweeg zouden brengen. In plaats daarvan moest de aandacht worden gericht op de militaire samenwerking van de vijfde colonne met de Sovjet-Unie. In de huidige tijd van de Koude Oorlog viel namelijk geen onderscheid meer te maken tussen 'binnenlandsch en buitenlandsch gevaar'. Dit onderscheid was 'anachronistisch', aangezien er anno 1948 een strategisch plan aan de samenwerking tussen de binnen- en buitenlandse vijand ten grondslag lag. De buitenlandse vijand zou volgens Mathon waarschijnlijk 'optreden met luchtlandingen en vijfde colonne, gepaard gaande met bombardementen'.¹³¹

Kruls was het geheel met Mathons taakomschrijving van de Nationale Reserve eens. Ook hij vond dat er in een toekomstig conflict geen scheiding kon worden gemaakt tussen buiten- en binnenlandse vijanden. 'Zij verstoren beide de orde en moeten beide bestreden worden', aldus Kruls. Hij vervolgde:

'Wanneer een onderdeel der Nationale Reserve tot taak krijgt een brug te beveiligen, dan is dat zowel tegen een aanslag van een vijfde colonne als van parachutisten of doorgedrongen grondtroepen. Een Nationale Reserve moet evenzeer gebruikt kunnen worden tegen parachutisten, onmiddellijk na hun landing, als tegen opstandige stakers. Naar mijn mening is het niet mogelijk de Nationale Reserve uitsluitend te zien als een soort anti-revolutie-instituut'.¹³²

Kruls was van mening dat de Nationale Reserve zich tot een *Home Guard* moest ontwikkelen. Engeland had tussen juli 1940 en 1945 over een *Home Guard* beschikt, die dienst had gedaan als een reserveonderdeel van het leger in haar strijd tegen de Duitsers.¹³³ De Nationale Reserve moest zich volgens Kruls instellen op bewaking, territoriale verdediging en luchtverdediging. Kruls schreef Fiévez dat de behoefte aan de Nationale Reserve als *Home Guard* in de tweede helft van 1948 'steeds dringender' werd, omdat het aantal in Nederland aanwezige territoriale bataljons van zes naar drie zou teruglopen. Dat betekende dat het geringe aantal in Nederland aanwezige troepen nog kleiner werd. 'Er moet een oplossing worden gevonden', zo benadrukte Kruls.¹³⁴ Zolang de regering de vrees van de Generale Staf voor de militaire kracht van de Sovjet-Unie echter niet in gelijke mate deelde en een sterke landsverdediging afwees, leek deze oplossing ver weg.

Een 'rustige groei' in de richting van de territoriale verdediging

Afgezien van de angst voor de Sovjet-Unie zorgden ook de daarmee samenhangende internationale bondgenootschappelijke samenwerking ervoor dat het ministerie van Oorlog een sterke krijgsmacht en een nieuwe taak voor de Nationale Reserve steeds noodzakelijker achtte. Nederland was op 10 december 1945 samen met vijftig andere landen tot de Verenigde Naties (VN) toegetreden. Het streven naar collectieve veiligheid - dat de VN beoogden - leek noodzakelijker te worden nu de Koude Oorlog zich steeds duidelijker aftekende. De Britse premier W.L.S. Churchill sprak op 5 maart 1946 in zijn beroemde Fultonspeech over een 'ijzeren gordijn' dat Europa verdeelde in een kapitalistisch en een communistisch blok. De Amerikaanse president H.S. Truman verkondigde op 12 maart 1947 de Truman-doctrine, waarin ook hij een onderscheid maakte tussen het vrije Westen en het communistische Oosten. Hij beloofde hulp aan alle landen die zich door het communistische Oosten bedreigd voelden. Daarop kondigde de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, G.C. Marshall, op 5 juni 1947 een financieel hulpprogramma aan, genaamd het *European Recovery Program*. Verschillende Europese staten, waaronder Nederland, ontvingen tussen 1948 en 1952 deze 'Marshall-hulp'.¹³⁵

Op 17 maart 1948 ondertekenden Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Luxemburg en Nederland het Verdrag van Brussel. Met de ondertekening van dit verdrag kwam de Westerse Unie tot stand, het eerste naoorlogse militaire bondgenootschap. De voorzitter van het Comité van de Chefs van Staven van de Westerse Unie, veldmaarschalk B.L. Montgomery, bracht in november 1948 een bezoek aan Nederland om uiteen te zetten welke bijdrage hij van de Nederlandse regering verwachtte. Hij verzocht de regering om aan het einde van 1951 een legerkorps van drie divisies beschikbaar te stellen.¹³⁶ Tijdens een volgend bezoek op 17 januari 1949 vroeg hij om een legerkorps van twee mobilisabele en één parate divisie. Daarnaast wilde Montgomery dat Nederland een paar squadrons dag- en nachtjagers ten behoeve van de bondgenootschappelijke luchtverdediging ter beschikking zou stellen. De marine zou een bijdrage aan de havenbescherming en een mijnneveegdienst moeten leveren.¹³⁷

Vanaf het moment dat Nederland tot de NAVO was toegetreden ontleende het ministerie van Oorlog het bestaansrecht van de krijgsmacht ook aan haar rol als verdediger van het bondgenootschappelijke grondgebied en van de westerse democratische rechten en vrijheden binnen deze alliantie. De Generale Staf vond het om die reden van groot belang aan de eisen van Montgomery tegemoet te komen. Bovendien waren de Verenigde Staten zonder een gezamenlijk defensieplan niet bereid de veiligheid van Europa te waarborgen.¹³⁸ De Generale Staf legde haar ideeën over het vervullen van de verplichtingen aan de NAVO in maart 1949 vast in het 'Legerplan 1950'. Voor de landmacht zou 'een aantal' parate, geoefende troepen en voor de luchtmacht zouden drie tot vijf squadrons ter beschikking moeten worden gesteld. De marine moest in de toekomst over een mijnneveegdienst en twee marinevliegkampschepen beschikken. Daarnaast was het wenselijk de voorzieningen ter beveiliging van de havens te verbeteren.¹³⁹ De opbouw van de drie krijgsmachtdelen zou de regering volgens minister van Oorlog W.F. Schokking (CHU) 1,1 miljard gulden kosten.¹⁴⁰ Het Legerplan kon alleen worden gerealiseerd

als de 'eerste oefening', in de volksmond de 'dienstplicht' genoemd, niet langer twaalf maar vierentwintig of ten minste achttien maanden zou bedragen.¹⁴¹

De regering-Drees-Van Schaik I (7 augustus 1948-15 maart 1951) - een coalitie tussen de KVP, de CHU, de VVD en de PvdA onder leiding van minister-president Drees - reageerde aarzelend op het Legerplan 1950. In feite kwam het erop neer dat zij wel een symbolische gestichting richting Montgomery wilde doen, maar niet bereid was om de krijgsmacht genoeg geld ter beschikking te stellen zodat diens eisen daadwerkelijk konden worden ingewilligd. Drees gaf zijn goedkeuring voor drie divisies, maar wilde de duur van de eerste oefening niet verlengen. Liefstinck was niet bereid meer dan 750 tot 800 miljard gulden aan de krijgsmacht uit te geven.¹⁴² Terwijl de Generale Staf het nakomen van de NAVO-verplichtingen als een van haar belangrijkste opgaven beschouwde, was de regering er niet in gelijke mate van overtuigd dat aan de eisen van Montgomery tegemoet moest worden gekomen. Drees gaf er geen blijk van dat de internationale taak van de krijgsmacht om Nederland in NAVO-verband tegen het communisme te beschermen een van de pijlers was waarop haar bestaansrecht rustte.

De minister-president stelde zijn standpunt niet bij, ook al leidden twee gebeurtenissen er halverwege 1949 toe dat de noodzaak om de bondgenootschappelijke verplichtingen na te komen groter werd. Nederland trad op 4 april 1949 toe tot de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). Vanaf dat moment moest de Nederlandse regering wat betreft haar veiligheids- en defensiebeleid ook rekening houden met het bondgenootschap, waarin de Verenigde Staten een belangrijke vinger in de pap hadden. Bovendien stelde Montgomery zijn eisen aan Nederland halverwege 1949 opnieuw bij. Hij vroeg Nederland nu in zes jaar tijd vier divisies samen te stellen ten behoeve van de bondgenootschappelijke verdediging.¹⁴³ Dit was een divisie meer dan Montgomery in januari 1949 voor de korte termijn van Nederland had verlangd.

Binnen het militaire apparaat werd negatief gereageerd op de onwelwillende houding van Drees. Kruls diende zijn ontslag in, omdat volgens hem de beloften aan Montgomery door de opstelling van de regering niet konden worden nagekomen. Schokking haalde hem over toch Chef Generale Staf te blijven.¹⁴⁴ Anders dan Kruls hield staatssecretaris van Oorlog W.H. Fockema Andreae (VVD) het hoofd koel. Hij dacht op constructieve wijze na hoe de krijgsmacht, met de middelen die zij had, aan de eisen van Montgomery kon voldoen en kwam uit bij de Nationale Reserve. Indien zij voor de territoriale verdediging zou worden ingezet, konden de reguliere troepen worden gebruikt om de door Montgomery gewenste militaire divisies te vormen. Fockema Andreae arrangeerde in oktober 1949 een bespreking met de directeur van de Nationale Reserve, kolonel J. Termaten, en de hoofden of vertegenwoordigers van de afdelingen A1 (Militair Personeel), B2 (Compatibiliteit) en B7 (Wetgeving en Publiek Recht) van de Generale Staf.¹⁴⁵ De aanwezigen waren van mening dat de Nationale Reserve binnen korte tijd in omvang moest toenemen, wilde ze inderdaad een waardevol legeronderdeel kunnen vormen. Ze stelden voor de leeftijdsgrens voor toetreding tot de Nationale Reserve te verruimen van 21 tot 18 jaar en ook dienstplichtigen tot de Nationale Reserve te laten toetreden. Deze wijzigingen moesten samen met de nieuwe taak in een Koninklijk Besluit worden vastgelegd.¹⁴⁶

Het hoofd van de afdeling A3 (Dienstplicht) van de Generale Staf stuurde Kruls op 19 oktober 1949 een nota waarin hij deze ideeën uiteenzette.¹⁴⁷ De plaatsvervangend Chef Generale Staf, luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer, antwoordde hem op 1 november 1949. Het stoorde Calmeyer dat hij noch Kruls bij de besluitvorming was betrokken. Bovendien hield het voorstel tot wijziging van het Koninklijk Besluit volgens hem te weinig rekening met de geringe financiële armslag van de krijgsmacht. Calmeyer noemde ook principiële bezwaren. Het was niet zeker dat de vrijwilligers van de Nationale Reserve hun taak ook in het geval van oorlog, oorlogsgevaar of buitengewone omstandigheden wilden vervullen. Het toelaten van dienstplichtigen achtte hij geen goed idee, omdat het jaarlijkse contingent dienstplichtigen te veel schommelde. Als de Nationale Reserve gedeeltelijk uit dienstplichtigen zou bestaan, zou ze een onberekenbare sterkte in de landsverdediging vormen.¹⁴⁸

Calmeyers belangrijkste bezwaar tegen de handelwijze van Fockema Andreae was echter dat hij te voortvarend te werk wilde gaan. Kruls wilde van de Nationale Reserve weliswaar een onderdeel in de landsverdediging maken, maar hij pleitte voor een 'rustige groei' in die richting. De Chef Generale Staf wilde de taak van de Nationale Reserve niet op korte termijn wijzigen. Eerst moest de West-Europese verdediging zijn beslag krijgen en dan pas kon worden bekeken hoe de Nationale Reserve daar inpaste.¹⁴⁹ Fockema Andreae accepteerde zijn beslissing en borg de correspondentie over de taakwijziging van de Nationale Reserve voorzien van het predicaat 'kennisgeving' in zijn dossier op.¹⁵⁰

Aarzeling vanuit de samenleving

Het wekt verbazing dat Kruls, die zich eerder zo duidelijk als voorstander van een sterke landsverdediging en het nakomen van de internationale verplichtingen had geprofileerd, eind 1949 aarzelde de Nationale Reserve al te snel voor deze doelen in te zetten. Het afwachten van de bondgenootschappelijke ontwikkelingen speelde in zijn overweging zeker een belangrijke rol, maar Kruls had ook een andere reden om de Nationale Reserve niet te snel een nieuwe taak te geven. Hij geloofde dat de potentiële vrijwilligers deze taakwijziging niet zonder meer zouden accepteren. Kruls moest met hun standpunt over de Nationale Reserve en de militaire verdediging rekening houden, omdat de Nationale Reserve van hen afhankelijk was. De kopstukken van de vroegere weerbaarheidsorganisaties konden - wanneer de Nationale Reserve een taak kreeg die hen niet aansprak - dit vanuit het NISWG aan hun voormalige aanhang meedelen. Was die het hiermee eens, dan kon dit negatief drukken op het vrijwilligersaantal van de Nationale Reserve.

Kruls werd in zijn aarzeling om de taak van de Nationale Reserve te wijzigen zeker gesteekt door de teleurstellende vrijwilligersaantallen gedurende 1948 en 1949. In 1948 hadden zich slechts 1.000 studenten en 1.200 andere vrijwilligers voor de Nationale Reserve aangemeld, maar de meesten van hen voldeden niet aan de eisen of kwamen niet door de keuring. In 1949 was het aantal vrijwilligers tot 3.494 opgelopen. De Generale Staf kon zich over deze stijging echter niet verheugen, want het daadwerkelijke aantal vrijwilligers stak nog altijd schril

af tegen de 21.400 vrijwilligers die de waarnemend directeur van de Nationale Reserve, luitenant-kolonel J. Jonkers, in 1949 in de Nationale Reserve had willen verwelkomen.¹⁵¹ Het is opmerkelijk dat de Nationale Reserve op zo weinig animo kon rekenen. De weerbare burgers hadden er tussen 1945 en 1948 voor gepleit dat zij als een verlengstuk van het leger de vijfde colonne mochten bestrijden, en dat was met de oprichting van de Nationale Reserve in feite mogelijk geworden. Dat zij over zo weinig vrijwilligers beschikte, lag dan ook niet aan haar institutionele inbedding en taak, maar was onder meer te wijten aan haar haastige opbouw en de ontoereikende propaganda van het NISWG.¹⁵²

Aangezien deze factoren reeds tot een vrijwilligerstekort leidden, was het onwenselijk de Nationale Reserve een nieuwe taak te geven waardoor zich mogelijk nog minder vrijwilligers zouden aanmelden. Dat dit een reële mogelijkheid was blijkt uit uitspraken van de hoofden van de voormalige weerbaarheidsorganisaties. Met uitzondering van Duymaer van Twist lieten zij er geen twijfel over bestaan dat de Nationale Reserve conform het Koninklijk Besluit van 5 oktober 1948 een instrument was dat tegen de vijfde colonne kon worden ingezet. Ze zou het hoofd bieden 'aan onlusten bij stakingen enzovoorts en niet aan een eventuele buitenlandse vijand'.¹⁵³ Volgens de leiders van de voormalige weerbaarheidsorganisaties was het niet nodig de Nationale Reserve voor de territoriale verdediging in te zetten. Six stelde tijdens een bestuursvergadering van het NISWG: 'In de laatste twintig jaren heeft men kunnen constateren, dat de Russen nog nimmer met militair geweld een aanval hebben gedaan. Zij zijn altijd van binnenuit gekomen en zullen dus ook van binnenuit moeten worden bestreden'.¹⁵⁴ Indien Kruls de taak van de Nationale Reserve wijzigde, viel van de leiders van de voormalige weerbaarheidsorganisaties geen steun te verwachten. Deze negatieve houding kon overslaan op andere burgers, met als gevolg dat het aantal aanmeldingen voor de Nationale Reserve laag bleef.

Kruls schatte eind 1949 in dat ook de bereidheid van de potentiële vrijwilligers laag was om zich in de Nationale Reserve voor de landsverdediging in te zetten. Hij geloofde dat zij alleen in hun directe omgeving wilden worden ingezet. Kruls stelde:

'De aspirant-vrijwilliger zal te meer bereid zijn om tot de Nationale Reserve toe te treden, wanneer hij begrijpt, dat zijn taak ligt in de directe bescherming van de dingen en die waarden, welke in het dagelijks leven tot hem spreken, namelijk van zijn gezin, van zijn fabriek en de inrichting waar hij werkt, van de instellingen in zijn onmiddellijke omgeving, waarvan hij begrijpt, dat zij uit de handen van staatsvijandelijke elementen moeten blijven'.¹⁵⁵

Tot militaire taken in de landsverdediging, zoals het dragen van zandzakken of het op de uitkijk staan voor vijandelijke vliegtuigen, kon de bevolking niet worden aangespoord. Calmeyer deelde Kruls' visie en wilde zeker weten dat de vrijwilligers zich in tijden van oorlog, oorlogsgevaar of buitengewone omstandigheden staande konden houden alvorens de Nationale Reserve een andere taak kreeg. Hij benadrukte dat de Nationale Reserve geen 'voor oefeningsinstituut' was dat vrijwilligers opleidde.¹⁵⁶ De Generale Staf moest er op kunnen rekenen dat de

vrijwilligers bestand waren tegen militaire taken en wilde zeker weten dat zij een militaire meerwaarde vormden.

Dat Calmeyer en Kruls juist inschatten dat de vrijwilligers niet voor militaire taken wilden worden ingezet, blijkt uit een brochure die het NISWG in het voorjaar van 1950 uitbracht. De naam ervan was *De stand van zaken in de Koude Oorlog*. 'Het uur van gevaar, dat de militair denkenden voor ogen zweeft is dat wanneer de Russische legers hun opmars naar het Westen beginnen', zo stelde de secretaris van de gewestelijke commissie van het NISWG te Den Haag. Hij zette daar tegenover dat binnenlandse oproerkraaiers die stakingen konden uitroepen of andere wanordelijkheden zouden veroorzaken, nog steeds de voornaamste vijand waren van de potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve.¹⁵⁷ Een opinieonderzoek dat de Nederlandse Stichting voor Statistiek in maart 1950 in opdracht van de Legervoortlichtingsdienst naar de Nationale Reserve uitvoerde, schetst hetzelfde beeld. Van de 958 ondervraagden geloofde maar liefst 36% dat er een 'gevaarlijke vijfde colonne' in het land was. Onder de lezers van rechts-conservatieve couranten was dat percentage 46% en onder ambtenaren 49%. De stichting gaf aan dat minder arbeiders van mening waren dat er een vijfde colonne was, maar dat zij wel 'zeer sterk van het gevaar overtuigd' waren.¹⁵⁸

Uit de enquête blijkt bovendien dat burgers in 1950 maar een zeer geringe interesse toonde in het militaire apparaat. Van de ondervraagden vond 50% vrijwillige militaire oefeningen in de vrije tijd tot hulp aan het reguliere leger wel noodzakelijk, maar 60% geloofde dat er onder de bevolking weinig animo bestond voor het houden van deze oefeningen. Maar liefst 82% was niet bekend met het NISWG en slechts 11% had weleens van de Nationale Reserve of de andere reserveorganen gehoord.¹⁵⁹ De enquête legde niet bloot dat de krijgsmacht door de samenleving niet meer als een legitiem of noodzakelijk instrument in de landsverdediging werd beschouwd. Van de ondervraagden was namelijk 69% van mening dat Nederland een krijgsmacht nodig had. De enquête laat veel meer zien dat burgers hun vooroorlogse opvatting over vrede en veiligheid - waarin de angst voor binnenlandse ordeverstoringen een belangrijke plaats innam - nog niet helemaal hadden losgelaten. Ze verbonden hun besef van 'veiligheid' nog niet in de eerste plaats met de ontwikkelingen in de zich ontpinnende Koude Oorlog, de bondgenootschappelijke verdediging en externe dreigingen, maar bleven een nationale en lokale visie op veiligheid houden. Dat maakte het voor het ministerie van Oorlog moeilijk de potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve ervan te overtuigen dat de aanwezigheid van een sterke krijgsmacht - en als onderdeel daarvan een Nationale Reserve die militaire taken uitvoerde - met het oog op de Sovjet-dreiging noodzakelijk was.

'Zieltjes winnen' voor de Nationale Reserve

Nu de Generale Staf inzag dat de bevolking zich meer voor de binnenlandse orde dan voor de landsverdediging interesseerde, wilde Kruls met zijn plannen voor de Nationale Reserve niet te hard van stapel lopen. Hij stelde voor om 'door het rechtstreeks inschakelen van de bevolking in de plaatselijke verdediging, het juiste klimaat te scheppen, dat nodig is om onze krijgsmacht

in het vertrouwen van de bevolking te doen opgroeien'. De Chef Generale Staf wilde de Nationale Reserve eerst met voldoende vrijwilligers vullen alvorens haar een taak te geven in de verdediging van het grondgebied. Als de werving van de Nationale Reserve wilde slagen, moest volgens Kruls duidelijk voorop staan dat 'deze geschiedt voor de lokale taak van inwendige veiligheid'. Wanneer de Nationale Reserve 'in de eenvoudigste vorm' op de been was gekomen en over genoeg vrijwilligers beschikte, was het mogelijk 'eenheden samen te stellen die een ruimere en minder lokale taak hebben in de territoriale verdediging'.¹⁶⁰ Het hoofd van de Directie Administratieve Diensten van de Generale Staf, Th.A. Appels, betitelde deze strategie als 'het winnen van zieltjes'.¹⁶¹

De Generale Staf probeerde de vrijwilligers ondertussen al wel zo veel mogelijk voor de landsverdediging klaar te stomen. De inhoud van de verbandakte, die de vrijwilligers bij hun toetreding tot de Nationale Reserve tekenden, week af van het Koninklijk Besluit van 5 oktober 1948. De vrijwilligers tekenden hierin namelijk niet alleen voor hulp bij de 'handhaving of het herstel van de openbare rust of orde binnen het Rijk in Europa', maar ook voor 'het optreden tegen een in het Rijk in Europa binnengedrongen buitenlandse vijand'.¹⁶²

Kruls deed zijn ondergeschikten bovendien al mee hoe hij de Nationale Reserve het liefste zag. Hij stuurde de commandanten van de districten van de Nationale Reserve en de bevelhebbers in de militaire gewesten eind 1949 aanwijzingen over hoe ze de Nationale Reserve bij de verdediging van Nederland konden betrekken.¹⁶³ Op 12 november 1949 hield Kruls bovendien een toespraak over de gewenste ontwikkeling van de Nationale Reserve voor de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'. Deze vereniging was in 1912 opgericht door twee officieren die stelden dat een sterke Nederlandse krijgsmacht noodzakelijk was voor het behoud van de vrede en veiligheid. Ze wilden de desinteresse van de samenleving in de krijgsmacht tegengaan en probeerden de civiel-militaire betrekkingen te verbeteren.¹⁶⁴ Kruls sprak de vereniging toe: 'Hoe meer de Nationale Reserve zich tenslotte over het gehele land zal hebben uitgebreid, hoe meer ons land geworden zal zijn tot een soort egel, tot een speldenkussen, waar iedereen, die zich laat neervallen een onplezierige herinnering aan zal beleven. Ons land moet tenslotte worden tot een wespennest. Steekt iemand er een vinger in, dan moet hij aan alle kanten worden gestoken'. Kruls gaf ook aan hoe de Nationale Reserve er in de directe toekomst uit moest komen te zien:

'Naarmate de Nationale Reserve groeit en naarmate er meer krachten in komen, die reeds eerder een voldoende graad van geoefendheid hebben bereikt, zal het mogelijk zijn om uit hen, die verzoeken om daarvoor in aanmerking te komen, onderdelen samen te stellen, welke bestemd zijn voor het vervullen van taken van moeilijker aard en verder van huis gelegen, waarbij vanzelfsprekend het beginsel voorop blijft staan, dat die taken dienen voor de territoriale verdediging van het land'.

Kruls keek ook al naar de verre toekomst. Hij kon zich voorstellen dat de Nationale Reserve dan over gespecialiseerde eenheden zou beschikken, zoals vervoersorganisaties te water en te land, eenheden met bijzondere bewakingstaken, commandotroepen of parachutisten.¹⁶⁵

De Chef Generale Staf had zich zo in een moeilijk parket gebracht. Aan de ene kant wilde hij de nieuwe taak voor de Nationale Reserve verzwijgen, maar aan de andere kant vermeldde hij deze in de verbandakte en sprak hij hierover met zijn ondergeschikten en 'Ons Leger'. Het gevolg was dat de informatie over de Nationale Reserve als onderdeel in de landsverdediging toch de potentiële vrijwilligers bereikte. Zij werden door de tegenstrijdige berichten in verwarring gebracht. Belangstellenden hadden op een propaganda-avond gehoord dat ze na toetreding tot de Nationale Reserve tegen de binnenlandse vijand zouden worden ingezet, bijvoorbeeld in het geval van communistische onlusten. Toen ze na aanmelding in hun verbandakte lazen dat ze in het geval van een oorlog ook tegen de buitenlandse vijand konden worden ingezet, wilde een aantal van hen niet meer tekenen. Afgezien van het feit dat zij daarvoor niet waren toegetreden, gaven ze aan de Nationale Reserve met haar geringe bewapening niet geschikt te achten voor een rol in de verdediging van het grondgebied. Ze voelden er niet voor 'met een geweer tegen een tank te gaan vechten'.¹⁶⁶

Wat de situatie verder compliceerde was dat niet alleen Kruls, maar ook sommige districtscommandanten van de Nationale Reserve al over haar nieuwe taak spraken. Dat was bijvoorbeeld het geval in Eindhoven, waar de districtscommandant een gesprek had gevoerd met de burgemeester en de directie van de onderneming Philips. Beiden hadden naar aanleiding van dit gesprek de indruk gekregen dat de Nationale Reserve zich in het bijzonder zou richten op de landsverdediging en dat haar eenheden in heel Nederland zouden kunnen worden ingezet. Beiden vreesden 'dat daardoor onrust zou ontstaan en men weinig bereid zou zijn zich bij het instituut te verbinden, omdat men - nu eenmaal lokaal geïnteresseerd zijnde - de noodzaak niet aanvoelde, dat men daartoe geroepen zou worden en geen zin had zich in een te groot avontuur te storten'. Ze hadden dan ook weinig moeite gedaan om hun ambtenaren, respectievelijk werknemers, te animeren voor aanmelding bij de Nationale Reserve.¹⁶⁷

De tegenstrijdige informatie die in 1949 over de Nationale Reserve in omloop raakte, bereikte ook het NISWG. De kopstukken van de voormalige weerbaarheidsorganisaties probeerden te voorkomen dat vrijwilligers zich voor de Nationale Reserve aanmeldden wanneer zij een taak in de landsverdediging zou krijgen. De vertegenwoordiger van één van de gewestelijke afdelingen van het NISWG klaagde erover dat de Generale Staf voor een koopje vrijwilligers wilde aantrekken die haar verplichtingen in de NAVO moesten nakomen. Hij had de bevolking in zijn gewest afgeraden zich voor de Nationale Reserve aan te melden. Duymaer van Twist had geen ideologische bezwaren tegen de totstandkoming van een legeronderdeel, maar vreesde dat de vrijwilligers van de Nationale Reserve in een militair gevecht geen partij vormden voor de tegenstander. Hij adviseerde zijn aanhangers geen medewerking aan de Nationale Reserve te verlenen als deze bij de landsverdediging zou worden ingezet, 'omdat ze op de gestelde basis niets anders zouden zijn dan kanonnenvlees'.¹⁶⁸

De onduidelijkheid over de Nationale Reserve zorgde tot slot zelfs binnen de Nationale Reserve voor problemen. Directeur van de Nationale Reserve Termaten klaagde over 'onduidelijke instructies en over het vreemde gescharrel met de Nationale Reserve'.¹⁶⁹ Hij besloot niet te wachten tot de Generale Staf hem meer duidelijkheid verschafte over de taak van de Nationale Reserve, maar stapte op het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) af en deelde het zijn ideeën mee over de ontwikkeling van de Nationale Reserve. Als het aan Termaten lag werd de Nationale Reserve geen legeronderdeel in de territoriale verdediging, maar beschermdde ze het land samen met de bevolking tegen de vijfde colonne. 'We moeten krijgen "strijdbare burgers" niet apart staande, maar als deel van het gewone leven. Allen, die een rol spelen in het normale leven van ons volk moeten ook een rol willen spelen als het land in nood is', zo stelde Termaten.¹⁷⁰ De ideeën van Termaten over de Nationale Reserve stonden zodoende lijnrecht tegenover die van de Generale Staf.

De verwarring rondom de Nationale Reserve onder de vrijwilligers, het NISWG en Termaten was in 1949 groot en uitte zich in vijandigheid en zelfs regelrechte tegenwerking. Als gevolg hiervan stond het vrijwilligersaantal voor de Nationale Reserve in 1949 slechts op 3.494. De situatie rondom het ledental was erg paradoxaal. Kruls wilde vanwege het lage aantal aanmeldingen een abrupte taakwijziging niet riskeren, omdat hij geloofde dat het aantal vrijwilligers daardoor laag zou blijven. De Nationale Reserve moest langzaam naar haar nieuwe taak in de landsverdediging toegroeien. Tegelijkertijd ondermijnde Kruls zijn eigen strategie door toch al informatie over deze nieuwe taak naar buiten te brengen. Deze informatie bereikte de potentiële vrijwilligers en zij lieten de Nationale Reserve links liggen. Kruls had gesteld dat de Nationale Reserve eerst over meer vrijwilligers moest beschikken, voordat haar taak kon worden gewijzigd. Nu het niet was gelukt om meer vrijwilligers aan te trekken, leek het erop dat zijn doel om van de Nationale Reserve een orgaan in de landsverdediging te maken nog niet snel zou worden bereikt.

Besluitvorming 'binnenskamers'

In januari 1950 bleek dat naast de vrijwilligers, het NISWG en Termaten ook de Staatscommissie voor Defensie, kortweg Defensiecommissie genoemd, zich mengde in de discussie over de toekomst van de Nationale Reserve. De Defensiecommissie was op 12 mei 1948 opgericht en functioneerde als een adviesorgaan van de regering en tevens als semi-Vaste (parlementaire) Commissie voor Defensie. De commissie bestond in beginsel uit leden van de Eerste en de Tweede Kamer, maar werd soms aangevuld met hoge ambtenaren en één of meer Chefs van Staven.¹⁷¹

De leden van de Defensiecommissie klaagden erover dat de doelstelling van de Nationale Reserve onduidelijk was en daardoor een bron van tegenspraak vormde. Ze vroegen staatssecretaris Fockema Andreae de Defensiecommissie binnen twee weken opheldering over deze doelstelling te verschaffen.¹⁷² Fockema Andreae nam deze taak op zich. Hij stelde vast dat de problemen rond de Nationale Reserve voortkwamen uit haar oorspronkelijke opzet als or-

gaan voor de handhaving van de binnenlandse orde. Het was volgens hem 'onaantrekkelijk en ook principieel onjuist [geweest] om van de Nationale Reserve een soort politie orgaan te maken'. De staatssecretaris stelde:

'De Nationale Reserve moet principieel zijn een vrijwilligerskorps, dat zuiver militair is en als zodanig voor militair territoriale diensten kan worden gebruikt. Het korps dient dus tot afweer voor de van buiten komende tegenstander in de eerste plaats en voor de bestrijding van de vijfde colonne zullen hulporganen van de normale politie moeten worden georganiseerd. Ik neig dan ook tot de visie, dat de nadruk gaat vallen op het zijn van een onderdeel van 's Rijks militaire apparatuur, terwijl natuurlijk in geval van gevaar van binnen uit komende oorzaken de Nationale Reserve als militair bijstandsortaan kan worden benut, maar dat principieel een andere taak heeft dan de politie, welke in eerste instantie gericht is op de bestrijding van binnenlandse tegenstanders'.

Volgens Fockema Andreae was de Nationale Reserve in haar huidige vorm 'mislukt' en was 'het omgooien van het roer noodzakelijk'.¹⁷³ De staatssecretaris trachtte allereerst directeur Termaten naar een andere functie over te plaatsen. Fockema Andreae had geen goed woord over voor de manier waarop hij de Nationale Reserve in haar ontwikkeling belemmerde. Hij stelde dat Termaten 'een buitengewoon goedwillend man' was met 'ongetwijfeld bepaalde capaciteiten', maar ten aanzien van zijn huidige werkzaamheden was hij 'gek' dan wel 'knettergek'. De staatssecretaris geloofde dat hij de ontwikkeling van de Nationale Reserve als legeronderdeel in de weg stond.¹⁷⁴ Fockema Andreae bereikte zijn doel toen Termaten in augustus 1950 aftrad als directeur van de Nationale Reserve.¹⁷⁵

De staatssecretaris onderzocht aan het begin van 1950 hoe van de Nationale Reserve een officieel legeronderdeel kon worden gemaakt en realiseerde zich dat dit niet gemakkelijk was. Omdat Kruls met het oog op het aanlokken van vrijwilligers voor de Nationale Reserve juist had benadrukt dat ze zich voor de ordehandhaving inzette, zou het hem gezichtsverlies opleveren als ze nu ineens een officiële taak in de landsverdediging kreeg. Fockema Andreae wilde 'binnenskamers' met Kruls over de Nationale Reserve als legeronderdeel spreken en tevens peilen hoe hij tegen mogelijk gezichtsverlies aankeek, indien de taak van de Nationale Reserve plotseling werd gewijzigd.¹⁷⁶

Het is onduidelijk of dit gesprek tussen Fockema Andreae en Kruls daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Aannemelijk is echter dat Kruls niet zomaar afstand deed van zijn strategie van rustige groei en het winnen van zieleljes voor de Nationale Reserve. Kruls kon hier ook niet zomaar van afstappen, want dat had de regering niet geaccepteerd. Op verzoek van Fockema Andreae zetten Beel en Mijnlieff hun visie op de Nationale Reserve in januari 1950 nogmaals uiteen. Mijnlieff stelde: ' "Steun Wettig Gezag" is in wezen bedoeld als uitlaatklep voor de honderdduizenden oud-illegale strijders, die er naar hunkerden in verband met de vele dreigingen zich achter het wettig gezag te scharen en die, indien hun hiervoor niet een officiële mogelijkheid zou worden geboden, eigen wegen zouden gaan bewandelen'. Hij dacht er niet over om

van de Nationale Reserve een echt legeronderdeel te maken dat mogelijk op de BVL zou lijken. In de huidige situatie, waarin het NISWG slechts een 'uitlaatklep' voor weerbare burgers vormde, had Mijnlieff er al een 'zwaar hoofd' in dat het zijn propaganda- en wervingstaak goed uitvoerde. Hij achtte de kans groot dat in het geval een taakwijziging een 'volslagen mislukking' van het NISWG op de loer lag en dat was 'in politiek opzicht bedenkelijk'.¹⁷⁷ Mijnlieff vreesde met andere woorden dat de taakwijziging ook de regering gezichtsverlies zou opleveren. De taak van de Nationale Reserve werd daarom niet gewijzigd.

Twee jaar na de oprichting van de Nationale Reserve was het ministerie van Oorlog er nog altijd niet in geslaagd haar voor de verdediging van het territorium in te zetten. Het ministerie stelde dat de Sovjet-Unie een militaire dreiging vormde en de krijgsmacht - inclusief de Nationale Reserve - haar bestaansrecht ontleende aan haar rol als zwaarmacht tegen deze dreiging. De krijgsmacht ontleende haar bestaansrecht sinds 1949 ook aan haar nieuwe rol als hoeder van de westerse democratische waarden in de NAVO. Deze rol kon ze vervullen door haar militaire verplichtingen binnen het bondgenootschap na te komen. De opvattingen van het ministerie van Oorlog werden echter niet in gelijke mate door de regering en de potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve gedeeld. De regering geloofde niet dat de Sovjet-Unie een militaire aanval zou beramen en hechtte daarom weinig waarde aan de opbouw van een sterk militair apparaat en een volwaardige bijdrage binnen de NAVO. De potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve beschikten eind jaren veertig nog nauwelijks over een internationaal georiënteerd veiligheidsbesef waarin de Sovjet-Unie centraal stond. Voor hen bleven ordeverstoringen het grootste gevaar. De Nationale Reserve was in hun ogen slechts legitiem indien de vrijwilligers de locale orde beschermden.

De overwinning van het ministerie van Oorlog

De verschillende visies van het ministerie van Oorlog, de regering en de potentiële vrijwilligers van de Nationale Reserve op het veiligheids- en defensiebeleid en de plaats van de krijgsmacht daarbinnen, kwamen pas in 1950 samen. De aanleiding hiervoor vormden de onafhankelijkheid van Indonesië en het uitbreken van de oorlog in Korea. In de jaren vijftig konden het veiligheids- en defensiebeleid, de krijgsmacht en de Nationale Reserve geleidelijk op meer politieke en maatschappelijke instemming rekenen.

De impact van Indonesië en Korea

Vanaf het einde van 1949 voltrokken zich grote veranderingen, die niet alleen de internationale politieke constellatie wijzigden, maar ook grote gevolgen hadden voor de manier waarop de regering en de bevolking tegen het veiligheids- en defensiebeleid, de krijgsmacht en de Nationale Reserve aankeken. Onder druk van de Verenigde Staten en de Verenigde Naties tekende de Nederlandse regering op 27 december 1949 de soevereiniteitsoverdracht met Indonesië. Fi-

nancieel beschouwd betekende de onafhankelijkheid van Indonesië dat de regering een grote kostenpost op haar jaarlijkse begroting kon schrappen. De militaire impact van de beëindiging van het conflict was eveneens groot. Van de Europese militairen van het KNIL - dat op 26 juli 1950 werd opgeheven - trad ruim de helft tot het federale Indonesische leger toe. De andere Europese militairen aanvaardden een plaats in de Koninklijke Landmacht. De laatste lichte kwam begin juni 1951 in Nederland aan.¹⁷⁸

Hun terugkeer loste het probleem van het troepentekort op Nederlands grondgebied grotendeels op. Nu de dekolonisatieoorlog was beëindigd en Nederland sinds 1949 bovendien deel uitmaakte van de NAVO, konden voor de krijgsmacht bovendien taken voor de langere termijn worden vastgesteld. Deze taken stonden in de Defensienota van 27 juni 1950 omschreven. De eerste taak was 'het in hoger geallieerd verband tegenhouden van 's vijands landstrijdkrachten'. Dit gold zowel voor vijanden over land als over zee. De tweede taak was 'het bestrijden van 's vijands luchtmacht'. Ten derde was 'het openhouden en beschermen van onze havens en zeeverbindingen' van belang. Hiertoe rekende het ministerie van Oorlog ook het bestrijden van de zeevloot van de vijand. De laatste taak betrof het beschermen van de binnenlandse veiligheid, oftewel 'zorgen, dat het achterland rustig blijft'. Om dit te bewerkstelligen moesten landstrijdkrachten worden ingezet. Nederland zou deze landstrijdkrachten zelf rekruteren, want 'de geallieerde steun in deze zal slechts een aanvullend karakter dragen en bestaan uit de samenwerking in groter verband, alsmede uit financiële en materiële steun bij het opbouwen van eigen middelen'.¹⁷⁹

Afgezien van de onafhankelijkheid van Indonesië had ook het uitbreken van de Korea-oorlog een grote uitwerking op Nederland. Deze oorlog begon op 25 juni 1950, toen Noord-Korea de 38e breedtegraad overschreed en Zuid-Korea binnenviel. De Korea-oorlog weerspiegelde vanaf het begin de verhoudingen in de Koude Oorlog. De Sovjet-Unie steunde het communistische Noord-Korea, terwijl de Verenigde Staten en West-Europa de kant van het kapitalistische Zuid-Korea kozen. De Verenigde Staten stuurden onder de vlag van de Verenigde Naties troepen om Zuid-Korea bij te staan. Generaal D. MacArthur kwam als *Commander in Chief United Nations Command* aan het hoofd van deze troepen te staan. Hij had tevens de leiding over militaire eenheden van vijftien andere westerse landen. Onder invloed van de Korea-oorlog besloten de Verenigde Staten tot een versnelling van hun defensieopbouw en een verhoging van het defensiebudget.¹⁸⁰

Het NISWG was onder de indruk van het uitbreken van de oorlog in Korea en vroeg de regering om een subsidie van 739.000 gulden. Hiermee zou het zijn propaganda- en wervingsactiviteiten versterkt kunnen uitoefenen. Het NISWG had al eerder tevergeefs om meer geld gevraagd en geloofde dat het uitbreken van de Korea-oorlog een goed moment was om zijn verzoek te herhalen. Deze oorlog legde immers opnieuw de communistische dreiging bloot en het was daarom noodzakelijk meer vrijwilligers voor de Nationale Reserve te werven. De minister van Binnenlandse Zaken, F.G.C.J.M. Teulings (KVP), wilde echter niet op het verzoek van het NISWG ingaan. Volgens hem kon het instituut zijn taak met het gebruikelijke budget van 60.000 gulden uitvoeren.¹⁸¹ In werkelijkheid wilde Teulings natuurlijk voorkomen dat de

weerbaarheidsgedachte opnieuw zou opleven. Het NISWG liet zich evenwel door Teulings afwijzing niet uit het veld slaan. Het zocht contact met de oud-leden van de BVL en opperde het idee om een weerbaarheidsorganisatie op te richten met de naam Nationale Vrijwilligers Organisatie. Deze organisatie moest de reeds bestaande reserveorganen aanvullen en diende het volgende doel:

'Zij wil in tijden van woelingen daadwerkelijk medewerken tot herstel van orde en rust, indien daarom verzocht wordt. Zij wil bovendien getuigen van de vaste wil, die leeft in het Nederlandse volk om zijn zelfstandigheid en democratische vrijheden tot iedere prijs te handhaven. Zij wil ten overstaan van alle niet gezagsgetrouwe Nederlanders duidelijk kenbaar maken, dat iedere poging tot burgeroorlog of tot omverwerping der Nederlandse rechtsorde op de tegenstand ook van een hechte vrijwilligersorganisatie zal stuiten. Kortom, zij wil op dit allesbeslissende ogenblik in onze vaderlandse geschiedenis de belichaming worden van onze ongebroken volkskracht. Zij is zowel de geheven vuist als de waarschuwende vinger'.

Een concrete voorstelling van de Nationale Vrijwilligers Organisatie had het NISWG niet. Het stelde slechts vast dat de organisatie propaganda moest maken en demonstraties zou moeten organiseren. Het NISWG verwachtte dat zich ongeveer 100.000-250.000 mensen voor de Nationale Vrijwilligers Organisatie zouden aanmelden.¹⁸²

Net als bij het NISWG maakte de oorlog in Korea ook een reactie los binnen de Generale Staf. De legerleiding was er als gevolg van de Korea-oorlog nog meer van overtuigd dat de Sovjet-Unie na haar bemoeienis in Korea het Westen in het vizier zou kunnen krijgen en haar opmars zou beginnen. Ze stelde in 1950 de eerste Militaire Onderstelling op, waarin ze haar 'veronderstellingen' met betrekking tot de Sovjet-dreiging formuleerde. De Generale Staf stelde vast dat het offensief van de Sovjet-Unie in twee fases zou plaatsvinden. Het land zou eerst West-Europa en het Midden-Oosten veroveren en vervolgens de confrontatie met de Verenigde Staten aangaan.¹⁸³ Nederland zou als West-Europees land in de eerste fase worden aangevallen en de Generale Staf achtte een goede territoriale verdediging noodzakelijk om deze aanval te weerstaan. Ze geloofde dat de militaire aanval op Nederland een strategisch karakter zou hebben.¹⁸⁴ De uitvoering ervan was snel en plotseling, met als doel de overrompeling van de Nederlandse regering, krijgsmacht en bevolking. Het operatieterrein van de aanval bevond zich ten zuiden van de grote rivieren. Het zou vooral door luchtlandingen bedreigd worden, omdat de vele rivieren het minder geschikt maakten voor de aanval over land.¹⁸⁵ De troepen van de Sovjet-Unie streefden ernaar 'de vitale plaatsen in het verdedigingssysteem te treffen, teneinde dit te ontwrichten'. Tot de meest voor de hand liggende aanvalsdoelen behoorden vliegvelden en havens, bruggen en verkeersknooppunten, gas- en waterleidingbedrijven, grote bevolkingscentra en belangrijke bestuurs- en bevelscentra.¹⁸⁶

De gebeurtenissen in Korea lieten ook de regering-Drees-Van Schaik niet onbewogen.¹⁸⁷ De Korea-oorlog toonde aan dat de Koude Oorlog niet alleen een ideologisch en psy-

chologisch conflict was. Het was tevens een militair geschil waarin twee machtsblokken tegenover elkaar stonden. Hoewel Drees geloofde dat de Sovjet-Unie zich eerst op Azië zou richten en pas daarna naar Europa zou oprukken,¹⁸⁸ besloot hij binnen Nederland wel alvast militaire maatregelen te nemen. Het ministerie van Oorlog mocht het defensiebudget van 850 miljard jaarlijks met een limiet van tien tot vijftien procent overschrijden. De veteranen uit Indonesië en de tweede lichterling dienstplichtigen van 1949 moesten langer inzetbaar blijven. De krijgsmacht zou bovendien in de loop van de jaren vijftig over vijf divisies moeten gaan beschikken.¹⁸⁹

De regering was aanvankelijk minder bereid een militaire bijdrage te leveren aan de oorlog in Korea. Ze was van mening dat de Amerikaanse reactie op het conflict in Korea wel erg fel was en vreesde bovendien dat de hulp aan Zuid-Korea de relatie tussen Nederland en Indonesië zou verslechteren. Praktisch beschouwd wilde de regering geen grondtroepen naar Korea sturen, omdat de naoorlogse reorganisatie van de Koninklijke Landmacht pas net op gang was gekomen. Een troepenuitzending stond deze reorganisatie in de weg.¹⁹⁰ Toch kon de Nederlandse regering het Amerikaanse verzoek om een militaire bijdrage te leveren niet helemaal negeren. In juli 1950 besloot ze de torpedobootjager Hr. Ms. *Evertsen* naar de Koreaanse wateren te sturen. Onder druk van de Verenigde Staten en als reactie op de handelwijze van de andere landen in de NAVO, richtte de regering op 15 oktober 1950 tevens het Nederlands Detachment Verenigde Naties op, dat bij de strijd op de grond werd ingezet.¹⁹¹

Ondanks deze verdere tegemoetkoming aan de Amerikanen concludeerde de eerste NAVO-opperbevelhebber, generaal D.D. Eisenhower, na zijn bezoek aan Nederland in januari 1951 dat het land zich meer op de hoogte van zijn militaire uitgaven en de organisatie en opbouw van het eigen leger concentreerde dan op de bondgenootschappelijke verplichtingen. Deze uitspraak zorgde binnen de regering en de Generale Staf voor hoogoplopende discussies. De ministerraad geloofde dat de Generale Staf ervoor had gezorgd dat Eisenhower deze indruk over Nederland had. Kruls ontkende dat ten zeerste maar kon de ministerraad daar niet van overtuigen. Als gevolg ontsloeg het kabinet hem op 23 januari.¹⁹²

De discussie over de Nederlandse militaire toekomst was daarmee evenwel nog niet beslecht. Drees trad opnieuw aan als minister-president in het kabinet-Drees I (15 maart 1951-2 september 1952), dat een coalitie vormde tussen de KVP, de PvdA, de CHU en de VVD. Hij maakte zich als gevolg van de Amerikaanse kritiek zorgen om de reputatie van Nederland in de NAVO. In zijn regeringsverklaring van 17 maart 1951 besteedde hij veel aandacht aan het defensiebeleid. Hij hoopte dat een sterke krijgsmacht het internationale prestige kon verbeteren. Drees stelde voor de krijgsmacht de komende vier jaar een bedrag van zes miljard gulden ter beschikking te stellen. Daarvoor moesten de begrotingen voor de andere ministeries omlaag gaan. Van deze zes miljard moesten vijf toekomstige landmachtdivisies worden betaald, maar ook de extra kosten die de verlenging van de dienstplicht naar achttien maanden met zich mee zou brengen. Bovendien was de regering voornemens de luchtmacht te versterken en ook de marine zou voldoende geld ter beschikking worden gesteld om haar inzetbaarheid in het Atlantisch bondgenootschap te garanderen.¹⁹³

Het uitbreken van de Korea-oorlog had al met al veel teweeggebracht. Deze oorlog bevestigde volgens de Generale Staf dat de Sovjet-Unie een reëel militair gevaar vormde en de krijgsmacht inzetbaar moest zijn om dit gevaar af te wenden. Het NISWG trachtte opnieuw een weerbaarheidsorganisatie te formeren. Drees toonde zich, na jaren waarin hij zich op de sociaal-economische wederopbouw van Nederland had geconcentreerd, nu bereid om in de Nederlandse krijgsmacht te investeren. Zij kon Nederland tegen de Sovjet-Unie beschermen en het imago van Nederland in de NAVO verbeteren. Drees stelde met andere woorden dat de krijgsmacht recht van bestaan had vanwege haar nationale en internationale militaire functie en haar meer symbolische functie ter bevordering van de Nederlandse reputatie in de NAVO.

Naar een nieuw Koninklijk Besluit

Het ministerie van Oorlog maakte dankbaar gebruik van deze omslag binnen de regering en bracht het besluitvormingsproces over de taakwijziging van de Nationale Reserve in het voorjaar van 1951 op gang. Op 4 juni vond een bespreking plaats tussen het ministerie van Oorlog, de Generale Staf en de Inspecteur der Nationale Reserve, kolonel Th. Stolz. De aanwezigen achtten het wenselijk dat de zinsnede in het oude Koninklijk Besluit, waarin stond vermeld dat vrijwilligers werden ingezet voor het 'herstel van de openbare orde en rust', werd geschrapt. In plaats daarvan moest worden opgetekend dat zij werden ingezet 'in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden'.¹⁹⁴ Staatssecretaris van Oorlog H.C.W. Moorman (KVP), die zich met personeelszaken en legervorming bezighield, stelde: 'De Nationale Reserve zal moeten worden gebruikt binnen het Rijk in Europa ten behoeve van de territoriale verdediging. Zij zal zowel tegen een buitenlandse als tegen een binnenlandse vijand moeten optreden'.¹⁹⁵ De Generale Staf formuleerde vervolgens op 8 augustus een gewijzigd concept Koninklijk Besluit.¹⁹⁶ Ze besprak dit concept met bijbehorende Ministeriële Beschikking op 5 september op het ministerie.¹⁹⁷ De minister-president gaf namens de ministerraad op 24 september zijn goedkeuring aan het nieuwe Koninklijk Besluit.¹⁹⁸ Nu de regering zich als gevolg van de Korea-oorlog realiseerde dat de Koude Oorlog ook een militair conflict was, kreeg ze meer oog voor de landsverdediging. Ze beschouwde de Nationale Reserve niet langer als verzamelorgaan voor weerbare burgers, maar erkende haar als een noodzakelijk onderdeel van de landmacht.

Het ministerie van Oorlog zette een nieuwe, grootschalige propagandacampagne op om de bevolking over de nieuwe taak van de Nationale Reserve te informeren. De binnenlandse ordehandhaving mocht niet meer als taak worden genoemd. De propaganda werd in plaats daarvan afgestemd op de oorlogstaak 'opdat geen twijfel meer overblijft dat de regering de Nationale Reserve ziet als een onmisbaar onderdeel van de militaire verdediging'.¹⁹⁹ De propaganda moest er ook voor zorgen dat de Nationale Reserve onder de bevolking populairder werd en zich meer vrijwilligers zouden aanmelden. Het ministerie richtte op 13 september 1951 de Werkgroep voor de Coördinatie van de Werving en Propaganda inzake de Nationale Reserve en de Reserve Grensbewaking op. Deze werkgroep stond onder voorzitterschap van de In-

specteur der Nationale Reserve en bestond verder uit vertegenwoordigers van het ministerie van Oorlog en het NISWG.²⁰⁰ Het NISWG had na het uitbreken van de Korea-oorlog een Nationale Vrijwilligers Organisatie willen oprichten. Nu echter bleek dat zijn angst voor binnenlandse communistische ordeverstoringen als gevolg van deze oorlog door niemand meer werd gedeeld, besloot het net als de regering en de Generale Staf de aandacht op de Sovjet-Unie te richten. De leden van het NISWG toonden tevens hun bereidheid om propaganda te maken voor de 'nieuwe' Nationale Reserve.

De werkgroep zorgde ervoor dat de Algemene Vereniging Radio Omroep (AVRO), de Katholieke Radio Omroep (KRO), de Vereniging Arbeiders Radio Amateurs (VARA), de Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging (NCRV) en de militaire voorlichtingsdiensten de Nationale Reserve 'nieuwe stijl' op televisie presenteerden. Ook na afloop van militaire defilés werd reclame gemaakt voor de Nationale Reserve. De werkgroep besloot tevens foldermateriaal te laten vervaardigen.²⁰¹ Het hoogtepunt van de propagandacampagne vormde echter de persconferentie die minister Staf organiseerde en waarbij ook de staatssecretaris van Oorlog een rol speelde. Staf zette uiteen dat de vrijwilligers van de Nationale Reserve in eenvoudiger vorm dezelfde taak kregen als de militairen die zich op de landsverdediging toededen. Staf benadrukte dat het in een tijd van 'dodelijke bedreiging van ons vaderland, onze vrijheid en onze beschaving' noodzakelijk was de weerbaarheid van het volk op te voeren ten behoeve van de landsverdediging.²⁰²

Drees sprak op 14 november 1951 in een radiorede over de nieuwe taak voor de Nationale Reserve. Hij stelde: 'De Regering heeft zich thans opnieuw beraden over de taak der Nationale Reserve, haar verhouding tot het leger en over de positie harer leden'. De minister-president vervolgde:

'Zij is tot de overtuiging gekomen, dat steun bij het optreden tegen een in het Rijk in Europa binnengedrongen buitenlandse vijand en zijn handlangers, met andere woorden deelname aan de territoriale verdediging, ook als een taak der Nationale Reserve moet worden gezien. Haar taak is derhalve - zij het in eenvoudiger vorm en binnen de grenzen van haar kunnen - in wezen gelijk aan die onzer territoriale troepen'.²⁰³

Drees gaf ten overstaan van het gehele Nederlandse volk toe dat de regering de landsverdediging van belang vond en de Nationale Reserve daar een bijdrage aan moest leveren. De regering had sinds 1948 nog niet eerder publiekelijk te kennen gegeven dat de Nationale Reserve betrokken was bij de uitvoering van het veiligheids- en defensiebeleid.

De koningin ondertekende op 16 november 1951 het nieuwe Koninklijk Besluit. Het belangrijkste verschil tussen dit besluit en dat van 5 oktober 1948, was dat de zinsnede 'ter handhaving of tot herstel van de openbare orde of rust' werd geschrapt. Bovendien werd duidelijk opgetekend dat de vrijwilligers 'in het geval van oorlog, oorlogsgevaar of buitengewone omstandigheden' zouden worden ingezet. De vrijwilligers gingen hun verbintenis met de Natio-

nale Reserve niet meer voor één maar voor twee jaar aan en deze verbintenis werd daarna stilzwijgend verlengd.²⁰⁴

Na de totstandkoming van het nieuwe Koninklijk Besluit kon de Nationale Reserve op steeds meer vrijwilligers rekenen. Haar ledental groeide van 5.800 op 1 januari 1951 tot 10.069 in 1952. In 1953 meldden zich zelfs rond de 30.000 vrijwilligers aan. Na een keuring op 1 oktober 1953 bleven daarvan 11.148 vrijwilligers over. Op 1 november 1954 beschikte de Nationale Reserve over ruim 13.000 vrijwilligers, een jaar later waren dat er 13.500.²⁰⁵ De duidelijkere taakomschrijving en betere propaganda speelden een belangrijke rol in de groei van het aantal vrijwilligers, alsmede hun toegenomen angst voor de Sovjet-Unie. Terwijl het ministerie van Oorlog, de regering en zelfs de leden van het NISWG hun blik meer naar het Oosten richtten, lieten ook steeds meer potentiële vrijwilligers de idee los dat binnenlandse ordeverstoringen het grootste gevaar vormden. De Koude Oorlog drong hun leefwereld binnen en de Nationale Reserve profiteerde daarvan.

Het ministerie van Oorlog had de regering en de potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve er na veel getouwtrek toe kunnen aanzetten zijn visie op het veiligheids- en defensiebeleid - en de plaats van de krijgsmacht en de Nationale Reserve daarin - over te nemen. Vanaf het uitbreken van de Korea-oorlog onderkende de regering dat de Sovjet-Unie een militaire bedreiging vormde en ook de potentiële vrijwilligers raakten hier begin jaren vijftig steeds meer van overtuigd. Beide bevestigden nu dat de krijgsmacht en de Nationale Reserve bestaansrecht hadden omdat zij deze dreiging konden pareren. De regering erkende bovendien dat de krijgsmacht het Nederlandse imago in de NAVO kon opvijzelen en gaf haar daartoe meer middelen.

De zwanenzang van de weerbaarheidsorganisaties in 1956

Nu de discussie over de Nationale Reserve in het voordeel van het ministerie van Oorlog was beslecht, brak in de jaren vijftig een periode aan waarin het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht op veel maatschappelijke instemming konden rekenen. Deze goedkeuring impliceerde echter niet automatisch dat de bevolking zich ook daadwerkelijk voor het veiligheidsbeleid interesseerde. Integendeel, zij legde in de jaren vijftig een grote mate van passiviteit en desinteresse aan de dag ten aanzien van militaire thema's. Over het algemeen genomen werden sociaaleconomische problemen in Nederland, zoals de woningnood en de werkloosheid, als veel belangrijker ervaren. In een rapport uit 1959 benadrukte de Nationale Raad Welzijn Militairen - die in 1952 was opgericht om de verhouding tussen de krijgsmacht en de maatschappij te onderzoeken - 'de vrij algemene apathie van het volk jegens het wel en wee van de krijgsmacht'.²⁰⁶ De bevolking geloofde dat het veiligheids- en defensiebeleid goed was uitbesteed aan Brussel en vooral aan Washington en zij geen bijdrage hoefde te leveren aan de uitvoering daarvan. Alleen de burgers die bijvoorbeeld tot de 'nieuwe' Nationale Reserve toetraden of zich vanaf 1952 bij de Bescherming Bevolking (BB) aanmeldden, dachten hier anders over. De Be-

scherming Bevolking werd opgericht om de Nederlandse bevolking tegen de gevolgen van luchtaanvallen uit de Sovjet-Unie te beschermen.²⁰⁷ Ook het NISWG en weerbare burgers roerden zich opnieuw naar aanleiding van de opstand in Hongarije in 1956. Hun inspanning om het credo van de 'gewapende weerbaarheid' nieuw leven in te blazen werd door het ministerie van Oorlog serieus genomen, maar bleek uiteindelijk niet meer te zijn dan een zwanenzang.

De Hongaarse opstand

De opstand in Hongarije begon op 23 oktober 1956. Hongaarse burgers protesteerden onder leiding van premier I. Nagy tegen het stalinisme en haalden Sovjet-vlaggen en standbeelden van Stalin naar beneden. Het Hongaarse leger schoot de opstandelingen te hulp en voorzag hen van wapens. Met behulp van deze wapens wisten zij de permanent aanwezige Sovjet-troepen tot buiten Boedapest terug te dringen. Op 3 november vertrok een delegatie onder leiding van de Hongaarse minister van Defensie, P. Maléter, naar de Sovjet-Unie om daar met Sovjet-leider N.S. Chroesjtsjov over de toekomst van Hongarije te praten. De gesprekken liepen echter op niets uit. Een dag later vielen troepen en tanks van het Warschaupact Hongarije binnen en maakten een einde aan de opstand.²⁰⁸

De Nederlandse bevolking werd door de ontwikkelingen in Hongarije geraakt.²⁰⁹ Som-mige burgers - en met hen het op 5 mei 1948 als Nederlandse, katholieke vredesorganisatie opgerichte Pax Christi - zetten zich in voor de opvang van circa tweeduizend Hongaarse vluchtelingen. Nederland kende een lange traditie van kerkelijke contacten tussen gelovigen in Nederland en Hongarije. De Nederlandse gelovigen beschouwden het als hun plicht de Hongaren te helpen.²¹⁰ Andere burgers uitten liever hun onvrede over de opstand in Hongarije en wezen de CPN aan als zondebok. Een woedende menigte bestormde op 4 november Felix Meritis, het hoofdkantoor van de CPN en de plaats waar de communistische krant *De Waarheid* werd gedrukt. Burgers bezetten het gebouw en probeerden - tevergeefs - te voorkomen dat de nieuwe editie van *De Waarheid* van de drukpers kon rollen. De politie maakte op 5 november een einde aan de bezetting.²¹¹

In deze paragraaf staan de burgers centraal die naar aanleiding van de opstand over de verhoging van de geestelijke en gewapende weerbaarheid spraken. Dat was allereerst een groep Indië-veteranen die zich op 24 november 1951 in het Veteranen Legioen Nederland (VLN) hadden verenigd. Het VLN was enerzijds een veteranenorganisatie die de belangen van de veteranen behartigde en hun onderlinge band trachtte te versterken. Anderzijds streefde het VLN ernaar het nationaal bewustzijn van de Nederlandse bevolking en de nationale tradities te versterken en het aanzien van Nederland in binnen- en buitenland te verbeteren. Hieraan bestond volgens de leden behoefte, want de Nederlandse bevolking interesseerde zich volgens hen te weinig voor maatschappelijke en militaire thema's en was in plaats daarvan op materieel gewin uit.²¹²

Het VLN definieerde zichzelf niet als politieke organisatie, maar nam wel een anticommunistisch standpunt in. Het stuurde op 4 november 1956 brieven aan de minister-president en

de Tweede Kamer waarin het de bewindslieden aanspoorde actie te ondernemen tegen de grove schending van het internationaal recht door de Sovjet-Unie. Het VLN hielp tevens mee aan een ceremonie waarbij koningin Juliana de Hongaarse verzetsvlag werd aangeboden.²¹³ Het hoofdbestuur van het VLN wendde zich bovendien in een oproep tot de bevolking en vroeg haar op 5 november de vlag als teken van rouw halfstok te hangen. Deze oproep werd door de AVRO, de KRO, de Wereldoproep en verschillende Belgische zenders bekend gemaakt. Veel Nederlanders, en zelfs de regering, gaven hieraan gevolg.²¹⁴

De gebeurtenissen in Hongarije zorgden bovendien voor een grote toeloop van vrijwilligers tot de Nationale Reserve. 'Op het ogenblik zijn de resultaten van de werving als nimmer te voren', zo concludeerde het NISWG.²¹⁵ Vooral in Friesland - waar het weerbaarheidsideaal altijd al sterk was geweest - was het animo om toe te treden groot en meldden zich enkele honderden nieuwe vrijwilligers.²¹⁶ Het oude angstbeeld dat in Nederland een vijfde colonne klaar stond om met behulp van de Sovjet-Unie in Nederland een communistische heerschappij te vestigen, doemde opnieuw op en resulteerde in meer aanmeldingen voor de Nationale Reserve.

Het NISWG reageerde gealarmeerd op de handelwijze van de Sovjet-Unie in Hongarije en was zeer te spreken over de manier waarop het Hongaarse volk weerstand had geboden: 'In Hongarije is gebleken, waartoe een volk, dat geestelijk weerbaar is - en dat is het Nederlandse volk ook - met een wapen in de hand in staat is'. Het NISWG stelde dat de geestelijke weerbaarheid binnen Nederland nog groter moest worden. Anders dan de burgers die zich als vrijwilliger voor de Nationale Reserve aanmeldden, geloofde het instituut niet dat de Nationale Reserve ruimte bood voor initiatieven op het gebied van weerbaarheid. 'Tegen de Regering moet worden gezegd niet verder te gaan met het gepruts bij de Nationale Reserve', zo concludeerde het. In plaats daarvan pleitte het NISWG er net als in 1950 voor om een Nationale Vrijwilligers Organisatie op te richten buiten het militaire apparaat om.²¹⁷ Het NISWG kon, na gewijzigde samenstelling, zelf de verantwoordelijkheid en het beheer over de vrijwilligersorganisatie op zich nemen.²¹⁸

Met behulp van deze organisatie zou op het moment dat het 'kwade uur zou aanbreken' uit 'ieder raam een kogel' komen, zo beweerde het NISWG.²¹⁹ Dit was echter vooral propagandataal, want zo letterlijk stelde de Nationale Vrijwilligers Organisatie zich de landsverdediging in werkelijkheid niet voor. De organisatie moest allereerst een 'vormingsplan' ontwikkelen, dat de bevolking zou helpen haar overwegend materialistische instelling los te laten en haar een 'nationaal roepingsbesef' zou bijbrengen. Tot de toekomstige taken van de Nationale Vrijwilligers Organisatie behoorden verder het verrichten van ordonnans-, verbindings- en bewakingsdiensten, het lopen van patrouilles, het melden van vijandelijkheden, het verlenen van steun aan de krijgsmacht en het verzorgen van eerste hulp in oorlogstijd. De vrijwilligers moesten bovendien oefenen in de handel van wapens.²²⁰

De leden van het NISWG probeerden de bevolking van het communistische gevaar en de noodzaak van een vrijwilligersorganisatie te overtuigen door in november 1956 een brochure uit te geven, getiteld *Hebt gij de les van Boedapest begrepen?* Het NISWG bestempelde 4

november als de 'dag van verraad'. 'Het communisme heeft zijn masker laten vallen. Glimlaches en vriendelijke woordjes verdwenen, en tanks, geweren, granaten, terreur, en massamoord kwamen er voor in de plaats', aldus de tekst in de brochure. Het NISWG vroeg zich af: 'Zijn er nog kerels in Nederland, die de stoot op durven vangen?'. Het stelde dat burgers die het aan geestelijke en daadwerkelijke weerbaarheid ontbrak hun vrijheid niet verdienden en riep hen op hun land, volk en kerk te verdedigen.²²¹

'Gesol met zedelijke volkskracht'

De opstand in Hongarije vond plaats op een moment waarop de krijgsmacht en de Nationale Reserve na een moeizaam begin eindelijk op brede maatschappelijke acceptatie konden rekenen. De krijgsmacht hoefde niet langer met weerbare burgers te debatteren en had haar monopoliepositie gevestigd. De bevolking beschouwde het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht als legitiem. Minister Staf wilde het hernieuwde streven van burgers naar geestelijke en gewapende weerbaarheid indammen, zodat zij het geweldsmonopolie van de krijgsmacht niet opnieuw konden aanvechten. Hij besloot daarom maatregelen te nemen die de speelruimte van de vrijwilligers van de Nationale Reserve en het NISWG verkleinden, zodat zij hun weerbaarheidsideaal moeilijker in de praktijk konden brengen. Staf zette de werving van nieuwe vrijwilligers voor de Nationale Reserve stop.²²² De nieuwe vrijwilligers die zich kort voor de Hongaarse opstand hadden aangemeld, werden niet meer gekeurd en kregen geen uniformen.²²³ De minister trok bovendien de subsidie van 300.000 gulden voor de Werkgroep voor de Coördinatie van de Propaganda en Werving inzake de Nationale Reserve in. Het NISWG klaagde dat hierdoor 'in grote mate de activiteit van Steun Wettig Gezag aan banden [werd] gelegd'.²²⁴

Staf stelde echter dat het stopzetten van de subsidie niets met de Hongaarse opstand te maken had, maar binnen de reorganisatieplannen voor de Koninklijke Landmacht paste.²²⁵ Dat was niet geheel in strijd met de waarheid, want het ministerie van Oorlog had reeds aan het begin van de jaren vijftig bepaald dat zich aan het einde van dit decennium belangrijke wijzigingen binnen de landmacht zouden voordoen. Er zouden meer dienstplichtigen beschikbaar komen, waardoor het minder noodzakelijk zou zijn in de landsverdediging van vrijwilligers gebruik te maken. Bovendien zou de verdedigingslinie van de NAVO vanaf 1958 niet langer bij de Rijn en de IJssel liggen - zoals vanaf 1951 het geval was geweest - maar bij de Weser en de Fulda. De verschuiving van deze verdedigingslinie naar het buitenland had gevolgen voor de vormgeving van en het benodigd aantal vrijwilligers voor de verdediging van Nederland. Al in 1954 was voorspeld dat de Nationale Reserve rond 1960 geen taak meer zou hebben.²²⁶ De Chef van de Generale Staf, generaal B.R.P.F. Hasselman, had het NISWG in 1955 gezegd dat het leger rond 1960 'verzadigd' zou zijn met dienstplichtigen, waardoor de inzet van vrijwilligers overbodig zou worden.²²⁷

Terwijl deze reorganisatieplannen op de plank lagen ontplooiden burgers in 1956 opnieuw initiatieven op het gebied van gewapende weerbaarheid. Sommigen dachten die zelfs

binnen de Nationale Reserve te ontplooiën. Minister Staf wilde voorkomen dat de Nationale Reserve met deze weerbare burgers volstroomde en liet de samenleving in november 1956 weten dat de Nationale Reserve in de toekomst niet langer uit vrijwilligers, maar uit dienstplichtigen zou bestaan.²²⁸ Hij ging nog een stap verder door het NISWG op 4 december 1956 mee te delen dat de regering de Nationale Reserve per 1 april 1957 zelfs geheel wilde opheffen.²²⁹ Als reactie hierop stuurde het NISWG minister Staf en minister van Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie A.A.H. Struycken (KVP) twee memoranda op respectievelijk 5 december 1956 en 14 februari 1957. Hierin beval het instituut de Nationale Vrijwilligers Organisatie aan en verwees het naar de ideeën van oud-opperbevelhebber van de NAVO en president van de Verenigde Staten D.D. Eisenhower over de *'war capacity'* van de bevolking. Volgens Eisenhower was de bevolking pas volledig weerbaar en in staat oorlog te voeren, indien het over economische potentie, militaire paraatheid en geestelijke weerbaarheid beschikte. Als slechts een van deze factoren klein of afwezig was, kon dit van grote invloed zijn op de totale weerbaarheid.²³⁰ Het NISWG stelde dat de Nationale Vrijwilligers Organisatie een onmisbare schakel was in het weerbaar maken van de bevolking.

Staf ging in zijn Memorie van Antwoord op de rijksbegroting voor de ministeries van Oorlog en Marine in op de uitspraken van het NISWG. Hij besteedde allereerst aandacht aan de gebeurtenissen in Hongarije. Volgens Staf was het optreden van de Sovjet-Unie in Hongarije 'een consequente en orthodoxe toepassing van het communistisch systeem, dat geen verlangen naar vrijheid en zelfbeschikking van de daaraan onderworpen volken als rechtmatig erkent'. De inval van de Sovjet-Unie in Hongarije stond volgens hem niet op zichzelf, maar was slechts een nieuwe manier waarop de Sovjet-Unie zijn ware aard liet zien. Alleen mensen die in de vreedzame co-existentie van de Sovjet-Unie met het Westen - de zogenaamde glimlachpolitiek - hadden geloofd, konden van Choesjtsjovs optreden in Hongarije zijn geschrokken.²³¹ Staf probeerde het gevaar dat van de Sovjet-Unie uitging te bagatelliseren om zo te voorkomen dat weerbare burgers hun krachten opnieuw zouden bundelen.

Door de grote toeloop tot de Nationale Reserve vreesde hij namelijk dat het gewapend volksverzet de plaats van het echte leger zou innemen. De angst van zijn voorganger Fiévez voor de aantasting van de monopoliepositie van het leger stak opnieuw de kop op. Bovendien geloofde Staf net als Fiévez destijds dat alleen een sterk leger kon voorkomen dat communistische tanks Nederland zouden binnenrollen. De bevolking kon daaraan door middel van particuliere gewapende weerbaarheid geen bijdrage leveren, en moest al haar inspanning in het reguliere leger investeren. Staf stelde:

'Ons volk mag, naar ondergetekende's oordeel, daar niet van worden afgeleid voor een onderneming, die toch slechts nauwelijks meer baat kan brengen wanneer eenmaal de militaire bestrijding van de aanvaller door onvoldoende kracht heeft gefaald. Het moge denkbaar zijn, dat een vastberaden volk reeds met eenvoudige middelen bewapend kan worden, de grote hoeveelheden van die eenvoudige middelen die dan benodigd zullen zijn en de organisatie van een dergelijk verzet, zouden een zo grote financiële en perso-

nele inspanning vereisen, dat daardoor in ernstige mate aan onze strijdkrachten afbreuk zou worden gedaan'.

Minister Staf legde ook uit waarom hij de Nationale Reserve wilde opheffen. Volgens hem werd zij overbodig door de totstandkoming van de Weser-Fulda-linie en het vrijkomen van dienstplichtigen. Staf stelde daarnaast dat de Nationale Reserve niet meer genoeg 'leefde' onder de bevolking.²³² De toeloop van vrijwilligers naar aanleiding van de Hongaarse opstand liet echter zien dat dit argument niet steekhoudend was. Staf vreesde gewoonweg voor een nieuwe opleving van weerbaarheidsinitiatieven en negeerde de vele vrijwilligers opzettelijk.

Minister Staf vergaderde op 20 maart 1957 in de Eerste Kamer opnieuw over de Nationale Reserve. Hij sprak zijn waardering uit voor de inzet van de vele vrijwilligers, maar riep hen tegelijkertijd op na te denken over de toetreding tot een ander orgaan, zoals het Korps Luchtwachtdienst, de reserve gemeente- en Rijkspolitie en de Bescherming Bevolking.²³³ De publieke reacties op de uitlatingen van Staf waren fel. De kranten publiceerden in maart en april veelvuldig over de Nationale Reserve en kozen de kant van het NISWG. Ook zij vonden dat Nederland baat zou hebben bij gewapend volksverzet. Dagblad *Trouw* kopte op 27 maart 1957 met 'Onze verdediging boet in aan paraatheid'. De krant was van mening dat de landsverdediging zonder de hulp van de Nationale Reserve niet toereikend was.²³⁴ Het *Algemeen Handelsblad* publiceerde op 11 april 1957 het artikel 'Volksverzet past in de totale oorlog'. De krant schreef:

'Het feit, dat de regering geen verantwoordelijkheid meent te kunnen aanvaarden en het gewapend volksverzet aan het particulier initiatief meent te moeten overhouden met hoogstens enige aanvullende financiële steun, achten wij bedenkelijk. Hier wordt niet erkend het recht van de burger op zulk een vorm van zelfverdediging en daarmee de plicht van de regering om hem de middelen daartoe te verschaffen. Al kan bij de uitvoering veel aan het particulier initiatief worden overgelaten, het is de plicht van de regering dit verzet te stimuleren, het te financieren en er de verantwoordelijkheid voor te dragen'.²³⁵

Ook het partijblad van de ARP, getiteld *Nederlandse gedachten*, propageerde in zijn artikel 'Gesol met zedelijke volkskracht' dat de regering gebruik moest maken van de latente geestelijke en morele krachten die in de bevolking aanwezig waren.²³⁶

Op 3 mei 1957 deelde de Inspecteur der Nationale Reserve, kolonel D. Blanken, de districtscommandanten van de Nationale Reserve mee dat de Nationale Reserve op 1 augustus 1957 zou worden opgeheven.²³⁷ De vrijwilligers hadden van Staf geen bericht over de opheffing van de Nationale Reserve gekregen en lazen hierover in de kranten.²³⁸ Een vrijwilliger van de Nationale Reserve uit Driebergen-Rijsenburg zette in mei 1957 een petitie op, waarin hij ervoor pleitte de Nationale Reserve te behouden. De petitie werd door zo'n 20.000 Nederlanders ondertekend, onder wie vrijwilligers van de Nationale Reserve, hoge functionarissen, burge-

meesters en geestelijken. De ondertekenaars wilden met deze petitie aantonen dat de Nationale Reserve wel degelijk op maatschappelijke steun kon rekenen. Ze voorspelden bovendien dat er overal in Nederland weerbaarheidskorpsen zouden worden opgericht, indien de Nationale Reserve daadwerkelijk werd opgeheven.²³⁹

De Tweede Kamerleden Roosjen, E. Visch (KVP), J.M. Peters (KVP), G. Ritmeester (VVD) en E.P. Verkerk (ARP) dienden op 21 mei 1957 een interpellatieverzoek in, dat door al hun collega's - met uitzondering van de communisten - werd gesteund. Net als Roosjen waren ook Peters en Verkerk bestuurslid van het NISWG. De vijf Kamerleden probeerden de besluitvorming over de Nationale Reserve in de Tweede Kamer te beïnvloeden. Ze pleitten ervoor de Nationale Reserve geleidelijk te veranderen, zodat hieruit de Nationale Vrijwilligers Organisatie kon ontstaan. Staf stelde hier tegenover dat de regering de verantwoordelijkheid voor gewapend verzet, anders dan in militair verband, niet kon en mocht aanvaarden. De Hongaarse situatie kon niet met de Nederlandse worden vergeleken. Hongarije was een door de Sovjet-Unie bezet land waar de verzetsstrijders in november 1956 over wapens van het leger hadden kunnen beschikken. Nederland moest zich niet richten op het afschudden van een bezetter, maar op 'het bestrijden van een aanvaller in militair verband'. Als de Nederlandse bevolking over wapens zou beschikken, zou dat 'alleen maar de grootste ongelukken kunnen geven'. De Nationale Reserve moest worden opgeheven, omdat haar taak beter op andere wijze kon worden vervuld. Staf wilde niet terug naar de ordehandhavingstaak van de Nationale Reserve. 'Deze eigenlijke taak, waarvoor [waarover] bij herhaling werd gesproken, heeft mij nooit duidelijk voor ogen gestaan, namelijk niet in het kader van een militaire organisatie', zo redeneerde hij.²⁴⁰

Ook het VLN kwam met een opmerkelijke reactie op de voorgenomen opheffing van de Nationale Reserve. Het hoofdbestuur stuurde Staf in mei 1957 een telegram, waarin de leden hem hun ongerustheid over deze opheffing mededeelden. Het VLN smeedde bovendien plannen voor de oprichting van een Nederlandse *Home Guard*. Net als het NISWG wilde het VLN de weerbaarheid door de aanwezigheid van gewapende groepen burgers verhogen. Nederland kon volgens het VLN niet goed genoeg verdedigd zijn. Het VLN organiseerde op 25 mei 1957 een conferentie waarop een speciaal ingestelde studiecommissie voorlichting gaf over de plannen tot oprichting van de *Home Guard*. Het VLN wilde haar plannen op legale wijze en in de openbaarheid uitwerken.²⁴¹

Ondanks de bemoeienis van het VLN kwam de *Home Guard* niet tot stand. Het ministerie van Oorlog erkende het VLN niet als veteranenorganisatie en wees zijn handelwijze af. Staf had bijvoorbeeld eerder al te kennen gegeven dat het tijdschrift van het VLN, genaamd *Wapenbroeders*, weliswaar geen verboden geschrift was, maar kazernecommandanten dit vanwege de inhoud beter niet op de leestafels in de kazernes konden neerleggen. De Chef Generale Staf vond het maar niets dat 'op twee gedachten wordt gehinkt'. Hij vroeg zich af waarom de minister niet erkende dat het VLN een verboden vereniging was. Staatssecretaris van Oorlog F.J. Kranenburg stelde echter dat het legioen zelf meestal geen acties ondernam, maar zich bij

acties van anderen aansloot. Het ministerie van Oorlog besloot daarom geen actie tegen het VLN te ondernemen en het legioen te negeren.²⁴²

Van groot belang was tot slot de reactie van het NISWG op de dreigende opheffing van de Nationale Reserve. Het hield meerdere besprekingen met de eigen leden, de minister van Oorlog en de minister van Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. Het instituut hield daarin vast aan zijn ideeën over de Nationale Vrijwilligers Organisatie:

'Voor een goed begrip van zaken worde vastgesteld, dat het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag onder volksweerbaarheid niet alleen de geestelijke instelling van het Nederlandse volk daartoe verstaat, doch tevens beoogt aan deze instelling een materiële inhoud te geven, onder andere door het vormen van een vrijwilligers-organisatie, die, in vreedstijd geoefend in de wapenhandel, in tijd van oorlog haar diensten in het grote legerverband verleent'.²⁴³

Het NISWG stuurde minister Staf op 30 juli 1957 een brief waarin het er nogmaals op aandrong de geestelijke en gewapende weerbaarheid niet te verwaarlozen. Het sprak niet meer expliciet over de Nationale Vrijwilligers Organisatie, maar benadrukte dat de landsverdediging met vrijwilligers moest worden aangevuld.²⁴⁴

Minister Staf antwoordde het NISWG in een brief van 13 september 1957. Hij wilde de vrijwilligers in oorlogstijd geen militaire status geven, noch hen in de militaire organisatie en structuur inpassen. Als de Nationale Reserve al over vrijwilligers zou blijven beschikken, moesten zij voor statische bewakings- en beveiligingstaken worden ingezet. Staf gaf er echter de voorkeur aan de Nationale Reserve op te heffen en alleen het Korps Luchtwachtdienst uit vrijwilligers te laten blijven bestaan.²⁴⁵ Hij ging op 4 december 1957 het gesprek met het NISWG aan en deelde het de voorgenomen opheffing van de Nationale Reserve per 1 april 1958 mee.²⁴⁶ Zonder de Nationale Reserve had het NISWG geen functie meer. De leden van het NISWG zouden het instituut verliezen van waaruit ze, binnen de militaire organisatie, de monopoliepositie van de krijgsmacht konden betwisten.

Het einde van de weerbaarheidsgedachte

Nu de dreigende opheffing van de Nationale Reserve steeds dichterbij kwam deed Calmeyer, die inmiddels Tweede Kamerlid voor de CHU was, Staf tijdens het Kamerdebat in februari 1958 een voorstel tot wijziging van de Nationale Reserve. Hij wilde de huidige vrijwilligers in de Nationale Reserve behouden en haar in de toekomst aanvullen met dienstplichtigen van lichten die geen mobilisatiebestemming meer konden krijgen. De vrijwilligers van de Nationale Reserve moesten bewakingsdetachementen vormen die ter beschikking zouden worden gesteld van de territoriale bevelhebbers. Het aantal oefeningen van de Nationale Reserve kon omlaag,

omdat zij in de toekomst over steeds meer reeds geoefende dienstplichtigen zou gaan beschikken.²⁴⁷

Staf nam het voorstel van Calmeyer over en deelde de Tweede Kamer zijn ideeën over de 'nieuwe' Nationale Reserve op 28 maart 1958 mee. De Tweede Kamer was niet onverdeeld enthousiast over deze koerswijziging. KVP-Kamerlid Peters diende op 24 april 1958 nogmaals een interpellatieverzoek in. Hij benadrukte opnieuw het belang van volksweerbaarheid en verzocht Staf om duidelijkheid omtrent de Nationale Reserve. Peters en zijn collega's hadden de indruk dat hij tegen zijn zin met de taakwijziging van de Nationale Reserve instemde. Volgens hen verklaarde dit waarom er nog steeds onduidelijkheid bestond over de 'nieuwe' Nationale Reserve. Peters vond het bovendien storend dat Staf al op eigen houtje met de reorganisatie van de Nationale Reserve was begonnen, terwijl de Tweede Kamer hier nog niet over had vergaderd. De interpellatie van Peters bracht echter geen verschil in de situatie en de Tweede Kamer legde zich in het voorjaar van 1958 bij de voorgenomen wijzigingen neer. De 'nieuwe' Nationale Reserve kwam op 1 september 1958 tot stand.²⁴⁸

Het NISWG deelde de bezwaren van de Tweede Kamer tegen de 'nieuwe' Nationale Reserve. Het vergaderde in april 1958 over het voorstel van Staf en concludeerde wederom: 'de propaganda voor de algemene weerbaarheidsgedachte moet doorgaan'. Het NISWG achtte het bevorderen van de weerbaarheidsgedachte niet alleen van belang vanwege de communistische dreiging, maar ook in verband met de in 1957 nieuw opgerichte Pacifistisch-Socialistische Partij. 'Juist in deze tijd dreigt het gevaar dat de pacifistische stromingen steeds sterker worden (P.S.P.) en het volk nog minder de grote gevaren gaat zien', aldus het NISWG.²⁴⁹ Het instituut stelde niettemin dat de kans op de totstandkoming van een Nationale Vrijwilligers Organisatie was verkeken. Het moest accepteren dat Staf het NISWG voor de 'nieuwe' Nationale Reserve niet meer nodig had en dit instituut wilde opheffen. De leden stemden op 4 juni 1958 met de opheffing van het NISWG in, die op 30 juni 1958 een feit was. Van alle aanwezigen was oud-leider van de BVL Duymaer van Twist de enige die hier absoluut niet achter stond. Ook hij moest zich echter bij deze beslissing neerleggen.²⁵⁰

Na de opheffing van het NISWG bleef alleen het VLN het credo van de geestelijke weerbaarheid verkondigen, maar de weerklank daarvan was in de jaren na 1958 klein. Minister Staf bepaalde dat actief dienende officieren geen lezingen van het VLN mochten bijwonen, noch zich op andere wijze met het VLN mochten inlaten. Als gevolg was de relatie tussen het VLN en het ministerie volgens het legioen van 'ijzige aard'.²⁵¹ Het legioen concentreerde zich, net als overigens de bevolking, opnieuw op zijn dagelijkse bezigheden die weinig met de krijgsmacht te maken hadden.

Daarmee kwam een einde aan de heropleving van de weerbaarheidsgedachte naar aanleiding van de opstand in Hongarije. Het ministerie van Oorlog was er wederom in geslaagd de weerbare burgers in te tomen, dit keer door het NISWG op te heffen en het karakter van de Nationale Reserve te wijzigen. De monopoliepositie van de krijgsmacht werd na dit intermezzo in 1958 opnieuw veiliggesteld en de weerbare burgers verdwenen van het toneel.

Afbrokkelende consensus: het pacifisme en de ban-de-bom-beweging

Dat de roep om geestelijke en gewapende weerbaarheid vanaf het einde van de jaren vijftig niet meer klonk, had er niet alleen mee te maken dat de weerbare burgers de aftocht bleven. Belangrijk was ook dat de bevolking niet meer voor het ideaal van geestelijke en gewapende weerbaarheid kon worden gemobiliseerd. In plaats daarvan kon het pacifisme - het willen oplossen van conflicten zonder daarbij geweld te gebruiken - zich als politieke en maatschappelijke stroming vanaf 1957 in een groeiende belangstelling verheugen. De opkomst van het pacifisme toonde aan dat de consensus ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid vanaf het einde van de jaren vijftig afbrokkelde.

Het pacifisme was geen nieuwe politieke stroming. Eind negentiende eeuw waren verschillende kerken in deze richting actief. Gedurende het interbellum had ook de SDAP zich als politieke partij - met als symbool het 'gebroken geweeftje' - voor pacifisme ingezet. Na de Tweede Wereldoorlog kende de stroming een nieuwe opleving. De pacifistische vredesbeweging Kerk en Vrede werd opnieuw opgericht en ook nieuwe organisaties, zoals de in 1946 opgerichte Algemene Nederlandse Vredes Actie (ANVA), zagen het licht. In 1951 ontstond bovendien de zogenaamde Derde Weg, een beweging wier aanhangers de tegenstellingen wilden opheffen tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oosten. Ze waren tegen het denken in ideologische tegenstellingen en machtsblokken en hadden een sterk pacifistische inslag.²⁵²

Op 27 januari 1957 richtten H.J. Lankhorst, J. Riemers, P. Schut en H.J. van Steenis de eerste politieke partij met een pacifistische grondslag op, de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP). De PSP wilde de manier waarop mensen met elkaar omgingen radicaal vernieuwen. De verhoudingen tussen groepen en individuen moesten niet op machtsverhoudingen, maar op liefde, recht en vertrouwen worden gebaseerd. De PSP sprak over het streven naar 'geestelijke vernieuwing'. Bovendien moesten de klassen en daarmee de sociale en economische ongelijkheid worden opgeheven. Kort na de oprichting telde de PSP tien afdelingen, die gezamenlijk ongeveer vierhonderd leden telden. De PSP deed al snel haar intrede in het politieke bestuur. In 1958 kreeg ze twee zetels in de Provinciale Staten in Noord-Holland. De gemeenteraadsverkiezingen in hetzelfde jaar leverden de PSP 17 zetels op, die werden verdeeld over 13 van de 24 gemeentes waar de bevolking op de PSP had kunnen stemmen. In 1959 kreeg de partij twee zetels in de Tweede Kamer.²⁵³

Kort na de oprichting van de PSP, in december 1957, nam de NAVO-raad de beslissing om in Europa kernkoppen op te slaan die, indien nodig, zowel door het Amerikaanse leger als door de Europese strijdkrachten konden worden gebruikt. Nederland was het eerste NAVO-land dat deze kernkoppen op zijn grondgebied accepteerde. De eerste *Honest John*-raketten, die van een kernkop konden worden voorzien, arriveerden in 1959 in Nederland.²⁵⁴ Vanaf dat moment bekleedden de kernwapens een centrale plaats in het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Het ministerie van Defensie²⁵⁵ liet door de acceptatie van de kernwapens zien tegemoet te willen komen aan de wensen van de NAVO. Daarnaast beschouwde het ministerie

deze wapens ook werkelijk als noodzakelijk om het land tegen de Sovjet-Unie te verdedigen. Minister van Defensie S.H. Visser (VVD) schreef in de Defensienota van 24 mei 1960: 'De offensieve kracht van de NAVO-luchtstrijdkrachten is opgebouwd om een met nucleaire wapens uitgeruste kern, waaraan de Koninklijke Luchtmacht thans ook een squadron bijdraagt'.²⁵⁶ De Nederlandse krijgsmacht beschikte volgens het ministerie van Defensie over bestaansrecht omdat zij binnen de NAVO met behulp van kernwapens meehielp de Sovjet-Unie op afstand te houden. De samenleving erkende dit bestaansrecht wanneer zij de kernwapens en hun centrale rol in het nationale en internationale veiligheids- en defensiebeleid accepteerde.

De meeste politieke partijen, met uitzondering van de CPN en de PSP, stemden met de komst van de kernwapens in.²⁵⁷ Wel bestond er in de politiek aanvankelijk onduidelijkheid of deze wapens reeds op Nederlands grondgebied waren opgeslagen. De Tweede Kamerleden M. Bakker (CPN) en W. Wierda (PvdA) vroegen minister Visser op 22 juni 1960 om opheldering. De minister stelde dat Nederland geen parate squadrons had die met kernwapens waren uitgerust, maar daar, indien dat nodig was, wel voor kon zorgen. Bakker vroeg Visser op 16 december opnieuw naar de aanwezigheid van kernwapens en stelde tevens een motie op waarin hij tegen de opslag van kernwapens pleitte. Deze motie kreeg van de andere Kamerleden echter zo weinig bijval dat er niet eens over kon worden gestemd. Zelfs de PSP was niet bereid deze motie te steunen, hoewel daar partijpolitieke en geen ideologische overwegingen aan ten grondslag lagen. Bakker bereikte op 16 december wel dat Visser voor het eerst openlijk toegaf dat in Nederland kernwapens waren opgeslagen.²⁵⁸

De kernwapens waren relatief geruisloos Nederland binnengekomen, maar het land kreeg desondanks in de eerste helft van de jaren zestig te maken met kernwapenprotesten van de PSP, die voorstander was van een 'Socialisme zonder atoombom'. De PSP richtte naar het Britse voorbeeld van de *Campaign for Nuclear Disarmament* het 'Comité 1961 voor de vrede op'. Hierin waren naast de PSP ook andere organisaties zoals de Socialistische Jeugd, Kerk en Vrede, De Derde Weg en de ANVA vertegenwoordigd. Deze Nederlandse ban-de-bombeweging organiseerde op 1 januari 1961 een landelijke demonstratie tegen de kernbewapening in Amsterdam, waaraan ongeveer duizend mensen deelnamen. In 1961 werd ook naar Engels en West-Duits voorbeeld de eerste Paasmars tegen de kernwapens gehouden, waarin circa tweeduizend mensen meeliepen. Ze droegen spandoeken bij zich met teksten als 'Geen kernwapens op ons grondgebied' en 'Voor opheffing vliegbases'.²⁵⁹

De context waarin de Paasmarsen plaatsvonden beïnvloedde het thema van deze marsen. In 1961 werd aandacht besteed aan de bouw van de Berlijnse Muur, die een definitieve scheiding tussen Oost- en West-Duitsland aanbracht.²⁶⁰ Ook de Cuba-crisis, die zich in oktober 1962 ontspon, vormde een belangrijk moment in de Koude Oorlog. Het stationeren van kernwapens op Cuba door de Sovjet-Unie versterkte het gevoel dat een atoomoorlog niet langer denkbeeldig was. De Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk bracht in 1962 een rapport uit waarin ze de kernwapens verwierp.²⁶¹ Midden jaren zestig kwam de nadruk van de Paasmars op de oorlog in Vietnam te liggen. Soms werd de strijd tegen de atoomwapens met het

protest tegen de Vietnam-oorlog gecombineerd. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1966 en tijdens de achtste en tevens laatste Paasmars in 1968.²⁶²

De oprichting van de PSP en de opkomst van de ban-de-bom-beweging tonen aan dat de door het NISWG en het VLN gesignaleerde gezapigheid van de bevolking en haar desinteresse voor maatschappelijke en militaire thema's vanaf het einde van de jaren vijftig, althans bij een klein deel van de bevolking, omsloeg in betrokkenheid en deelname aan maatschappelijke protesten. De PSP en de ban-de-bom-beweging verkondigden eind jaren vijftig, begin jaren zestig niet zozeer een alternatieve visie op de legitimiteit van de Nederlandse krijgsmacht, maar handelden veel meer vanuit een algemeen ongenoegen ten opzichte van oorlog en bewapening. Door hun protest tegen de plaatsing van kernwapens bekritiseerden ze echter wel het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid en daardoor ook het bestaansrecht van de krijgsmacht. Deze kritiek richtte zich vooral op de regering, die door de aanhangers van de PSP en de ban-de-bom-beweging verantwoordelijk werd gehouden voor de beslissing om tot stationering van kernwapens over te gaan. Hoewel de minister van Defensie als lid van de regering medeverantwoordelijk was voor deze beslissing, keek de PSP hem daar niet op aan. De partij beschouwde de minister veeleer als uitvoerder van het plaatsingsbesluit.

Het ministerie van Defensie voelde zich daarom niet direct door de kernwapenprotesten aangevallen en had evenmin het idee dat de pacifisten het bestaansrecht van de krijgsmacht ondermijnden. Het had bovendien geen reden om zich over een paar kritische geluiden zorgen te maken, aangezien het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht eind jaren vijftig, begin jaren zestig nog steeds op brede maatschappelijke instemming konden rekenen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het zogenaamde 'motivatie-onderzoek' van de Stichting Volk en Verdediging uit 1963. Deze stichting zette zich in voor de verbetering van de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij en stelde onder meer opinieonderzoeken op om in kaart te brengen hoe de samenleving tegen militaire thema's aankeek. Uit het motivatie-onderzoek uit 1963 bleek dat 84% van de ondervraagden van mening was dat Nederland zich moest kunnen verdedigen en een derde deel daarvan beschouwde de krijgsmacht als 'een noodzakelijk kwaad'. Van de ondervraagden zag 72% meer voordelen dan nadelen in de aanwezigheid van een krijgsmacht.²⁶³

Ook de dienstplicht kon overwegend op positieve reacties rekenen. In totaal 62% van de ondervraagde dienstplichtigen had positieve ervaringen met zijn militaire dienst. Afgezien van de landsverdediging en de bescherming van het vrije Westen zag 50% het als een groot voordeel dat ze in de militaire dienst zelfstandig werden, 21% beschouwde het aanleren van discipline als positief, 19% wees op de karaktervorming, 15% vond het leren omgaan met mensen en het zich aanpassen goed en 13% het feit dat ze door de militaire dienst 'echte kerels' werden. Nadelen die aan de militaire dienst kleefden waren voor 21% de studieonderbreking, voor 18% de werkonderbreking, voor 17% de slechte vrijetijdsbesteding en voor 13% de tijdelijke financiële achteruitgang.²⁶⁴ Kortom, uit het onderzoek kwam naar voren dat dienstplichtigen wel praktische maar geen morele of ideologische bezwaren uitten tegen de vervulling van hun militaire dienst.

De kritische noten van dienstplichtigen en pacifisten lieten zien dat de consensus over het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht vanaf het einde van de jaren vijftig de eerste barsten vertoonde. Toch stond deze kritiek nog altijd in geen verhouding tot het standpunt van de meerderheid van de bevolking, die de krijgsmacht als een noodzakelijk kwaad beschouwde en de kernwapens als pijler binnen het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid accepteerde. Het ministerie van Defensie maakte zich daarom geen zorgen over de legitimiteit van de krijgsmacht. De instemming met het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht was gedurende de rest van de Koude Oorlog nooit meer zo hoog als in de jaren vijftig.

Slotbeschouwing

De tweede helft van de jaren veertig was een moeilijke tijd voor het ministerie van Oorlog. Het moest zich op de naoorlogse wederopbouw en de reorganisatie van de krijgsmacht toeleggen en werd tegelijkertijd met weerbaarheidsorganisaties geconfronteerd. Deze organisaties keken anders tegen de legitimiteit van de krijgsmacht aan dan het ministerie van Oorlog. Hoewel ze de krijgsmacht erkenden als zwaarmacht van de democratische rechtsstaat, geloofden ze dat zij alleen Nederland niet toereikend kon beschermen tegen de communistische vijfde colonne. De krijgsmacht had haar handen immers vol aan de wederopbouw van het militaire apparaat en de oorlog in Nederlands-Indië. De weerbaarheidsorganisaties boden daarom aan als een verlengstuk van het leger te opereren. Idealiter werd Nederland een 'gewapende democratie' waarin burgers gewapenderhand een actieve bijdrage leverden aan de bescherming van de openbare orde tegen de vijfde colonne. Ideologisch beschouwd geloofden de weerbaarheidsorganisaties dat deze bijdrage een integraal onderdeel vormde van hun burgerschap. Vanuit praktisch oogpunt konden burgers de vijfde colonne volgens de weerbaarheidsorganisaties veel beter bestrijden dan militairen. In tegenstelling tot de dienstplichtigen zetten zij zich namelijk op vrijwillige basis in voor de ordehandhaving. De weerbaarheidsorganisaties konden zich naar eigen zeggen beter op de vijfde colonne toeleggen dan de dienstplichtigen, die tijdens hun dienstitijd veel civiele taken vervulden.

De weerbaarheidsorganisaties kwamen door hun ideeën over het veiligheids- en defensiebeleid, de positie van de krijgsmacht daarbinnen en hun eigen rol als bestrijder van de vijfde colonne in conflict met de regering en het ministerie van Oorlog. De regering en het ministerie waren beide van mening dat het veiligheids- en defensiebeleid centraal moest worden vormgegeven en uitgevoerd. Aan kritiek van particulieren op dit beleid kon geen ruimte worden geboden. De totstandkoming van een 'gewapende democratie' werd door de regering en het ministerie van Oorlog afgewezen, zij het om verschillende redenen. De regering beschouwde de weerbaarheidsorganisaties als een bedreiging voor de openbare orde. Ze vreesde dat de weerbaarheidsorganisaties een 'staat in de staat' zouden vormen en de monopoliepositie van de regering aantastten. Het ministerie van Oorlog was vooral bang dat de weerbaarheidsorganisaties door

hun aspiraties om zich naast het leger te positioneren juist het geweldsmonopolie, en daarmee het bestaansrecht, van de krijgsmacht zouden ondermijnen.

Het ministerie van Oorlog stelde voor de weerbaarheidsorganisaties in een organisatie te verenigen die door de krijgsmacht werd aangestuurd. Hierdoor bleef het geweldsmonopolie van de krijgsmacht onaangetast en konden de weerbare burgers de reguliere krijgsmacht bij de landsverdediging bijstaan, die door de afwezigheid van militairen in Nederlands-Indië sterk was verzwakt. Na veel discussies tussen de weerbaarheidsorganisaties, de regering en het ministerie van Oorlog kwam in 1948 de Nationale Reserve als militaire reserve tot stand. De monopoliepositie van de krijgsmacht werd hierdoor weliswaar veiliggesteld, maar het ministerie bleef zich eraan storen dat zijn opvattingen over het bestaansrecht van de krijgsmacht niet in gelijke mate door de regering en de potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve werden gedeeld. Het geloofde dat de krijgsmacht hierdoor niet naar behoren kon functioneren.

Het ministerie ontleende het bestaansrecht van de krijgsmacht aan haar rol als zwaarmacht van de staat tegen de Sovjet-Unie. Nu de dreiging uit het Oosten vanaf het einde van de jaren veertig steeds groter werd, nam ook de noodzaak van een sterke krijgsmacht toe. Het ministerie geloofde dat een goede landsverdediging samen met bondgenoten Nederland de beste bescherming bood tegen de Sovjet-Unie. De regering en de potentiële vrijwilligers voor de Nationale Reserve zagen, elk op hun eigen wijze, in de Sovjet-Unie echter geen groot militair gevaar en beschouwden de versterking van de landsverdediging niet als hoogste prioriteit. Door het ontbreken van overeenstemming over de dreiging en het daarop afgestemde veiligheids- en defensiebeleid slaagde het ministerie van Oorlog er tussen 1948 en 1950 niet in van de Nationale Reserve een geïntegreerd legeronderdeel te maken en met haar hulp de territoriale verdediging te versterken.

Overeenstemming bestond er evenmin ten aanzien van een andere pijler waarop het bestaansrecht van de krijgsmacht volgens het ministerie van Oorlog berustte, namelijk haar bijdrage aan de NAVO. Het ministerie deed zijn best om de verplichtingen aan de NAVO na te komen en een goede relatie met de bondgenoten op te bouwen, maar werd daarin sterk bemoeilijkt door de geringe financiële middelen die de regering hiervoor ter beschikking stelde. De regering wilde de NAVO ten behoeve van de bondgenootschappelijke verdediging slechts een paar divisies ter beschikking stellen, maar dit was minder dan waar Montgomery om had gevraagd. Hij vond het bedenkelijk dat Nederland zo terughoudend was met het leveren van troepen en dit leverde Nederland binnen de NAVO een slechte naam op.

Het uitbreken van de Korea-oorlog in 1950 bracht de verschillende visies op het veiligheids- en defensiebeleid en de plaats van de krijgsmacht daarbinnen samen. De regering realiseerde zich dat de Sovjet-Unie wel degelijk een militair gevaar vormde en beschouwde de krijgsmacht als noodzakelijk voor het pareren van deze dreiging. Het ministerie van Oorlog wijzigde de taak van de Nationale Reserve, waardoor ze een volwaardig onderdeel in de territoriale verdediging werd. De aanhangers van de weerbaarheidsgedachte sloten zich bij deze ontwikkeling aan, deels omdat er voor hen niets anders opzat, deels uit overtuiging. Als gevolg van de Korea-oorlog werd de positie van de Nederlandse krijgsmacht binnen de NAVO even-

eens beter. Nu de Koude Oorlog ook steeds meer een militair conflict werd, was de regering bereid meer in de militaire samenwerking met de NAVO te investeren. De krijgsmacht kreeg een groter budget toegekend en kon door haar militaire bijdrage aan de NAVO de internationale reputatie van Nederland verbeteren.

In de jaren vijftig zaten het ministerie van Oorlog, de regering en de samenleving met hun ideeën over het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht met elkaar op een lijn. In geen ander decennium tijdens de Koude Oorlog bestond hierover zo'n grote maatschappelijke en politieke consensus. Daarin brachten ook de burgers die in 1956 naar aanleiding van de Hongaarse opstand probeerden hun oude ideeën over gewapende weerbaarheid opnieuw aan de man te brengen, geen verandering. Niettemin laaide binnen het ministerie van Oorlog opnieuw de angst op dat de weerbaarheidsorganisaties de monopoliepositie van het leger in gevaar brachten.

Aan het einde van de jaren vijftig, toen de PSP en de ban-de-bombeweging werden opgericht en de eerste kernwapens naar Nederland kwamen, verscheen de eerste barst in de consensus over het veiligheids- en defensiebeleid. De pacifisten uitten kritiek op de komst van de kernwapens. Het ministerie van Defensie beschouwde de aanwezigheid van de Sovjet-dreiging eind jaren vijftig nog steeds als een belangrijke pijler waarop het bestaansrecht van de krijgsmacht rustte. De krijgsmacht werd met kernwapens uitgerust om de Sovjet-Unie op afstand te houden. Kritiek op de kernwapens door pacifisten tastte dit bestaansrecht aan. Desondanks werd het ministerie door de kritiek van deze pacifisten aanvankelijk nog nauwelijks beroerd. Het interpreteerde hun kritiek niet als een gerichte aanval op de Nederlandse krijgsmacht, maar geloofde dat deze voortvloeyde uit een algemeen ongenoegen ten opzichte van oorlog en bewapening. Het ministerie van Defensie kwam pas in beweging toen dienstplichtigen de krijgsmacht onder vuur namen. Daarover gaat het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 2

De roerige jaren zestig in de krijgsmacht 1966-1971

Inleiding

Na het uitbreken van de Korea-oorlog was de relatie tussen Oost en West een aantal jaren gespannen. Vanaf 1963 zochten beide machtsblokken steeds meer toenadering tot elkaar. De Amerikaanse president J.F. Kennedy en de leider van de Sovjet-Unie, L.I. Brezjnev, installeerden in 1963 een 'hot-line', die hun de mogelijkheid bood om in tijden van crisis overleg te voeren. Beide staatshoofden en de Britse premier M.H. Macmillan tekenden op 5 augustus 1963 de *Test Ban Treaty*, waarin ze elkaar beloofden voortaan geen kernproeven meer uit te voeren boven de grond en onder water.¹ De burgemeester van Berlijn, W. Brandt, en E.K. Bahr, diens woordvoerder in de Berlijnse senaat, ontwikkelden in 1963 de *Wandel durch Annäherung*. Ze stelden dat Oost en West toenadering tot elkaar moesten zoeken. Brandt en Bahr gaven het goede voorbeeld en kondigden in 1969 de *Ostpolitik* af, waaruit verdragen voortvloeiden tussen enerzijds de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) en anderzijds Moskou, Warschau en Praag.² In hetzelfde jaar begonnen de *Strategic Arms Limitation Talks* (SALT) tussen de landen van de NAVO en het Warschaupact, waarin de machtsblokken onderhandelden over het wederzijds terugdringen van het strategische nucleaire wapenarsenaal.³

De internationale détente ging gepaard met onrust in de westerse samenlevingen. Een nieuwe generatie van kritische jongeren stond op en verzette zich in eigen land tegen het establishment en de heersende cultuur.⁴ Dit hoofdstuk laat zien dat deze kritische generatie haar pijlen ook op de krijgsmacht richtte. Ze maakte daarmee een einde aan de jaren van stabiliteit en consensus ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht. Veel jongeren zagen de Sovjet-Unie in de jaren zestig niet meer als een grote bedreiging. Ze vroegen zich af of de krijgsmacht nog wel een 'noodzakelijk kwaad' was en welke vorm zij moest aannemen.

De dienstplicht was de poort waardoor de maatschappijkritiek van de jongere generatie de krijgsmacht binnendrong. Dienstplichtige militairen verenigden zich in 1966 in de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM). Ze zagen zichzelf als 'burgers in militair uniform' en vonden dat de krijgsmacht meer gelijkenis moest gaan vertonen met de burgermaatschappij. De VVDM pleitte voor de afschaffing van in haar ogen verouderde militaire tradities, omgangsvormen en regels. De vereniging streefde daarnaast naar de vergroting van democratische rechten voor dienstplichtigen, zoals de vrijheid van meningsuiting in woord en geschrift. De kritiek van dienstplichtigen betrof aanvankelijk alleen de bestaanswijze van de krijgsmacht.

Niet alleen dienstplichtigen vielen de krijgsmacht echter aan. In 1967 verscheen de Bond voor Dienstweigeraars (BvD) op het toneel. 'Dienstweigeraars' waren dienstplichtigen met ethische of religieuze bezwaren tegen de militaire dienst die een beroep deden op de Wet

gewetensbezwaren militaire dienst. Indien zij door het ministerie van Defensie als dienstweigeraars werden erkend, verrichtten ze hun vervangende dienst in een civiel tewerkstellingsobject. De dienstweigeraars trokken door hun dienstweigering het bestaansrecht van de krijgsmacht in twijfel. In de jaren zestig bekritiseerden ze tevens de invulling en de lengte van hun civiele dienst en de gang van zaken binnen de tewerkstellingsobjecten.⁵

De maatschappelijke protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid namen vanaf 1969 in omvang en intensiteit toe. De VVDM, allereerst, ontwikkelde zich van een vereniging voor dienstplichtigen tot een heuse 'vakbond', terwijl de BvD zich ten doel stelde de krijgsmacht van binnenuit te ondermijnen. Twee christelijke vredesorganisaties, te weten het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) en Pax Christi, zetten zich in voor de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Deze wijziging moest de erkenning van dienstplichtigen met politieke bezwaren tegen de Nederlandse krijgsmacht of de NAVO mogelijk maken. Enkele kritische studenten, op hun beurt, grepen het twintigjarig bestaan van de NAVO aan om het bondgenootschap te bekritisieren. R. van Duyn, ex-Provoleider en gemeenteraadslid in Amsterdam, en de Haarlemse leraar R. Kater riepen de bevolking op het leger door sabotageacties te laten verdwijnen. Hun initiatief werd door kleine groepen dienstweigeraars, dienstplichtigen en burgers opgepakt en ontaardde al snel in sabotage.

Het ministerie van Defensie werd door de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid overvallen. Het wist tussen 1966 en 1971 niet goed hoe het deze protesten moest interpreteren. Weerspiegelden ze alleen de tijdsgeest van de jaren zestig en de altijd bestaande civiel-militaire spanningen, of tastten ze de bestaanswijze of zelfs het bestaansrecht van de krijgsmacht aan? In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe de zoektocht van het ministerie naar de juiste duiding van de protesten zich vertaalde in een wisselend beleid ten aanzien van de protesten. Het ministerie besloot sommige protesten te gedogen, terwijl het tegen andere protesten streng optrad. Deze zigzagkoers diende ertoe het conflict tussen de krijgsmacht en haar critici te beslechten, maar maakte de kloof tussen enerzijds het ministerie van Defensie en anderzijds de maatschappij en de politiek juist groter.

Opstandige dienstplichtigen

De oprichting van de VVDM als eerste belangenvereniging voor militairen luidde een nieuwe tijd in waarin de krijgsmacht binnen de eigen gelederen met kritiek werd geconfronteerd. De dienstplichtigen binnen deze vereniging waren van mening dat de normen en waarden binnen de krijgsmacht niet meer overeen kwamen met die in de samenleving. Zij wilden de kloof tussen beide werelden overbruggen door veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen. Het ministerie van Defensie moest bepalen in hoeverre het de VVDM en de veranderingen waar zij voor stond wilde toestaan. De mate waarin de VVDM volgens het ministerie een gevaar vormde voor het behoud van de legitimiteit van de krijgsmacht, vormde daarbij de graadmeter.

De bewustwording van jongeren in de jaren zestig

Om te begrijpen waarom en hoe het protest van dienstplichtigen tot stand kwam, moet eerst worden ingegaan op de ontwikkelingen die zich in de jaren zestig binnen Nederland voltrokken. Op economisch gebied, om mee te beginnen, maakte Nederland in de jaren zestig ten opzichte van eerdere decennia een groei door. De consumptiemaatschappij deed haar intrede en maakte materiële producten zoals de auto en de televisie voor steeds meer mensen beschikbaar. De jaren zestig vormden ook het decennium van grotere seksuele vrijheid, de tweede feministische golf, de strijd voor abortus en de opkomst van een linkse jongeren- en tegencultuur. Op religieus gebied was er sprake van ontzuiling, ontkerkelijking en deconfessionalisering.⁶

Historicus H. Righart heeft de jaren zestig omschreven als een conflict tussen twee generaties. Aan de ene kant waren er de jongeren of *babyboomers*, die net na de Tweede Wereldoorlog waren geboren. Zij vonden de nieuw verworven welvaart, de betere scholingsmogelijkheden en het toegenomen aantal vrije dagen de normaalste zaak van de wereld. Aan de andere kant was er de 'vooroorlogse generatie'. Deze generatie bestond uit mensen die tussen 1910 en 1929 waren geboren. Zij hadden de Tweede Wereldoorlog bewust meegemaakt en waren opgegroeid in een tijd van zuinigheid en materiële tekortkomingen. Volgens Righart hadden zowel de jonge generatie als de ouderen op hun eigen manier moeite met de snelle omwentelingen die zich in de jaren zestig voltrokken. In hun pogingen zich aan de nieuwe tijd aan te passen kwamen ze met elkaar in conflict. Righart spreekt dan ook van een 'dubbel generatieconflict'.⁷

Een groep jongeren droeg bij aan het generatieconflict door protestorganisaties op te richten waarin het establishment werd bekritiseerd. R. van Duijn, R. Stolk, L. Schimmelpennink en H. Metz richtten in mei 1965 in Amsterdam de anarchistische actiegroep Provo op. Provo - afgeleid van het woord provoceren - kreeg bekendheid door haar acties tegen de gevestigde orde. Zo deelden de leden Provokatie-pamfletten uit, waarin ze hun ontevredenheid over maatschappelijke kwesties, zoals de klimaat- en milieuproblematiek en vrouwenrechten, aan de orde stelden. Provo verwierf ook bekendheid door de happenings rond het Lieverdje, waar R.J. Grootveld kritische oraties hield. In 1965 kwam het zogenaamde 'witte fietsenplan' tot stand. Provo schilderde fietsen in de Amsterdamse binnenstad wit en stelde dat ze voortaan collectief aan de bevolking ter beschikking moesten worden gesteld. Op die manier wilde Provo de toenemende luchtverontreiniging actief tegengaan.⁸

In 1966 werd de gevestigde orde van allerlei kanten belaagd. Righart betitelde dit jaar daarom als 'rampjaar'. Op 10 maart 1966 gooiden twee studenten een rookbom naar de gouden koets met daarin prinses Beatrix en prins Claus, die in het huwelijk traden. Provo veroverde in juni één zetel in de Amsterdamse gemeenteraad. Op 13 en 14 juni vond het Bouwvakkersoproer plaats. Vreedzame discussies over het al dan niet moeten betalen van administratiekosten bij het afhalen van vakantiebonnen ontvaardden al snel in rellen en de bestorming van het gebouw van *De Telegraaf*.⁹

Tegelijkertijd tekenden zich vanaf 1966 ook in de politiek veranderingen af. De christelijke partijen verloren een groot deel van hun aanhang, maar ook binnen de linkse partijen rommelde het. De PvdA werd geconfronteerd met leden die de partijlijn te conservatief vonden. Zij vormden in 1966 Nieuw Links als progressieve stroming binnen de PvdA.¹⁰ H.A.F.M.O. van Mierlo, journalist bij het *Algemeen Handelsblad*, en J.P.A. Gruijters, gemeenteraadslid en fractievoorzitter van de VVD, richtten op 14 oktober 1966 het nieuwe Democraten 1966 (D'66) op. D'66 stelde zich ten doel het politieke stelsel te democratiseren. De partij nam in 1967 voor het eerst deel aan de landelijke verkiezingen en betrad de Tweede Kamer met zeven zetels.¹¹ De Politieke Partij Radikalen (PPR) verscheen op 27 april 1968 als nieuwe politieke partij op het toneel. De meerderheid van de leden had daarvoor tot de KVP of de ARP behoord en splitste zich van deze partijen af om een progressievere koers te gaan varen.¹²

Het instituut van de krijgsmacht, dat in de ogen van de critici een onderdeel van het establishment was, ontkwam niet aan de omwentelingen die zich in de jaren zestig voltrokken. Net als veel jongeren in de burgermaatschappij maakte ook een groep van kritische dienstplichtigen in de tweede helft van de jaren zestig een bewustwordingsproces door. Deze dienstplichtigen waren van mening dat de krijgsmacht een verouderde institutie was die zich niet aanpaste aan de zich moderniserende burgermaatschappij. Hierdoor was er een kloof tussen beide ontstaan. De groep dienstplichtigen bekritiseerde militaire waarden zoals discipline, zelfverloochening en gezagsgetrouwheid. Ze stelde daar het belang van individualisme, vrijheid en zelfontplooiing tegenover. De kritische dienstplichtigen beschikten over een sterk gevoel van burgerschap. Ze zagen zichzelf niet langer in de eerste plaats als militairen, maar als staatsburgers die een uniform droegen. Ze wilden daarom over dezelfde democratische rechten en persoonlijke vrijheid van handelen en spreken beschikken als hun leeftijdgenoten in de burgermaatschappij. De dienstplichtigen bekritiseerden ook de leefomstandigheden in de kazernes, die volgens hen nog altijd Spartaans waren terwijl de samenleving juist welvarender werd en meer comfort kende. Ze hadden er ook een probleem mee dat hun soldij lager was dan het minimumjeugdloon van leeftijdgenoten in de burgermaatschappij.¹³

De oprichting van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen

De maatschappelijke bewustwording van dienstplichtigen en hun hang naar meer democratische rechten bleven niet zonder gevolg, zo bleek in 1966. In het jaar waarin zo veel maatschappelijke en politieke kritiek klonk dat Righart over een rampjaar sprak, drong de geest van de jaren zestig ook de krijgsmacht binnen. Dienstplichtigen verenigden zich in 1966 in de eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen. Het idee voor de oprichting daarvan ontstond in de ochtend van 20 juli op de appelplaats van de Elias Beeckmankazerne in Ede. Een van de dienstplichtigen van de Delta Compagnie stond bij het hijsen van de vlag niet goed in de houding, bracht ongeïnteresseerd het militaire saluut en kneep bovendien zijn ogen dicht. Het aanwezige kaderlid droeg hem op 'normaal te doen', waarop de dienstplichtige zei het hele militaire gebeuren 'maar een lachwekkende vertoning te vinden'. Zijn gedrag leverde hem een straf

van vijf dagen verzwaard arrest op. De aanwezige dienstplichtigen vonden het onterecht dat hun collega voor het uiten van kritiek op militaire tradities en omgangsvormen zo'n hoge straf kreeg opgelegd. De dienstplichtigen H.C.M. Oosterbeek - ook wel bekend onder zijn bijnaam 'Loebas' -, W. Loendersloot en L. Kramer spraken nog diezelfde dag over de oprichting van een belangenvereniging voor dienstplichtigen.¹⁴

De kazerneleiding van de Elias Beeckmankazerne trad de dienstplichtigen in hun voorname om een vereniging op te richten welwillend tegemoet. Dit geeft aan dat er midden jaren zestig beroepsmilitairen waren die net als de dienstplichtigen met een open blik naar de krijgsmacht keken. Zij vonden dat de dienstplichtigen in de VVDM zich niet anders gedroegen dan hun leeftijdgenoten in de burgermaatschappij, die de gevestigde orde eveneens bekritiseerden en zich in organisaties verenigden. Eerste luitenant C. Kamphorst - de pelotonscommandant en plaatsvervangend commandant van de Delta Compagnie - en de leraar radio-telegrafie, sergeant De Jong, gaven de dienstplichtigen op 21 juli tijdens hun lessen over voorlichting en radiotelegrafie de mogelijkheid om over de oprichting van een belangenvereniging voor dienstplichtigen te praten. Zij waren die avond zelfs bij de vergadering over deze vereniging aanwezig, samen met Oosterbeek, Loendersloot, Kramer en zestien andere dienstplichtigen.¹⁵

Tijdens deze vergadering spraken de aanwezigen af dat de op te richten belangenvereniging de naam Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) zou moeten krijgen. Behalve voor soldaten moest het lidmaatschap van deze vereniging ook voor bijvoorbeeld matrozen en marechaussees openstaan. De VVDM moest een 'vermaatschappelijking' van de krijgsmacht nastreven.¹⁶ Dit begrip werd door de jongere generatie te pas en te onpas gebruikt om veranderingen in allerlei maatschappelijke sectoren aan te duiden. De dienstplichtigen gebruikten de omschrijving van vermaatschappelijking die in de publieke opinie in omloop was. Volgens deze definitie moest de krijgsmacht in de samenleving integreren en daarvoor civiele normen en waarden overnemen.¹⁷ De krijgsmacht moest ook 'democratiseren'. Hiermee bedoelden de dienstplichtigen dat de traditionele machtsstructuren binnen de krijgsmacht op de schop moesten worden genomen en zij binnen de organisatie meer inspraak moesten krijgen.

Tijdens de vergadering op 21 juli 1966 stelden de aanwezigen een werkprogramma op met daarin achttien eisen. Een aantal van deze eisen had betrekking op het afschaffen van militaire tradities, die de dienstplichtigen als ouderwets beschouwden. Zo pleitten ze voor het afschaffen van de militaire groet van dienstplichtigen aan hun meerderen en het afschaffen van de verplichte reveille om zes uur 's ochtends, het koperpoetsen en het streng arrest. De andere eisen kwamen voort uit de strijd van dienstplichtigen voor een vergroting van hun democratische rechten. Zo eisten zij dat ze na diensttijd burgerkleding in plaats van hun uniform mochten dragen en zij in het weekeinde niet meer verplicht waren met militaire treinen te reizen. Daarnaast wensten ze meer en gevarieerdere sportfaciliteiten, stemrecht voor militairen en de afschaffing van de lijst met verboden boeken.¹⁸

Hoewel Kamphorst en De Jong hun instemming met de dienstplichtigen hadden betoond, bleek eind juli 1966 dat niet alle beroepsmilitairen binnen de Elias Beeckmankazerne eenstemmig positief waren over de eisen van de dienstplichtigen. De commandant van de Delta

Compagnie, kapitein L. den Hartog, verklaarde Oosterbeek op 27 juli tegenstander te zijn van de oprichting van de VVDM. Sommige eisen van de dienstplichtigen vond hij begrijpelijk, maar niet realiseerbaar, al zei hij niet waarom. Tot deze eisen rekende hij bijvoorbeeld het verzoek om 's avonds en in het weekeinde burgerkleding te dragen. Andere actiepunten uit het werkprogramma vond hij onzinnig, omdat ze reeds door andere militaire belangenverenigingen werden gerealiseerd. Hij noemde deze verenigingen niet bij naam. Den Hartog stelde bovendien dat het handelen van Oosterbeek strijdig was met de artikelen 17 en 20 van het Reglement op de Krijgstucht. Artikel 17 verbood de militair steun te verlenen aan groepen of verenigingen van personen wier doel of handelen in strijd was met het wezen van de krijgsmacht of het naleven van de krijgstucht. Artikel 20 bevatte het verbod op ontevredenheid, onwilligheid of lijdelijk verzet ten aanzien van dienstbevelen en dienstvoorschriften. Den Hartog concludeerde dat Oosterbeek zijn poging tot oprichting van de VVDM beter kon staken.¹⁹

Oosterbeek liet zich door Den Hartog echter niet uit het veld slaan en benaderde de bataljonscommandant (en tevens kazernecommandant) luitenant-kolonel D.J. Slager. Hij vroeg een gesprek aan om met hem over de oprichting van de VVDM te spreken. Op de avond van het gesprek bleek dat Slager afwezig was en hij het gesprek met Den Hartog moest voeren. Dit keer liet de kapitein zich wel positief uit over de VVDM en bood Oosterbeek zelfs zijn hulp aan. Waarschijnlijk had Slager hem daartoe opgedragen. Later op de avond daagde Slager alsnog op en stemde met de oprichting van de VVDM in.²⁰ Oosterbeek noemde bataljonscommandant Slager 'een warm voorstander' van de VVDM, van wie de vereniging de 'meeste steun' had gekregen.²¹

De formele oprichting van de VVDM vond plaats op 4 augustus 's avonds. In lokaal 40 van gebouw E van de Delta-compagnie hadden zich Oosterbeek, Loendersloot, Kramer, 23 andere dienstplichtigen en beroepsmilitairen, sergeant De Jong en de compagnies sergeant-majoor Groenendaal verzameld. Oosterbeek gaf in een interview toe dat de VVDM volledig van de medewerking van de kazerneleiding afhankelijk was geweest. De vereniging zou er zonder haar steun nooit zijn gekomen.²² De aanwezigen maakten tijdens de vergadering afspraken over het bestuur van de VVDM. Oosterbeek werd de eerste voorzitter. Loendersloot, Kramer en nog drie andere dienstplichtigen werden de overige bestuursleden. De VVDM-leden besloten dit bestuur zijn werk te laten doen totdat er vier weken om waren of het ledental van 250 was bereikt. Oosterbeek bekrachtigde de oprichting van de VVDM om 21:25 uur met een vuistslag op een van de lessenaars.²³

De bestuursleden vochten kort na de oprichting van de VVDM enkele ideologische geschillen uit. Kramer en Loendersloot bleken radicalere ideeën over het karakter van de VVDM te hebben dan Oosterbeek. Ze wilden van de VVDM geen belangenvereniging maar een vakbond maken. Zou het ministerie van Defensie haar eisen niet inwilligen, dan moest politieke druk op het ministerie worden uitgeoefend en zo nodig tot buitenparlementaire acties worden overgegaan.²⁴ Het gerucht ging die dagen dat Kramer en Loendersloot lid waren van lokale communistische clubjes. Oosterbeek kon dit gerucht ontkennen noch bevestigen, maar wilde niet het risico lopen dat de VVDM met antimilitaristische ideeën of acties in verband zou wor-

den gebracht.²⁵ Hij benadrukte meermaals dat de VVDM een belangenvereniging en geen vakbond was.²⁶ Voor hem was het opbouwen van een goede relatie met het ministerie van Defensie van het grootste belang. De VVDM moest in de defensiestructuur worden ingepast en zich niet tegen het ministerie keren. Oosterbeek zette Loendersloot en Kramer daarom voor het blok. Of zij zouden uit de VVDM stappen, of hij zou als voorzitter aftreden. Loendersloot gaf zijn bestuursfunctie vervolgens meteen op en Kramer deed dat vier weken later.²⁷

Nu de ideologische geschillen waren beslecht stelde Oosterbeek een rekest op, dat na goedkeuring van de kazerneleiding naar minister van Defensie P.J.S. de Jong (KVP) zou worden gestuurd. In dit verzoekschrift deelde hij de oprichting van de VVDM mee, presenteerde hij de statuten en vroeg hij de minister om rechtspersoonlijkheid voor de vereniging. Kolonel A.H. Mohr, de commandant van het Depot Verbindingsdienst, stemde met Oosterbeeks verzoek in maar waarschuwde hem er tegelijkertijd voor de VVDM niet in een 'opruimende beweging' te laten ontaarden.²⁸ Zijn reactie toont aan dat kaderleden van de Elias Beeckmankazerne de VVDM accepteerden indien zij als belangenvereniging kleine veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht zou aanbrengen. Krijgstuchtondermijnende of opruimende activiteiten, waarvan niet kon worden voorspeld wat de impact was op de bestaanswijze of het bestaansrecht van de krijgsmacht, werden daarentegen niet getolereerd.

Het ministerie van Defensie voor het blok gezet

Ondanks de intenties van Oosterbeek om een goede verstandhouding met het ministerie van Defensie te creëren, kwam deze relatie op moeizame wijze tot stand. Het verzoekschrift van Oosterbeek voor minister De Jong lekte namelijk uit voordat het de minister bereikte. De kranten informeerden Nederland op 5 september 1966 over de oprichting van de VVDM. De *Haagsche Courant* kopte met 'Militair richt "vakbond" op'.²⁹ Ook in het *Algemeen Dagblad* stond een artikel afgedrukt met als titel: 'Soldaat sticht militaire "vakbond"'.³⁰ Hoe het mogelijk is dat deze kranten van het bestaan van de VVDM afwisten - terwijl de kazerneleiding nadrukkelijk had verboden de pers eerder te informeren dan de minister van Defensie - is op basis van de bronnen helaas niet meer te achterhalen. Misschien heeft een van de beroepsmilitairen op de Elias Beeckmankazerne of een van de VVDM-leden de pers geïnformeerd om de minister voor voldongen feiten te stellen. Wanneer de kranten al over de VVDM schreven en de samenleving hierover kon lezen, was hij misschien eerder bereid de VVDM te accepteren dan wanneer hij alleen een persoonlijk rekest ontving, zo kan de rederenering zijn geweest.

De oprichting van de VVDM kwam voor zowel de Militaire Inlichtingendienst (MID) als het ministerie van Defensie als een volslagen verrassing. Het 440e Contra Inlichtingen Detachement (CID) gaf toe dat het pas 'naar aanleiding van in de landelijke pers verschenen publicaties over een Vereniging van Dienstplichtige Militairen, welke zou zijn opgericht in de Elias Beeckmankazerne te Ede' van de VVDM had vernomen. Het detachement stelde een nader onderzoek in naar de oprichting van de vereniging.³¹ Het ministerie van Defensie moest op 5 september toegeven dat 'het nog geen bericht van of over de VVDM' had ontvangen.³² Het mi-

nisterie wilde bovendien nog niet direct commentaar leveren op de oprichting, omdat minister De Jong met vakantie was.³³

De Personeelraad - de hoogste instantie in alle zaken betreffende het militair personeel - vergaderde meteen op 5 september over de nieuwe vereniging. Het onderwerp kwam ook op 7 september in de Defensieraad aan de orde. Deze raad adviseerde de minister van Defensie in alle kwesties aangaande de opbouw en instandhouding van het militaire apparaat. In de Defensieraad hadden onder meer de staatssecretarissen, de secretaris-generaal, de voorzitter van de Personeelraad en de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven zitting.³⁴ In laatstgenoemd comité kwamen de Chefs van Staven van landmacht, marine en luchtmacht samen om te spreken over aangelegenheden die de gehele krijgsmacht aangingen.³⁵

Beide vergaderingen laten goed zien hoe de topfunctionarissen van Defensie op de VVDM reageerden. Ze wilden de VVDM zo kort na haar oprichting om verschillende redenen niet verbieden. Ten eerste beschouwden ze de VVDM niet als een reële bedreiging voor de krijgsmachtorganisatie. Ze waren het erover eens dat moest worden afgewacht of de vereniging daadwerkelijk van de grond zou komen en 'levensvatbaar' zou blijken te zijn. Hun inschatting was dat de VVDM een stille dood zou sterven.³⁶ Krijgstuchtelijk was het volgens de voorzitter van de Personeelraad, vice-admiraal A. van Karnebeek, bovendien niet mogelijk om de VVDM alsnog te verbieden, omdat ze de krijgstucht niet ondermijnde. Het recht van vereniging en vergadering was immers vastgelegd in de grondwet.³⁷ Wel stelde de Defensieraad meteen op 7 september een commissie in die de precieze rechtspositionele, krijgstuchtelijke en juridische toedracht van de VVDM moest onderzoeken. Tot deze commissie traden vertegenwoordigers toe van het Comité Verenigde Chefs van Staven, de Directie Juridische Zaken, de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht en de Personeelraad.³⁸

Een andere reden om de VVDM niet meteen te verbieden vormde de politieke constellatie van het kabinet-Cals (14 april 1965-22 november 1966), dat een coalitie vormde tussen de KVP, de ARP en de PvdA. Omdat de PvdA in de regering zat, moest het ministerie van Defensie met de wensen van deze partij rekening houden.³⁹ De Personeelraad wees op de antimilitaristische traditie van de PvdA en haar voorganger, de SDAP. De leden geloofden dat dit antimilitarisme onder de oppervlakte nog altijd een rol speelde en ertoe zou leiden dat de PvdA meer sympathie voor de opstandige dienstplichtigen zou koesteren dan voor het ministerie van Defensie.⁴⁰ Voorzitter Karnebeek sprak:

'Indien Defensie zich tegenover de plannen van de VVDM stelt is er kans op een politieke rel, terwijl bij een afwachtende houding de mogelijkheid bestaat dat van de voornemens in de praktijk weinig terecht zal komen. De Raad is van oordeel, dat interventie in dit stadium moet worden afgeraden, wel is het zaak dat de Bevelhebber [der] Landstrijdkrachten de verdere ontwikkeling nauwlettend volgt'.⁴¹

De defensietop bracht de oprichting van de VVDM bovendien in verband met de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Deze ontwikkeling van het naar elkaar toegroeien van

krijgsmacht en maatschappij had al in de negentiende eeuw ingezet, maar het ministerie van Defensie gebruikte de term vermaatschappelijking - net als de jongere generatie - pas sinds 1960. Het beschouwde de vermaatschappelijking als positief, omdat dit proces ervoor zorgde dat de krijgsmacht en de samenleving niet van elkaar vervreemdden. Het ministerie geloofde dat de VVDM de vermaatschappelijking van de krijgsmacht nastreefde en keurde de vereniging daarom niet af. Het ministerie zag hoe ook andere instituties, zoals de politiek, scholen en kerken, in de jaren zestig aan vermaatschappelijking blootstonden. Het geloofde dat de krijgsmacht niet aan deze algehele maatschappelijke ontwikkeling van het 'moderne leven' kon ontkomen en dat ook niet moest willen.⁴²

Tot slot vormde ook de grote media-aandacht die in de eerste helft van september rondom de oprichting van de VVDM ontstond, een reden om de VVDM niet te verbieden. Het *Algemeen Dagblad* en de *Haagsche Courant* waren niet de enige kranten die over de VVDM schreven. Van de grote, landelijke kranten volgden *De Telegraaf*, de sociaal-democratische krant *Het Vrije Volk*, *De Volkskrant*, de communistische krant *De Waarheid* en *Trouw* hun voorbeeld.⁴³ Van al deze kranten oordeelde alleen dagblad *Trouw* negatief over de oprichting van de VVDM. De krant stelde dat dienstplichtigen vanwege de militaire gezagsverhoudingen in de krijgsmacht niet als gelijkwaardige burgers konden worden gezien. Het waardeerde het initiatief tot oprichting van de VVDM, maar geloofde dat een militaire vereniging de krijgsmacht niet beter in de samenleving zou integreren. *Trouw* voorspelde dat de gemiddelde dienstplichtige geen moeite zou willen doen voor de VVDM: 'Hij ervaart de 18 maanden dat hij in dienst moet als een plicht en zal er in het algemeen niets voor voelen om ook nog een bond, met alles wat daarbij hoort, tijdens zijn diensttijd mee in stand te houden'.⁴⁴

De andere kranten waren wel positief over de oprichting van de VVDM. Ze benadrukten dat luitenant-kolonel Slager de dienstplichtigen toestemming had gegeven voor de oprichting van de VVDM en gingen er vanuit dat het ministerie van Defensie de vereniging geen strobreed in de weg zou leggen. *De Haagsche Courant* schreef bijvoorbeeld: 'Er is al overleg geweest tussen de initiatiefnemer en zijn bataljonscommandant, overste Slager. Uiteraard hebben dienstplichtigen het volste recht een dergelijke vereniging op te richten. Naar het zich laat aanzien zullen de militaire autoriteiten het plan van de soldaat uit Gouda dan ook met welwillendheid tegemoet treden'.⁴⁵ *De Telegraaf* stelde: 'Voordat de initiatiefnemer van de Bond zijn plannen lanceerde, besprak hij die met zijn commandant. Deze had geen enkel bezwaar tegen deze activiteit'.⁴⁶ De linkse en rechtse kranten waren duidelijk enthousiast over de komst van de nieuwe vereniging voor dienstplichtigen en konden zich niet voorstellen dat het ministerie van Defensie de VVDM zou verbieden.

'Repressieve tolerantie'

De balans opmakend zag het ministerie van Defensie voordelen in de oprichting van de VVDM, terwijl het tegelijkertijd weinig mogelijkheden had om de vereniging zo kort na haar oprichting te verbieden. Het ministerie had meer speelruimte in het bepalen van de manier

waarop het met de VVDM omging. Over de omgang met de kritische jongerengeneratie was binnen en buiten Nederland reeds veel nagedacht. Bekend is het begrip 'repressieve tolerantie' van de Duits-Amerikaanse filosoof en socioloog H. Marcuse. Hoewel niet geheel conform wat Marcuse eronder verstond, werd dit begrip vaak opgevat als een strategie volgens welke de staat, of een andere instantie, kleine veranderingen toestond om te voorkomen dat de heersende machtstructuren radicaal op de schop gingen. Historicus J.C. Kennedy stelt dat de Nederlandse regering de repressieve tolerantie in de jaren zestig zeer succesvol toepaste. De autoriteiten leerden te glimlachen naar de jongere generatie die het establishment bekritiseerde en lieten zich door haar niet uit balans brengen. Als gevolg kwamen de maatschappelijke veranderingen binnen Nederland zonder geweld en grote spanningen tot stand.⁴⁷

Ook de omgang van het ministerie van Defensie met de VVDM kan als 'repressieve tolerantie' worden aangeduid. Het ministerie koos in 1966, toen de VVDM werd opgericht, voor een reactief gedoogbeleid ten aanzien van de kritische dienstplichtigen. Dat bleek uit het feit dat het ministerie met de oprichting van de VVDM instemde. De Personeelraad en de Defensieraad hoopten dat het toestaan van één organisatie voorkwam dat er nog een, misschien zelfs radicalere, organisatie ontstond die de krijgsmacht heftiger zou bekritisieren. Ze geloofden bovendien dat ze de VVDM voor hun eigen doelen konden inzetten alvorens de organisatie zichzelf zou ontbinden. De VVDM kon een contactorgaan vormen tussen de dienstplichtigen en het ministerie. Het ministerie werd door de VVDM permanent op de hoogte gebracht van de wensen van de dienstplichtigen, terwijl de vereniging de onrust onder de dienstplichtigen kon kanaliseren.⁴⁸ Jaren na de oprichting van de VVDM, in 1973, is de kern van dit reactieve gedoogbeleid mooi verwoord door een lid van deze vereniging:

'Voor de legerleiding ontstond de mogelijkheid door middel van een nationale soldatenvereniging vat te krijgen op de toenemende onrust onder de soldaten, waarvan de eerste tekenen aan het eind van de jaren zestig zichtbaar werden. Zolang het protest tot uiting zou komen via de kanalen van organisatie, was de legerleiding door regelmatig overleg vroegtijdig op de hoogte van conflictsituaties en kon zij de voor haar meest gunstige wending aan de zaak geven. Daarnaast zorgen kleine concessies ervoor, dat de schijn opgehouden wordt, dat de VVDM tamelijk veel invloed uit kon oefenen, waardoor de kans op acties buiten de VVDM om tot een minimum gereduceerd werd. Andere organisaties met een meer radikaal karakter zouden bijzonder weinig wind in de zeilen krijgen'.⁴⁹

Er was in 1966 een tweede manier waarop het ministerie liet zien de VVDM te gedogen. Dit was het bewust creëren van een zeer positief beeld van de vereniging. Toen minister De Jong op 10 september weer van vakantie terugkeerde, trad hij meteen naar buiten om in het *Algemeen Dagblad* een eerste defensiestandpunt over de VVDM te verkondigen. Zijn standpunt kwam volgens deze krant op het volgende neer: 'Hij waardeert het initiatief en zal met belangstelling de ontwikkeling van de vereniging volgen'.⁵⁰ Toen PvdA-kamerlid E.R. Wieldraayer

De Jong tijdens het begrotingsdebat voor het jaar 1967 vroeg wat zijn positieve instelling ten aanzien van de VVDM voor zijn beleid betekende, herhaalde De Jong dat hij de VVDM verwelkomde en haar ontwikkeling afwachtte.⁵¹

In feite beoogde De Jong met zijn positieve benadering te bewerkstelligen dat de VVDM zich dusdanig door het ministerie gesteund zou voelen, dat het overleg en geen acties zou voeren om haar eisen ingewilligd te krijgen. De publieke uitspraken van De Jong stonden namelijk in schril contrast met de inhoud van een gesprek dat hij voerde met L. de Block (KVP), de staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat, wiens zoon actief was in het bestuur van de VVDM. Tegen hem zei De Jong namelijk dat hij bang was voor het ontstaan van 'provocatieve toestanden' binnen de krijgsmacht.⁵² Hij hield er met andere woorden rekening mee dat de VVDM zou kunnen radicaliseren. Achter de schermen droeg De Jong de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht, generaal-majoor T.J. de Geus, op de commandanten die de VVDM tegenwerkten op officieuze wijze bij zich te ontbieden. In een vertrouwelijk gesprek moest hun duidelijk worden gemaakt dat hun handelwijze onverstandig was en een negatieve weerslag kon hebben op de ontwikkeling van de VVDM.⁵³

De Jong deed tegelijkertijd naar buiten toe concessies aan de kritische dienstplichtigen en ook dat toonde aan dat hij hen gedoogde. De minister greep niet in toen de vereniging in september en oktober afdelingen in Ede, Ermelo, De Wittenberg, Den Haag-Ypenburg en Arnhem oprichtte.⁵⁴ Hij gaf de VVDM bovendien gelijke rechten als de verenigingen van het militaire beroeps- en reservepersoneel. Ze mocht buiten de militaire diensturen propaganda maken en leden werven.⁵⁵ Op 1 januari 1967 stemde De Jong in met de totstandkoming van een wedde voor dienstplichtigen. Vanaf dat moment kregen de dienstplichtigen maandelijks 105 gulden, waarvan het ministerie 93 gulden inhield voor huisvesting en voeding.⁵⁶ De VVDM had haar eerste successen behaald. Het ministerie van Defensie had op instigatie van de vereniging enkele veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aangebracht.

Een punt waarop De Jong weigerde concessies te doen betrof een mogelijke samenwerking tussen de VVDM en de vakbeweging. Hij liet de VVDM weten dat de vereniging niet op Koninklijke goedkeuring⁵⁷ kon rekenen, indien ze met de vakbeweging zou samenwerken. Deze samenwerking was volgens De Jong om meerdere redenen nadelig. Allereerst was het mogelijk dat veel leden van de vakbeweging zich bij de VVDM zouden aansluiten. De VVDM zou hierdoor groter worden, waardoor het voor het ministerie van Defensie onoverzichtelijker werd wie lid was van de vereniging en welke eisen de leden stelden. Ten tweede zou de VVDM in het geval van een samenwerking met de vakbeweging een andere positie innemen dan de andere militaire verenigingen, die niet aangesloten waren bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) of het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). De VVDM zou hierdoor haar onafhankelijkheid verliezen, met als gevolg dat het ministerie de vereniging minder goed zou kunnen controleren.⁵⁸ De Jong vreesde bovendien dat de VVDM, indien ze zich te veel met de vakbeweging inliet, sneller zou gaan staken om haar doelen te bereiken.⁵⁹ Stakingen, die binnen de burgermaatschappij werden

getolereerd, waren in de krijgsmacht verboden. De krijgsmacht moest altijd volledig inzetbaar zijn, omdat niet van tevoren kon worden voorspeld wanneer haar inzet nodig was.

Uit de omgang van minister De Jong met de VVDM blijkt dat hij weliswaar enkele concessies wilde doen, maar tegelijkertijd duidelijk aangaf waar zijn tolerantiegrens lag. De VVDM werd geaccepteerd zo lang ze als contactorgaan tussen de krijgsmacht en de samenleving in de defensiestructuur was ingebed. Alleen als de vereniging langs deze weg voorstellen formuleerde voor veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht, was De Jong bereid ze in overweging te nemen en eventueel door te voeren.

Eerste spanningen

Veel tijd om zich als minister van Defensie met de VVDM bezig te houden, kreeg De Jong echter niet. Na een kabinetswisseling trad hij aan als minister-president in het centrumrechtse kabinet-De Jong (5 april 1967-28 april 1971). Dit kabinet vormde een coalitie tussen de KVP, de ARP, de CHU en de VVD. W. den Toom (VVD) volgde De Jong op als minister van Defensie. Den Toom had carrière gemaakt als luchtmachtofficier en had zich in het centrumrechtse kabinet-Marijnen (24 juli 1963-14 april 1965) als staatssecretaris van Defensie met luchtmachtzaken bezig gehouden.⁶⁰

Als minister van Defensie werd Den Toom net als zijn voorganger met de VVDM geconfronteerd. Onder zijn bewind leek aanvankelijk continuïteit te bestaan in de omgang met de VVDM, wier ledental in april 1967 tegen de tweeduizend liep.⁶¹ Ook hij vergrootte namelijk de rechten van dienstplichtigen. Zo mochten ze voortaan om half zeven in plaats van om zes uur opstaan. Den Toom bepaalde dat er minder militaire treinen zouden gaan rijden, zodat dienstplichtigen voortaan reguliere treinen moesten nemen voor het vervoer van en naar hun kazerne. Ook schafte hij het verplichte koperpoetsen af.⁶² De secretaris van de VVDM werd vrijgesteld van militaire dienst, zodat hij zich volledig op zijn werk voor deze vereniging kon concentreren.⁶³

Onder het ministerschap van Den Toom ontstonden echter ook voor het eerst spanningen tussen het ministerie van Defensie en de VVDM. In april 1967 zou het eerste nummer van het tijdschrift van de VVDM, genaamd *Twintig*, uitkomen. De naam *Twintig* verwees naar het Duitse jongerentijdschrift *Twen*, maar ook naar de leeftijd van de gemiddelde dienstplichtige.⁶⁴ Hoewel *Twintig* een tijdschrift voor dienstplichtige militairen was, gingen de artikelen in het eerste nummer niet over het leger of de dienstplicht, maar over auto's, mode en andere niet-militaire onderwerpen. De leden van de VVDM hadden de artikelen geschreven, maar niet zelf hun advertenties uitgezocht. De advertenties die in het blad waren opgenomen, bleken politiek gekleurd te zijn. Zo was één advertentie in *Twintig* afkomstig van de PSP, in wier pacifistische partijprogramma het leger geen plaats had. Daarnaast had het tijdschrift *Gandalf* advertenties in *Twintig* geplaatst. Dit tijdschrift, onder redactie van G. Dijkhuizen, verscheen tussen 1964 en 1971. De artikelen waren satirisch en erotisch van aard en de verschillende auteurs lieten zich hierin negatief uit over de gevestigde orde.⁶⁵ In de advertentie in *Twintig* stelde *Gandalf*

'een tijdschrift voor één groot slap leger' te zijn. Het tijdschrift riep de lezers in haar advertentie op hun moraal te laten ondermijnen.⁶⁶

Het hoofdbestuur van de VVDM wist niet hoe het zich ten aanzien van deze advertenties moest opstellen. Aan de ene kant wilden de bestuursleden *Twintig* graag laten verschijnen. De VVDM concentreerde zich in 1967 op de opbouw van de eigen vereniging en het tijdschrift kon dienstplichtigen over haar bestaan informeren en overhalen om lid te worden. Nieuwe leden zouden geld in het laatje brengen, wat de opbouw van de vereniging ten goede kwam. De bestuursleden wilden *Twintig* bovendien laten verschijnen omdat de uitgever zich niet bereid toonde de advertenties kosteloos te vervangen. Aan de andere kant betwijfelde de VVDM op het wel zo'n goed idee was de publicatie van *Twintig* doorgang te laten vinden. De vereniging realiseerde zich dat de advertenties op weinig sympathie van het ministerie van Defensie zouden kunnen rekenen.⁶⁷ De PSP en *Gandalf* trokken het bestaansrecht van de krijgsmacht namelijk regelrecht in twijfel. De VVDM vreesde dat haar faciliteiten van het ministerie gevaar liepen, indien ze als vereniging in verband werd gebracht met antimilitaristische advertenties.

Het hoofdbestuur besloot met het ministerie van Defensie te overleggen. De leden richtten zich tot hoofdambtenaar A.B. Muiderman, die het contact tussen het ministerie en de VVDM regelde. Muiderman distantieerde zich van de advertenties. Hij probeerde de VVDM ervan te overtuigen dat zij een negatieve invloed op haar ontwikkeling zouden hebben. Volgens hem zou de VVDM binnen het leger op de antimilitaristische advertenties worden afgerekend en hierdoor veel goodwill verliezen. Muiderman dacht hierbij aan 'diverse militaire commandanten, alsmede aan de leden van de vereniging, aan degenen, die men als lid zou willen werven en aan de ouders van de dienstplichtigen'. Hij stemde in met de oplossing die het VVDM-bestuur had aangedragen, namelijk de productie van een inlegvel waarin het zich van de advertenties distantieerde.⁶⁸ Beide partijen kwamen overeen dat het eerste nummer van *Twintig* begin mei zou verschijnen.

Hoewel de affaire rond *Twintig* voor zowel Den Toom als de VVDM op aanvaardbare wijze werd opgelost, kreeg ze nog een staartje. De affaire vormde voor het *Dagblad van het Oosten* en de PSP namelijk aanleiding om zich in de discussie over de vermaatschappelijking van de krijgsmacht te mengen. Het *Dagblad van het Oosten* mat de 'eerste barst' in de verstandhouding tussen Den Toom en de VVDM breed uit en vermeldde zelfs, onterecht, dat Den Toom had overwogen de gehele oplage van *Twintig* te vernietigen. Tweede Kamerlid voor de PSP O.M. Boetes vroeg minister Den Toom naar aanleiding van het artikel in het *Dagblad van het Oosten* of deze berichtgeving juist was. Den Toom deelde Boetes mee dat er in goed overleg een oplossing was gevonden, omdat er 'voor gevallen als het onderhevige' geen concrete instructies bestonden. Hij achtte het evenmin mogelijk zulke instructies vast te stellen. Het vernietigen van de gehele oplage was nooit ter sprake gekomen. Het ministerie van Defensie had evenmin overwogen de VVDM voor de extra kosten, waar ze zich vanwege de verwaardiging van de inlegvellen voor zag gesteld, te compenseren.⁶⁹

Den Toom zag in de affaire rond *Twintig* geen aanleiding om zich ten aanzien van de VVDM minder gedogend op te stellen. De vereniging had de advertenties immers niet zelf uit-

gezocht en zich van de inhoud daarvan gedistantieerd. De VVDM kreeg op 6 juni 1967 haar Koninklijke goedkeuring. De statuten van de VVDM vermeldten als officiële doel het verbeteren en garanderen van de positie van dienstplichtigen. De vereniging fungeerde bovendien als contactorgaan tussen de militaire en de burgerlijke autoriteiten. Ook trachtte ze een goede samenwerking tussen de krijgsmacht en de samenleving te bevorderen. De VVDM zou deze doelen conform de krijgstucht door middel van overleg, voorlichting en samenwerking nastreven. Elke dienstplichtige kon lid worden van de vereniging, die op 23 juni 1967 in Ede haar eerste Algemene Ledenvergadering hield. Veertien van de inmiddels eenentwintig afdelingen waren daarbij present. Zij vertegenwoordigden de in totaal 3.250 leden.⁷⁰

De affaire rond de advertenties in *Twintig* leerde het ministerie van Defensie een belangrijke les. De bewindslieden waren zich er voor het eerst van bewust dat de grens tussen belangenbehartiging en krijgstuchtondermijning - namelijk de publicatie van advertenties waarin de krijgsmacht werd bekritiseerd - dun was. Het Comité Verenigde Chefs van Staven, de Personeelraad en de Defensieraad besteedden daarom in hun vergaderingen in oktober en november 1967 veel aandacht aan het thema 'verboden geschriften'. De Politieke Raad - het hoogste adviserende en besluitvormende orgaan binnen het ministerie van Defensie, waarin de Chef Generale Staf wekelijks verantwoordelijkheid aflegde over de uitvoering van zijn beleid - schafte in oktober de lijst met verboden literatuur af.⁷¹ De aandacht van het ministerie van Defensie verlegde zich van het bezit naar de verspreiding van verboden geschriften. Den Toom vaardigde op 21 december 1967 een Ministeriële Beschikking uit met een verbod op de verspreiding van gezagsondermijnende geschriften. Het was de militair conform deze beschikking niet toegestaan binnen de militaire inrichtingen meer dan één exemplaar van hetzelfde geschrift in zijn bezit te hebben en dit geschrift te verspreiden. Gebeurde dat wel, dan werden 'de krijgstucht of het belang der krijgsmacht' geschaad. Den Toom richtte op 21 december 1967 ook een 'Lectuurcommissie' op, die hem moest adviseren welke geschriften de krijgstucht of de krijgsmacht ondermijnden.⁷² Den Toom benoemde G.H.J.M. Peijnenburg tot voorzitter van de Lectuurcommissie.⁷³

Met de komst van de Lectuurcommissie werd de oprichtingsfase van de VVDM afgesloten. De krijgsmacht beschikte over de eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen die het militaire apparaat van binnenuit bekritiseerde. Nog niet eerder hadden dienstplichtigen hun positie als staatsburger en het belang van democratische rechten binnen de krijgsmacht zo sterk benadrukt. De kaderleden binnen de Elias Beeckmankazerne, die als eerste met de VVDM werden geconfronteerd, en het ministerie van Defensie moesten een standpunt ten aanzien van de nieuwe vereniging innemen. Beide beschouwden de VVDM kort na haar oprichting niet als een gevaar voor de legitimiteit van de krijgsmacht. Ze brachten de oprichting van de VVDM in verband met de maatschappelijke omwentelingen in de jaren zestig en de altijd bestaande spanningen tussen de krijgsmacht en de maatschappij. De ministers De Jong en Den Toom toonden zich bereid de VVDM tegemoet te komen en brachten kleine veranderingen aan in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Deze concessies moesten ervoor zorgen dat de VVDM niet

radicaliseerde, want, zo bleek al snel, belangenbehartiging en krijgstuichtondermijning konden door de activiteiten van de dienstplichtigen in elkaars verlengde komen te liggen.

De oprichting van de Bond voor Dienstweigeraars

Terwijl de VVDM werd opgericht, zaten ook de dienstweigeraars niet stil. Zij verenigden zich in 1967 in de Bond voor Dienstweigeraars. Vanaf dat moment was de kritiek op de krijgsmacht niet langer alleen afkomstig van dienstplichtigen die voor 'hun nummer opkwamen'. De oprichting van de BvD liet zien dat het gedoogbeleid dat het ministerie van Defensie ten aanzien van de dienstplichtigen toepaste, met als doel het kanaliseren van de protesten tegen de krijgsmacht, niet had kunnen voorkomen dat er een tweede protestorganisatie van dienstweigeraars tot stand kwam. Het ministerie moest nu bepalen wat de impact van deze tweede organisatie was op de legitimiteit van de krijgsmacht en hoe het deze organisatie moest bejegenen.

De dienstweigerprocedure

Om te begrijpen in welke positie de dienstweigeraars zich eind jaren zestig bevonden en waarom zij hun eisen formuleerden, moet allereerst aandacht worden besteed aan de dienstweigerprocedure en het dienstweigeren als maatschappelijk verschijnsel. Jongeren die de dienstplichtige leeftijd bereikten maar niet in militaire dienst wilden, konden deze al sinds 1924 met een beroep op de zogenaamde 'Dienstweigerwet' weigeren.⁷⁴ De Dienstweigerwet werd op 27 september 1962 vervangen door de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, die op 1 december 1964 in werking trad.⁷⁵ Artikel twee van deze wet legde vast welke bezwaren van dienstweigeraars voor erkenning in aanmerking kwamen: 'Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de vervulling van de militaire dienst van hem, wiens godsdienstige of zedelijke overtuiging hem deelneming aan elk oorlogsgeweld verbiedt'. De bezwaren konden zich richten 'tegen de vervulling van de militaire dienst bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen' of 'tegen de vervulling van militaire dienst van welke aard ook'.⁷⁶

Een dienstplichtige die als 'dienstweigeraar' erkend wilde worden, moest een procedure doorlopen die ongeveer twee jaar duurde. Hij liet de minister van Defensie voorafgaand of tijdens zijn militaire dienst in een brief weten een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te willen doen. Zijn motief voor dienstweigeren moest uitvoerig schriftelijk worden toegelicht. Deze toelichting werd gelezen door de Commissie van Advies, die uit minimaal zestien leden van verschillende levensbeschouwelijke richtingen bestond. Zij werden door de Raad van State benoemd. De dienstweigeraar moest zijn motief ook in een gesprek met de Commissie van Advies en bij een psychiater toelichten. Van iedereen die een beroep deed op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, werd bovendien een sociaal voorlichtingsrapport opgesteld. De Commissie van Advies bepaalde op grond van al haar gegevens of de bezwaren inderdaad onoverkomelijk waren en binnen de Wet gewetensbezwaren militaire dienst pasten. De com-

missie adviseerde de minister vervolgens om wel of niet tot erkenning over te gaan. Op grond van dit advies bepaalde de minister of hij de dienstplichtige als dienstweigeraar erkende.⁷⁷

Dienstplichtigen wier verzoek om erkenning werd afgewezen konden tegen deze beslissing in beroep gaan bij de Raad van State. De beroepsgronden waarop een eventuele heroverweging kon plaatsvinden waren een verkeerde toepassing of zelfs schending van de wet, een onjuist of gebrekkig uitgevoerd onderzoek naar de gewetensbezwaren, onvoldoende toelichting op de afwijzing of het ten onrechte afwijken van het advies dat de Commissie van Advies de minister van Defensie had gegeven. Erkende dienstweigeraars moesten een vervangende dienst in een civiel tewerkstellingsobject verrichten, waartoe psychiatrische inrichtingen en andere zorginstellingen maar ook de Staatsdrukkerij in Den Haag behoorden. De vervangende dienst duurde langer dan de normale eerste oefening. De idee hierachter was dat ook de totale opkomstperiode van normale dienstplichtigen door bijvoorbeeld herhalingsoefeningen langer duurde dan hun eerste oefening. Daarbij moet echter worden aangetekend dat veel dienstplichtigen niet voor herhalingsoefeningen werden opgeroepen.⁷⁸ Voor de dienstweigeraars was dit verschil in diensttijd een potentieel punt van ontevredenheid.

Dienstweigering in de jaren zestig

Het dienstweigeren was in de jaren zestig reeds een bekend verschijnsel, maar werd vanaf het midden van dit decennium geleidelijk iets populairder. Het jaarlijks aantal dienstweigeraars lag in de jaren vijftig en in de eerste helft van de jaren zestig tussen de 150 en 200, waarvan er zo'n 100 tot 150 conform de Wet gewetensbezwaren militaire dienst werden erkend. In 1965 deden 242 dienstplichtigen een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, waarvan er 157 hun vervangende dienst mochten vervullen. In 1966 waren er 388 nieuwe verzoeken, waarvan er 266 werden goedgekeurd. Een jaar later steeg het aantal dienstweigeraars naar 523, van wie er 224 conform de Wet gewetensbezwaren militaire dienst werden erkend. Hoewel deze aantallen absoluut gezien sterk stegen, was het aantal dienstweigeraars ten opzichte van het aantal voor de dienstplicht ingeschreven mannen nog altijd verwaarloosbaar. In 1966 en 1967 weigerde minder dan één procent zijn dienstplicht te vervullen.⁷⁹

Internationale ontwikkelingen beïnvloedden de toename van het aantal dienstweigeraars. In 1946 had zich in Vietnam een conflict ontsponnen tussen kolonisator Frankrijk en de Vietminh, een samenwerkingsverband van verschillende verzetsbewegingen die tegen Frankrijk streden. De communist Ho Chi Minh voerde de leiding over de Vietminh en riep de Democratische Republiek Vietnam uit. B. Dai, de laatste Vietnamese keizer, gaf leiding aan de kapitalistische Staat van Vietnam. De Vietnam-oorlog veranderde onder invloed van het communistisch worden van China in 1949 en het uitbreken van de Korea-oorlog in 1950 van een dekolonisatieconflict in een strijd tussen kapitalisme en communisme. Frankrijk en de Verenigde Staten steunden de Staat van Vietnam en de Sovjet-Unie de Democratische Republiek Vietnam.⁸⁰

Het voorjaar van 1965 was een belangrijk moment in de Vietnam-oorlog. De Amerikaanse president L.B. Johnson besloot toen namelijk op militaire wijze in Vietnam te interveni-

eren. Hij stuurde grondtroepen en begon luchtbombardementen die tot 1968 aanhielden.⁸¹ Het geweld dat de Verenigde Staten tegen Noord-Vietnam toepasten drong via de televisie en de kranten de Nederlandse huiskamers binnen. De toch al kritische jongeren verzetten zich tegen de Amerikaanse interventie. Ze vroegen zich bovendien af of ze wel wilden behoren tot de Nederlandse krijgsmacht, die door de NAVO met de Verenigde Staten was verbonden. Hun anti-Amerikaanse sentiment contrasteerde sterk met het Atlanticisme van de Nederlandse regering in haar buitenlandse politiek.⁸² De jongeren vroegen zich ook meer in het algemeen af of oorlog wel een rechtmatig middel was om conflicten te beslechten.⁸³

In het bewustwordingsproces van de jongere generatie speelde ook de détente een rol. Van groot belang voor het ontstaan hiervan was de *Wandel durch Annäherung*. Burgemeester van Berlijn W. Brandt en zijn woordvoerder in de senaat, E.K. Bahr, beoogden de betrekkingen met de Sovjet-Unie, Polen en de DDR te verbeteren door zelf toenadering te zoeken tot deze staten. Brandt zette zich vanaf 1966 als minister van Buitenlandse Zaken voor de *Wandel durch Annäherung* in.⁸⁴ Ook de totstandkoming van het zogenaamde Harmel-rapport liet zien dat de ontspanningsfase tussen Oost en West zich aandiende. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken P.C.J.M. Harmel schreef in dit rapport over de toekomstige rol van de NAVO. Hij concludeerde dat de NAVO door het aangaan van diplomatieke betrekkingen met het Oosten moest bijdragen aan de totstandkoming van de ontspanning tussen Oost en West. Tot er echter concrete akkoorden over wapenreducties waren getekend moest het bondgenootschap tegelijkertijd haar defensie-inspanning verder opvoeren. De NAVO-raad aanvaardde het Harmel-rapport in december 1967.⁸⁵

Terwijl de détente zich vanaf het einde van de jaren zestig langzaam aftekende en het Westen de nadruk legde op ontspanningspolitiek, ging een groep jongeren de krijgsmacht en de NAVO met een kritischer blik bekijken. Anders dan hun ouders, die de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting hadden meegemaakt en de krijgsmacht op grond daarvan als een 'noodzakelijk kwaad' beschouwden, waren deze jonge mensen opgegroeid in vrede. Ze vroegen zich af of de Sovjet-Unie wel echt een dreiging vormde en zelfs of de krijgsmacht en de NAVO noodzakelijk waren.⁸⁶

Niet alleen de internationale maar ook politieke ontwikkelingen in Nederland, lieten de jongere generatie over vrede en veiligheid nadenken. Een grote steen in de vijver was het manifest van Nieuw Links uit 1967, genaamd *Tien over rood*. De progressieve stroming binnen de PvdA wilde zowel Noord-Vietnam als de DDR als staat erkennen. De PvdA moest het initiatief nemen om samen met het Warschaupact een veiligheidsconferentie te organiseren. *Tien over rood* vermeldde ook specifieke eisen ten aanzien van de Nederlandse krijgsmacht en de NAVO. De leden pleitten voor een verlaging van het defensiebudget, nu de internationale ontspanning had aangetoond dat de krijgsmacht misschien helemaal niet tegen de Sovjet-Unie zou moeten worden ingezet. Nieuw Links wilde de NAVO niet langer gebruiken om de polarisatie tussen Oost en West groter te maken, maar om het klimaat tussen beide machtsblokken te verbeteren. Portugal, dat al sinds 1926 een dictatoriale staat was, moest van Nieuw Links uit de

NAVO treden. Spanje mocht als dictatoriaal land onder generaal F.P.H.T. Franco niet eens lid worden van het bondgenootschap.⁸⁷

De kerkelijke vredesorganisaties Pax Christi en het IKV, tot slot, speelden eveneens een rol in de bewustwording van de Nederlandse jongeren ten aanzien van het vraagstuk van oorlog en vrede. Het IKV werd op 23 december 1966 opgericht vanuit zeven verschillende kerken, waaronder de Gereformeerde Kerk Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk. Het stelde zich ten doel kerkelijk leiders over het vredesvraagstuk te adviseren. Het IKV organiseerde elk jaar in september een Vredesweek, waarin het beraad een thema met betrekking tot oorlog en vrede uitlichtte.⁸⁸ De kritische jongeren waren op de hoogte van de standpunten van het IKV en werden hier door geïnspireerd.

Pax Christi werd vanaf 1964 door kardinaal B.J. Alfrink aangevoerd. Onder zijn voorzitterschap werd de van oorsprong katholieke vredesorganisatie tussen 1965 en 1977 een vernieuwingsbeweging die een voorhoedepositie binnen de Rooms-katholieke kerk wilde veroveren. Pax Christi richtte zijn aandacht meer op maatschappelijke en politieke kwesties. Door de samenleving bewuster te maken van vredesvraagstukken wilde het meer pressie gaan uitoefenen op de politiek. Met dit doel voor ogen bracht Pax Christi in 1965 het rapport *Met Pacem in Terris onderweg* uit. Dit rapport vormde een reactie op het kernwapenrapport van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk uit 1962 - waarin zij zich met een 'neen' tegen kernwapens uitsprak - en de pauselijke encycliciek *Pacem in Terris* uit 1963 - waarin paus Johannes Paulus XXIII stelde dat conflicten niet met wapens moesten worden beslecht. Pax Christi spoorde in zijn rapport jongeren aan zich te bezinnen op het thema oorlog en vrede.⁸⁹

'Overtrokken eisen van zeer negatief ingestelde lieden'

De versterkte interesse en bewustwording van een groep Nederlandse jongeren inzake het thema vrede en veiligheid leidde tot een toename van het aantal dienstweigeraars. In 1967 bleek dat dit versterkte bewustzijn niet alleen tot uiting kwam in individuele dienstweigering. Net als de dienstplichtigen een jaar eerder had ook een groepje dienstweigeraars uit Kamp Vledder in Drenthe de behoefte om zich te verenigen. Kamp Vledder was een van de tewerkstellingsobjecten voor dienstweigeraars en stond tevens bekend als 'strafkamp'. Naar Kamp Vledder werden namelijk dienstweigeraars gestuurd die in andere tewerkstellingsobjecten problemen hadden veroorzaakt. Door hun dienstweigering lieten de dienstweigeraars uit Kamp Vledder het ministere van Defensie zien de dienstplicht niet als onderdeel van hun burgerschap te beschouwen en het bestaansrecht van de krijgsmacht niet te erkennen. Gedurende 1967 richtte hun kritiek zich echter niet zozeer op het bestaan van de krijgsmacht of het militarisme, maar veel meer op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, die de vorm en inhoud van hun vervangende dienst vastlegde. In feite pleitten zij - net als de dienstplichtigen binnen de VVDM - meer voor een vergroting van hun democratische rechten en vrijheden als dienstweigeraars, dan dat zij hun visie op vrede en veiligheid tentoonspreidden.

Dat bleek uit de brief die 21 dienstweigeraars in Kamp Vledder op 22 februari 1967 aan de ministerraad en de Tweede Kamer stuurden en waarin ze hun eisen voorlegden. Ze vroegen onder meer om afschaffing van het sociaal rapport en het psychiatrisch onderzoek tijdens de dienstweigerprocedure. Verder zou de tewerkstellingsperiode moeten worden teruggebracht en het werk dat de dienstweigeraars in deze periode verrichtten bij hun intellectuele capaciteiten moeten aansluiten. De 21 dienstweigeraars pleitten daarnaast voor meer vakantiedagen en wensten dat zij niet meer onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Defensie zouden vallen. Op die manier zou dit stukje binding met het militarisme wegvallen. De dienstweigeraars wens-ten bovendien dat het verbod om naar het communistische Oost-Europa te reizen zou worden opgeheven.⁹⁰

Staatssecretaris Peijnenburg beantwoordde de brief uit Kamp Vledder niet, maar zocht wel contact met de directeur van Kamp Vledder, B.J. Ras. Hij deelde hem mee dat hij geen noodzaak zag de eisen van de dienstweigeraars in te willigen. Peijnenburg stond nog steeds geheel achter de inhoud van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.⁹¹ Ook Den Toom reageerde laconiek op de eisen van de dienstweigeraars en was niet bereid ze in te willigen.⁹² De minister was het niet alleen oneens met de standpunten van de dienstweigeraars, hij zag tevens niet in waarom hij zich zou inzetten voor mensen die de krijgsmacht haar bestaansrecht ontnamen.

De dienstweigeraars lieten zich niet uit het veld slaan door dit gebrek aan interesse binnen het ministerie van Defensie. Op 24 juli 1967 opperden ze tijdens het kappen van bomen in het bos bij Paterswolde het idee om zich te verenigen. Dienstweigeraar A. Kamphuis zei daarover: 'Tijdens een rustpauze kwam het gesprek op de kleine en grote strubbelingen in het kamp. Nog diezelfde avond hebben we in het kamp een bijeenkomst belegd om over deze zaken te praten. Toen werd er besloten de bond op te richten en 26 [van de 35 in het kamp tewerkgestelde dienstweigeraars] van ons gaven zich meteen op als lid'.⁹³ De oprichting van de Bond voor Dienstweigeraars (BvD) was op 26 juli 1967 een feit. Zijn leiders waren Kamphuis, E. Verhaar, G. Ackermans en T. de Nijs.⁹⁴ De BvD ging al snel door het leven als 'de witte BVD'. Deze naam was door legerpredikant H.J. Diekerhof bedacht. Hij wilde hiermee aangeven dat dienstweigeraars ook voor vredesdoeleinden konden worden ingezet. Deze naam moest de Bond voor Dienstweigeraars bovendien van de Binnenlandse Veiligheidsdienst onderscheiden, die met dezelfde letters werd afgekort.⁹⁵

De bezwaren van de BvD richtten zich opnieuw op de reeds in zijn brief van 22 februari genoemde omstandigheden waaronder dienstweigeraars hun vervangende dienst moesten vervullen. De dienstweigeraars pleitten nu tevens voor meer soldij en eisten dat de onpopulaire naam van Kamp Vledder in 'Kamp voor Erkende Gewetensbezwaarden Militaire Dienst' zou worden gewijzigd. De belangrijkste nieuwe eis betrof echter het recht om vanwege 'politieke redenen' dienst te weigeren. De BvD wenste dat jongeren met bezwaren tegen bijvoorbeeld het veiligheids- en defensiebeleid of de Nederlandse deelname aan de NAVO ook als dienstweigeraar konden worden erkend.⁹⁶ De dienstweigeraars beschouwden het als hun democratisch

recht om niet alleen vanuit ethische of religieuze, maar ook vanwege politieke bezwaren de militaire dienst te weigeren.

De BvD stelde in juli 1967 statuten en een reglement op. Hierin werden de doelstellingen van de bond omschreven als 'het bevorderen van het dienstweigeren' en 'het bevorderen van een redelijke rechtspositie van de dienstweigeraar'. Iedereen die zijn 'medewerking aan het militaire apparaat' had opgezegd en 'de consequenties daarvan aan den lijve ondervonden had' kon lid worden van de BvD. Sympathisanten van de bond waren mensen die het met de doelstellingen van de BvD eens waren en jaarlijks een minimumbedrag aan de bond betaalden.⁹⁷ De BvD stelde op 5 oktober 1967 zijn eerste bestuur samen.⁹⁸

De directeur van Kamp Vledder deed niets om de oprichting van de BvD te voorkomen. Zijn gemakkelijke houding herinnert aan de tolerante beroepsmilitairen op de Elias Beeckmankazerne, die de oprichting van de VVDM mogelijk maakten. Kampdirecteur Ras vond de oprichting van de BvD 'logisch'. Hij zei: 'Iedereen is vertegenwoordigd in een bond. Zij hebben groot gelijk dat ze wensen uiten en op zichzelf vind ik dat een loffelijk streven'. Voor de directeur was de verenigingsdrang van de dienstweigeraars en de oprichting van de BvD niets bijzonders, nu anderen zich in de jaren zestig ook in organisaties verenigden, bijvoorbeeld in de VVDM. Hij beschouwde de BvD als een kind van zijn tijd. Wel was hij sceptisch over het mogelijke succes van de bond. De initiatiefnemers waren volgens hem niet de gemakkelijksten en waren vrij kritisch. De directeur wachtte af hoe de BvD zich zou ontwikkelen en wilde zich er verder niet mee bemoeien.⁹⁹

De oprichting van de BvD liet het ministerie van Defensie zien dat het gedoogbeleid ten aanzien van de VVDM de oprichting van een tweede kritische organisatie, bestaande uit dienstweigeraars, niet had kunnen voorkomen. Het ministerie had gehoopt dat de VVDM de onrust onder jongeren ten aanzien van de krijgsmacht volledig kon kanaliseren, maar deze hoop bleek nu ijdel. Toch blijkt uit de archieven dat het ministerie van Defensie zich door de oprichting van de BvD niet geïntimideerd voelde en het de bond al helemaal niet beschouwde als een bedreiging voor de legitimiteit van de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. De Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel - die het militaire personeelsbeleid ontwikkelde - geloofde dat de BvD toevallig tot stand was gekomen, nadat de vier oprichters elkaar in Kamp Vledder hadden ontmoet. De BvD was niet representatief voor alle dienstweigeraars, omdat maar enkele tientallen van de in totaal honderden dienstweigeraars lid waren.¹⁰⁰ Wel liet deze minderheid zien dat zij er ten aanzien van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en de vervangende dienst andere ideeën op nahielden dan het ministerie van Defensie.

Hoewel de Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel nauwelijks onder de indruk was van de BvD, ergerde zij zich wel aan de bond. De directie vond het storend dat de BvD opzettelijk de term 'dienstweigeraar' gebruikte. Volgens de directie was dit al sinds 1962 een anachronistische term. Vanaf het moment dat de Dienstweigerwet door de Wet gewetensbezwaren militaire dienst was vervangen, had het ministerie van Defensie alleen nog maar over 'gewetensbezwaarden' gesproken. Het meest ergerde de directie zich echter aan de

eisen die de bond stelde. De directie concludeerde: 'Het betreft een pakket overtrokken eisen van zeer negatief ingestelde lieden, die - gelukkig - weinig aanhang hebben. Op datum oprichting waren er slechts 19 leden. Zonde voor een ieders tijd!'.¹⁰¹ Daarmee was de kwestie voorlopig afgedaan. Het lukte de BvD niet om in contact te komen met het ministerie van Defensie en zijn eisen te bespreken.¹⁰²

Nu de BvD zich realiseerde dat de dienstweigeraars bij het ministerie van Defensie geen voet tussen de deur kregen, probeerde de bond toenadering te zoeken tot de VVDM. De VVDM was immers wel door het ministerie van Defensie erkend en de dienstplichtigen hadden reeds verbeteringen in hun leefomstandigheden kunnen doorvoeren. De BvD hoopte dat een samenwerking met de VVDM ook voor de dienstweigeraars de weg naar officiële besprekingen met het ministerie van Defensie zou effenen. De VVDM wilde de goede relatie met het ministerie van Defensie echter niet op het spel zetten door samen te werken met dienstweigeraars. De vereniging wilde hooguit met de BvD over het bereiken van gemeenschappelijke doelstellingen praten.¹⁰³

Omdat het ministerie van Defensie en de VVDM nauwelijks interesse toonden in de BvD, probeerde de bond contact te leggen met organisaties uit de bredere vredesbeweging. Deze waren niet afhankelijk van de faciliteiten van het ministerie van Defensie en waren, anders dan de VVDM, niet in de militaire structuur ingebed. De eerste landelijke actie van de BvD viel samen met de demonstratie tegen de interventie van de Verenigde Staten in Vietnam op 21 oktober 1967. Het zogenaamde 'Piet Nak-comité' had deze demonstratie georganiseerd. P.F.W. Nak stond aan het hoofd van dit comité. Deze vuilnisman, stratenmaker en CPN-lid had eerder bekendheid verworven door zijn deelname aan de Februaristaking in 1941, waarbij de Amsterdamse bevolking tegen de vervolging van Joden in opstand was gekomen. Het Piet Nak-comité was samengesteld uit journalisten, juristen, psychologen, leraren, wetenschappers, geestelijken en lokale politici van de PvdA, de KVP en de ARP.¹⁰⁴ Onder de vijftienduizend aanwezigen die op 21 oktober 1967 tegen de Vietnam-oorlog demonstreerden, bevonden zich acht leden van de BvD. Zij deelden samen zesduizend pamfletten uit.¹⁰⁵

De BvD zocht ook contact met Pax Christi en bood de organisatie aan om tijdens zijn elfde voettocht op 4 november 1967 stencils uit te delen. De bond bracht vierduizend pamfletten mee met de tekst 'Gij zult niet doden'. De actie verliep niet vlekkeloos. Eén van de leden had naar eigen zeggen van een 'Christen' klappen gekregen, omdat de man kort daarvoor in de kerk over 'ware vrede' had gehoord en vond dat de BvD dit niet nastreefde. Daarnaast nam de politie de helft van de pamfletten in beslag. De BvD betitelde de actie zelf als 'een redelijk succes'.¹⁰⁶ Toch valt niet te ontkennen dat de bond in het eerste jaar van zijn bestaan slechts met moeite voor zijn idealen kon uitkomen en zijn maatschappelijk draagvlak klein was.

Ondanks zijn geringe mate van succes in 1967 was de BvD erin geslaagd zich als tweede kritische organisatie naast de VVDM te positioneren. Door hun militaire dienst te weigeren tastten de dienstweigeraars principieel gezien het bestaansrecht van de krijgsmacht aan. In hun actieprogramma kwamen echter niet hun opvattingen over vrede en veiligheid naar voren, maar

vooral het verlangen om hun eigen leefsituatie te verbeteren en hun democratische rechten te vergroten. Dit gegeven - en het feit dat het zich om een kleine groep dienstweigeraars handelde - zorgde ervoor dat het ministerie van Defensie de BvD niet beschouwde als een bedreiging voor het bestaansrecht van de krijgsmacht. Veel meer zag het de bond als een kleine, onbelangrijke organisatie die de idealen van de jaren zestig uitdroeg.

Het 'toegroeien naar een crisissituatie'

Het perspectief van het ministerie van Defensie op de kritische dienstplichtigen en dienstweigeraars veranderde gedurende 1968 als gevolg van ontwikkelingen binnen de VVDM en de BvD. De VVDM groeide en dienstplichtigen publiceerden meer krijgsmachtkritische artikelen. De dienstweigeraars namen een steeds kritischer houding aan ten opzichte van de krijgsmacht en de NAVO. Door deze ontwikkelingen realiseerde het ministerie van Defensie zich dat de opkomst van een kritische generatie van dienstplichtigen en dienstweigeraars misschien een groter gevaar vormde voor de bestaanswijze en het bestaansrecht van de krijgsmacht dan het tot op dat moment had aangenomen.

'Negativisme' in de krijgsmacht

De Legerraad was de eerste instantie tot wie dit besef in 1968 doordrong. Deze raad coördineerde de werkzaamheden van de hoogste legerleiding en adviseerde de minister van Defensie met betrekking tot de hoofdlijnen van zijn beleid. In 1968 hadden behalve de minister onder meer de staatssecretaris voor de landmacht, de Inspecteur-Generaal van de Koninklijke Landmacht, de Chef Generale Staf/Bevelhebber der Landstrijdkrachten¹⁰⁷, de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht en het hoofd van de Legervoorlichtingsdienst zitting in de Legerraad.¹⁰⁸ Deze raad besprak tijdens meerdere vergaderingen de houding die de VVDM aannam. De aanleiding daarvoor vormde een belangrijke ontwikkeling binnen de VVDM, namelijk haar eerste bestuurswisseling. Voorzitter Oosterbeek, wiens diensttijd erop zat, was opgevolgd door M. Aalders. Doordat de bestuur van de VVDM steeds zolang in functie bleef als de diensttijd van de leden duurde, werd het ministerie van Defensie elke 18 maanden weer met nieuwe bestuursleden geconfronteerd. Zij gaven hun eigen draai aan de strijd om de vermaatschappelijking en democratisering van de krijgsmacht.

Zo ook aan het begin van 1968, toen de Legerraad vaststelde dat de VVDM zich niet langer beperkte tot overleg en voorlichting, maar zich ook steeds meer bezighield met 'moreels- en gezagsondermijnende activiteiten'. De raad vond dit een probleem, omdat deze activiteiten erop waren gericht dienstplichtigen een kritische en negatieve houding aan te kweken. Zij tastten sneller de krijgstucht aan dan hun tevreden en loyale collega's. Cijfers over de groei van de VVDM lieten zien dat het aantal ontevreden dienstplichtigen toenam. Op 1 januari 1968 telde de vereniging ruim zeventuizend leden.¹⁰⁹ Wanneer deze dienstplichtigen allemaal de militaire regels overtraden kon het functioneren en daarmee de inzetbaarheid van de krijgsmacht

in het geding komen.¹¹⁰ De inzetbaarheid van de krijgsmacht was de mate waarin zij in staat was om zich tegen de Sovjet-dreiging te weren. In de jaren zestig beschouwde het ministerie van Defensie het op peil houden van deze inzetbaarheid van het grootste belang. Kwam de inzetbaarheid in het geding, dan stond volgens het ministerie ook het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk.

De Legerraad wees het 'normvacuüm' aan als oorzaak voor de negatieve houding van dienstplichtigen. De leden duiden deze negatieve houding aan als 'negativisme'. Anders dan de dienstplichtigen zelf - die geloofden dat de militaire en civiele normen en waarden met elkaar onverenigbaar waren - was de raad van mening dat zij de oude militaire normen niet meer accepteerden maar ook geen nieuwe normen vaststelden. De dienstplichtigen bevonden zich hierdoor in een vacuüm van normloosheid, waaruit conflicten voortvloeiden tussen de legerleiding en de dienstplichtigen.¹¹¹ Een in te stellen studietoelichting moest dit verschijnsel uitgebreid onderzoeken. Niet alleen mensen vanuit de krijgsmacht, maar ook een of meer sociologen zouden de commissie moeten versterken. De Legerraad omschreef de werkwijze van de commissie als volgt: 'De studietoelichting zal allereerst dienen na te gaan, welke de invloed van de bestaande negatieve infiltratie op de gevechtswaarde is, en na deze "inventarisatie" voorstellen tot tegenmaatregelen dienen te ontwikkelen'. De raad overwoog tevens de kritische dienstplichtigen door positiever ingestelde dienstplichtigen te vervangen. De Koninklijke Landmacht beschikte als gevolg van de naoorlogse geboortegolf vanaf 1968 over een structureel surplus aan dienstplichtigen, waardoor een selectie kon worden gemaakt.¹¹²

Volgens de Legerraad was de tweede oorzaak van het negativisme binnen de krijgsmacht de incongruentie tussen het gemiddelde opleidingsniveau van de dienstplichtigen en het niveau van het werk dat zij tijdens hun dienstitijd verrichtten. De personeelsafdeling hield bij de indeling van dienstplichtigen immers geen rekening met hun intellectuele achtergrond. De Operatieofficier Personeel van de Koninklijke Landmacht, luitenant-generaal C. Koster, sprak namens de raad toen hij zei: 'Dit leidt uiteraard in toenemende mate tot frustraties, die zich weer uiten in een negatieve opstelling ten opzichte van de krijgsmacht, resulterend in publicistische activiteiten, et cetera. Wij halen als het ware zelf de problemen binnen de Koninklijke Landmacht'. Het negativisme binnen de krijgsmacht kon volgens hem worden opgelost door dienstplichtigen werkzaamheden te laten verrichten die bij hun opleidingsniveau aansloten.¹¹³ De Legerraad beschouwde het negativisme binnen de krijgsmacht voor een deel als iets waar het ministerie van Defensie zelf invloed op kon uitoefenen en verandering in kon aanbrengen.¹¹⁴

De Legerraad vergaderde gedurende 1968 ook over de dienstweigeraars, nadat de leden geëvalueerde berichten en verslagen onder ogen hadden gekregen over de defensie-inspanning van de Sovjet-Unie en het Warschaupact. De voorzitter van de Legerraad, staatssecretaris van Defensie J.C.E. Haex, geloofde dat het Warschaupact aan militaire kracht won. De Sovjet-Unie vormde in zijn ogen een groot militair gevaar en de krijgsmacht was een noodzakelijk instrument om Nederland tegen een mogelijke inval van het Warschaupact te beschermen.¹¹⁵ Een groep jongeren en dienstweigeraars betwijfelde daarentegen of het leger en de NAVO nog wel moesten bestaan, nu een militaire aanval van de Sovjet-Unie als een gevolg

van de beginnende détente minder waarschijnlijk leek. Deze groep vond het niet meer vanzelfsprekend om zich voor de landsverdediging in te zetten. Haex noemde dit de mentaliteit van 'dat het allemaal niet meer hoeft'.¹¹⁶ Hij was erg bezorgd over dit negativisme onder deze groep jongeren en dienstweigeraars. Als de wil om Nederland te verdedigen verzwakte, zou het land in een conflict met de Sovjet-Unie eerder het onderspit delven. Verontrust sprak Haex over het 'toegroeien naar een crisis-situatie'.¹¹⁷

Volgens de staatssecretaris zouden de dienstweigeraars en de dienstplichtigen het negativisme ten aanzien van de krijgsmacht pas loslaten indien de Sovjet-Unie een land in het Warschaupact agressief zou bejegenen. Hij sprak hierover in juni 1968: 'De geschetste ontwikkeling zou kunnen worden doorbroken indien de tegenpartij een fout zou begaan, bijvoorbeeld door Tsjecho-Slowakije te bezetten'.¹¹⁸ Haex blikte duidelijk terug op het verleden. Toen communisten in 1948 met behulp van de Sovjet-Unie een staatsgreep pleegden in Tsjecho-Slowakije en troepen van het Warschaupact in 1956 de Hongaarse opstand bloedig neersloegen, had dit de angst voor de Sovjet-Unie binnen Nederland doen opleven.

Haex had er echter een hard hoofd in dat de Sovjet-Unie zich daadwerkelijk op het oorlogspad zou begeven. Hij zei: 'De strategie van de Sovjet-Unie zal echter zijn, alles te vermijden wat tot een versterking van het Westen aanleiding zal kunnen geven; veelmeer zullen economische middelen worden gebruikt om de Warschaupactpartners in het gareel te houden'. De Legerraad besloot daarom keer op keer te benadrukken hoe gevaarlijk het Warschaupact was.¹¹⁹ De leden hoopten dat de dienstplichtigen en de dienstweigeraars zelf hun houding verbeterden en de bestaanswijze en het bestaansrecht van de krijgsmacht niet langer ter discussie zouden stellen.

De inval van de Sovjet-Unie in Praag: een einde aan het 'negativisme'?

Haex had zijn misnoegen over het negativisme in en tegen de krijgsmacht nog nauwelijks geuit, of de Sovjet-Unie viel op 20 augustus 1968 Tsjecho-Slowakije binnen. Daarmee werd de zogenaamde 'Praagse Lente', de liberalisering die in het voorjaar van 1968 in Praag was begonnen, beëindigd. De Legerraad betoonde zich een week later bezorgd en teleurgesteld over het feit dat de regering geen militaire versterking van de eigen krijgsmacht voorstond en er van overtuigd was dat de Sovjet-Unie geen agressieve bedoelingen had. De raad vond dat de regering beter rekening kon houden met mogelijkheden in plaats van intenties.¹²⁰ Een paar maanden later besloot de NAVO dat alle krijgsmachten in het bondgenootschap een extra defensie-inspanning moesten leveren als reactie op de inval in Tsjecho-Slowakije. Het kabinet-De Jong ging vervolgens in november 1968 akkoord met een eenmalige verhoging van het defensiebudget van 225 miljoen gulden.¹²¹

De Legerraad was naar aanleiding van de inval van de Sovjet-Unie in Tsjecho-Slowakije niet alleen teleurgesteld in de regering. De leden waren tevens onthutst dat deze inval niet de door Haex gewenste uitwerking op het negativisme had. Het was voor het eerst sinds het begin van de Koude Oorlog dat de bevolking zo laconiek op een actie van de Sovjet-

Unie reageerde. De Legerraad noemde het dan ook 'bijzonder verontrustend' dat het negativisme 'ondanks de gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije wederom snel in intensiteit en omvang toeneemt'. De raad was van mening 'dat ondanks de bij ons volk in zijn algemeenheid ongetwijfeld aanwezige kritische nuchterheid en gezond onderscheidingsvermogen de continuïteit van de negatieve beïnvloeding op den duur tot sterke vermindering van de bereidheid tot een doelmatige defensie-inspanning zal leiden'.¹²² Hoewel de ongerustheid van de landmachtleiding groot was, tonen cijfers uit opinieonderzoeken niet aan dat het bestaansrecht van de krijgsmacht aan het einde van de jaren zestig daadwerkelijk meer onder druk stond dan in voorgaande jaren. In 1968 vond 47% van de ondervraagden de krijgsmacht nodig, 35% beschouwde haar als een noodzakelijk kwaad, 6% vond haar nauwelijks nodig, nog eens 6% oordeelde dat ze overbodig was en een laatste 6% had geen oordeel over de krijgsmacht. Deze cijfers laten zien dat maar liefst 82% van de bevolking zich achter de krijgsmacht schaarde. Deze cijfers verschilden nauwelijks met die over de jaren 1964 tot en met 1967.¹²³

Het ministerie van Defensie voelde zich desalniettemin machteloos tegenover de kritische jongeren en dienstweigeraars. Het had niet veel mogelijkheden om de houding te veranderen van mensen die geen deel uitmaakten van de krijgsmacht en zich zo duidelijk van het militaire apparaat afkeerden. De bewindslieden concentreerden zich daarom op de dienstplichtigen, omdat het geloofde hun negatieve instelling wel te kunnen verbeteren. Minister Den Toom nam twee maatregelen die erop waren gericht het contact met de dienstplichtigen te verbeteren. De VVDM trad in oktober 1968 toe tot het Informeel Overleg. Hierin kwamen dienstplichtigen en het ministerie samen om te spreken over de wensen van de VVDM.¹²⁴ Op 1 maart 1969 werden de zogenaamde 'contactcommissies' ingesteld. In deze commissies namen leden van de VVDM en hun kazernecommandanten zitting. Minister Den Toom omschreef het doel van de contactcommissies als volgt: 'Het bevorderen van een goede communicatie op informele basis tussen commandant en dienstplichtigen door middel van een open gedachtewisseling'. Een betere communicatie leidde volgens hem tot 'een beter moreel en daardoor een betere gevechtswaarde'.¹²⁵ Het ministerie was door een goede communicatie immers beter op de hoogte van de wensen van de dienstplichtigen, die op hun beurt het idee kregen dat naar hen werd geluisterd. Den Toom hoopte door betere communicatie te voorkomen dat de inzetbaarheid of de gevechtskracht van de krijgsmacht achteruitging. Dat Den Toom de contactcommissies zo van belang achtte voor de gevechtswaarde van de Nederlandse krijgsmacht, blijkt goed uit de Defensiebegroting voor 1970. Het thema contactcommissies werd namelijk niet in het hoofdstuk over het personeelsbeleid behandeld, maar in een paragraaf over de gevechtswaarde van de Koninklijke Landmacht.¹²⁶

Het jaar 1968 vormde duidelijk een keerpunt. Het ministerie van Defensie liet de idee los dat de kritische dienstplichtigen en de dienstweigeraars - net als hun collega's in de burgermaatschappij - slechts strenden voor een vergroting van hun democratische rechten en vrijheden en dit geen militaire gevolgen had. Het realiseerde zich dat dienstplichtigen door hun krijgstuchondermijnende acties het bestaansrecht van de krijgsmacht zouden kunnen aantasten, al was

daar nu (nog) niet direct sprake van. Kritische jongeren en dienstweigeraars zetten het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk door de krijgsmacht en de NAVO in het veiligheids- en defensiebeleid geen centrale rol meer toe te dichten. Het ministerie van Defensie stelde dat er geen reden was om aan de noodzaak van de krijgsmacht te twijfelen of haar militaire sterkte te verminderen. De détente tekende zich al wel sinds 1963 af, maar het Warschaupact leek het Westen op militair gebied in te halen. Het jaar 1968 liet bovendien zien dat de Koude Oorlog op elk moment opnieuw kon opvlammen.

Het rampjaar 1969

Na de tijdelijke opleving van de Koude Oorlog in 1968 verdween deze vanaf 1969 weer meer naar de achtergrond. De inmiddels tot bondskanselier opgeklommen W. Brandt introduceerde in 1969 de *Ostpolitik* als vervolg op zijn in 1963 ingezette *Wandel durch Annäherung*. Als gevolg van de *Ostpolitik* - die een toenadering tussen Oost en West beoogde - kwamen vanaf 1970 verschillende verdragen tot stand tussen enerzijds de BRD en anderzijds Moskou, Warschau en Praag.¹²⁷ In 1969 werd bovendien een begin gemaakt met de *Strategic Arms Limitation Talks* (SALT) tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Beide landen onderhandelden over het wederzijds terugdringen van het strategische nucleaire wapenarsenaal. Uit deze onderhandelingen ontsproot in 1972 het eerste SALT-akkoord, waarin beide partijen overeenkwamen het aantal antiballistische raketten en strategische aanvalswapens te beperken.¹²⁸

Tegen de achtergrond van deze internationale ontspanning bereikten de protesten tegen het Nederlandse establishment in 1969 juist een hoogtepunt. Daarvan getuigde bijvoorbeeld de oprichting van de Kabouterbeweging, die beschouwd kan worden als de opvolger van de in mei 1967 opgeheven actiegroep Provo. De Kabouterbeweging ontstond nadat R. van Duijn op 15 september 1969 zijn idee van Amsterdam Kabouterstad had gelanceerd. Hij pleitte voor een decentralisering van de bestuurlijke macht in Amsterdam, waardoor de bevolking haar eigen stadsdeel kon besturen, en voor meer natuur in de stad. Van Duijn werd op 1 oktober gekozen als gemeenteraadslid van Amsterdam.¹²⁹ Ook de bezettingen van Nederlandse universiteiten door studenten weerspiegelden de virulente protestcultuur. De studenten protesteerden tegen de in hun ogen hiërarchische en ondemocratische bestuursstructuur van de universiteiten en eisten meer inspraak.¹³⁰

De krijgsmacht werd in 1969, eveneens onderwerp van grootschalige protesten. Zoals 1966 een rampjaar was voor de regering, zo werd 1969 dat voor de krijgsmacht. Het aantal actoren dat de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelde nam in een jaar tijd sterk toe. Zij lieten het ministerie van Defensie met nieuwe actiemiddelen kennismaken, waaronder het zogenaamde protestdienen, protesten tegen de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, demonstraties, anti-NAVO-activiteiten en sabotage. Hun acties maakten inzichtelijk dat hun visie op de noodzaak van de krijgsmacht en de NAVO afweek van die van het ministerie van Defensie.

Van dienstweigeren naar protestdienen

De eerste groep die zich in 1969 tegen de krijgsmacht keerde, waren de dienstweigeraars binnen de BvD. De bond organiseerde op 31 mei 1969 zijn tweede landelijke congres in zalencentrum Trianon te Utrecht. Tijdens het congres besloten de leden dat het lidmaatschap niet langer alleen tot dienstweigeraars moest worden beperkt. Voortaan kon iedereen lid worden die de bond een warm hart toedroeg. Op het congres waren rond de honderd leden en sympathisanten van de BvD aanwezig. Het congres wierf tevens 32 nieuwe leden, waardoor het totale ledental van de BvD op 132 kwam te staan.¹³¹

Belangrijker dan de organisatorische wijzigingen was de nieuwe ideologische lijn die de BvD tijdens het congres presenteerde. De stuwende kracht hierachter was voorzitter E. Verhaar, die tevens vicevoorzitter was van de Socialistische Jeugd.¹³² De Socialistische Jeugd was in mei 1960 als politieke actiegroep opgericht en protesteerde onder meer tegen de Vietnamoorlog en het dictatoriale bewind in Portugal. Onder invloed van Verhaars sympathieën veranderde de BvD van een belangenvereniging voor dienstweigeraars in een actiegroep die het 'protestdienen' ging bevorderen. Jongeren moesten hun militaire dienst niet langer weigeren, maar juist in militaire dienst gaan en tijdens hun dienstitijd zoveel mogelijk anti-propaganda maken voor het leger. Dienstplichtigen moesten 'lastig' zijn en hun collega-dienstplichtigen gedurende twee maanden tot het weigeren van hun militaire dienst aanzetten, want zoveel tijd hadden ze volgens de BvD ongeveer voor de commandanten met een gevangenisstraf zouden dreigen. Na die twee maanden moesten de protestdieners alsnog een beroep doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.¹³³ De BvD stelde door zijn actieve ondermijning van de krijgsmacht en zijn poging om dienstplichtigen tot het dienstweigeren aan te zetten het bestaansrecht van de krijgsmacht ter discussie. Dit betekende een verandering ten opzichte van de periode voor 1969, toen de BvD zich nog vooral op de positie en de democratische rechten van dienstweigeraars had toegelegd. Om de nieuwe ideologische lijn kracht bij te zetten, wijzigde de BvD zijn naam op 23 mei 1970 in 'Bond voor Dienstplichtigen'.¹³⁴

De BvD was op twee manieren met het protestdienen in aanraking gekomen. De leden lieten zich allereerst inspireren door het boek *Jullie hebben makkelijk praten* van ex-legerpredikant Diekerhof, waarin hij over de protestdienst schreef.¹³⁵ Diekerhof stond vanaf 1962 bekend als dissidente legerpredikant, nadat hij in conflict was gekomen met de hoofdlegerpredikant. De aanleiding daarvoor vormde het kernwapenrapport van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Anders dan de hoofdlegerpredikant kon Diekerhof zich in het 'n-eeen' tegen kernwapens vinden. In de jaren die volgden uitte hij zich zeer kritisch over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Hij vertrok in 1964 uit de militaire dienst en was daarna actief in Nieuw Links. In 1967 werd hij lid van het partijbestuur van de PvdA.¹³⁶ Door zijn carrière en kritische houding vormden Diekerhof en zijn ideeën over het protestdienen een inspiratiebron voor de BvD.

Daarnaast bestudeerde de BvD de situatie van de West-Duitse dienstweigeraars. De actieve dienstweigerbeweging maakte in West-Duitsland deel uit van de buitenparlementaire op-

positie. Zij werkte nauw samen met de Duitse zusterorganisatie van de van oorsprong Amerikaanse, radicale studentenbeweging *Students for a Democratic Society*. De West-Duitse dienstweigeraars boekten groot succes met het protestdienen, omdat ze tijdens hun militaire dienst veel dienstplichtigen ervan konden overtuigen een beroep te doen op de Duitse wet voor gewetensbezwaren militaire dienst. De BvD beriep zich tijdens zijn congres op de aantallen dienstweigeraars in West-Duitsland. In 1968 hadden hier in totaal 11.000 dienstplichtigen dienst geweigerd en in januari 1969 waren dat er in een maand tijd 1.800 geweest.¹³⁷ De BvD was onder de indruk van deze cijfers en concludeerde aan de hand van het Duitse voorbeeld: 'We moeten ons net zo organiseren als in Duitsland'.¹³⁸

Het protestdienen was voor de BvD een manier om meer dienstplichtigen ertoe te bewegen hun militaire dienst te weigeren. De leegloop binnen het leger moest tot een verzwakking van het militaire apparaat en op termijn tot de afschaffing van alle militaire structuren leiden. De BvD beschreef zijn eigen doelstelling treffend in een pamflet:

'Vanaf toen [31 mei 1969] werd de BvD op de eerste plaats een apparaat in de Nederlandse buiten-parlementaire oppositie, dat zich vooral bezig houdt met de demokratisering van onze landsverdediging, wat een afschaffing van het huidige militaire apparaat tot gevolg zal hebben. Het leger - voor zover er een leger nodig is - moet een onderdeel worden van een geheel gedemocratiseerde, niet-autoritaire maatschappij'.¹³⁹

Het ministerie van Defensie had tot 1969 niet veel aandacht besteed aan de BvD. Dat veranderde nu de bond het protestdienen propageerde en stelde dat de krijgsmacht moest democratiseren. Het Comité Verenigde Chefs van Staven registreerde naar eigen zeggen de 'duidelijke klimaatsverandering', de 'toenemende politisering van de motieven tot dienstweigeren' en 'de gedachte dat dienstweigering een geschikt politiek middel zou zijn voor het bedrijven van buitenparlementaire oppositie naar West-Duits model'. Ook de Chef Generale Staf, luitenant-generaal W. van Rijn, kon weinig waardering opbrengen voor de koerswijziging van de BvD, die volgens hem duidde op een 'politieke beïnvloeding van het Nederlandse volk in anarchistische richting'.¹⁴⁰ Terwijl de BvD zijn poging om het leger te veranderen als democratisering aanduidde, geloofde Van Rijn dat hierdoor anarchisme ontstond. De krijgsmacht moest door de commandanten en niet door de bevolking worden aangestuurd.

De staat en de krijgsmacht dienden volgens de Chef Generale Staf 'alert' te zijn op acties en het 'ageren tegen de Nederlandse staat'.¹⁴¹ Dat gold ook voor de inlichtingendiensten. De sectie G2 van het Hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht, verantwoordelijk voor het verzamelen van inlichtingen, gaf in 1969 het *Handboek Vredesbewegingen* uit. Hierin stond informatie over de BvD die de dienst moest helpen bij zijn observatie van en infiltratie in de bond.¹⁴² Ongetwijfeld verzamelde de sectie G2 in haar handboek ook informatie over andere critici van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid, zoals de VVDM. Helaas zijn van het handboek alleen de pagina's over de BvD bewaard gebleven.

Het ministerie van Defensie was ontstemd over de protestdieners, die de krijgstucht verstoorde en opriepen tot dienstweigering, maar het nam in het voorjaar van 1969 geen maatregelen tegen hen. Het dacht over genoeg interne mechanismen te beschikken om hen de wind uit de zeilen te nemen. De sectie G2 moest door haar observatie en infiltratie proberen te voorkomen dat het in het leger daadwerkelijk tot protestdienen kwam. Ook de commandanten leverden hieraan een bijdrage door hun dienstplichtigen in de gaten te houden. Bovendien stelde het ministerie met genoegen vast dat de algehele sfeer in het leger nog altijd goed was. De VVDM distantieerde zich genoeg van de BvD en het contact tussen het ministerie en de VVDM was goed.¹⁴³

Ook vanwege de slechts geringe toename van het aantal protestdieners leken maatregelen tegen de BvD onnodig. De bond gaf in een intern memorandum uit 1970 toe dat de protestdienst niet zo vlot verliep als de leden hadden verwacht.¹⁴⁴ Dit wordt bevestigd door de cijfers betreffende het aantal dienstweigeraars in 1968 en 1969. Er vanuit gaande dat succesvolle protestdieners na geringe tijd ook een beroep deden op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, laten deze cijfers zien dat hun aantal nauwelijks toenam. In 1968 deden 618 van de 122.882 voor de dienstplicht ingeschreven mannen een beroep op de wet. Een half procent van het totaal aantal dienstplichtigen wilde als dienstweigeraar worden erkend. Het ministerie erkende 322 van hen. In 1969 beriep 0,6% van de voor de dienstplicht ingeschreven mannen zich op de wet. Dit waren 711 van de 118.100 dienstplichtigen. Van hen werden er 398 daadwerkelijk erkend.¹⁴⁵

Kritiek op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst

De opkomst van het protestdienen en de ideologische veranderingen binnen de BvD hadden een directe uitwerking op de ontwikkeling van het IKV en Pax Christi. Nadat beide organisaties zich vanaf het midden van de jaren zestig hadden toegelegd op de bewustwording van de samenleving en de jongeren ten aanzien van oorlog en vrede, concentreerden ze zich vanaf 1968 op het dienstweigeren. Vanaf 1968 maakten het IKV en Pax Christi namelijk deel uit van de Studiecommissie Gewetensbezwaren Militaire Dienst, die de ministers van Defensie en Justitie over de dienstweigerproblematiek en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst moest adviseren. De katholieke priester J.J. ter Laak, die in datzelfde jaar secretaris werd van Pax Christi, vervulde een belangrijke rol in deze commissie.¹⁴⁶

Nu de BvD zich vanaf 1969 niet meer toelegde op de belangenbehartiging van dienstweigeraars, werden het IKV en Pax Christi hierin nog actiever. De Vredesweek van 1969 en het vijfde *Cahier voor Vredesvraagstukken* van het IKV stonden in het teken van het dienstweigeren en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De Studiecommissie Gewetensbezwaren Militaire Dienst diende in oktober 1969 bij de ministers van Defensie en Justitie een voorstel in tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Ze pleitte hierin voor een wijziging van artikel twee van de wet. De studiecommissie vroeg in feite om naast ethische en religieuze bezwaren ook politieke bezwaren te erkennen. Ze wenste dat bezwaren tegen 'de

vervulling van de militaire dienst in het algemeen', het 'persoonlijk gebruik van wapens in het algemeen', het 'persoonlijk gebruik van bepaalde wapens' en de 'persoonlijke deelneming in een bepaald leger of tegen bepaald gebruik van dat leger' voortaan zouden worden erkend.¹⁴⁷ Volgens de commissie moest dienstplichtigen het democratisch recht worden verleend om hun militaire dienst vanwege persoonlijke bezwaren te weigeren. Hun standpunt moest worden gerespecteerd en erkend, ook wanneer dat niet overeenkwam met dat van de meerderheid van de bevolking. De democratie moest ruimte bieden aan afwijkende opvattingen ten aanzien van de landsverdediging en de militaire dienst.

De Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer vergaderde op 16 november 1970 over het voorstel van de studiec commissie. Tijdens deze vergadering wees Den Toom de erkenning van politieke bezwaren in zijn geheel af. Volgens hem was de omschrijving van het huidige artikel twee ruim genoeg. De bezwaren tegen bepaalde wapens of tegen het gebruik daarvan door een leger druisten in tegen de beleidsmatige keuzes die de overheid ten aanzien van de krijgsmacht en haar wapens had gemaakt. Den Toom stelde dat de overheid niet kon wijken 'voor ieder individueel bezwaar tegen ieder beleidsaspect ten aanzien van de krijgsmacht'. Als bezwaren tegen bepaalde wapens voor erkenning in aanmerking zouden komen, zouden veel mannen een beroep kunnen doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Den Toom zei hierover: 'De staat kan daarvoor echter niet opzij gaan. Anders zou er immers geen leger zijn. De staat heeft de plicht de onafhankelijkheid daarvan te handhaven'.¹⁴⁸ De vorm en de inhoud van het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht berustten in de democratie op een meerderheidsbesluit. De minderheid moest zich volgens Den Toom hieraan aanpassen. Als de krijgsmacht rekening moest houden met de opvattingen van minderheden, dan was ze immers niet meer onafhankelijk en stond haar bestaansrecht onder druk.

Het ontwerp van wet betreffende de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst kwam op 17 februari 1971 tot stand. Ondanks de bemoeienis van het IKV en Pax Christi wezen de ministers van Defensie en Justitie een wijziging van artikel twee af. In het wetsvoorstel stelden zij alleen een aanpassing van artikel vijf en zeven voor. Het vijfde artikel had betrekking op de procedure die de Commissie van Advies moest doorlopen. Conform het wetsvoorstel mochten dienstweigeraars, die voor deze commissie moesten verschijnen, zich in de toekomst door een vertrouwensman laten bijstaan. Het zevende artikel had betrekking op de grond en de termijn waarop een dienstweigeraar bezwaar kon aantekenen tegen een afwijzing door de Commissie van Advies. De ministers van Defensie en Justitie beoogden de termijn van veertien op dertig dagen te stellen.¹⁴⁹ In feite waren de ministers wel bereid de dienstweigerprocedure te vergemakkelijken, maar ze wilden geen politieke gewetensbezwaren erkennen. De ministers hoopten de dienstweigeraars door kleine concessies afstand te laten nemen van hun eis om politieke gewetensbezwaren te erkennen.

Het voorlopig verslag op het wetsontwerp verscheen op 9 december 1971. De leden van de op 11 maart 1971 benoemde 'Bijzondere commissie voor het ontwerp van wet Wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst' deden hierin verslag van hun bevindingen.¹⁵⁰ De meesten van hen betreurden het dat het wetsvoorstel slechts de wijziging van de ar-

tikelen vijf en zeven bevatte en niet inging op de uitbreiding van de dienstweigergronden.¹⁵¹ Samen met Pax Christi, het IKV en de individuele dienstweigeraars moest de bijzondere commissie - en daarmee het parlement - echter accepteren dat Den Toom geen politieke bezwaren wilde erkennen uit angst voor de aantasting van het bestaansrecht van de krijgsmacht. De behandeling van het wetsontwerp tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst verdween na 9 december 1971 van de politieke agenda, om daar pas in 1976 weer op te verschijnen.

Provocatief gedrag van de VVDM

Na de BvD, het IKV en Pax Christi leverde ook de VVDM het ministerie van Defensie in 1969 kopzorgen op. In dat jaar bleek namelijk dat het gedoogbeleid niet het beoogde resultaat had gehad. Dit was zichtbaar aan het sterk groeiende ledental van de VVDM. In oktober 1969 beschikte de vereniging over 12.000 leden.¹⁵² Bovendien stelde de VVDM opnieuw eisen aan het ministerie van Defensie en koos de vereniging voor radicalere actiemiddelen om ze kracht bij te zetten. De détente en het feit dat er in 1969 ook door anderen kritiek op de krijgsmacht werd geuit, maakten de dienstplichtigen moediger en zorgden ervoor dat ze meer naar buiten durfden te treden.

Dat bleek allereerst uit de inhoud van het boek *Meerdereren, minderen, mensen. Leven en geleefd worden in militaire dienst* van VVDM-lid A. de Jong. Hij gaf hierin een kritische beschouwing over de krijgsmacht en de conflicten tussen 'meerderen' en 'minderen'. Volgens De Jong poogde de krijgsmacht op patriarchale en autoritaire wijze de dienstplichtigen tot absolute gehoorzaamheid en onderdanigheid te dwingen. Het ministerie van Defensie argumenteerde dat de krijgsmacht haar bestaansrecht ontleende aan de aanwezigheid van de Sovjet-Unie. De Jong stelde echter: 'Legerautoriteiten dienen in overweging te nemen, dat een eenzijdige zwart-wit motivering van het bestaan van het leger met steeds meer scepsis en wantrouwen wordt ontvangen. Het lijkt mij reëler uit te gaan van de werkelijkheid en te erkennen, dat met name de vanzelfsprekendheid van het leger in discussie is'. Hoewel de dienstplichtigen de krijgsmacht niet wilden laten verdwijnen, leverden zij wel kritiek op de militaire denkhouding, de gezagsverhoudingen, de bevelsstructuur en de sanctionering. Volgens De Jong moest het leger op al deze punten democratiseren om de aansluiting bij de maatschappij te behouden.¹⁵³

De Commandant Luchtstrijdkrachten, B. Wolff, onder wiens supervisie De Jong viel, had voor de verschijningsdatum met hem over de inhoud van het boek gesproken om er zeker van te zijn dat het ministerie hiermee instemde. Bij de publicatie stelde het Comité Verenigde Chefs van Staven echter vast dat de inhoud geen getrouwe weergave was van wat De Jong had gezegd. Het comité was hierover zeer verontwaardigd. In de vergadering op 13 oktober 1969 sprak de commandant zijn ongenoegen uit. De notulen vermeldden: 'De Commandant Luchtstrijdkrachten is ontstemd over dit boek, is mede naar aanleiding van de inhoud van dit boek van mening, dat de defensieleiding haar houding ten aanzien van de VVDM zal moeten herzien. Zelf heeft hij H.B. [hoofdbestuur] leden vriendelijk en voorkomend ontvangen en te

woord gestaan. Desondanks bleek later dat zijn woorden verdraaid werden weergegeven'. Het verschijnen van het boek van De Jong zorgde ervoor dat het ministerie van Defensie vanaf 1969 anders tegen de VVDM ging aankijken. Het zag in dat het gedogen van de vereniging de protesten niet altijd kanaliseerde en sprak voor het eerst over een strengere aanpak van de VVDM. De Commandant Luchtstrijdkrachten was 'van mening dat het tijd wordt om hard op te treden tegen de VVDM en ze [de vereniging] te behandelen op de manier die ze verdient. Het blijkt nu wel dat men steeds meer wil'.¹⁵⁴

De VVDM ging in dezelfde maand nog een stap verder door op 29 oktober haar eerste demonstratie te organiseren. Zij had deze dag uitgekozen, omdat de Tweede Kamer over de defensiebegroting vergaderde. De vereniging hoopte het begrotingsdebat door haar demonstratie te beïnvloeden. De demonstranten eisten een hogere wedde en de gelijkschakeling van het militaire apparaat met de burgermaatschappij. Aan de demonstratie namen rond de vijfhonderd dienstplichtigen deel. Ze droegen spandoeken bij zich met daarop leuzen als 'Geen geld, geen soldaten', 'Dienstplicht, verplichte armoede' en 'Morrende militairen'. De tekst van hun petitie luidde als volgt:

'De VVDM, overwegende dat haar standpunt inzake de wedde ex officio reeds herhaaldelijk bij het ministerie van Defensie naar voren is gebracht, dat dit tot nu toe geen merkbare resultaten heeft opgeleverd, richt zich thans tot de Staten-Generaal, als vertegenwoordiger van het Nederlandse volk, om haar wensen inzake het optrekken van de wedde ex officio tot het peil van de beroepswedde, in de hoop en verwachting, dat hier bij de behandeling van de begroting van 1970 rekening mee zal worden gehouden. Tevens wijst zij op haar wens de achterstand ten aanzien van de rechtspositie op sociaal, straf- en tuchtrechtelijk terrein ten opzichte van de burgermaatschappij zo spoedig mogelijk genivelleerd te zien'.¹⁵⁵

De VVDM boekte op 29 oktober een overwinning, omdat ze erin slaagde de Tweede Kamer voor zich in te nemen. Met uitzondering van de Boerenpartij reageerden de politieke partijen namelijk positief op de eis aangaande de wedde. Tweede Kamerlid Wieldraayer stelde in een motie voor om de wedde van dienstplichtigen gelijk te trekken met die van beroepsmilitairen. De linkse partijen PvdA, PSP, D'66 en de CPN steunden Wieldraayer. Tweede Kamerlid J.H.J. Maenen (KVP) wees de weddeverhoging niet geheel af, maar stelde in een motie voor de wedde op 1 januari 1970 te verhogen en in de loop van dat jaar nog een keer. Op die manier zou de wedde voor dienstplichtigen en beroepsmilitairen uiteindelijk gelijk zijn. De Tweede Kamer nam deze motie aan.¹⁵⁶

Gedreven door het succes in Den Haag riep een groep dienstplichtigen van de Elias Beekmankazerne diezelfde dag tot een staking op. Hiermee hoopten ze bij de kazerneleiding een betere kwaliteit van het eten af te dwingen. De secretaris van de VVDM schrok van dit voornemen. Hij vreesde dat een staking de goede relatie met het hoofdbestuur van de VVDM

zou verstoren. De secretaris reisde nog diezelfde middag naar Ede en wist de dienstplichtigen ervan te weerhouden een staking te organiseren.¹⁵⁷

Hoewel het hoofdbestuur van de VVDM kon voorkomen dat de vereniging zich door een staking van het ministerie van Defensie vervreemde, had het jaar 1969 laten zien dat zich niettemin veranderingen voltrokken in de relatie tussen de dienstplichtigen en het ministerie. De defensieleiding zag dat de dienstplichtigen zich niet tevreden hadden gesteld met eerdere door het ministerie gedane concessies en evenmin van verdere acties afzagen. Integendeel, hun actiebereidheid nam toe en ze probeerden zelfs politici te beïnvloeden. Het ministerie overwoog daarom sinds de invoering van het gedoogbeleid in 1966 tijdens het rampjaar voor het eerst om de VVDM strenger aan te pakken. Desondanks veranderde de visie van het ministerie op de impact van de acties van dienstplichtigen in 1969 nog niet. Het geloofde nog steeds dat de dienstplichtigen met hun acties wijzigingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht wilden aanbrengen en haar bestaansrecht erkenden.

'Weg met de NAVO'

Een maand na de demonstratie van de VVDM bleek dat niet alleen dienstplichtigen, dienstweigeraars en het IKV en Pax Christi kritiek leverden op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Ook studenten binnen de Nederlandse Studentenraad, de Socialistische Jeugd en de Amsterdamse afdeling van de Federatie van jongerengroeperingen van de PvdA droegen hun steentje bij. Zij stelden het bestaansrecht van de NAVO ter discussie en bekritiseerden het Nederlandse lidmaatschap daarvan. Hun afkeer van de NAVO werd ook door anderen gedeeld. Tussen 1967 en 1969 zakte de steun voor het NAVO-lidmaatschap onder de Nederlandse bevolking van 85 naar 65%.¹⁵⁸ Dit had zeker te maken met de ontwikkelingen in de Vietnamoorlog. Veel jongeren hadden weinig begrip voor de deelname aan een bondgenootschap onder leiding van een land dat door zijn bombardementen veel burgerslachtoffers maakte.¹⁵⁹

De Nederlandse Studentenraad kondigde al maanden van tevoren aan in november 1969 een anti-NAVO-congres te organiseren vanwege het twintigjarig jubileum van het bondgenootschap. De raad werd geholpen door de BvD, de Socialistische Jeugd en de Amsterdamse afdeling van de Federatie van jongerengroeperingen van de PvdA.¹⁶⁰ De BvD liet voorafgaand aan het anti-NAVO-congres pamfletten drukken, waarin de bond burgers opriep aan het congres deel te nemen. De bond somde de argumenten op van de autoriteiten voor deelname aan de NAVO, maar ontkrachtte deze argumenten stuk voor stuk. Volgens de BvD zag de Nederlandse regering de NAVO als een noodzakelijk kwaad, omdat de Sovjet-Unie 'binnen twee minuten' in Nederland kon zijn. De regering benadrukte keer op keer dat de leden van de BvD, die de Tweede Wereldoorlog niet hadden meegemaakt, zich niet bewust waren van het communistische gevaar. De BvD was echter van mening dat de NAVO het gevaar dat van de Sovjet-Unie uitging kunstmatig in stand hield om haar eigen bestaan te legitimeren. Nederland voelde zich tot deelname aan de NAVO verplicht, omdat de Amerikanen Nederland hadden bevrijd en het land financiële hulp hadden geboden. De Nederlandse regering trachtte volgens

de BvD bovendien door middel van de NAVO invloed op het westerse bondgenootschap uit te oefenen.¹⁶¹

De Nederlandse Studentenraad stelde de samenleving door middel van de brochure *Wat is er mis met de NAVO* en de sticker 'Weg met de NATO' van het aankomende anti-NAVO congres op de hoogte. De Lectorcommissie bestudeerde beide. Drie leden waren van mening dat de brochure moest worden verboden, terwijl de andere drie leden hier tegen stemden. Door deze interne onenigheid kon de Lectorcommissie minister Den Toom geen advies geven over het al dan niet verbieden van de brochure. Dat lag anders ten aanzien van de sticker. De precieze tekst van deze sticker was: 'Weg met de NATO. Anti-NATO kongres op 21 en 22 november in Amsterdam. Na afloop demonstratie. Akties binnen het leger. Griekenland en Zuidelijk Afrika akties'. In Griekenland was op 21 april 1967 een militaire staatsgreep gepleegd. Vanaf dat moment - tot 1974 - was het zogenaamde 'kolonelsregime' aan de macht. Zoals de naam al prijsgeeft werd Griekenland in deze jaren door een groep militairen geregeerd.¹⁶² De Nederlandse Studentenraad geloofde dat niet de kolonels maar de NAVO achter de staatsgreep zat en hierdoor had willen voorkomen dat zich in Griekenland een linkse of zelfs communistische regering zou vormen. De raad geloofde dat dergelijke staatsgreepplannen ook in andere NAVO-landen klaar lagen. Behalve tegen de politieke situatie in Griekenland protesteerden de studenten ook tegen het in hun ogen onderdrukkende kolonialisme van Portugal in zuidelijk Afrika. Het stoorde hen dat de NAVO hier niet tegen optrad en de Portugezen NAVO-wapens gebruikten.¹⁶³ Over de sticker was de Lectorcommissie van mening dat 'het voeren en het openlijk tentoonstellen of aanslaan hiervan binnen militaire inrichtingen het aanzien van de krijgsmacht ernstig zal schaden'. De commissie raadde Den Toom aan de sticker te verbieden.¹⁶⁴ Den Toom ging echter vooralsnog niet op dit verzoek in.

Het Comité Verenigde Chefs van Staven was niet gelukkig met de anti-NAVO-propaganda en het op handen zijnde anti-NAVO-congres, maar het ging er vanuit dat de deelnemende organisaties niet in staat waren een campagne van grote omvang te voeren. De politieke implicaties van het congres zouden naar verwachting gering zijn. Het comité geloofde bovendien dat er maar weinig specifieke activiteiten tegen en in het leger zouden plaatsvinden. De kans dat activisten in het leger cellen zouden vormen was klein, omdat hun aantal te gering was en het klimaat in de troepen te goed. Desondanks wilde het comité wel voorkomen dat het anti-NAVO congres een katalysator vormde voor het protest van dienstplichtigen en zich ten gevolge van het congres 'frustraties van grotere omvang in het bijzonder ten aanzien van de democratisering' binnen het leger zouden voordoen. Op die manier kon namelijk 'een voor agitatie gunstiger klimaat' ontstaan.¹⁶⁵

Uit voorzorg en om de kazernecommandanten mee te delen dat dienstplichtigen mogelijk door de anti-NAVO-activiteiten werden beïnvloed, stuurde Chef Generale Staf Van Rijn de kazernecommandanten op 20 november 1969 zijn 'Beschouwing met betrekking tot propaganda- of verzetsacties door militairen of waarbij militairen direct zijn betrokken'. Van Rijn schreef in zijn begeleidende brief dat de richtlijnen primair waren gericht op de 'thans actuele anti-NAVO agitatie', maar dat zijn beschouwing ook als 'achtergrondkennis' diende.¹⁶⁶ Het was niet

eerder voorgekomen dat de commandanten van hogerhand dergelijke richtlijnen hadden ontvangen. Dat Van Rijn hen uitgerekend een dag voor het anti-NAVO-congres instrueerde, liet zien dat hij zeker niet uitsloot dat de anti-NAVO-activiteiten een negatieve invloed konden hebben op de dienstplichtigen. Van Rijn maakte een onderscheid in vier soorten acties die zich konden voordoen: 'anti-militair gerichte propaganda-acties door niet-militairen', het 'massaal (tevorens afgesproken) niet terugkeren van verlof', 'het ageren van agitatiekernen binnen de onderdelen in het bijzonder gericht op dienstweigering' en het 'massaal passief verzet door militairen'. Ten aanzien van al deze actievormen stelde Van Rijn dat de commandanten de sfeer in hun kazerne voortdurend moesten observeren en acties zo veel mogelijk in de kiem moesten smoren. Lukte dat niet, dan moesten zij de actievoerders 'rustig maar nadrukkelijk het volstrekt ontoelaatbare van hun handelwijze' uitleggen, hun een duidelijk dienstbevel geven en hen wijzen op de ernstige strafrechtelijke gevolgen van het niet opvolgen van militaire orders. Afhankelijk van hun reactie kon de Koninklijke Marechaussee de actievoerders eventueel arresteren.¹⁶⁷

Het anti-NAVO congres vond op 21 en 22 november 1969 plaats in het beurscomplex van de Rijwiel- en Automobiellindustrie (RAI) te Amsterdam. Tijdens het congres werden verschillende lezingen gehouden over de geschiedenis en ideologie van de NAVO, de onderdrukkende rol van de NAVO in Griekenland en Portugal, de NAVO en het neo-kapitalisme, en de manier waarop de wetenschap in dienst stond van de NAVO.¹⁶⁸ Het congres trok bezoekers uit binnen- en buitenland. Aan het besloten gedeelte namen twaalfhonderd mensen deel, maar daaronder bevonden zich geen militairen.¹⁶⁹ Leden van de Sectie G2 van de Generale Staf waren aanwezig om een oogje in het zeil te houden.¹⁷⁰

Na afloop van het congres volgden er van defensiezijde afwijzende reacties. Minister Den Toom schreef op 27 november een brief aan P. Ordeman, de Secretaris Buitenland van de Nederlandse Studentenraad, waarin hij reageerde op de brochure *Wat is er mis met de NAVO*. Hij deelde hem mee dat de brochure in alle militaire inrichtingen was verboden, omdat ze in strijd was 'met het belang van de krijgsmacht'. De brochure tastte bovendien de 'grondslagen van het bondgenootschappelijk defensiebeleid aan'.¹⁷¹ Een dag later verbood Den Toom de sticker 'Weg met de NATO'. Ook de sticker was naar zijn mening 'in strijd met het belang van de krijgsmacht'.¹⁷² Dit belang was het zeker stellen van de Nederlandse deelname aan de NAVO, want Nederland kon alleen in de NAVO tegenwicht bieden aan het Warschaupact.

Tijdens de begrotingsdebatten voor het ministerie van Defensie aan het einde van 1969 verwierp Den Toom opnieuw de uitspraken die tijdens het congres over de NAVO waren gedaan. Hij stelde dat de NAVO geen onderdrukkend instrument was:

'Het op 21 en 22 november jongstleden te Amsterdam gehouden anti-NAVO congres beoogde de deelnemers op te wekken tot een fundamentele veroordeling van de NAVO, alsmede een onmiddellijke uittreding uit het Atlantisch bondgenootschap te propageren. Het oordeel van de Regering over dit streven is afwijzend. In het bijzonder verwierpt de Regering de aan deze anti-NAVO activiteiten ten grondslag liggende en in de

anti-NAVO brochure geformuleerde conceptie, dat de NAVO een instrument zou zijn tot handhaving van onrecht en onderdrukking'.¹⁷³

De protesten tegen de NAVO hielden de Generale Staf tot zeker een half jaar na het anti-NAVO-congres bezig. Dat kwam vooral door haar perceptie van de agitatie als 'aantasting van de krijgsmacht als gezagsapparaat en de door Nederland aangegane NAVO-verplichtingen'. De Generale Staf ging er bovendien vanuit dat het congres in 1969 geen eenmalige manifestatie was, maar juist een blauwdruk vormde voor toekomstige protesten tegen het bondgenootschap. De staf geloofde dat 'elk werkelijk of vermeend fout handelen van de NAVO of één der lidstaten' in het vervolg propagandistisch zou worden uitgebuit.¹⁷⁴ Tijdens het congres hadden de deelnemers reeds over een *follow-up* gesproken en de BvD had zich hier bijzonder voor geïnteresseerd.¹⁷⁵ Hoe vaker zich protesten tegen de NAVO voordeden, des te groter was de kans dat dienstplichtigen zich hiermee inlieten. Door hun twijfel aan het bondgenootschap kon hun bereidheid om hun militaire taken te verrichten afnemen. Het gevolg hiervan was dat de krijgsmacht en de NAVO het Westen in het geval van een acute Sovjet-dreiging niet meer afdoende zouden kunnen beschermen.

De Sabotagenota van Roel van Duijn en Ruud Kater

Gedurende 1969 vormden de protesten tegen de NAVO niet de enige aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht. De opruiing tot sabotage, waar het ministerie aan het einde van 1969 voor het eerst mee werd geconfronteerd, tastte dit bestaansrecht eveneens aan. Een groep burgers en militairen probeerde de krijgsmacht schade toe te brengen, waardoor haar inzetbaarheid niet meer gewaarborgd was. Sabotage was op zichzelf genomen geen nieuw verschijnsel, maar er was gedurende de Koude Oorlog niet eerder zo publiekelijk toe opgeroepen. De oproep tot deze vorm van ondermijning drong via radio en televisie de huiskamers binnen.

Op 4 november 1969 verbrandde de Haarlemse leraar R. Kater zijn oproepkaart voor de militaire dienst op de publieke tribune van de Tweede Kamer. In een radio-uitzending van de VPRO van 5 december 1969 lichtte hij zijn motief voor deze theatrale daad toe. Kater streefde er naar eigen zeggen naar alle krijgsmachten te laten verdwijnen. Daarvoor moest de bevolking, met de dienstplichtigen voorop, een 'sabotage-guerilla' in het Nederlandse leger voeren. Iedereen kon aan deze guerrilla meewerken. Een kok kon bijvoorbeeld de volgende bijdrage leveren:

'In een militair legerkamp ontploft er om vier uur 's nachts, met nogal wat ravage er achter aan, een militaire kookketel, omdat soldaat-kok eerste klas Jansen, die had de hoge drukkraan verkeerd afgesteld, waardoor midden in de nacht die hele keuken explodeerde. Dat hoorde ik dus later, en dat is een prachtig voorbeeld van sabotage, waarbij zelfs een eenvoudige kok kan meewerken tot welzijn van de natie'.

Nadat het Nederlandse leger door tegenwerking zou zijn verdwenen, moesten de saboteurs de landsverdediging op zich nemen en op geweldloze wijze het hoofd bieden aan een eventuele bezetter.¹⁷⁶ Kater stelde met andere woorden dat er volgens hem in de democratie geen plaats was weggelegd voor de krijgsmacht en de bevolking haar taken op zich moest nemen.

De Amsterdamse officier van Justitie, J.F. Hartsuiker, stelde een onderzoek in naar de VPRO-uitzending en de ministerraad vergaderde hier op 12 december over. De raad bediscussieerde of Kater door zijn uitspraken een strafbaar feit had gepleegd en moest worden vervolgd. De minister van Justitie, C.H.F. Polak (VVD), was van oordeel dat het Openbaar Ministerie voorzichtigheid moest betrachten 'omdat men anders de kans loopt van betrokkene een martelaar te maken, waar het hem waarschijnlijk om te doen is'. Minister Den Toom nam de oproep tot sabotage serieus, omdat het leger door sabotage werd ondermijnd. Volgens hem mocht niet worden gearzeld Kater en de VPRO te vervolgen, indien zij een strafbaar feit hadden gepleegd. De bevolking verwachtte van de regering een duidelijke reactie. Hij kreeg bijval van de minister van Binnenlandse Zaken, H.K.J. Beernink (CHU), die wilde optreden tegen uitzendingen als die van de VPRO, 'die een gevaar opleveren voor de krijgsmacht en de staat'. De bevolking zou zich anders afvragen 'waarom het nog belasting moet betalen voor een ondermijnde krijgsmacht'. Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Orde, W.F. Schut (ARP), koos de kant van Den Toom en Beernink. Volgens hem leidden radio-uitzendingen zoals die van de VPRO tot een ondermijning van het moreel van de krijgsmacht. Ook minister-president De Jong - die eerder minister van Defensie was geweest - concludeerde dat 'de grenzen van het toelaatbare zijn overschreden'. De ministerraad besloot de sabotagekwesitie te onderzoeken.¹⁷⁷

Al snel bleek dat Kater niet de enige was die tot obstructie van het leger opriep. Ook R. van Duijn mengde zich vanuit zijn positie als Amsterdams gemeenteraadslid in de discussie. Van Duijn en Kater dienden op 22 december 1969 een nota in met de titel 'Demokratie als afschrikingswapen'. Vanwege zijn inhoud werd de nota in de volksmond de 'Sabotagenota' genoemd. Van Duijn en Kater wilden het leger door middel van sabotage afschaffen, omdat het volgens hen oorlog bevorderde in plaats van voorkwam of oploste. Van Duijn wilde hiervoor de hulp inschakelen van het instituut Bescherming Bevolking. Dit instituut moest niet langer de Nederlandse veiligheid in het geval van een atoomoorlog beschermen, maar moest worden omgevormd tot een opleidingsinstituut voor sabotagetechnieken. Psychologen, polemologen en guerrilladeskundigen moesten de bevolking obstructie en andere niet-militaire verzetsvormen bijbrengen. De Bescherming Bevolking moest tevens de economie en de industrie vernietigen die een bijdrage leverden aan de oorlogsindustrie.¹⁷⁸

In het televisieprogramma *Opmaat* van de VARA maakte Van Duijn de bevolking op 29 december duidelijk hoe zijn sabotageplan vorm moest krijgen: 'De soldaten, die in het leger zitten, die moeten zand in de geweren doen zodat ze snel verslijten, en in de mitrailleurs en in de tanks, en in alles wat er draait. En ze moeten suiker in de benzinetanks stoppen, zodat ze ontploffen. En ze moeten de administratie in de war schoppen. Het hele leger moet weg worden gesaboteerd'.¹⁷⁹ Obstructie kon ook door middel van spionage of 'pseudo-erotiek' worden

bedreven. Met dit laatste bedoelde Van Duijn dat vrouwen verleidingstactieken moesten aanwenden, bijvoorbeeld om mannen ertoe te bewegen naar de kant van het geweldloze verzet over te lopen.¹⁸⁰ De getrainde saboteurs zouden Nederland met hun kennis en vaardigheden over geweldloosheid een alternatief bieden voor de militaire landsverdediging.¹⁸¹

De ministerraad vergaderde op 2 januari 1970 over de uitzending van de VARA. Ook dit keer was de raad niet zeker of de VARA voor deze uitzending strafrechtelijk kon worden vervolgd en of een dergelijke vervolging wenselijk was. Den Toom was echter wederom onverbiddelijk. Hij pleitte voor het strafbaar stellen van de uitzending en de vervolging van de deelnemers. De bevolking verwachtte van de regering een krachtig optreden, zo herhaalde hij. De ministerraad besloot voorsnog het onderzoek naar de VPRO-uitzending van 5 december af te wachten en geen actie te ondernemen tegen de VARA.¹⁸² Den Toom had de ministerraad er niet van kunnen overtuigen dat Kater en Van Duijn het bestaansrecht van de krijgsmacht ondermijnden.

Met de sabotagekwesie rond Kater en Van Duijn kwam er voor het ministerie van Defensie een einde aan een rampjaar, waarin het aantal protesten tegen de krijgsmacht sterk was toegenomen. Meer nog dan in voorgaande jaren werd nu duidelijk hoe groot de kloof was tussen de critici van de krijgsmacht en het ministerie van Defensie. De critici hechtten als gevolg van de détente minder belang aan de collectieve militaire verdediging en het op peil houden van de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Dienstplichtigen concentreerden zich op de vergroting van hun democratische rechten en vrijheden, terwijl dienstweigeraars en antimilitaristen de noodzaak van de krijgsmacht en de NAVO in twijfel trokken. Het ministerie van Defensie was er daarentegen van overtuigd dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht ondanks de internationale ontspanning moest worden gewaarborgd. De critici en het ministerie verschilden ook met elkaar van mening over de plaats die de krijgsmacht in de democratie moest innemen. De critici pleitten voor een gedemocratiseerde krijgsmacht waarover de bevolking meer zeggenschap kreeg. Dienstplichtigen en dienstweigeraars moesten hun eigen standpunt over het veiligheids- en defensiebeleid naar voren kunnen brengen en de krijgsmacht moest hier rekening mee houden. Het ministerie van Defensie stelde echter dat de vorm en inhoud van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid op de steun van een parlementaire meerderheid berustte. De minderheid van critici moest zich naar deze meerderheid schikken.

De nieuwe koers van de VVDM

Nadat de kloof tussen de critici en het ministerie van Defensie zich tijdens het rampjaar 1969 als gevolg van de vele protesten duidelijk had afgetekend, nam een aantal protestvormen vanaf 1970 weer (tijdelijk) in omvang af. De kritiek op de NAVO en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst verstomde nu het jubileumjaar van het bondgenootschap ten einde was en duidelijk werd dat de regering voorlopig geen wetswijziging overwoog. De dienstplichtigen zetten hun strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht daarentegen gewoon voort. Ze voer-

den in 1970 en 1971 ludieke acties waarmee ze nieuwe veranderingen probeerden door te voeren in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Deze acties bewezen opnieuw dat het reactieve gedoogbeleid de dienstplichtigen niet had afgeremd. Nu de protesten van de dienstplichtigen zelfs in omvang en intensiteit toenamen probeerde het ministerie van Defensie vast te stellen welke doelen zij met hun acties nastreefden en hoe (on)verenigbaar die waren met de aard en het functioneren van de krijgsmacht. Afhankelijk van het antwoord hierop week het ministerie soms van het eerdere gedoogbeleid af en trad streng tegen de dienstplichtigen op. Het ministerie probeerde in 1970 en 1971 te ontdekken welke balans tussen gedogen en onderdrukken ervoor zorgde dat de dienstplichtigen de meeste wind uit de zeilen werd genomen.

De Nationale Groetdag

De eerste actie waar het ministerie van Defensie een oordeel over moest vellen vond plaats aan het begin van 1970. De dienstplichtige militair H. van der Horst besloot zijn baard niet langer af te scheren. De krijgsraad legde hem voor het weigeren van een dienstbevel zeven dagen gevangenisstraf op. Van der Horst kwam na het uitzitten van zijn straf al snel opnieuw in aanraking met de krijgsraad. Hij weigerde namelijk ook zijn commandanten het militaire saluut te brengen. De krijgsraad stelde vast dat Van der Horst opnieuw een dienstbevel had geweigerd en veroordeelde hem tot een gevangenisstraf van twintig maanden.¹⁸³

Van der Horst ging tegen het oordeel van de krijgsraad in hoger beroep. Naar eigen zeggen bood een hoger beroep hem de mogelijkheid om het Hoog Militair Gerechtshof uit te leggen waarom hij de militaire groet niet meer wilde uitbrengen. 'Als ze me twee jaar in de bak stoppen, kunnen ze op z'n minst even tien minuten naar me luisteren', redeneerde Van der Horst.¹⁸⁴ Het Hoog Militair Gerechtshof boog zich op 18 juni 1970 over zijn zaak. De advocaat-fiscaal, F.J.G. baron van Voorst tot Voorst, eiste zestien maanden gevangenisstraf met aftrek van de vijf maanden voorarrest die Van der Horst op dat moment al in de gevangenis had uitgezeten. Ook hij beschouwde de weigering van Van der Horst om op militaire wijze te groeten als het weigeren van een dienstbevel. Zijn daad had volgens de advocaat-fiscaal een negatief effect op de militaire discipline en moest met een gevangenisstraf van zestien maanden worden bestraft. De advocaat-fiscaal zei over de militaire discipline: 'Daar wordt tegenwoordig maar voortdurend aan geknabbeld en als we dat niet op tijd een halt toeroepen, dan is het koekje op voor we het weten'.¹⁸⁵ Hij wilde Van der Horst bestraffen om andere dienstplichtigen ervan te weerhouden in diens voetsporen te treden en eveneens een dienstbevel te weigeren. Van ongedisciplineerde dienstplichtigen die dienstbevelen weigerden viel namelijk niet te verwachten dat ze in het geval van een dreiging kordaat tegen de vijand zouden kunnen optreden.

Het Hoog Militair Gerechtshof deed op 1 juli 1970 uitspraak in de zaak-Van der Horst. Het legde Van der Horst acht maanden gevangenisstraf op, minus de vijf maanden die hij in voorarrest had doorgebracht. Hij bleef nog drie maanden achter slot en grendel en werd tevens uit de militaire dienst ontslagen.¹⁸⁶ Dat het Hoog Militair Gerechtshof tot deze strafverminde-

ring besloot, kan als volgt worden verklaard. Het wilde Van der Horst een gevangenisstraf opleggen die lang genoeg was om andere dienstplichtigen ervan te weerhouden zijn voorbeeld te volgen en de militaire discipline in gevaar te brengen. Bovendien moest worden verhinderd dat zij een dienstbevel weigerden enkel om onder de militaire dienst uit te komen. De straf mocht echter ook weer niet te hoog zijn. Dan bestond immers het gevaar dat de dienstplichtigen uit verontwaardiging over deze straf juist dienstbevelen zouden weigeren en de militaire discipline nog meer in gevaar zouden brengen. Het Hoog Militair Gerechtshof moest vanuit deze moeilijke positie de juiste middenweg kiezen.

Ondanks de strafvermindering voor Van der Horst zorgde de uitspraak van het hof toch voor veel beroering. De linkse en rechtse kranten reageerden verontwaardigd op zijn straf.¹⁸⁷ De VVDM had al maanden eerder 1 juli 1970 als Nationale Groetdag uitgeroepen en aangekondigd dat dienstplichtigen op deze dag iedereen en alles op militaire wijze zouden groeten, en zo geschiedde. Dienstplichtigen groetten burgers, dieren, planten, gebouwen en voertuigen. De VVDM dreigde haar groetactie elk jaar te herhalen, totdat het ministerie van Defensie de militaire groetplicht in zijn geheel zou hebben afgeschaft.¹⁸⁸ Ook PvdA-Kamerlid Wioldraayer toonde belangstelling voor de zaak-Van der Horst. Hij was van mening dat de groetplicht niet essentieel was voor de taakuitoefening van de krijgsmacht en vroeg Den Toom waarom het Hoog Militair Gerechtshof Van der Horst zo'n hoge straf had opgelegd. Den Toom antwoordde hem dat Van der Horst met zijn lange haren 'de functie en het doel van de in de krijgsmacht onontbeerlijke krijgstucht' had ondermijnd. Hij sprak in navolging van de advocaat-fiscaal over 'de noodzaak de handhaving van de krijgstucht en de militaire discipline door de militaire justitie te doen steunen'. Een goede discipline was namelijk van essentieel belang 'voor een goede taakvervulling van de krijgsmacht'. Den Toom benadrukte bovendien dat Van der Horst om principiële redenen meerdere dienstbevelen had geweigerd en dat dit in feite ook als een vorm van dienstweigering kon worden opgevat.¹⁸⁹ Anders dan Wioldraayer nam Den Toom de weigering van Van der Horst hoog op.

Den Toom sprak op 23 juli 1970 ook met de leden van de ministerraad over de groetweigering van Van der Horst als potentieel gevaar voor de krijgstucht en de militaire discipline. Staatssecretaris van Justitie K. Wiersma (VVD) vond het onjuist dat de weigering van Van der Horst om dienstbevelen op te volgen tot een rechtszaak had geleid. Volgens hem had de kwestie krijgstuchtelijk kunnen worden afgedaan.¹⁹⁰ Wiersma gaf hiermee eigenlijk aan dat de krijgsmacht dit conflict zelf had moeten oplossen, omdat het volgens hem niet belangrijk genoeg was om voor het Hoog Militair Gerechtshof uit te vechten. Hij beschouwde de groetweigering van Van der Horst en de protesten tegen de groetplicht als een manier waarop de dienstplichtigen de krijgsmacht probeerden te vermaatschappelijken en zag hierin geen militair gevaar. Hij stelde dan ook voor Van der Horst gratie te verlenen. Wanneer zijn voorwaardelijke gevangenisstraf met zes weken werd verminderd, zou hij meteen kunnen worden vrijgelaten.¹⁹¹

Den Toom antwoordde Wiersma dat het terecht was de zaak-Van der Horst als strafzaak te behandelen. Er kwamen steeds meer kritische dienstplichtigen en de rechtszaak waar-

schuwde hen ervoor niet in de voetsporen van Van der Horst te treden. Voor een gratieverlening kwam Van der Horst niet in aanmerking. Hij moest worden bestraft voor zijn principiële weigering om dienstvoorschriften op te volgen. Zijn gevangenisstraf vormde tevens een steuntje in de rug voor de commandanten die dagelijks met ongehoorzame dienstplichtigen werden geconfronteerd. Een gratieverlening was bovendien slecht voor de geloofwaardigheid van het Hoog Militair Gerechtshof, omdat de bevolking het hof in dat geval van gelegenheidsrechtspraak zou kunnen betichten. De dienstplichtigen zouden onterecht kunnen denken dat het niet opvolgen van een dienstbevel hun dienstdtijd aanmerkelijk zou verkorten, wanneer de tijd in de gevangenis van hun dienstdtijd werd afgetrokken en ze na gratieverlening uit de militaire dienst werden ontslagen.¹⁹²

De ministerraad besloot ondanks het weerwoord van Den Toom dat de gevangenisstraf voor Van der Horst te hoog was. Van een gratieverlening werd echter afgezien vanwege de door Den Toom genoemde nadelen die hieraan waren verbonden.¹⁹³ Van der Horst moest zijn gevangenisstraf volledig uitzitten. Hoewel het hem persoonlijk niet hielp, hadden zijn weigering om te groeten en zijn rechtszaak meerdere veranderingen teweeg gebracht in de relatie tussen het ministerie van Defensie en de dienstplichtigen. Zijn zaak was van de krijgstuchtelijke in de strafrechtelijke sfeer getrokken. Het Hoog Militair Gerechtshof en Den Toom gedoogden het protest van Van der Horst niet maar probeerden dit door repressie tegen te gaan. Ze bliezen de kwestie bovendien op door te spreken over principiële dienstweigering, de ondermijning van de krijgstucht en de aantasting van de militaire discipline. Van der Horst en de VVDM pleitten voor veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht, maar Den Toom en het Hoog Militair Gerechtshof geloofden dat niet-groetende militairen het bestaansrecht van de krijgsmacht aantastten. De felle reactie van het Hoog Militair Gerechtshof en Den Toom leidde tot ongekend grote belangstelling van de dienstplichtigen, verschillende kranten, de ministerraad en Wieldraayer voor de zaak-Van der Horst. Bovendien vond er een verwijdering plaats tussen Den Toom enerzijds en de leden van de ministerraad en Wieldraayer anderzijds. Zij waren het met elkaar oneens of de protesten van dienstplichtigen de legitimiteit van de krijgsmacht ondermijnden.

De lange haren van Rinus Wehrmann

H. van der Horst kreeg al snel een navolger in dienstplichtige R. Wehrmann. Hoewel zijn achternaam het niet zou doen vermoeden bekritiseerde hij in het voorjaar van 1971 ook een militaire norm, namelijk de verplichte korte haardracht voor militairen. Wehrmann weigerde op 15 maart 1971 zijn lange haar af te laten knippen. Hij werd gearresteerd en moest de uitspraak van de krijgsraad in zijn cel afwachten. Die veroordeelde hem op 26 mei 1971 voor het weigeren van een dienstbevel tot een gevangenisstraf van 21 maanden, met aftrek van zijn voorarrest. Net als Van der Horst ging Wehrmann tegen deze uitspraak in hoger beroep.¹⁹⁴

Hoewel Wehrmann geen lid was van de VVDM bracht ook zijn veroordeling negatieve reacties teweeg. Wieldraayer vroeg Den Toom in de Tweede Kamer nogmaals of het gezien

het streven naar vermaatschappelijking niet wenselijk was militairen in hun haardrachtkeuze vrij te laten. Naar zijn mening was de actie van Wehrmann namelijk een nieuwe poging van de dienstplichtigen om de krijgsmacht verder te vermaatschappelijken. Den Toom, die Wieldraayers standpunt inmiddels kende en hem al een keer op zijn vermeende ongelijk had gewezen, wilde diens vraag voorlopig niet beantwoorden.¹⁹⁵ De VVDM organiseerde op 11 juni 1971 een demonstratie op de Juliana van Stolbergkazerne om tegen de veroordeling van Wehrmann te protesteren. Het was voor het eerst dat de vereniging op militair terrein demonstreerde. Een dag later volgde een demonstratie in Den Haag.¹⁹⁶ De dienstplichtigen reageerden hun frustratie ook op Den Toom af. Ze stuurden hem dreigbrieven en deponeerden plukken haar in de brievenbus van zijn huis. Een paar dienstplichtigen voorzien van langharige pruiken bood hem een petitie aan waarin ze pleitten voor een vrije haardrachtkeuze.¹⁹⁷

De VVDM reageerde zo fel op de veroordeling van Wehrmann omdat het vrijgeven van de militaire haardracht voor de vereniging al een aandachtspunt was geweest sinds andere landen hiertoe waren overgegaan. In de Verenigde Staten hadden militairen al sinds 1970 de vrijheid om hun eigen kapsel te kiezen, indien hun haar boven de kraag, de ogen en de oren viel.¹⁹⁸ De West-Duitse minister van Defensie H.H.W. Schmidt trok op 9 februari 1971 de beperkingen ten aanzien van de militaire haardracht in en zijn Zweedse en Deense collega's hadden zijn voorbeeld gevolgd.¹⁹⁹ In de preambule van de West-Duitse regeling stond vermeld: 'Die Bundeswehr kann in Ihrem Erscheinungsbild die Entwicklung des allgemeinen Geschmacks nicht unberücksichtigt lassen'.²⁰⁰

Dat Schmidt zich door esthetische argumenten liet leiden had te maken met de geschiedenis van de West-Duitse krijgsmacht na de Tweede Wereldoorlog. Om te laten zien dat de naoorlogse krijgsmacht geen overeenkomsten vertoonde met de *Reichswehr* tijdens de Republiek van Weimar en de *Wehrmacht* in Nazi-Duitsland, was door W. Graf von Baudissin in 1950 het concept van de '*Innere Führung*' ontwikkeld. Von Baudissin werkte in het zogenaamde Amt Blank, dat tussen 1950 en 1955 als voorloper van het West-Duitse ministerie van Defensie fungeerde. Het concept *Innere Führung* stelde voorop dat de krijgsmacht in de Bondsrepubliek een democratische structuur moest aannemen, die contrasteerde met haar totalitaire opbouw in het verleden. De kern van de *Innere Führung* vormde de '*Staatsbürger in Uniform*'. Militairen waren volgens Von Baudissin staatsburgers die de democratische waarden en vrijheid hoog in het vaandel hadden staan en daarnaast ook volwaardige militairen waren.²⁰¹ De krijgsmacht moest zich niet afsluiten van de ontwikkelingen in de samenleving, zoals die zich in de jaren zestig en zeventig bijvoorbeeld voltrokken op het gebied van esthetiek en haardracht.

Terug naar Nederland, waar het ministerie van Defensie zich net als de VVDM ook al langer met de haardrachtkeuze bezighield. Het Comité Verenigde Chefs van Staven had begin 1970 een commissie ingesteld die zich op de haardrachtkeuze toelegde, omdat de krijgsmachtdelen het principe van kort haar allen op een verschillende manier interpreteerden. De Koninklijke Marine was erg streng en tolereerde zelfs geen bakkebaarden. De Koninklijke Landmacht was minder streng en hield door de aanwezigheid van het grootste contingent

dienstplichtigen tot op zekere hoogte rekening met hun wensen ten aanzien van de heersende haarmode. Het lukte de commissie vanwege deze verschillen niet om overeenstemming te bereiken over de eisen waaraan de militaire haardracht moest voldoen.²⁰² De landmacht had daarom in juli 1970 zelf een voorschrift opgesteld met betrekking tot de haardracht. Militairen mochten hun haar voortaan langer dragen, maar wel op een zodanige manier dat het niet voor hun ogen, over hun oren of over de boord of kraag van hun uniform viel. Zij mochten tevens hun snorren en baarden laten staan, indien ze hun gas- en zuurstofmaskers nog steeds onbellemd konden dragen.²⁰³

Een klein jaar later, begin juni 1971, kwam het thema 'haardracht' als gevolg van de kwestie-Wehrmann op de agenda van de Legerraad te staan. Hoewel de voorschriften al bijna een jaar eerder waren verruimd vond staatssecretaris Haex het nog altijd lastig binnen de landmacht aan de regels met betrekking tot de haardracht vast te houden:

'Het vasthouden aan een standpunt dat indruist tegen een maatschappelijke ontwikkeling waaraan het bedrijfsleven zich heeft aangepast, en welk standpunt bovendien in buitenlandse strijdmachten werd verlaten, is een moeilijke zaak. Te moeilijker omdat duidelijke motieven voor dat standpunt schaars zijn en bovendien niet algemeen aanspreken. De Koninklijke Landmacht is daarbij het kind van de rekening, omdat zij in afwijking van de andere krijgsmachtdelen noodgedwongen voor het overgrote deel uit dienstplichtigen bestaat'.²⁰⁴

Terwijl de Legerraad over de haardracht kwestie vergaderde, mengden drie Tweede Kamerleden van de KVP, te weten J.A. Mommersteeg, C.F. Kleisterlee en J. van Elsen, zich in de discussie over de lange haren. Ze stuurden Den Toom op 3 juni een telegram waarin ze hem 'met de grootste klem' verzochten het al of niet dragen van lang haar 'evenals zulks geschiedt in de burgermaatschappij over te laten aan de vrije keuze van elke militair'.²⁰⁵ *De Volkskrant* stemde met de inhoud van dit telegram in. De juridisch medewerker, D.W.F. Verkade, schreef bovendien een kritisch artikel over de militaire rechtspraak. Deze rechtspraak was volgens hem 'onbevredigend' omdat ze te weinig tred hield met de moderne tijd.²⁰⁶

Nadat de KVP en *De Volkskrant* zich over de haardracht kwestie hadden geuit, vergaderde de ministerraad hier op 11 juni over. Minister-president en oud-minister van Defensie De Jong betoonde zich een tegenstander van het afschaffen van de verplichte korte haardracht. Hij benadrukte dat de krijgsmacht een morele verantwoordelijkheid droeg ten opzichte van dienstplichtigen die minderjarig waren en soms gevaarlijke taken kregen opgelegd. Den Toom stelde dat het uit het oogpunt van hygiëne en bedrijfsveiligheid onverantwoord was militairen toe te staan hun haar lang te dragen. Bij een bezoek aan Zweden had hij gezien hoe een langharige militair 'praktisch gescalpeerd' werd.²⁰⁷ De overgrote meerderheid binnen de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer was het op 15 juni met Den Toom eens dat lange haren de bedrijfsveiligheid niet in gevaar mochten brengen. Onder voorwaarde dat deze bedrijfsveiligheid gewaarborgd bleef, pleitte ze er desondanks voor de haardracht vrij te geven.²⁰⁸

De haardrachtskwestie had tot grote verdeeldheid geleid tussen het ministerie van Defensie, drie Tweede Kamerleden van de KVP en de Vaste Commissie voor Defensie. Ondanks zijn eerdere bezwaren liet Den Toom de bevelhebbers van de krijgsmachtdelen op 16 juni geheel onverwacht, en slechts een dag na de vergadering met de vaste commissie, weten de beperkende regels met betrekking tot de haardracht af te schaffen. Hij schreef:

'Na het gister gehouden beraad met de Vaste Commissie voor Defensie over de problematiek van de haardracht in militaire dienst, stel ik er prijs op u te berichten dat ik heden een gesprek heb gehad met de bevelhebbers van de drie krijgsmachtdelen, waarin ik mededeling heb gedaan van mijn principebesluit de haardrachtkeuze voor militairen vrij te laten, voor zover deze in overeenstemming zal zijn met eisen welke de bedrijfsveiligheid stelt. Deze bedrijfsveiligheidseisen zullen als basis dienen voor de - op zo kort mogelijke termijn vast te stellen - regeling hieromtrent'.²⁰⁹

Deze plotselinge wending verraste iedereen in de politiek, binnen de krijgsmacht en in de samenleving. Ook de Duitse ambassade kreeg hoogte van de beslissing van Den Toom en verbaasde zich hierover. De militaire attaché stelde:

'Bei aller Anerkennung der noblen Weise wie Minister den Toom in Winkelriedart die Anwürfe, die aus allen Ecken des politischen Spektrums kommen, auf sich genommen hat, darf nicht übersehen werden, daß die untere Truppenführung unsicher geworden ist. Drei Kehrtwendungen innerhalb von wenigen Tagen in einer Frage, die Zusammenleben und Disziplin in den militärischen Einheiten zur Zeit wesentlich beeinflußt, haben weder die Kompaniechefs, noch weniger die täglich mit den Wehrpflichtigen konfrontierten Unteroffiziere verstanden. Nun scheinen sie etwas unvorbereitet der neuen, der "langhaarigen" Zeit gegenüberzustehen'.²¹⁰

Het is inderdaad aannemelijk dat de generaals binnen de krijgsmacht - anders dan de Vaste Commissie voor Defensie en de dienstplichtigen - onwennig reageerden op de beslissing van Den Toom. Het is echter moeilijk eventuele kritiek te traceren. In de officiële, gezagsgetrouwe militaire tijdschriften *Ons Leger*, de *Legerkoerier* en de *Militaire Spectator* verschenen geen artikelen waarin militairen hun ongenoegen uitten. De Nederlandse secretaris-generaal van de NAVO en oud-minister van Buitenlandse Zaken, J.A.M.H. Luns, uitte wel, zij het enigszins verkapt, kritiek op de lange haren van militairen. Tijdens een vlootbezoek van de Sovjet-Unie aan Nederland in november 1971 viel hem op dat de Sovjet-Russische militairen zo kort waren geknipt 'dat er geen haartje onder hun baret uitkwam'.²¹¹ Hij had hier duidelijk bewondering voor.

Het is gissen waarom Den Toom er plotseling toe overging de militaire haardracht vrij te geven. Het lijkt erop dat de vaste commissie en de VVDM hem onder druk hebben gezet. Pressie voelde hij ook vanuit het buitenland, waar zijn collega's de beperkingen op de militaire

haardracht reeds hadden opgeheven. Het hielp Den Toom dat hij zich nooit tot principieel tegenstander van het vrijgeven van de militaire haardracht had verklaard. Hij had slechts voor de veiligheid van langharige militairen gevreesd. Dat wordt bevestigd door een later interview, waarin hij stelde dat de lange haren voor hem het symbool bij uitstek van de jaren zestig waren. Hij had er principieel niets op tegen gehad de dienstplichtigen het dragen van een zogenaamd 'Beatle-kapsel' toe te staan.²¹² Den Toom accepteerde de strijd voor lange haren als een onderdeel van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Hij geloofde niet dat langharige militairen de krijgstucht ondermijnden. Dit is opmerkelijk, aangezien hij het weigeren van de militaire groet wel beschouwde als een vorm van krijgstuchtondermijning en geloofde dat de militaire discipline hierdoor verzwakte. Den Toom was duidelijk zoekende. Wanneer diende een actie de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en wanneer tastte deze haar bestaansrecht aan? Het antwoord op deze vraag bepaalde de mate waarin hij de acties gedoogde dan wel tegenwerkte.

De strijd om de militaire haardracht werd door het Hoog Militair Gerechtshof afgesloten. Voor dit hof was het een uitgemaakte zaak dat Wehrmann geen 21 maanden gevangenisstraf tegemoet zou zien, nu de militaire haardracht was vrijgegeven. Het veroordeelde hem op 23 juni 1971 tot slechts een week gevangenisstraf vanwege het weigeren van een dienstbevel. Deze straf viel weg tegen de drie maanden die Wehrmann al in voorarrest had gezeten en hij werd nog diezelfde dag op vrije voeten gesteld. Met Wehrmann verdween in de zomer van 1971 ook Den Toom van het toneel. Het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel I (6 juli 1971-9 augustus 1972) kwam aan de macht, dat een coalitie vormde tussen de KVP, de ARP, de VVD, de CHU en de Democratisch-Socialisten 1970 (DS '70). H.J. de Koster (VVD) volgde Den Toom op als minister van Defensie. Hij stelde op 8 juli de 'Regeling Haardrachtkwes-tie' op, waar Den Toom niet meer aan was toegekomen. Dienstplichtigen mochten voortaan zelf hun kapsel kiezen, maar moesten daarbij rekening houden met de hygiëne, de bedrijfsveiligheid en de operationele eisen. Lange haren waren toegestaan, maar moesten in een haarnetje worden gestopt.²¹³ Hiermee verdween het thema militaire haardracht, voorlopig althans, weer van de agenda van het ministerie van Defensie en de VVDM.

'Het schieten met een kanon op een mug'

Hoewel de VVDM met het versoepelen van de regels rondom de militaire haardracht een succes had behaald, onderbraken de dienstplichtigen hun strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht geen moment. In plaats daarvan concentreerden ze zich opnieuw op het afschaffen van de militaire groetplicht. Een jaar na de eerste Nationale Groetdag organiseerde de VVDM op 1 juli 1971 de tweede Nationale Groetdag. Opnieuw groetten de dienstplichtigen iedereen en alles en brachten zelfs per kaart hun groet over aan het ministerie van Defensie. Op 13 juli besloot een groep dienstplichtigen in Havelte demonstratief naar het kantoor van hun kazernecommandant te marcheren. Eenmaal daar aangekomen weigerden ze hem de militaire groet te brengen.²¹⁴

Het ministerie van Defensie kon steeds minder waardering opbrengen voor de acties van de VVDM. Volgens Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Rijn moesten vooral de betogingen op kazerneterreinen 'zeer ernstig worden genomen'. Deze hielden volgens hem namelijk niet slechts verband met de ondermijning van de krijgstucht. Ze ondermijnden ook de krijgsmacht als geheel. De bevelhebber schreef:

'Hoewel bedoelde betogingen niet tot ernstige consequenties voor de Koninklijke Landmacht of voor betrokkenen hebben geleid, moet het feit dat zij hebben kunnen plaatsvinden zeer ernstig worden genomen. Dergelijke betogingen - met welk woord ik iedere vorm van demonstratie aanduid - zijn niet alleen strijdig met de krijgstucht maar ook onverenigbaar met het wezen van de krijgsmacht; zij zijn dus onder alle omstandigheden volstrekt ontoelaatbaar. Daarenboven kan een dergelijke actie plotseling uitgroeien tot massaal verzet, stakingen of gewelddadig optreden met alle gevolgen van dien, zowel voor aanstokers als meelopers. Het is dan ook van het grootste belang, dat alles in het werk wordt gesteld om dergelijke betogingen te voorkomen'.²¹⁵

Van Rijn was bang dat onschuldig lijkende protestacties zouden ontaarden in massale betogingen of stakingen en die zouden de inzetbaarheid van de krijgsmacht kunnen aantasten. Een ludieke actie van dienstplichtigen voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht beschouwde ook hij als een gevaar voor het bestaansrecht van de krijgsmacht.

De bevelhebber haalde zijn uit 1969 daterende 'Beschouwing met betrekking tot propaganda- of verzetsacties door militairen of waarbij militairen direct zijn betrokken' uit de kast. Hij had hierin namelijk reeds opgeschreven hoe commandanten met grootschalige betogingen op kazerneterrein moesten omgaan en die richtlijnen kwamen nu goed van pas. Van Rijn wilde deze richtlijnen opnieuw naar de commandanten sturen. Het was namelijk noodzakelijk dat zij de dienstplichtigen beter zouden informeren over het 'krijgstuchtelijk ontoelaatbare van deze vorm van actie en van de zeer ernstige strafbare feiten, die vrijwel onvermijdelijk voortvloeien uit het organiseren van, het aanzetten tot en zelfs het uitsluitend deelnemen aan dergelijke betogingen'. De commandanten konden de lessen krijgstucht gebruiken om de dienstplichtigen over de consequenties van demonstraties te informeren. Daarnaast moesten de commandanten steeds vroegtijdig op de hoogte zijn van geplande demonstraties binnen hun kazerne. In de huidige 'tijd van spanning' vroeg Van Rijn hun de 'aandacht voor dergelijke activiteiten' te intensiveren. Het bewakingspersoneel moest goed worden geïnstrueerd en eventueel door extra beroepskader worden bijgestaan. Indien de commandant daadwerkelijk hoogte kreeg van een op handen zijnde demonstratie, diende hij zijn ondergeschikten en de Koninklijke Marechaussee in te lichten. Na arrestatie konden de daders krijgstuchtelijk of strafrechtelijk worden bestraft voor krijgstuchtondermijning, opruiing of samenspanning tot ongehoorzaamheid of muiterij.²¹⁶

Deze richtlijnen lekten uit toen brigadegeneraal P.P. van Elsen ze op 25 augustus 1971 in opdracht van Van Rijn naar de kazernecommandanten stuurde. Het duurde niet lang voordat

Vrij Nederland en *Twintig* de richtlijnen onder ogen kregen en publiceerden.²¹⁷ Wieldraayer sprak De Koster op de inhoud van de richtlijnen aan. Hij vroeg hem ze ter lezing aan de Tweede Kamer aan te bieden, zodat de leden hierover een oordeel konden vellen. De Koster stemde hier mee in. Wieldraayer vroeg de minister bovendien of hij met deze richtlijnen wilde zeggen dat de VVDM geen acties mocht voeren die gericht waren op een grotere democratisering van de krijgsmacht of een verbetering van de leef- en werkomstandigheden van dienstplichtigen. De Koster ontkende dit en stelde dat het afwijzen van krijgstuichtondermijnende of strafrechtelijke acties geenszins het op wettige wijze ijveren voor een grotere democratisering of een verbetering van de leef- en werkomstandigheden in de weg stond. De VVDM was het daar niet mee eens. De vereniging las in de uitgelekte richtlijnen dat 'haar leden en/of stromannen' als veiligheidsrisico werden omschreven.²¹⁸ Ze vond de richtlijnen overdreven en stond niet achter de repressieve aanpak van het ministerie van Defensie. De dienstplichtigen vergeleken deze aanpak met 'het schieten met een kanon op een mug'.²¹⁹

De VVDM ergerde zich aan de reactie van het ministerie van Defensie, maar omgekeerd stelde De Koster vast dat de vereniging in haar nadeel aan het veranderen was.²²⁰ Volgens hem was de samenwerking van sommige afdelingen van de VVDM met de BvD daar de belangrijkste oorzaak van. Hierdoor was een grotere scheiding ontstaan tussen radicale en meer gematigde dienstplichtigen.²²¹ Er werd al langer gespeculeerd dat de grotere invloed van de BvD nadelig op de VVDM uitwerkte. *De Telegraaf* publiceerde reeds in 1970 een artikel, getiteld 'Extreem links vormt cellen in ons leger. Doel: omverwerping van democratische maatschappij'. Volgens de krant trachtte de BvD binnen het leger invloed te verwerven en wilde het dienstplichtigen ertoe aanzetten het gezag en het defensieapparaat te ondermijnen. *De Telegraaf* geloofde dat het ultieme doel van de BvD het omverwerpen van de democratie was.²²²

Van Rijn stuurde De Koster in september 1971 een brief waarin hij hem vroeg de VVDM duidelijk te maken dat ze te sterk radicaliseerde en haar faciliteiten op het spel zette.²²³ De VVDM was zich er zelf echter reeds van bewust dat de kloof tussen de dienstplichtigen en het ministerie van Defensie door haar huidige koers groter zou worden. Het hoofdbestuur besloot daarom tijdens de Algemene Ledenvergadering op 15 september een afkoelingsperiode van drie maanden in te stellen. In deze drie maanden zou de VVDM geen acties voeren, maar zich op de ontwikkeling van de VVDM als belangenvereniging concentreren. De VVDM bepaalde voor zichzelf dat ze haar faciliteiten niet wilde opgeven en koos ervoor met het ministerie van Defensie en niet met de BvD samen te werken. Aan de bestandsperiode zou in december 1971 een einde komen wanneer de Tweede Kamer over de defensiebegroting zou vergaderen.²²⁴

Wim Schul en Hans Dona

De nieuwe aanpak van het ministerie van Defensie, waarin het de protesten van de dienstplichtigen soms gedoogde en soms tegenwerkte, leek het geen windeieren te leggen. De vereniging had immers een afkoelingsperiode aangekondigd. Vier dienstplichtigen uit Ermelo, W. Schul,

H. Dona, J. IJlstra en G. Ostermeijer, besloten deze afkoelingsperiode echter eind september op eigen houtje te doorbreken. Ze waren lid van de VVDM-afdeling op de Generaal Spoorkazerne en vormden tevens de redactie van het VVDM-afdelingsblad *Alarm*. In het achtste nummer daarvan schreven ze een artikel waarin ze het beleid van de Ermelose generaal Smits bekritiseerden. Volgens de vier VVDM-leden was hij verantwoordelijk voor overplaatsingen van 'lastige' dienstplichtigen naar andere kazernes. Brigade-generaal E. O'Herne, die commandant was van de kazerne in Ermelo, reageerde fel op het artikel. Hij vergeleek *Alarm* met 'normvervagende' periodieken zoals *Vrij Nederland* en *Het Vrije Volk* en het nationaal-socialistische tijdschrift *Der Stürmer*. O'Herne veroordeelde Schul en Dona tot drie en vier maanden militaire tuchtklasse in Nieuwersluis. IJlstra en Ostermeijer kregen vijf respectievelijk drie dagen verzwaard arrest opgelegd.²²⁵ De Koster verbood de verspreiding van het achtste nummer van *Alarm*.²²⁶

De VVDM wilde haar bestandsperiode niet beëindigen vanwege de kwestie rondom Dona en Schul. Het was dan ook de BvD die de onverwachte actie van Schul en Dona aangreep om een comité op te richten dat tegen de veroordeling van Schul en Dona moest protesteren. Tot dit comité traden echter ook leden toe van de VVDM en het Algemeen Nederlands Jeugdverbond (ANJV), de politieke jongerenorganisatie van de CPN. Het comité stelde vier eisen: vrijspraak voor Dona en Schul, afschaffing van het Depot voor Discipline in Nieuwersluis, afschaffing van de censuur op tijdschriften van dienstplichtigen en afschaffing van de strafbevoegdheid van commandanten.²²⁷ Alle vier de eisen hadden ten doel veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen. Om deze eisen kracht bij te zetten belegde het comité op 8 november een protestbijeenkomst in Amersfoort. Tijdens deze bijeenkomst ging ook het hoofdbestuur van de VVDM overstag en schaarde zich achter de vier eisen. Voorzitter J. Reijntjes dreigde het Informeel Overleg met het ministerie van Defensie te beëindigen als het Hoog Militair Gerechtshof Dona en Schul niet zou vrijspreken.²²⁸ Minister De Koster wees Reijntjes in een telegram terecht. Hij stelde dat diens uitlating niet alleen blijk gaf 'van een onjuiste opvatting van de grondslag en de betekenis van het overleg, maar ook van een onjuist inzicht in de betekenis van een onafhankelijke rechterlijke macht'.²²⁹

Het Hoog Militair Gerechtshof veroordeelde Schul en Dona op 18 november tot drie maanden tuchtklasse Nieuwersluis. De straffen van IJlstra en Ostermeijer bleven ongewijzigd.²³⁰ De relatie tussen de VVDM en het ministerie van Defensie verslechterde vanaf dat moment snel. Hoewel de VVDM het Informeel Overleg niet beëindigde nu Schul en Dona waren veroordeeld, dreigde Reijntjes wel met nieuwe acties. De Koster beloofde de VVDM dat de Vaste Commissie voor Defensie het militaire straf- en tuchtrecht snel zou behandelen. Schul en Dona hoefden de tijd die ze in Nieuwersluis doorbrachten niet na te dienen, hoewel dat eigenlijk de regel was.²³¹ Door concessies te doen hoopte De Koster de VVDM tot bedaren te kunnen brengen en te voorkomen dat de vereniging uit het Informeel Overleg zou stappen. Als dat zou gebeuren kon het ministerie van Defensie de opstandige dienstplichtigen immers minder goed controleren.

De Koster schreef op 19 november bovendien een brief aan de bevelhebbers van de drie krijgsmachtdelen en de commandant van de Koninklijke Marechaussee, waarin hij commandanten verbood krijgstuuchtelijke straffen op te leggen in zaken aangaande de vrijheid van meningsuiting. Zij moesten dit aan de krijgsraad overlaten.²³² Hoewel De Koster door zijn brief de indruk wekte dat hij zich persoonlijk van de handelwijze van O'Herne distantieerde, was dit waarschijnlijk niet het geval. De Koster willigde slechts een van de vier eisen in die het comité rondom Schul en Dona had gesteld. De minister wilde bovendien voorkomen dat niet het ministerie van Defensie of de krijgsraad, maar willekeurige commandanten bepaalden in hoeverre de VVDM werd gedoogd of tegengewerkt. Zeker nu de relatie tussen het ministerie van Defensie en de vereniging zo gespannen was en De Koster voor tolerantie pleitte om escalatie te voorkomen, kon hij zich niet veroorloven dat commandanten de dienstplichtigen streng zouden aanpakken. Zijn brief aan de bevelhebbers moest dit voorkomen.

Het ministerie van Defensie besprak aan het einde van 1971 ook een tweede eis van het comité rondom Dona en Schul, namelijk de afschaffing van de censuur op militaire tijdschriften. Het hoofd van de Afdeling Wetgeving en Publiekrecht, M.J.P.D. baron van Harinxma thoe Slooten, bekritiseerde het al op 21 december 1967 ingestelde Lectorverspreidingsverbod dat de krijgsmacht moest beschermen tegen ongewenste uitlatingen van militairen. Hij twijfelde aan de juridische grondslag van dit verbod, dat geen wet maar een beschikking was. Artikel zeven van de grondwet bood namelijk slechts de mogelijkheid de vrijheid van meningsuiting door middel van een wet te beperken. Indien het ministerie van Defensie het Lectorverspreidingsverbod verder zou toepassen vreesde Van Harinxma thoe Slooten dat het ministerie van Defensie van ongrondwettigheid kon worden beticht. Hij was bovendien van mening dat het verbod ineffectief was en een slecht functionerend instrument 'voor de beteugeling van schriftelijke meningsuitingen, die de belangen van de krijgsmacht schaden'.²³³

De Defensieraad vergaderde op 24 november over het Lectorverspreidingsverbod. De Secretaris-Generaal van Defensie, G.H.J.M. Peijnenburg, stemde met Van Harinxma thoe Slooten in dat het verbod ineffectief was. Hij stelde dat het verbod de verspreiding van krijgstuuchtondermijnende geschriften niet voorkwam, maar hier juist publiciteit voor genereerde. De Defensieraad concludeerde dat er drie opties waren: het handhaven, het formeel intrekken of het 'laten sluimeren' van het Lectorverspreidingsverbod. Staatssecretaris Haex besloot in samenspraak met de Defensieraad tot de afschaffing ervan over te gaan. In de toekomst moesten krijgstuuchtondermijnende publicaties door waakzaamheid worden onderschept. De aanpak hiervan moest minder repressief zijn en de krijgsraad moest niet te snel worden ingeschakeld.²³⁴ De Defensieraad had een tweede eis van het comité voor Schul en Dona ingewilligd.

De VVDM kreeg op 22 november 1971 een nieuw hoofdbestuur en kwam onder voorzitterschap te staan van J. van Bergen. Het nieuwe bestuur besloot vanwege de inwilliging van twee van zijn vier eisen niet uit het Informeel Overleg met Defensie te stappen.²³⁵ De strijd rondom Schul en Dona werd nu in de politiek voortgezet. Tweede Kamerlid voor de PPR B. de Gaay Fortman maakte op 2 december gebruik van zijn interpellatierecht en pleitte voor de vrijlating van Schul en Dona. Nu De Koster in zijn brief van 19 november had besloten dat

commandanten geen krijgstuchtelijke straffen meer mochten opleggen, moest de straf van Schul en Dona nietig worden verklaard. Brigade-generaal O'Herne had hen deze straf immers opgelegd. Gebeurde dat niet, dan zou De Gaay Fortman deze juridische inconsequentie aan het Europees Hof voor de Rechten van de Mens voorleggen.²³⁶

Hij stelde bovendien de vrijheid van meningsuiting in bredere zin aan de orde. Volgens hem moest dit belangrijke recht ook voor militairen gelden. De Koster antwoordde De Gaay Fortman dat de vrijheid van meningsuiting inderdaad een belangrijk goed was, maar dat het recht hierop begrensd werd door de belangen van anderen. In het geval van de krijgsmacht waren dat de veiligheid van het land en het doelmatig functioneren van het militaire apparaat.²³⁷ In het midden van de jaren zestig had het ministerie van Defensie de dienstplichtigen nog wel enige ruimte gegeven in hun streven naar individuele vrijheid en de vergroting van hun democratische rechten. Het zag de protesten van de dienstplichtigen als middel om veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen. Nu het ministerie van Defensie deze protesten echter steeds meer als een aantasting voor het bestaansrecht van de krijgsmacht beschouwde, wees De Koster erop dat de mate van individuele vrijheid van dienstplichtigen werd ingeperkt door de eisen die de collectieve militaire veiligheid aan de dienstplichtigen stelden. Hij was niet bereid militairen vrijheid van meningsuiting te geven, omdat zij door hun kritische uitslatingen de inzetbaarheid van de krijgsmacht konden ondermijnen.

De VVDM besloot weer in actie te komen, nu De Gaay Fortman de vereniging te hulp was geschoten. Haar twee laatste eisen, namelijk de afschaffing van het Depot voor Discipline in Nieuwersluis en de vrijlating van Dona en Schul, waren immers nog altijd niet ingewilligd. Om deze eisen kracht bij te zetten organiseerde de VVDM op 18 december de 'Mars op Nieuwersluis'. Hierin liepen leden van de VVDM en Tweede Kamerleden van de progressieve partijen mee, zoals De Gaay Fortman, Wieldraaijer, A.G. van der Spek (PSP) en W. Kremer (CPN). Ook W. Kok, bestuurslid van de NVV, was van de partij. Het totaal aantal demonstranten liep tegen de duizend. Aansluitend aan de demonstratie stuurden VVDM-leden kaarten met de tekst 'Wie niet horen wil'. Naast deze tekst was een bom afgebeeld, die op figuurlijke wijze naar de legerleiding moest worden gegooid indien het Depot voor Discipline niet zou worden afgeschaft.²³⁸ De ministerraad had al op 10 december opdracht gegeven niet tegen de demonstranten op te treden, omdat op die manier een grote rel kon ontstaan.²³⁹ De Koster kwam de denkbeeldige bommengoeders en progressieve politici in januari 1972 tegemoet door de tuchtklasse in Nieuwersluis af te schaffen.²⁴⁰ Dona en Schul waren niet vrijgelaten, maar de minister had de overige drie eisen van de VVDM wel ingewilligd.

Met haar ludieke acties tegen de groetplicht en de haardracht en voor de vrijheid van meningsuiting had de VVDM gedurende 1970 en 1971 naar een grotere vermaatschappelijking van de krijgsmacht gestreefd. Het ministerie van Defensie wist niet goed hoe het deze acties moest interpreteren. Het vroeg zich af of ze het bestaansrecht van de krijgsmacht aantastten en over hoeveel persoonlijke vrijheid van handelen en spreken dienstplichtigen mochten beschikken alvorens de collectieve militaire veiligheid door hun vrijheidsstreven gevaar liep. De acties voor

de vrije militaire haardracht pasten volgens minister Den Toom in het streven naar een vermaatschappelijkte krijgsmacht en hij besloot deze haardracht vrij te laten. Soortgelijke acties voor de afschaffing van de groetplicht en de vrijheid van meningsuiting tastten volgens hem en zijn opvolger De Koster echter het bestaansrecht van de krijgsmacht aan en werden streng bestraft. Volgens de meerderheid in de ministerraad en de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer schaadden de dienstplichtigen de legitimiteit van de krijgsmacht op geen enkele wijze. Ze keurden het beleid van het ministerie van Defensie en het Hoog Militair Gerechtshof, waarin de protesten van dienstplichtigen soms werden gedoogd en dan weer werden aangepakt, daarom af.

Sabotage in de krijgsmacht

Parallel aan de protesten van de dienstplichtigen werd de krijgsmacht na het rampjaar 1969 tussen 1970 en 1971 ook met (opruiming tot) sabotage geconfronteerd. Door hun oproep tot en daadwerkelijke ondermijning stelden burgers en dienstplichtigen het bestaansrecht van de krijgsmacht in woord en daad ter discussie. Het ministerie van Defensie reageerde fel op de (opruiming tot) sabotage, omdat het beide zag als een regelrechte aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht. Voor de regering was dit echter allerm minst een uitgemaakte zaak. Beide partijen discussieerden gedurende 1970 en 1971 met elkaar over de juiste interpretatie van en de omgang met het verschijnsel van sabotage.

De oprichting van de Volksuniversiteit voor Sabotage

Net als in 1969 waren het aan het begin van 1970 opnieuw Kater en Van Duijn die de sabotagekwestie op de agenda zetten. Van Duijn poogde zijn uit 1969 daterende sabotagenota in januari 1970 in het Amsterdamse *Gemeentebblad* te publiceren om hier brede bekendheid aan te geven. De Amsterdamse burgemeester I. Samkalden gaf daar echter geen toestemming voor. Zijn bezwaren richtten zich op twee passages waarin Van Duijn dienstplichtigen opriep het leger te ondermijnen en munitiefabriek De Hembrug en oorlogsschepen in de haven van Amsterdam te vernietigen. Van Duijn nam de afwijzing van Samkalden hoog op en schreef hem op 5 januari een brief om hem ertoe te bewegen zijn standpunt te wijzigen. Samkalden bracht een bezoek aan Van Duijn en diens vriendin C. Kuit, maar weigerde ook na dit gesprek de sabotagenota te publiceren. *Het Vrije Volk*, *Het Parool* en *De Groene Amsterdammer* publiceerden de omstreden stukken uit deze nota vervolgens wel.²⁴¹

De publiciteit over de sabotagenota bereikte de BvD, die enthousiast was over de inhoud van dit document. BvD-lid B. Dankbaar belde Van Duijn op om over de uitvoering van de in de nota vermelde ideeën te praten. Van Duijn, Kater en Dankbaar richtten in januari 1970 de 'Volksuniversiteit voor sabotage, pseudo-erotiek en andere vormen van democratisch verzet' op. Deze volksuniversiteit moest het Nederlandse volk, en in het bijzonder de dienstplichtigen, opleiden in de tactieken om geweldloos verzet en obstructie te plegen. Op 22 janua-

ri hielden Van Duijn, Kater en Dankbaar een persconferentie om de samenleving over hun nieuwe instituut te informeren. De eerste bijeenkomst van de volksuniversiteit vond plaats op 24 januari. Hierbij waren tachtig mensen aanwezig.²⁴²

Van Duijn proclameerde vervolgens op 5 februari de oprichting van de Oranjevrijstaat. Dit was een nieuwe maatschappij die de oude, niet meer functionerende samenleving 'als een paddenstoel op een rottende boomstronk zou vervangen'. De Oranjevrijstaat zou uit elf volksdepartementen bestaan, waarvan een het Volksdepartement voor Sabotage van Macht en Geweld was. Dit departement zou het ministerie van Defensie vervangen.²⁴³ De reeds bestaande Volksuniversiteit voor Sabotage, pseudo-erotiek en andere vormen van democratisch verzet ging in de nieuwe organisatie op. De BvD stuurde dit nieuwe volksdepartement aan.²⁴⁴ Het manifest van de Oranjevrijstaat werd op 5 september door de VPRO op de radio uitgezonden.²⁴⁵

De BvD bracht als leider van het volksdepartement drie sabotagepamfletten uit met de namen S1, S2 en S3, waarin de bond zijn achterban oprise het leger in zijn functioneren te belemmeren.²⁴⁶ Het ministerie van Defensie was van deze pamfletten niet gecharmeerd. Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Rijn schreef de minister van Defensie: 'De inhoud van deze geschriften is van dusdanig opruiende, smerige, beledigende en gezagsondermijnende aard, dat geen enkele twijfel mogelijk is ten aanzien van de strafbaarheid van de makers en de verspreiders der pamfletten en de opportuniteit ener strafvervolging'. Van Rijn vroeg de minister aandacht te besteden aan 'het voortschrijdende kwaad der gezagsondermijnende, tegen de krijgsmacht gerichte propaganda' en stelde hem voor de S-pamfletten te verbieden en de makers ervan te vervolgen.²⁴⁷ Ook de Lectuurcommissie was van mening dat deze pamfletten niet mochten worden verspreid.²⁴⁸

Voor de Legerraad waren de antimilitaristische uitingen van Van Duijn en de BvD begin februari een belangrijk vergaderpunt. Voorzitter Haex vroeg in de vergadering aandacht voor de 'ondermijnende activiteiten' binnen de Koninklijke Landmacht. Hij vroeg zich af of het ministerie van Defensie hiertegen volgens een vast plan moest optreden of elke keer achter de feiten moest blijven aanhollen. Hij wilde vaststellen of de ondermijnende activiteiten erop waren gericht de 'homogeniteit van Defensie' te doorbreken. Tot deze activiteiten rekende hij 'alle acties, die afbreuk doen aan de essentiële behoeften van de krijgsmacht: voldoende financiële middelen, bewegingsruimte en een goed moreel'. Van Rijn mengde zich in de discussie en liet weten dat hier zeker sprake van was. Volgens hem was het probleem van de ondermijning van de krijgsmacht 'naast de financiële problemen, voor de eerstkomende periode het belangrijkste punt' van aandacht.²⁴⁹

Niet iedereen nam de sabotageoproep van Van Duin, Kater en de BvD echter zo serieus. Op 5 februari stuurde de Amsterdamse officier van justitie J.F. Hartsuiker de procureur-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam een brief over de zaak-Van Duijn. Volgens hem kon Van Duijn noch zijn opruiing tot ondermijning van het leger serieus worden genomen. Hij wilde slechts zijn omgeving op stang jagen en publiciteit genereren. Hetzelfde gold voor Kater, die volgens Hartsuiker een meeloper en zo mogelijk 'nog wat verwarder en onwezenlijker' was

dan Van Duijn. De rechter-commissaris, die Van Duijn had ondervraagd, hield er hetzelfde standpunt op na. Justitie moest beide heren nauwlettend in de gaten blijven houden, maar pas ingrijpen indien zij 'kabouterland gaan verlaten en in de grote mensen-wereld stappen met hun acties'.²⁵⁰

Hartsuiker informeerde de ministerraad op 13 februari over dit standpunt, maar stuitte op weerstand van minister Den Toom. De minister vond dat de 'slechte invloed op het leger van mensen als Kater en Van Duijn' niet moest worden onderschat en begreep niet waarom het Openbaar Ministerie niet meteen na hun mediaoptreden tot vervolging was overgegaan. Minister van Financiën H.J. Witteveen (VVD) vroeg Den Toom of hij kon bewijzen dat de uitspraken van Kater en Van Duijn negatieve consequenties hadden voor de krijgsmacht. Den Toom moest toegeven dat hij dit niet kon. Bij gebrek aan bewijs besloot de ministerraad er bij het Openbaar Ministerie op aan te dringen Kater en Van Duijn niet te bestraffen.²⁵¹

Het standpunt van de ministerraad ergerde niet alleen Den Toom, maar ook het Comité Verenigde Chefs van Staven. De Chefs van Staven voelden zich in hun functie verantwoordelijk 'voor de veiligheid van hun personeel en het aan hun zorg toevertrouwde materieel' en konden deze veiligheid in het geval van sabotage niet garanderen. Ze besloten Den Toom namens het comité een brief te sturen waarin ze hun verontrusting uitten. Hij moest er volgens hen nogmaals bij de regering op aandringen Van Duijn justitieel te laten vervolgen.²⁵² Het niet vervolgen van Van Duijn gaf de militairen het gevoel dat er tegen opruiing en ondermijning niet werd opgetreden. Bovendien zou de strafrechtelijke vervolging van Van Duijn zijn aanhangers ervan weerhouden aan diens sabotageoproep gevolg te geven en daardoor daadwerkelijke obstructie kunnen voorkomen.²⁵³

Het voorval rond Kater en Van Duijn toonde aan dat het ministerie van Defensie de tegenwerking serieus nam. Den Toom meende dat de opruiing tot sabotage van Kater en Van Duijn de homogeniteit van de krijgsmacht aantastte, maar ook haar geloofwaardigheid als goed functionerend instrument. Hij kon dit echter niet bewijzen en kreeg daardoor de ministerraad niet op zijn hand. Den Toom en de Chefs van Staven moesten accepteren dat het Openbaar Ministerie Kater en Van Duijn als kwajongens wenste te beschouwen wier opruiing geen negatieve uitwerking had op het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Opruiing tot sabotage op kazerneterrein

Nadat de sabotagenota en de sabotagepamfletten de gemoederen tussen januari en maart 1970 had beziggehouden, ging de kwestie rondom de ondermijning van de krijgsmacht in maart een nieuwe fase in. Dertig leden van het Volksdepartement voor Sabotage van Macht en Geweld vielen op 11 maart 1970 de Juliana van Stolbergkazerne in Amersfoort binnen. Het beoogde door zijn inval dienstplichtigen op het kazerneterrein tot obstructie aan te zetten. Zij moesten het leger tegenwerken en zo voorkomen dat de krijgsmacht haar dienstplichtigen op termijn steeds vaker tegen de eigen burgers zou inzetten. De leden van het Volksdepartement deelden pamfletten uit met de volgende tekst: 'Het leger wordt ingezet om "orde en rust" te handhaven,

en dat betekent: diktatuur in Griekenland en Portugal (onze bondgenoten nota bene) armoede en onderdrukking in Afrika en Zuid Amerika, oorlog in Vietnam. Straks moet jij ook op sta-kende arbeiders en demonstrerende scholieren schieten!'.²⁵⁴ Terwijl groepen burgers in de jaren veertig nog voor een versterking van de militaire bijstandstaak hadden geijverd en zelf graag meehielpen de orde en rust te bewaren, leverde juist deze taak de krijgsmacht nu veel kritiek op.

Een informant van de Militaire Inlichtingendienst postte op 11 maart bij de Juliana van Stolbergkazerne en rapporteerde over de gebeurtenissen. Volgens hem reageerden de passe-rende militairen nauwelijks op de oproep van de leden van het Volksdepartement om tot sabo-tage over te gaan.²⁵⁵ Toch zorgde de inval in de Juliana van Stolbergkazerne voor ophef binnen het ministerie van Defensie. Het hield Kater en Van Duijn voor deze inval verantwoordelijk en de Chef Generale Staf hamerde er op 12 maart binnen het Comité Verenigde Chefs van Staven opnieuw op dat Van Duijn en Kater strafrechtelijk moesten worden vervolgd. Alleen zo kon worden voorkomen dat zij anderen tot sabotage zouden aanzetten.²⁵⁶ De voorzitter, vice-admiraal H.M. van den Wall Bake, stelde een nota op waarin hij de 'ernstige verontrusting' van het comité nogmaals kenbaar maakte. Hij wees opnieuw op de grote kosten die de sabotage veroorzaakte en stelde dat de personele veiligheid van het krijgsmachtpersoneel onder dit ver-schijnsel te lijden had. Hij was er bovendien van overtuigd dat de publiciteit rondom de sabota-gekwestie tot een toename van het aantal vernielingen leidde. Het niet-vervolgen van Kater en Van Duijn liet bij de bevolking tot slot de indruk achter dat opruiing ongestraft bleef. Van den Wall Bake besloot zijn nota met de opmerking dat Van Duijn en Kater alsnog moesten worden vervolgd. Hij stuurde zijn nota naar Den Toom, die ervoor zorgde dat deze bij de minister-president en de ministers van Onderwijs, Binnenlandse Zaken, Justitie en Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk terecht kwam.²⁵⁷

Officier van justitie Hartsuiker uitte zich naar aanleiding van de inval in de Juliana van Stolbergkazerne ook over de opruiing tot sabotage. Hij sprak niet over Van Duijn en Kater, maar over de daders van de inval. Volgens hem was hun enige doel geweest 'publiekelijk een rel te ontketenen'. De bestraffing van de daders zou nog meer publiciteit genereren en die zou de afschrikkende werking van een eventuele bestraffing overvleugelen. Hartsuiker vroeg zich af wat de bevolking ervan zou vinden 'wanneer de schijn wordt gewekt, dat de militaire over-heid zijn terreinen slechts kan beschermen met behulp van een strafvervolging door de burger-lijke justitie'. Volgens hem zou de bevolking dit 'een lachertje' vinden en zou het prestige van de krijgsmacht daaronder lijden.²⁵⁸ Anders dan het ministerie van Defensie beweerde Hartsui-ker dat een strafrechtelijke vervolging van burgers die tot obstructie opriepen de geloofwaar-digheid van de krijgsmacht niet versterkte, maar juist verzwakte.

Het ministerie van Defensie werd ondertussen tevens met de VVDM geconfronteerd. De vereniging had zich aanvankelijk niet met sabotage ingelaten, maar begin april 1970 bleek dat dienstplichtigen toch iets van de sabotagekwestie hadden opgepikt. In het aprilnummer van het VVDM-afdelingsblad te Oirschot, genaamd *Luctor*, stond namelijk de volgende tekst afge-drukt:

'Het enige wat je moet doen is je verzetten en leiding geven in dat verzet. Pleeg obstructie waar je kan. Saboteer het systeem. Revolteer. Laat merken dat je er bent. Waarom geen stenen bij het Ministerie van Uitbuiters (vroeger Defensie) naar binnen gekeild? Waarom geen stormloop op dat centrum van paternalisme? Om in Oirschot te blijven: waarom geen bezetting van centrale posten (keuken, kantine, wachtgebouw)? Waarom geen sabotage op appels, inspecties en controles? Waarom dit alles niet? Op die manier zullen pas velen actief worden. Pleeg revolutionaire acties en de massa zal je volgen. Kijk naar het voorbeeld van alle grote revolutionairen! Kijk ernaar en pas het toe. Het is de toekomst!'²⁵⁹

Deze tekst was niet door de redacteuren van *Luctor* geschreven en anoniem in het tijdschrift geplaatst. In een naschrift gaf de redactie aan geen verantwoordelijkheid te dragen voor de inhoud van het artikel.²⁶⁰

Voor Van Rijn maakte het echter geen verschil wie de tekst in *Luctor* had geschreven. Hij stuurde de commandanten een brief 'betreffende gezagsondermijnende activiteiten'. Hierin herhaalde hij passages uit zijn reeds meermaals genoemde 'Beschouwing met betrekking tot propaganda- of verzetsacties door militairen of waarbij militairen direct zijn betrokken'. Dat Van Rijn deze beschouwing er opnieuw op nasloeg en de commandanten bovendien meedeelde dat het niet mogelijk was hun richtlijnen te geven voor alle gevallen van opruiing tot sabotage, toont de hulpeloosheid van de krijgsmacht in deze kwestie. Van Rijn stelde in zijn brief dat de commandanten goed met de dienstplichtigen moesten communiceren en opruiing tot sabotage door middel van 'positieve beïnvloeding' moesten voorkomen. Lukte dat niet, dan was 'snel en afdoend disciplinair optreden' tegen de daders geboden. Indien 'gezags- en krijgstuchtondermijnende geschriften' werden aangetroffen moest volgens de normale procedure worden gehandeld, wat betekende dat er een onderzoek werd ingesteld, een proces-verbaal werd opgesteld en de daders werden bestraft.²⁶¹

Van Rijn vond deze handelwijze volledig legitiem. Van een inperking van de vrijheid van meningsuiting - het ging immers om het schrijven over sabotage en niet over de uitvoering daarvan - wilde hij niets weten. Volgens hem bleef 'ook met volledig behoud van de vrijheid van meningsuiting en vrijheid van drukpers ieders verantwoordelijkheid volgens de wet' bestaan. Van Rijn benadrukte dat de collectieve militaire veiligheid niet mocht lijden onder het vrijheidsstreven van militairen. Ontoelaatbare mededelingen moesten aan de krijgstucht en de wet worden getoetst. Hetzelfde gold voor de redactieleden van *Luctor*, ongeacht of de identiteit van de schrijver van het artikel over sabotage bekend was. Van Rijn stelde: 'Door het verlenen van medewerking aan de verspreiding van deze stukken maken de redactieleden zich - evenals de schrijvers - schuldig aan het plegen van een krijgstuchtelijk vergrijp, mogelijk zelfs aan een strafbaar feit'. De commandant mocht de verspreiding van een geschrift waarvan de inhoud strijdig was met de krijgstucht of met het belang van de krijgsmacht aan de Lectorcommissie aanbieden.²⁶²

De commandant van de kazerne in Oirschot, brigade-generaal F.J.G. Brackel, mengde zich ook in de affaire rond *Luctor*. Hij wilde met de drie redactieleden spreken, ook al hadden die zich van het artikel in *Luctor* gedistantieerd.²⁶³ De redactieleden H. Koster, D. Kaas en T. van der Wardt waren echter een paar dagen eerder naar huis vertrokken, omdat hun diensttijd ten einde was. Door middel van een beroep op artikel 32 van de Dienstplichtwet kon Brackel de drie redacteuren naar Oirschot terughalen. Dit artikel bepaalde namelijk dat dienstplichtigen met groot verlof konden worden teruggeroepen indien ze ervan werden verdacht strafbare feiten te hebben gepleegd. Zo kwam het dat de Koninklijke Marechaussee Koster, die zijn baan als onderwijzer weer had hervat, op 7 april uit zijn klas haalde en per jeep naar Oirschot bracht. Ook Kaas en Van der Wardt werden opgepakt. De Koninklijke Marechaussee nam in Eindhoven vingerafdrukken en foto's van de drie redacteuren en onderwierp hen daarna aan een verhoor. Koster, Kaas en Van der Wardt weigerden echter de naam van de schrijver van het artikel te noemen. Daarom werd tegen hen alledrie een proces-verbaal opgemaakt wegens opruiing tot strafbare feiten, het aanzetten tot revolte en de ondermijning van de krijgstucht. Een woordvoerder van de Legervoorlichtingsdienst legitimeerde deze aanpak door te stellen dat Defensie de publicatie in *Luctor* 'niet neemt en te ver vindt gaan'. Bovendien gaf de dienst aan: 'Zolang wij niet weten wie de schrijver is, blijft de redactie verantwoordelijk'.²⁶⁴ De BvD had voor deze gang van zaken geen goed woord over. In een van zijn pamfletten schreef de bond: 'Ons recht op vrije meningsuiting wordt verkracht. Dat is regelrechte militaire dictatuur! Dat is terreur!'.²⁶⁵ De bond vond dat het in een democratie zoals Nederland ontoelaatbaar dat mensen werden veroordeeld voor het geven van hun mening.

Tweede Kamerlid voor de VVD G. Koudijs vroeg minister Den Toom op 8 april welke maatregelen hij tegen de redacteuren overwoog. Den Toom vaardigde een verbod op *Luctor* uit en stelde dat hij 'overeenkomstige maatregelen' zou nemen indien 'de Nederlandse defensie ondermijnende activiteiten zich weer zouden voordoen'.²⁶⁶ Met het Comité Verenigde Chefs van Staven sprak Den Toom af dat zij de lectuur waarvoor de commandanten een verspreidingsverbod afkondigden naar de Lectuurcommissie zouden sturen. De overige lectuur met een subversieve strekking zou elke week aan het Comité Verenigde Chefs van Staven worden aangeboden, die de minister van Defensie hierover moest inlichten. Het comité was hier content mee. Het was van mening dat de VVDM door haar subversieve acties steeds meer probeerde het ministerie van Defensie lam te leggen.²⁶⁷

Terwijl de aandacht naar de opruiing tot sabotage uitging, werd tussen eind maart en begin mei 1970 melding gemaakt van circa dertig concrete gevallen van vernieling. Zo werd de krijgsmacht - meestal de landmacht - geconfronteerd met water in benzinetanks van militaire voertuigen, losgedraaide wielmoeren en doorgeknipte telefoonkabels. Ook waren er op kazernes misleidende telefoontjes binnengekomen, door bellers die bijvoorbeeld beweerden dat het kind van een van de commandanten was overreden. In sommige gevallen hadden onbevoegden zich op militair terrein begeven om daar vernielingen aan te richten. Zo hadden indringers in Den Helder hakenkruizen geschilderd op Duitse rupsvoertuigen.²⁶⁸

Beïnvloed door deze meldingen schreef Van Rijn op 21 april een brief aan de staatssecretaris van Defensie. Hij schreef hem dat het Wetboek van Strafrecht noch het Wetboek van Militair Strafrecht een artikel bevatte dat sabotage strafbaar stelde. Hij omschreef dit verschijnsel als de 'vernietiging, beschadiging of wegmaking van enig tot de krijgsmacht behorend goed', dan wel de belemmering om militaire goederen te gebruiken. Hij stelde voor een 'sabotage-artikel' in het Wetboek van Strafrecht op te nemen. Het grote voordeel daarvan was dat dit wetboek zowel kon worden gebruikt voor de bestraffing van burgers als van militairen die obstructie pleegden. Als strafmaat stelde hij een gevangenisstraf van maximaal negen jaar voor.²⁶⁹

In het Wetboek van Strafrecht werd voorlopig geen sabotageartikel opgenomen, maar het ministerie van Justitie stelde Den Toom op 11 mei wel voor een commissie op te richten waarin leden van de hogere legerleiding en het Openbaar Ministerie zouden samenkomen. Het doel van deze commissie was de 'uitwisseling van informatie over en begrip voor elkanders standpunt met betrekking tot subversieve acties tegen het leger gericht, en het strafrechtelijk of ander optreden van de overheid daartegen'.²⁷⁰ Den Toom reageerde positief op dit voorstel en achtte de gezamenlijke commissie 'van wezenlijk nut'.²⁷¹ De commissie kwam op 20 mei voor het eerst bijeen. Voorzitter A. Mulder, de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, gaf toe content te zijn met de nieuwe commissie, omdat acties tegen het leger zowel door militairen als door burgers konden worden gepleegd. Een betere coördinatie tussen de burgerlijke en de militaire justitie was een voorwaarde voor het succesvol tegengaan van deze acties. Van Rijn deelde zijn vreugde. De commandanten waren zeer bezorgd nu de kans op subversieve acties toenam en vroegen om maatregelen van hogerhand. Van Rijn vond dat de burgerjustitie aan de militaire justitie moest worden aangepast.²⁷² Hij hoopte de commissie ervan te overtuigen dat de ondermijning van de krijgsmacht alleen door middel van een harde aanpak een halt kon worden toegeeroepen.

De droom van Van Rijn werd evenwel aan diggelen geslagen. Het Openbaar Ministerie pleitte nog altijd voor een gedoogbeleid in plaats van repressie. Het stelde zich, zo bleek ook al bij de eerste commissievergadering, opnieuw op het standpunt dat een justitieel onderzoek en een justitiële vervolging niet los kon worden gezien van de reactie die deze in de samenleving teweegbrachten. Als de Nederlandse bevolking niet instemde met het repressief optreden van de regering, kon het Openbaar Ministerie niet tegen de wil van de bevolking ingaan. Het gevaar van hard optreden was dat de bevolking de overheid het 'odium van fatsoensrakers' gaf, of haar ervan beschuldigde 'geen begrip te hebben voor maatschappelijke verhoudingen'. Om die reden had het Openbaar Ministerie Van Duijn en Kater niet vervolgd en was het ook huiverig om in de toekomst tot strafrechtelijke vervolging over te gaan. Hoewel het Openbaar Ministerie zich realiseerde dat hun acties het leger ondermijnden, brachten strafprocessen publiciteit met zich mee waardoor er nog meer obstructie zou kunnen ontstaan.²⁷³

Terwijl Van Rijn en Den Toom enerzijds en het Openbaar Ministerie anderzijds nog altijd lijnrecht tegenover elkaar stonden, kwam de auditeur-militair van de arrondissementskrijgsraad in Den Bosch, H.J. Beaumont, Van Rijn op 4 juni 1970 tegemoet. De redactieleden van *Luctor* stonden daar terecht, evenals F. Maal en H. Jonker, die ervan werden verdacht het tijd-

schrift te hebben gestencild en verspreid. Beaumont was van mening dat de redacteuren en een van de distributeurs, Jonker, van *Luctor* zich duidelijk en met kwade opzet aan opruiing schuldig hadden gemaakt. Hij legde Kaas, Van der Wardt en Koster twee maanden voorwaardelijke gevangenisstraf op. Kaas en Van der Wardt moesten een boete van 250 gulden en Koster een boete van 200 gulden betalen. Jonker werd tot een maand voorwaardelijke gevangenisstraf en een boete van 150 gulden veroordeeld. Maal werd vrijgesproken, omdat de auditeur-militair er niet van overtuigd was dat hij *Luctor* ook daadwerkelijk had gedistribueerd. Beaumont had geen zwaardere straffen willen opleggen, omdat het de eerste keer was dat de krijgsraad dienstplichtigen veroordeelde voor het plaatsen van een opruiend artikel. De straffen dienden als 'waarschuwingsschoten'.²⁷⁴

Koster, Kaas en Van der Wardt gingen tegen hun straf in hoger beroep en verschenen op 12 augustus 1970 voor het Hoog Militair Gerechtshof. Advocaat-fiscaal Van Voorst tot Voorst stelde dat het artikel in *Luctor* op zichzelf genomen 'nauwelijks echt inhoud' had, maar toch serieus moest worden genomen. Hij zei hierover:

'Maar al weten wij als advocaat-fiscaal en auditeur-militair dat er in het leger iets rommelt en al zullen wij daarom niet op alle slakken zout leggen, dit stuk heeft toch bepaalde grenzen overschreden. Het is werkelijk opruiend. Zwakke broeders zouden door het lezen van dit artikel tot onverantwoorde daden gebracht kunnen worden, die ze eigenlijk niet zouden willen begaan en die ze achteraf zouden betreuren'.

De advocaat van de redacteuren, G.J.P. Cammelbeeck, was het niet met dit oordeel eens: 'Niemand gelooft dat dit stuk een hond, laat staan een Nederlandse soldaat, tot strafbare daden zou kunnen brengen. Het is wartaal. "Zwakke broeders" behoren al niet door de keuring van de militaire dienst te komen'. Cammelbeeck vroeg daarom vrijspraak voor de drie redactieleden.²⁷⁵ Het Hoog Militair Gerechtshof deed op 9 september uitspraak en veroordeelde de redacteuren voor 'opruïing' en 'militaire opruiing'. Ze kregen een gevangenisstraf van twee maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar en een boete van tweehonderd gulden opgelegd.²⁷⁶

De opruiing tot sabotage had zich tussen maart en augustus 1970 van buiten naar binnen de krijgsmacht verplaatst. Burgers hadden geprobeerd dienstplichtigen tot obstructie te bewegen en leken succes te hebben nu VVDM-leden werden beschuldigd van opruiing tot sabotage. Om dit verschijnsel binnen de krijgsmacht een halt toe te roepen werd een civiel-militaire commissie opgericht die de vernielingen binnen de krijgsmacht moest onderzoeken en de bestraffing van saboteurs moest coördineren. De eerdere tegenstellingen tussen de repressieve benadering van Den Toom en Van Rijn en de gedogende benadering van het Openbaar Ministerie kwamen in deze commissie opnieuw tot uiting.

De Actie Krak'et

In september 1970 kreeg de krijgsmacht opnieuw met provocaties te maken, maar dit keer was een politieke partij daarvoor verantwoordelijk. Kort na de Tweede Kamerverkiezingen, tijdens een persconferentie op 10 september 1970, kondigde de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) de 'Actie Krak'et' aan. De PSP had tijdens de verkiezingen naar eigen zeggen niet voldoende stemmen gekregen en vond bovendien dat ze te weinig publicitaire aandacht kreeg. De partij gebruikte de Actie Krak'et om de samenleving op het bestaan van de partij te wijzen. Het koos voor een thema dat reeds veel beroering had gewekt, namelijk sabotage.²⁷⁷

De PSP beoogde met de Actie Krak'et het defensiebudget in vier jaar tijd af te breken. Volgens de partij was het niet nodig zo veel geld aan de krijgsmacht uit te geven, omdat het leger niet werd ingezet voor de territoriale verdediging. Een toekomstige oorlog zou geen conventionele maar een atoomoorlog zijn. De krijgsmacht kon hiertegen niet veel ondernemen en was overbodig geworden. Het geld dat niet aan militaire doeleinden zou worden uitgegeven moest onder meer worden geïnvesteerd in onderwijs en woningbouw. De PSP ontwikkelde een alternatief defensiebeleid, waarin ondermijning een rol speelde. De partij stelde: 'Wij verdedigen ons zelf wel. Door kritisch onderwijs, dat leert leugens en propaganda van waarheid te onderscheiden. Door de tientallen vormen van geweldloos verzet, non-coöperatie, staking en sabotage. Die zijn veel doeltreffender tegen het soort gevaren dat wij te duchten hebben'.²⁷⁸ Een speciaal door de PSP ingestelde studiewerkgroep moest de details van dit alternatieve plan uitwerken en werd daarin bijgestaan door Van Duijn. De PSP probeerde de publieke opinie achter zich te krijgen door haar ideeën in pamfletten op te tekenen en de publiciteit op te zoeken.²⁷⁹

Het ministerie van Defensie had niet door dat de PSP slechts over sabotage sprak omdat de partij met dit brisante thema haar kiezersaantal wilde vergroten. Het veroordeelde de Actie Krak'et daarom fel. Volgens Den Toom wekte de PSP de indruk dat zij zich achter de door de BvD en de Oranjevrijstaat gepropageerde sabotage stelde.²⁸⁰ Haex' afkeuring reikte verder en hij bekritiseerde de praktijken van de PSP in de media als volgt: 'Deze methodes passen niet in een democratische rechtsorde - dit zijn El Fatah-achtige methodes'.²⁸¹ De krijgsmacht was in de democratische rechtsstaat verantwoordelijk voor de landsverdediging en wilde niet dat burgers hieraan door middel van 'guerrilla-acties' een bijdrage leverden.

Ondanks de felle reactie van Den Toom en Haex op de Actie Krak'et besteedden het Openbaar Ministerie en de hogere legerleiding hier tijdens de tweede vergadering van hun gezamenlijke commissie geen aandacht aan.²⁸² Dat had ook geen zin, want de commissie kon een politieke partij niet veroordelen voor het standpunt dat zij innam. Den Toom kon de Chefs van Staven slechts vragen waakzaamheid te betrachten.²⁸³ Lang was die waakzaamheid echter niet nodig, want de PSP deed al snel na de publicatie van haar eerste actiebulletin afstand van sabotage als actiemiddel. Naarmate de tijd verstreek genereerde ze steeds minder publiciteit voor de Actie Krak'et en de actie werd uiteindelijk beëindigd zonder dat de PSP hier electoraal en publicitair voordeel mee had kunnen doen.²⁸⁴

Sabotagepaniek

Veel tijd om over de Actie Krak'et na te denken kreeg het ministerie van Defensie niet. Op 25 september 1970 zond de VPRO namelijk een radio-uitzending uit over sabotagemotieven en de mogelijkheden daartoe in de legerplaats Oirschot, waar het artikel in *Luctor* eerder al voor problemen had gezorgd. In het programma liet VPRO-verslaggever J. Haasbroek dienstplichtigen aan het woord over het gooien van suiker in benzinetanks van legervoertuigen, het leeg laten lopen van de olie in deze voertuigen en het plakken van sabotagepamfletten. Een van de geïnterviewde dienstplichtigen legde uit hoe gemakkelijk het was om 's avonds ongezien het kazerneterrein te betreden:

'En hier is poort een, daar is ook niet in te komen, maar er is wel ontzettend veel te saboteren, in de buurt ervan, want daar staan namelijk de Leopardtanks, die zoals u weet sinds een maand hier op de legerplaats zijn. Nou zijn we d'r voorbij. Nou, hier komen we weer langs de poort, je kunt al zien aan het gezicht van de portier dat die er weinig zin in heeft om achter maoïsten en allerlei andere duistere figuren aan te hollen'.

Op de vraag wat een dienstplichtige moest doen als hij zich eenmaal op militair terrein bevond, antwoordde iemand anders: 'Nou, dan moet je dus zo gauw mogelijk gewoon lopen, want er lopen nog zoveel militairen in burger daar, twaalf uur, een uur, dat valt helemaal niet op en dan ga je naar plaatsen waar dus die tanks staan, die staan er dus gewoon geparkeerd, nou ja, die worden verder helemaal niet gebruikt, die plaatsen, en daar kan je van alles doen natuurlijk'.²⁸⁵

De VPRO had al eerder radiozendtijd besteed aan antimilitaristische berichtgeving. Op 5 december 1969 had Kater immers op de radio uitgelegd waarom hij zijn oproepkaart voor de militaire dienst had verbrand. De radio-uitzending van 25 september onderscheidde zich echter van deze eerdere uitzending, omdat nu dienstplichtigen aan het woord kwamen die spraken over concrete mogelijkheden om de krijgsmacht schade toe te brengen. Het Comité Verenigde Chefs van Staven besloot op 1 oktober een conceptbrief voor de commandanten in de legerplaatsen op te stellen, waarin het hen een hart onder de riem stak en op repressie aandrong: 'Er is een campagne aan de gang die oproept tot verzet en sabotage binnen de strijdkrachten. Indien deze oproep inderdaad zulke acties en daden tot gevolg zou hebben, dan verwacht ik dat zij zich hiertegen met de geëigende middelen en met grote beslistheid zullen teweerstellen. De commandanten kunnen hierin verzekerd zijn van mijn steun'.²⁸⁶

De ministerraad besprak de VPRO-uitzending op 2 oktober. De leden keurden de uitzending unaniem af omdat de VPRO tot sabotage opriep. Den Toom maakte hier gebruik van en stelde dat het aantal vernielingen bij de landmacht 'schrikbarend' toenam en de regering tegen uitzendingen zoals die van de VPRO moest optreden.²⁸⁷ M.A.M. Klompé, de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, was het met Den Toom eens en toetste de uitzending aan de Omroepwet. Ze stelde vast dat de VPRO artikel tien, lid twee van deze wet had overtreden. Conform dit artikel mochten uitzendingen geen informatie bevatten die de staats-

veiligheid of de openbare orde in gevaar bracht. Volgens Klompé schetste de uitzending het beeld van makkelijk uitvoerbare sabotagehandelingen, die door de VPRO niet als verwerpelijk waren gepresenteerd. Dit vergrootte de kans op toekomstige obstructie. Bij overtreding van artikel tien waren er twee straffen denkbaar: het geven van een officiële berisping of het ontnemen van zendtijd. Klompé koos voor de berisping.²⁸⁸ VPRO-voorzitter J. Kassies verbaasde zich hierover. De VPRO had haar uitzending puur op nieuwsgaring en -overdracht gebaseerd. Kassies vond dat Klompé een 'repressieve censuur' toepaste. De VPRO-uitzending als een gevaar voor de staatsveiligheid te omschrijven was 'ongelofelijk' en 'disproportioneel'.²⁸⁹ Het leek volgens hem wel of Nederland een dictatuur aan het worden was nu Klompé zo heftig op de VPRO-uitzending reageerde.²⁹⁰

De sabotage-uitzending bracht ook andere reacties teweeg. In verschillende legerplaatsen brak paniek uit en plotseling werden overal 'gevallen van sabotage' gemeld. De leiding van de vliegbasis Leeuwarden trof in een van de loodsen een briefje aan met de tekst: 'Zaterdag van 7 tot 11 heb ik hier gebivakkeerd. Ik vond de sleutel niet op zijn plaats'. Bij nadere inspectie bleek bovendien dat de telefoon niet functioneerde en een tankwagen niet wilde starten. Daarnaast was er op de tankwagen met krijt een figuurtje getekend dat op het ban-de-bom-teken leek. De commandant, kolonel J. Singer, vond het geen goed idee de Starfighters te laten opstijgen, omdat zij benzine uit de tankwagens gebruikten. Hij liet deze benzine eerst onderzoeken, maar hier bleek niets mee mis te zijn. Het was puur toeval dat de tankwagen niet had willen starten. Het dubieuze briefje bleek door een personeelslid in de hangaar achtergelaten.²⁹¹ Oirschot meldde een vergelijkbaar incident. De kazerneleiding aldaar zette een dienstplichtige in de cel toen een nieuwe tank weigerde. De tank bleek echter niet door hem gesaboteerd te zijn, maar een fabrieksfout te bevatten.²⁹²

Ook de verschillende landelijke en regionale kranten besteedden van 7 tot en met 9 oktober veel aandacht aan de uitzending van de VPRO. Ze toonden interesse in de uitspraken van politici, die graag over de uitzending spraken. Staatssecretaris Haex was van mening dat het aantal vernielingen in het leger sterk toenam ten opzichte van de jaren 1966 tot en met 1969, waarin slechts een enkele melding was binnengekomen. Hij omschreef de daders van de sabotage als 'een bijzonder kleine groep onevenwichtigen die deze diepgaande laffe misdaden en immorele daden pleegt'. De uitzending van de VPRO kon volgens hem niet door de beugel omdat ze tot obstructie opriep en de staatsveiligheid in gevaar bracht.²⁹³ Minister B.J. Udink (CHU) sprak op 6 oktober in het televisieprogramma *Brandpunt* over de sabotagekwestie. Hij maakte duidelijk niet het regeringsstandpunt, maar zijn eigen mening te verkondigen. Volgens hem hield de toename van het aantal vernielingen regelrecht verband met de sabotagehause die aan het begin van 1970 rondom Kater en Van Duijn was ontstaan. Zij waren samen met de BvD verantwoordelijk voor de stijging van het aantal vernielingen.²⁹⁴

De BvD reageerde op de schuldtoewijzing van minister Udink. De bond stelde reeds voorafgaande aan de VPRO-uitzending, op 19 september 1970, afstand te hebben gedaan van sabotage als actiemiddel vanwege de nadelen die hieraan kleefden.²⁹⁵ De saboteur trad allereerst individueel tegen het militaire apparaat op, waardoor hij zich in een isolement bevond en

niets veranderde aan de autoritaire verhoudingen in het leger. Sabotage bracht bovendien een veiligheidsrisico met zich mee voor dienstplichtigen. Daarnaast was de kans groot dat de dienstplichtigen als gevolg van obstructie vaker door hun commandanten zouden worden gecontroleerd en ze extra wachtdiensten zouden moeten lopen. Tot slot brak de ondermijning van de krijgsmacht het militair-industriële complex niet af, maar kwam het dit juist ten goede. Het vernielde materieel werd vervangen, waardoor de bedrijven nog meer geld aan het militaire apparaat verdienden.²⁹⁶

De BvD vond de sabotagehype overdreven. De leden wezen erop dat vernielingen binnen het leger geen nieuw verschijnsel waren. Ze zagen daarom niet in waarom er nu plotseling zo veel aandacht aan moest worden besteed. De BvD geloofde dat het ministerie van Defensie de paniekstemming had geënceneerd om verdachte, linkse groeperingen als zwart schaap te kunnen aanwijzen. De bond begreep niet waarom het zo belangrijk was het aantal vernielingen te tellen. Het ministerie van Defensie kon beter onderzoeken wat de oorzaken waren van de obstructie. De BvD betoogde dat niet materiële vernieling het doel was van sabotage. Dienstplichtigen beschouwden het als een manier om hun ongenoegen over het leger te uiten. 'Sabotage is het logisch gevolg van de positie van de soldaat: enerzijds wordt hij klein en afhankelijk gehouden, anderzijds voelt hij zich machteloos tegenover het autoritaire apparaat. Zijn reactie is: sabotage', aldus de BvD.²⁹⁷

Minister Den Toom was niet te spreken over de vele reacties die de VPRO-uitzending teweeg bracht. Hij had de uitzending aangegrepen om de ministerraad ervan te overtuigen dat het gedogen van de opruiing tot sabotage tot schrikbarend veel vernielingen had geleid en tegen de daders repressiever moest worden opgetreden. Hij had er echter niet mee gerekend dat de radio-uitzending zo veel commotie teweeg zou brengen. Nu dat het geval bleek, vreesde hij dat de grote aandacht voor deze uitzending nieuwe obstructie zou uitlokken. Hij waarschuwde op televisie: 'Wij moeten niet verzeild raken in een soort sabotagepaniek. Ik vind sabotage een uiterst delicate zaak. Ik kan best bevroeden dat daarover met zorg wordt gesproken, maar je kunt niet alles in de openbaarheid brengen. Je moet ook oppassen dat je de kat niet op het spek bindt'. Het *Algemeen Dagblad* kopte vervolgens met: 'Den Toom sust sabotage-zaak'.²⁹⁸ Den Toom ging er toe over de ondermijning van de krijgsmacht te bagatelliseren in interviews met de kranten, maar ook in de Tweede Kamer en de ministerraad.²⁹⁹ Hij ontkende niet dat er een toename van het aantal vernielingen was, maar stelde dat niet altijd kon worden uitgesloten dat het materieel had gehaperd.³⁰⁰ Het ministerie van Defensie bezat volgens Den Toom een lijst met circa 75 vernielingen die sinds 1 januari 1970 waren geteld, maar waarschijnlijk ging het maar in 35 gevallen om echte sabotage.³⁰¹ De minister hoopte de kranten en de politici door het noemen van deze cijfers tot kalmte te manen.

'Hak 't leger in de pan'

De voorspelling van Den Toom, dat veel openbare en publicitaire aandacht voor de ondermijning van de krijgsmacht tot sabotage leidde, kwam al snel uit. Het ministerie van Defensie

werd namelijk op 12 oktober 1970 geïnformeerd over een sabotagegeval op de Johan Willem Frisokazerne in Assen. De anonieme actiegroep *Army and Navy* had in de brandstoftanks van 21 tanks suiker en zand gestrooid. In een wachthuisje van de kazerne hing een spandoek met de tekst 'Hak 't in de pan'. Deze leuze had betrekking op het leger. De daders hadden in hetzelfde huisje een anoniem briefje achtergelaten, waarin onder meer te lezen stond:

'Onze sabotagedaad dient een positief doel, namelijk: druk uitoefenen op het leger, in de hoop het leger duidelijk te maken dat het zich opheffen moet omdat wij niet gesteld zijn op het leger, de maatschappij onder druk te zetten met de bedoeling, dat de koning gauw een wet uitvaardigt, die het leger moet helpen aan zijn irreëel, ridicuul en noodlottig bestaan een einde te maken. We hopen door onze daad de publieke opinie te mobiliseren, de openbare mentaliteit wakker te schudden, te prikkelen'.³⁰²

De actiegroep *Army and Navy* bleef niet lang anoniem. Onderzoek wees twee dagen na hun actie uit dat de actiegroep uit twee personen bestond, te weten H. Brinksma en H. Veenstra. Ze werden niet in hechtenis genomen, maar moesten afwachten of ze daadwerkelijk zouden worden veroordeeld voor erfvredebreuk en poging tot het opzettelijk of wederrechtelijk onbruikbaar maken van goederen van het leger.³⁰³

De sabotagekwesitie maakte veel los binnen het ministerie van Defensie. De bewindslieden zagen hun theorie bevestigd dat de opruiing van Van Duijn en Kater, maar ook de radio-uitzending van de VPRO, in sabotage had geresulteerd. Ze vergaderden de dag na de actie van *Army and Navy* direct over veiligheidsmaatregelen voor de kazerne in Assen. Den Toom, Haex en de legerleiding in Den Haag gaven toe dat sabotage ondanks goede bewaking nooit helemaal kon worden voorkomen. Een onderzoek naar de daders, de versterking van de bewaking van de kazerne en een uitbreiding van het aantal dienstplichtigen op de wachtposten moest in ieder geval wel voorkomen dat de kazerne in Assen opnieuw met obstructie zou worden geconfronteerd.³⁰⁴ Daarnaast werd er op het kazerneterrein een rijverbod afgekondigd, werd de dienstplichtigen hun verlof ontnomen en sloot drie kilometer prikkeldraad de kazerne voortaan hermetisch af.³⁰⁵ De commandant van de kazerne in Assen, generaal-majoor L.A.D. Kranenburg, wilde de schildwachten die zijn kazerne bewaakten met scherp geladen vuurwapens uitrusten, indien er herhaaldelijk vernielingen zouden worden gepleegd.³⁰⁶

De sabotagedaad lokte ook reacties uit van de VVDM en de Tweede Kamer. De VVDM keurde de geweldpleging tegen het leger af, omdat ook dienstplichtigen hier het slachtoffer van konden worden.³⁰⁷ De Kamerleden vergaderden op 13, 14 en 15 oktober tijdens de 'Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen voor het jaar 1971' over de VPRO-uitzending en de gebeurtenissen in Assen. De Kamerleden poogden vast te stellen of de VPRO-uitzending opruiend was geweest en Klompé de VPRO terecht had berispt, maar hun meningen waren verdeeld. Het 'linkse' kamp, bestaande uit H.A.F.M.O. van Mierlo (D'66), J.M. den Uyl (PvdA) en H. Wiebenga (PSP), vond de VPRO-uitzending 'knullig'. Het lukte Van Mierlo niet 'om in die stupide rats, kuch en bonentaaal, die al zo oud is als er dienstplichti-

gen zijn, een bedreiging van onze nationale veiligheid te zien'. Als de VPRO-uitzending al tot de sabotage in Assen had geleid, dan was niet zeker of de wervende kracht van de uitzending of de overmatige publiciteit daar de oorzaak van was geweest. Den Uyl was het met Van Mierlo eens en was er niet zo gelukkig mee dat minister Klompé zich van 'politieke rechtspraak' had bediend door de VPRO zelf een berisping te geven in plaats van het ministerie van Justitie in te schakelen. Volgens Wiebenga had de uitzending weinig om het lijf gehad. De VPRO had de regering en de krijgsmacht slechts over het functioneren van de parlementaire democratie en het veiligheidsbeleid willen laten nadenken.³⁰⁸ De radio-omroep had met andere woorden duidelijk willen maken dat het in een democratie zoals Nederland was toegestaan om luisteraars over opvattingen van burgers te informeren, ook wanneer die niet strookten met het officiële veiligheids- en defensiebeleid.

Het 'rechtse' kamp, bestaande uit E.J. Harmsen (Boerenpartij), C.N. van Dis (Staatkundig Gereformeerde Partij, SGP), H.Ch.J.M. Kronenburg en F.J. Goedhart (beiden groep-Goedhart), oordeelde niet zo mild over de VPRO-uitzending. Harmsen stelde dat in Nederland 'vijanden van de samenleving' actief waren. De uitzending leidde tot sabotage, zoals in Assen was gebleken. Hij vond het onvoorstelbaar dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst en de andere veiligheidsdiensten de uitzending niet hadden verhinderd. Klompé had de VPRO in plaats van te berispen beter zendtijd kunnen ontnemen. Van Dis vond de berisping 'een veel te lichte, een zoetsappige maatregel'. De berisping was niet meer dan een 'vriendschappelijke aai om de oren van de lastigste, maar toch ook eigenlijk intelligentste en aardigste jongen van de klas' in plaats van een 'keiharde klap terug'. Goedhart vond dat de VPRO al bij haar eerste ondermijnende uitzending had moeten worden aangepakt.³⁰⁹

De Kamerleden spraken ook over het regeringsbeleid inzake sabotage in het leger. Den Uyl vroeg zich af of er sprake was van politiek gerichte ondermijning of van obstructie die voortkwam uit onvrede met de militaire dienst. Het stoorde hem dat de regering in deze kwestie een 'zigzagkoers' had gevaren. Den Toom en minister-president De Jong probeerden steeds de kalmte te bewaren ten aanzien van de sabotagekwestie. Hierdoor bleef onduidelijk hoeveel er daadwerkelijk werd vernield en hoe ernstig de ondermijning van het leger was. Van Mierlo was het met Den Uyl eens dat er meer informatie over het aantal sabotagegevallen moest komen en de regering moest bepalen waar ze in deze kwestie stond.³¹⁰ Hij diende een motie in waarin hij de regering vroeg om 'een zo groot mogelijke klaarheid' en het instellen van een commissie die de Tweede Kamer over de sabotageactiviteiten kon inlichten.³¹¹ De Jong antwoordde Den Uyl, Van Mierlo en de andere Kamerleden dat er inderdaad meer vernielingen waren gemeld, in totaal 75. Alleen onderzoek kon echter uitwijzen in welke gevallen sprake was van sabotage, nonchalance of een ongeluk. De Jong beloofde de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer over het eindresultaat van dit onderzoek te informeren.³¹²

Ondertussen zat ook het Hoog Militair Gerechtshof niet stil. Het besprak de zaak van Brinksma en Veenstra op 11 februari 1971. Brinksma kwam op dezelfde dag naar de hoorzitting van de Tweede Kamer en tekende daar protest aan tegen zijn proces. Tijdens de zitting gooide hij pamfletten de zaal in, met daarop de logo's van het ministerie van Algemene Zaken

en de tekst 'Barbertje moet hangen'. Ook schreeuwde hij: 'Niet de manschappen, maar de kolonels en de generaals zijn de saboteurs'.³¹³ Brinksma maakte het helemaal bont door zichzelf langs een aan zijn heupgordel vastgemaakt touw vanaf een balustrade in de vergaderzaal van de Tweede Kamer naar beneden te laten zakken. Hierdoor deed hij net of hij zichzelf ophing. Agenten en Kamerleden trokken hem weer omhoog, maar de gebeurtenis maakte op de Kamerleden zoveel indruk dat voorzitter freule C.W.I. Wittewaal van Stoetwegen de vergadering voor korte tijd schorste.³¹⁴ De Kamerleden betitelden het incident als het ernstigste dat ooit in de Tweede Kamer had plaatsgevonden.³¹⁵

Het Hoog Militair Gerechtshof deed twee weken later uitspraak. Brinksma haalde opnieuw een ludieke stunt uit en verscheen met een gasmasker in de rechtszaal. De auditeur-militair, Ph.M. Schenkenberg van Mierop, veroordeelde Brinksma noch Veenstra tot de geëiste onvoorwaardelijke gevangenisstraf van acht respectievelijk vier weken met een proeftijd van drie jaar. In plaats daarvan legde hij hun een voorwaardelijke straf op. Hij had hiertoe besloten omdat Brinksma en Veenstra volgens hem geen echte saboteurs waren. 'Een echte saboteur zou zich voor het optreden van deze beunhazen schamen', zo sprak Schenkenburg van Mierop. Hij wilde bovendien voorkomen dat Brinksma en Veenstra een voorbeeldfunctie zouden vervullen: 'Als ze een flinke gevangenisstraf voor deze relatief ondeugdelijke poging zouden krijgen, zouden ze tot martelaar worden. En dat is wat ik hen in hun eigen belang niet gun'.³¹⁶

Ook de Sectie Veiligheid van de Generale Staf probeerde in 1971 zo onopvallend mogelijk om te gaan met sabotage als veiligheidsrisico. Het stoorde de sectie dat de legerleiding vaak snel over nieuwe vernielingen werd geïnformeerd, terwijl de achtergronden daarvan nog onbekend waren. Door deze discrepantie was 'naar buiten een overtrokken beeld' van de sabotagekwesitie ontstaan. De sectie ontkende echter niet dat er vernielingen werden gepleegd en dat de preventie hiervan te wensen overliet. Het personeel was te weinig geschoold in het voorkomen hiervan en bovendien onvoldoende geïnformeerd over te verwachten obstructie. De sectie wilde de bewakers beter opleiden. De aanwijzingen daartoe moesten 'geruisloos' in de regelingen worden opgenomen.³¹⁷ Dit moest voorkomen dat opnieuw grote bezorgdheid over sabotage ontstond. De Legerraad besloot verder geen formele maatregelen of instructies uit te vaardigen zolang sabotage niet opnieuw in de openbaarheid kwam.³¹⁸

De (opruiming tot) sabotage had tussen 1970 en 1971 binnen het ministerie van Defensie veel teweeg gebracht. Sabotage werd in militaire kring unaniem beschouwd als een ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht en alleen repressie kon de krijgsmacht hiertegen beschermen. Het Openbaar Ministerie en de ministerraad vonden de onderdrukkende benadering van Den Toom overdreven. De ministerraad besloot pas na de VPRO-uitzending en de gebeurtenissen in Assen repressiever op te treden. Ironisch genoeg pleitte Den Toom toen juist voor kalmte en bagatelliseerde hij de acties tegen de krijgsmacht. Volgens hem had de politieke, publieke en maatschappelijke berichtgeving over sabotage een negatief effect gehad op het aantal vernielingen en stond het bestaansrecht van de krijgsmacht hierdoor juist nog meer onder druk.

De sabotagehasse hield in de jaren zeventig niet aan, maar dat kwam noch door de gedogende noch door de repressieve benadering van de autoriteiten. De aantrekkingskracht van sabotage als strijdkreet en actiemiddel nam gewoonweg weer af. In 1970 en 1971 hadden burgers, dienstplichtigen en dienstweigeraars hun sabotageoproep gebruikt om tegen de krijgsmacht als onderdeel van het establishment aan te schoppen, of, zoals in het geval van de PSP, om eigen doelen te bereiken. Dat het ministerie van Defensie de ondermijning van de krijgsmacht zo serieus nam, kwam niet alleen door de waargenomen negatieve uitwerking hiervan op het bestaansrecht van de krijgsmacht, maar ook door het grote aantal en de diversiteit van de actoren die zich hier (gelijktijdig) voor interesseerden.

Slotbeschouwing

De tweede helft van de jaren zestig vormde een breuk met de jaren veertig en vijftig. Terwijl groepen burgers in de jaren veertig en vijftig hun eigen gewapende weerbaarheid organiseerden als aanvulling op de krijgsmacht, werd de krijgsmacht vanaf het midden van de jaren zestig met een kritische generatie jongeren geconfronteerd. Deze generatie hield er andere normen en ideeën op na ten aanzien van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid dan het ministerie van Defensie. Hun normen en ideeën liepen op twee punten uiteen.

Door de ontspanningsfase in de Koude Oorlog en de opkomst van een kritische jongerencultuur veranderden de opvattingen van burgers en dienstplichtigen over de gewenste vorm en de noodzaak van een inzetbare krijgsmacht en het belang van een sterke (collectieve) militaire verdediging. Dienstplichtigen geloofden dat zij het zich door de détente konden permitteren om hun aandacht niet in de eerste plaats op de militaire verdediging te richten, maar op de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht. De dienstweigeraars betwijfelden of de Sovjet-Unie wel echt een dreiging vormde en het bestaan van de krijgsmacht en de NAVO noodzakelijk was. De antimilitaristen wilden alle militaire structuren afschaffen en in plaats daarvan een geweldloze landsverdediging opbouwen. Het ministerie van Defensie was van mening dat de Sovjet-Unie ondanks de internationale ontspanning nog altijd een groot militair gevaar vormde. De Nederlandse krijgsmacht moest te allen tijde inzetbaar en gevechtswaardig zijn en haar deelname aan de NAVO onveranderd continueren. Het streven van dienstplichtigen naar de vermaatschappelijking en democratisering van de krijgsmacht noch de protesten van de dienstweigeraars en antimilitaristen mochten deze inzetbaarheid ondermijnen. Kwam de militaire inzetbaarheid in gevaar, dan ook het bestaansrecht van de krijgsmacht.

De critici en het ministerie van Defensie verschilden ook met elkaar van mening over de democratische inbedding en het democratische gehalte van de krijgsmacht. De dienstplichtigen beschouwden zichzelf niet als militairen maar als staatsburgers in uniform. Ze vonden de bestaanswijze van de krijgsmacht niet democratisch genoeg en wilden deze veranderen. De VVDM werd opgericht om de dienstplichtigen binnen de krijgsmacht inspraak te geven. De dienstplichtigen bekritiseerden de militaire hiërarchie door bijvoorbeeld acties tegen de militaire groetplicht te organiseren. Ook streden ze voor een vergroting van hun democratische rechten

binnen het leger, zoals het recht op vrije meningsuiting in woord en geschrift. Dienstweigeraars stelden dat de krijgsmacht rekening moest houden hun bezwaren tegen de vorm en de inhoud van het militaire apparaat en het veiligheids- en defensiebeleid rekening. Ze vonden bovendien dat de krijgsmacht niet tegen de eigen burgers mocht worden ingezet.

Als reactie op de democratiseringsvoorstellen van de critici stelde het ministerie van Defensie dat het democratisch gehalte van de krijgsmacht werd ingeperkt door haar bijzondere functie als zwaarmacht van de staat. Democratische rechten en vrijheden voor militairen konden alleen worden toegekend wanneer de krijgsmacht hierdoor niet werd begrensd in haar taak als hoeder van de collectieve militaire veiligheid. Het ministerie stelde voorts dat de krijgsmacht het enige instituut was dat de democratische rechtsstaat kon en mocht beschermen. Indien burgers zich hiermee bemoeiden, ontstond er anarchie. De vorm en de taken van de krijgsmacht berustten op de wil van het parlement, dat in zijn hoedanigheid de meerderheid van de bevolking representeerde en een veiligheids- en defensiebeleid formuleerde waar deze meerderheid het mee eens was. Individuele burgers of militairen met afwijkende opvattingen over de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid moesten zich naar deze meerderheid schikken.

Het ministerie van Defensie probeerde de krijgsmacht in de jaren zestig tegen de democratisering golf binnen en buiten de krijgsmacht te beschermen. Als de krijgsmacht te sterk democratiseerde konden haar inzetbaarheid en daarmee haar bestaansrecht gevaar lopen. Ook veranderingen in de juridische grondslagen waarop de formulering en de uitvoering van het veiligheids- en defensie berustten, konden dit bestaansrecht ondermijnen. Het ministerie van Defensie wilde niet dat de Wet gewetensbezwaren militaire dienst dusdanig zou worden gewijzigd dat de krijgsmacht rekening zou moeten gaan houden met het oordeel van minderheden over de dienstplicht. In dat geval zou immers haar onafhankelijkheid en daarmee haar bestaansrecht onder druk komen te staan.

Nu het ministerie van Defensie vanaf het midden van de jaren zestig te maken kreeg met conflicterende opvattingen over de vorm, de noodzaak en het democratisch gehalte van de krijgsmacht, moest het bepalen hoeveel kritiek de krijgsmacht kon verdragen voordat haar bestaansrecht in het geding kwam. Ook moest het vaststellen hoe het de kritiek op en protesten tegen de krijgsmacht moest bejegenen. Het ministerie moest er in het midden van de jaren zestig aan wennen dat belangenverenigingen voor dienstplichtigen en dienstweigeraars tot stand waren gekomen, maar geloofde niet dat zij de krijgsmacht zouden schaden. In de ogen van het ministerie waren de twee nieuwe organisaties te klein en te weinig representatief voor wat de meerderheid van de dienstplichtigen en dienstweigeraars van de krijgsmacht vond. Het ministerie geloofde bovendien dat de oprichting van de VVDM en de BvD een opwelling was en daarmee een uitvloeisel van de verenigingscultuur die zich in de jaren zestig onder een groep jongeren manifesteerde. Het ministerie vreesde niet dat de VVDM en de BvD grote veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht zouden afdwingen, laat staan haar bestaansrecht zouden ondermijnen. De kritiek van de dienstplichtigen op de krijgsmacht werd tussen 1966 en 1968 door middel van een reactief gedoogbeleid in goede banen geleid. Dit kan worden opge-

vat als een vorm van 'repressieve tolerantie', die met enig succes werd toegepast. De dienstweigeraars werden in deze periode door het ministerie genegeerd.

De jaren 1968 en 1969 waren van groot belang voor de bewustwording van het ministerie van Defensie ten aanzien van de critici van de krijgsmacht. De dienstplichtigen, dienstweigeraars en burgers waren nauwelijks onder de indruk van het feit dat het Warschaupact het Westen op militair gebied leek in te halen, noch van de agressie in 1968 in Tsjecho-Slowakije. Het ministerie realiseerde zich dat dienstplichtigen en dienstweigeraars zich niet alleen hadden verenigd omdat zij nu eenmaal kinderen van hun tijd waren. Zij verenigden zich ook omdat hun opvattingen over de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid sterk van die van het ministerie van Defensie afweken en zij dat de bewindslieden duidelijk wilden maken. Het ministerie vreesde nu dat door hun kritiek en protesten de bestaanswijze of zelfs het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk kon komen te staan. Het rampjaar 1969 liet het ministerie door de omvang, de diversiteit en de felheid van de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid aan den lijve ondervinden dat dit geen ondenkbaar scenario was.

In 1970 en 1971 bleek dat alleen de protesten van de VVDM voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en die van antimilitaristen voor de afschaffing van de krijgsmacht het rampjaar 1969 hadden overleefd. Voor het ministerie was het een uitgemaakte zaak dat sabotage het bestaansrecht van de krijgsmacht ondermijnde en moest worden tegengewerkt. Het kon echter minder gemakkelijk vaststellen hoe de protesten van de VVDM moesten worden geduid. De bewindslieden geloofden dat sommige protesten de krijgsmacht vermaatschappelijkten, maar dat andere protesten haar bestaansrecht in gevaar brachten. De eerste soort protesten werd door het ministerie gedoogd, maar ten aanzien van de tweede soort protesten week het van dit gedoogbeleid af. De reden daarvoor was dat het ministerie deze protesten tegen het bestaansrecht van de krijgsmacht te ernstig vond om te tolereren. Wat in deze overweging ook een rol speelde was dat het gedoogbeleid er in de jaren zestig niet voor had gezorgd dat de kritische dienstplichtigen werden afgeremd. Integendeel, zij waren juist fanatieker geworden. Het ministerie zocht nu naar de balans tussen beide strategieën, het gedogen en het tegenwerken, waardoor de protesten tegen de krijgsmacht zouden afzwakken.

Als gevolg van de onzekerheid binnen het ministerie van Defensie over de duiding van de protesten en het repressieve beleid ten aanzien van de dienstplichtigen en de antimilitaristen, ontstond er een kloof tussen enerzijds het ministerie en anderzijds de meerderheid binnen de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, de ministerraad en de linkse kranten. De laatste groep beschouwde de protesten van de VVDM als ludieke pogingen om de krijgsmacht te vermaatschappelijken en geloofden niet dat haar bestaansrecht hier schade van ondervond. Ze keerde zich tegen de repressieve koers die het ministerie van Defensie soms voer. Het ministerie van Defensie was niet in staat de politici en de linkse kranten aan zijn kant te krijgen en bevond zich daardoor begin jaren zeventig in een isolement. In het volgende hoofdstuk wordt geanalyseerd hoe de bewindslieden vanuit deze geïsoleerde positie probeerden de protesten te-

gen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in goede banen te leiden, terwijl de polarisatie en confrontatie tussen de critici van de krijgsmacht een hoogtepunt bereikte.

Hoofdstuk 3

Confrontatie en polarisatie binnen het leger 1972-1976

Inleiding

De internationale détente die in de jaren zestig had ingezet, bereikte in de eerste helft van de jaren zeventig een hoogtepunt. Het eerste SALT-akkoord werd in 1972 door de NAVO en het Warschaupact ondertekend. Beide machtsblokken beloofden het aantal antiballistische raketten en strategische aanvalswapens te beperken. Op 3 juli 1973 namen vertegenwoordigers uit 35 landen deel aan de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). In 1975 kwam de slotakte van Helsinki tot stand, waarin Oost en West regels opstelden ten aanzien van onder meer mensenrechten, de interstatelijke grenzen, de vrije uitwisseling van mensen, ideeën en informatie, en economische en technologische samenwerking.¹

In de hoogtijdagen van de internationale ontspanning kwam ook de strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht tot een climax. Het ledental van de VVDM groeide en haar ideologie en acties werden radicaler. De dienstplichtigen werden gesteund door leden van de BvD en kritische beroepsmilitairen. De laatsten verenigde zich in de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. Andere dienstplichtigen en de meeste beroepsmilitairen stonden niet achter deze aanval op de krijgsmacht en probeerden haar te beschermen. Zij stichtten daarvoor nieuwe, meer behoudende organisaties, zoals de Bond voor Vrijwillig, Voormalig en Verplicht Dienende Militairen (BVVVDM), de Commissie Open Poort en de Algemene Vereniging Nederlandse Militairen (AVNM). Beide kampen stonden in de jaren zeventig lijnrecht tegenover elkaar.

Drie protestvormen hadden in de periode van 1972 tot 1976 de overhand. Dienstplichtigen streden ononderbroken voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Door te ijveren voor de compensatie van hun overuren in tijd en geld, de afschaffing van de militaire groeiplicht en politieke rechten voor militairen, trachtten ze verdere wijzigingen aan te brengen in de bestaanswijze van de krijgsmacht. De in 1972 nieuw opgerichte Vereniging Dienstweigeraars (VD) pleitte samen met het IKV en Pax Christi voor de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Aan de wet moest een artikel worden toegevoegd, zodat dienstplichtigen met politieke bezwaren tegen de Nederlandse krijgsmacht of de deelname aan de NAVO hun militaire dienst konden weigeren. Er kwam tot slot ook een nieuwe protestvorm op, te weten het 'totaalweigeren'. Een kleine groep dienstplichtigen trok de legitimiteit van zowel de militaire als de civiele dienst in twijfel. Door beide te weigeren keerden ze zich geheel van het militaire apparaat af.

Onder invloed van de toenemende confrontatie met de protestorganisaties en de polarisatie tussen de radicale en de meer behoudende organisaties, groeide vanaf 1972 binnen het

ministerie van Defensie het besef dat het bestaansrecht van de krijgsmacht als gevolg van de protesten onder druk kwam te staan. Minister H.J. de Koster (VVD) streefde naar het in standhouden van een sterke, inzetbare krijgsmacht, die ook in tijden van internationale ontspanning steeds beducht was op een mogelijke verrassingsaanval. Het leed voor hem geen twijfel dat de protesten tegen de krijgsmacht de militaire discipline, de gevechtskracht en de inzetbaarheid van de krijgsmacht schaadden. Hij geloofde bovendien dat het imago van Nederland in de NAVO door de protesten slechter werd. De Koster ging de protesten door middel van repressie tegen en stuitte daarbij op onbegrip van politici en burgers.

H. Vredeling (PvdA), die op 11 mei 1973 aantrad als minister van Defensie, leek een verandering teweeg te brengen in de manier waarop het ministerie van Defensie tot dan toe was omgegaan met de protesten tegen de krijgsmacht. De dienstplichtigen zagen in de eerste sociaal-democratische minister van Defensie een liberale en inschikkelijke man die al hun wensen op het gebied van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht zou inwilligen. De militaire topfunctionarissen hielden daarentegen hun hart vast. Zij geloofden dat Vredeling maatregelen zou nemen die de militaire discipline en de inzetbaarheid van de krijgsmacht verzwakten, terwijl de Sovjet-Unie nog steeds op de loer lag. In dit hoofdstuk zal worden aangetoond dat zowel de dienstplichtigen als Vredelings collega's het mis hadden. Vredeling zette zich, net als zijn voorganger De Koster, wel degelijk in voor het behoud van de legitimiteit van de krijgsmacht, maar deed dat op zijn eigen manier.

Keerpunt 1972

De Koster en Vredeling waren minister van Defensie in een tijd waarin de détente de Nederlandse politiek en samenleving verdeelde. Onder De Koster werd het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid in 1972 inzet van de verkiezingen. Drie progressieve partijen, de PvdA, de PPR en D'66, stelden gezamenlijk een verkiezingsprogramma op, genaamd *Keerpunt '72*. Ze drongen hierin aan op een actieve ontspanningspolitiek. Nederland moest een *no-first-use*-verklaring opstellen en de kernwapens zouden uiteindelijk van het grondgebied moeten verdwijnen. In het geval van een oorlog mocht Nederland niet als eerste land kernwapens inzetten. De 'progressieve drie' streefden bovendien naar een verlaging van het defensiebudget tot drie procent van het bruto nationaal product. De ARP en de KVP konden zich niet met *Keerpunt '72* verenigen. Zij betoogden dat een sterke defensie noodzakelijk bleef.² Ondanks de internationale ontspanning was de Sovjet-Unie nog steeds een volwaardige militaire tegenstander, die zijn ware gezicht op elk moment kon tonen. Van een verslapping van de krijgsmacht kon in hun ogen geen sprake zijn.

Ten aanzien van de protesten tegen de krijgsmacht vormde het jaar 1972 ook een 'keerpunt'. De VVDM en de BvD bereikten in 1972 een ongekend hoog ledental. De VVDM werd van een belangenvereniging steeds meer een actiegroep. De BvD probeerde van deze ommezwaai gebruik te maken en invloed binnen de VVDM te verwerven. De veranderingen die zich binnen de VVDM en de BvD voltrokken lokten onder beroepsmilitairen, dienstplichti-

gen en dienstweigeraars reacties uit. Een paar beroepsmilitairen waren het met de VVDM eens en richtten een organisatie op om de krijgsmacht verder te vermaatschappelijken. De dienstweigeraars voelden zich door de BvD juist in de steek gelaten, nu de bond niet meer voor hun belangen opkwam. Zij richtten de Vereniging Dienstweigeraars op. In 1972 traden echter ook dienstplichtigen en beroepsmilitairen naar voren die met bezorgdheid vaststelden dat deze linkse organisaties de krijgsmacht uitholden. Het was niet eerder voorgekomen dat er zo veel verschillende opvattingen over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid die met elkaar botsten naast elkaar bestonden.

De radicalisering van de VVDM en de BvD

Om te begrijpen waarom het jaar 1972 een keerpunt werd, moeten eerst de veranderingen binnen de VVDM en de BvD worden beschreven. Doordat zij namelijk in ledental groeiden en een sterkere actiebereidheid toonden, ontstonden de nieuwe organisaties die in deze paragraaf centraal staan en kon polarisatie tussen reeds bestaande en nieuwe organisaties optreden. De VVDM, allereerst, was aan het begin van de jaren zeventig populair. De ludieke acties tegen de militaire groetplicht en de verplichte korte haardracht en voor de vrijheid van meningsuiting spraken veel dienstplichtigen aan en zorgden ervoor dat de VVDM in het najaar van 1971 over 32.400 leden beschikte. Van alle dienstplichtigen had zeventig procent zich bij de VVDM aangesloten.³ De vereniging behartigde vanaf 1972 niet langer alleen de belangen van de dienstplichtigen, maar spoorde hen tevens aan kritisch na te denken over de positie van het leger in de maatschappij. De VVDM vond dat dienstplichtigen kritiek moesten uiten op het leger en veranderingen moesten nastreven. Hierdoor oefenden ze een grotere democratische controle uit over het volgens de vereniging nog altijd te gesloten legersysteem.⁴ De VVDM kwam er openlijk voor uit niet langer alleen overleg te voeren met het ministerie van Defensie, maar ook actie te willen gaan voeren. Ze beweerde: 'Overleg en Actie zijn volgens ons twee grootheden, die in elkaars verlengde moeten worden gezien. Bepaalde acties, mits goed gepland kunnen de overlegpositie van de VVDM versterken'.⁵ In het kader van deze nieuwe strategie ontwikkelde de VVDM de 'Dekkingsgedachte'. Het bestuur van de VVDM moest de acties van afdelingen en individuele leden in woord en daad steunen, ook wanneer ze zelf niet achter hun acties stond. De VVDM voerde de leuze 'Terug naar de basis'. De vereniging wilde zich van haar hiërarchische structuren ontdoen om zo beter op acties te kunnen anticiperen.⁶

De VVDM radicaliseerde door de nadruk meer op acties te leggen, maar ook binnen de BvD was een radicalisering aanwijsbaar. De bond telde inmiddels circa zevenhonderd leden en gaf vanaf het begin van 1972 het *Kaderblad* uit.⁷ Dit blad bundelde en verspreidde de discussiestukken van de verschillende BvD-afdelingen, zodat de leden beter op de hoogte waren van elkaars standpunten. De bond hoopte de discussie over het leger hierdoor te stimuleren.⁸ Daarnaast richtte de BvD een Politiek Komitee en commissies voor propaganda en scholing op. Het Politiek Komitee stimuleerde de politieke discussie binnen de BvD en hielp het Amsterdamse hoofdbestuur bij zijn vele werkzaamheden, waaronder het uitbrengen van *De soldatenkrant*.

Spreekbuis van het verzet in het leger en het bijhouden van de ledenadministratie. Het comité bestond uit een lid van het Algemeen Bestuur, leden uit de vier regio's en drie dienstplichtigen die zich bij de BvD hadden aangesloten.⁹ De taak van de propagandacommissie was 'het verzorgen, uitbreiden en verbeteren van de propaganda van de BvD'. Daartoe behoorde 'het bekendmaken van de soldatenbeweging bij zoveel mogelijk mensen' en 'het bestrijden van de propaganda van het ministerie van Defensie en het aandragen van onze eigen (marxistische) analyse'.¹⁰ De scholingscommissie stelde programma's op voor de verschillende BvD-afdelingen en zag toe op de uitvoering daarvan.¹¹

De echte radicalisering van de BvD tekende zich echter niet af in deze bestuurlijke veranderingen, maar in zijn toegenomen belangstelling voor de VVDM. De BvD had van oudsher interesse getoond in een samenwerking met de VVDM en deze samenwerking leek als gevolg van de radicalisering van de VVDM nu voor het eerst mogelijk. De bond stelde: 'De VVDM is niet langer een gewillig instrument voor de legertop om het soldatenverzet onschadelijk te maken. De VVDM wordt voor de legerleiding lastig, zo niet gevaarlijk. Het is van reuzenveel belang om in de aldus ontstane controverse tussen VVDM en legerleiding de kant van de VVDM te kiezen'.¹² Tijdens een strategieweekend dat in juni 1972 in Putten plaatsvond, sprak de BvD over de manier waarop deze samenwerking tot stand moest komen. De bond concludeerde dat leden van de BvD lid moesten worden van de VVDM.¹³

De Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht

De radicalisering van de VVDM werd door een aantal kritische beroepsmilitairen met belangstelling gevolgd. Zij waren net als de kritische dienstplichtigen van mening dat de krijgsmacht ondanks de reeds behaalde successen nog verder moest vermaatschappelijken en gaven een nieuwe dimensie aan de discussie over de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Het was tijdens de Koude Oorlog nog niet eerder voorgekomen dat beroepsmilitairen met linkse sympathieën zich verenigden om de bestaanswijze van hun eigen werkgever te bekritisieren. Er tekende zich een kloof af tussen de ideeën van kritische beroepsmilitairen over 'hun' krijgsmacht en de opvattingen van het ministerie van Defensie.

Een van die kritische beroepsmilitairen was majoor C.G.A.W. Hakkert. Hij had na de Tweede Wereldoorlog als reserveofficier in Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea gediend en was vervolgens beroepsmilitair geworden. Hakkert bracht in 1971 een publicatie uit, getiteld *Een boekje open over de officieren*. Hierin bekritiseerde de majoor het militaire leiderschap. Hij was van mening dat de officier niet leefde, maar geleefd werd door het militaire systeem en de hiërarchie daarbinnen. In de militaire opleiding maakten conservatieve en sterk nationaal georiënteerde officieren de dienst uit. Ze accepteerden slechts 'met opgewekte tegenzin' vernieuwingen of veranderingen binnen het leger, wanneer politici of de publieke opinie hen daartoe dwongen. Hakkert wilde van de officier een geëngageerd, kritisch staatsburger maken, die zijn binding met de maatschappij niet verloor. Hij was duidelijk beïnvloed door het West-Duitse principe van de '*Staatsbürger im Uniform*'. De kunstmatige machtsstructuren tussen of-

ficiëren, onderofficieren en manschappen moest verdwijnen en zij zouden beter met elkaar moeten communiceren.¹⁴

Majoor G. Miog was een tweede kritische beroepsmilitair. Hij diende in Japan, Nederlands-Indië en Korea en was vervolgens commandant geworden van een infanterieonderdeel en de 43e Geneeskundige compagnie. Miog droeg begin jaren zeventig bij het garnizoenscommando in Groningen de verantwoordelijkheid voor het personeelsbeleid. Hij was lid van de PvdA en schreef vanaf het einde van de jaren zestig onder het pseudoniem 'Democritus' in *Het Vrije Volk* kritische artikelen over de krijgsmacht. Hij had zijn eigen rubriek 'Parate hapjes'. Begin jaren zeventig beantwoordde hij onder de pseudoniemen 'Uw messbediende' en 'Oppasser' vragen van dienstplichtigen over de vermaatschappelijking en democratisering van het leger.¹⁵

De Landmacht Inlichtingen Dienst (LAMID) wist te achterhalen dat de artikelen van Miog afkomstig waren en stelde dat ze een 'gekscherend' tot 'zuur-kritisch' karakter hadden. Miog schreef op 'een wijze die voor een officier bedenkelijk moet worden geacht'.¹⁶ De majoor maakte zich schuldig aan het 'bevulen van eigen nest'.¹⁷ Het ministerie van Defensie legde Miog tot zijn eigen verbazing echter geen publicatieverbod op:

'Daar verbaas ik mezelf ook iedere dag nog weer over. Natuurlijk heeft het wel moeilijkheden gegeven, maar zoals gezegd als je zoiets doet, je kent de regels, dan moet je de consequenties aanvaarden. Ga je er vanuit dat de krijgsmacht een publieke zaak is dan moet er een zo groot mogelijke openheid zijn. Men schermt al gauw met de veiligheid van de staat en het landsbelang, maar er is echt niet zoveel wat het publiek niet mag weten'.¹⁸

Toch was het niet zo dat het ministerie van Defensie Miog volledig zijn gang liet gaan. Een artikel in *Het Vrije Volk* leverde hem in 1971 drie dagen streng arrest op. Hij had het hierin opgenomen voor Schul en Dona, die in *Luctor* hadden gepubliceerd en daarvoor waren bestraft. Miog pleitte in zijn artikel voor de vrijheid van meningsuiting binnen het leger. In hetzelfde artikel bekritiseerde hij de Inspecteur-Generaal van de krijgsmacht, prins Bernhard, die eerder dat jaar het in zijn ogen overmatige consumptiegedrag van dienstplichtigen aan de kaak had gesteld.¹⁹

Miog was verontwaardigd over zijn straf en benaderde zijn collega's.²⁰ Een van hen was luitenant-kolonel K. Bloema, die lid van het hoofdbestuur en tevens defensieadviseur van D'66 was. Volgens *De Volkskrant* stond hij bekend 'om de gematigde en behoedzame wijze waarop hij zijn ideeën formuleerde'.²¹ Ook een majoor van de Koninklijke Luchtmacht, F.J.F. Uijen, betoonde zijn solidariteit met Miog. Hij was eind jaren zestig lid van Nieuw Links, het Humanistisch Verbond en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH). Uijen werd door de publicaties van de kritische legerpredikant Diekerhof en de beroepsmilitairen Hakkert en Miog geïnspireerd. Hij schrok er niet voor terug vervolgens openlijk toe te geven dat hij als beroepsmilitair over socialistische sympathieën beschikte.²²

Miog, Bloema en Uijen richtten samen met circa zeventien andere kritische beroepsmilitairen op 8 januari 1972 de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht op. In deze werkgroep waren alledrie de krijgsmachtdelen vertegenwoordigd en hadden militairen tot de rang van luitenant-kolonel zitting. Dit laat zien dat er, zij het op kleine schaal, binnen de krijgsmacht interesse bestond voor een organisatie waarin beroepsmilitairen hun onvrede konden uiten. De leden van de werkgroep, die maandelijks bij elkaar kwam, wilden de krijgsmacht beter in de maatschappij inbedden. Zij vonden dat de krijgsmacht nog te veel een 'staat in de staat' was. De werkgroep wilde de beroepsmilitairen duidelijk maken dat ze een dienende taak hadden tegenover de Nederlandse samenleving. De bevolking en de volksvertegenwoordiging moesten worden geïnformeerd over alles wat de vermaatschappelijking van de krijgsmacht in de weg stond. Bovendien wilde de werkgroep collega's helpen die zich door het militaire systeem onderdrukt voelden. Dat kon bijvoorbeeld het geval zijn wanneer ze hun overplaatsing naar een ander legeronderdeel onterecht vonden.²³

Miog en Uijen maakten de oprichting van de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht op 8 januari 1972 bekend in het televisieprogramma *Dit is het begin* van de VARA. Ze kozen er bewust voor de oprichting publiekelijk bekend te maken en grepen de televisie-uitzending bovendien aan om de krijgsmacht te bekritisieren. Verslaggever J.G. Nagel, die zelf lid was van Nieuw Links, kreeg van Miog en Uijen te horen dat de 'menselijke gelijkheid en gelijkwaardigheid binnen de militaire organisatie' in het gedrang waren. Dat gold vooral voor de vrijheid van meningsuiting. Miog en Uijen vonden het onterecht dat kritische geluiden binnen de krijgsmacht niet werden gehoord en wilden daar verandering in aanbrengen. Ze hoopten dat de werkgroep zich zou ontwikkelen tot een ombudsortaan dat door het ministerie werd goedgekeurd en gesteund. Zo lang deze goedkeuring er niet kwam ging de werkgroep volgens Uijen als volgt te werk: 'Wij doen dit gewoon buiten dienst. We hebben geconstateerd dat er een behoefte aan is en het duurt eigenlijk te lang voordat er van hogerhand een dergelijk apparaat of een dergelijke ombudsman in het leven wordt geroepen. De nood dringt en wij gaan dit gewoon als particulieren met ervaring binnen die krijgsmacht, buiten onze diensttijd doen'.²⁴ De actiebereidheid van de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht was groot.

De oprichting van de Vereniging Dienstweigeraars

Terwijl de radicalisering van de VVDM resulteerde in instemming en actiebereidheid van een kleine groep beroepsmilitairen, konden de meeste dienstweigeraars weinig waardering opbrengen voor de koerswijziging van de BvD. Doordat de BvD zich volledig op het protestdienen had toegelegd en zijn naam in Bond voor Dienstplichtigen had gewijzigd, was er geen organisatie meer die de belangen van dienstweigeraars behartigde. De lengte en inhoud van de vervangende dienst leidde desondanks nog steeds tot veel ergernis.²⁵

Tijdens een voetbalwedstrijd tegen het hoofdbestuur van de VVDM kwam een aantal dienstweigeraars voor het eerst met de VVDM in aanraking. Ze verloren de wedstrijd, maar waren door de VVDM wel op het idee gebracht om zich ook te verenigen en een organisatie

voor (tewerkgestelde) dienstweigeraars op te richten. Deze organisatie moest hun belangen behartigen en tegen het huidige tewerkstellingsbeleid protesteren.²⁶ De voetballers organiseerden op 25 augustus 1971 een eerste plenaire vergadering in Den Haag. Ze bespraken de eisen waaraan de nieuwe organisatie moest voldoen en hoe haar actieprogramma eruit zou komen te zien. Vervolgens hielden ze op 18 december 1971 een eerste vergadering. Dat de vereniging de belangen van dienstweigeraars moest vertegenwoordigen betwistte niemand van de 180 aanwezigen. Ze discussieerden echter wel verhit over de vraag of de vereniging een antimilitaristisch karakter moest hebben en de wereldvrede zou moeten nastreven.²⁷ J.S. Pen, die tijdens de vergadering achter de voorzitterstafel zat, zei over de vergadering: 'We werden achter die tafel weggeblazen. Binnen een uur was het een totale chaos'.²⁸ Zolang er onenigheid over het karakter en het werkprogramma bestond, kon de nieuwe vereniging nog niet worden opgericht.

Twee dienstweigeraars die het thema wereldvrede in het werkprogramma centraal wilden stellen, zetten hun standpunt in de Kerstnacht van 1971 kracht bij door op het dak van het ministerie van Defensie een ban-de-bomteken aan te brengen.²⁹ Het ministerie verwijderde het spandoek meteen na de Kerstdagen zonder hier verder aandacht aan te besteden. Het plaatsen van het ban-de-bomteken maakte ook op de andere dienstweigeraars weinig indruk. Zij besloten zich tijdens een tweede vergadering op 22 januari 1972 alleen te concentreren op de belangenbehartiging van dienstweigeraars en het tewerkstellingsbeleid en het thema wereldvrede te laten rusten. De nieuwe organisatie kreeg de naam Vereniging Dienstweigeraars (VD). Op 2 februari informeerden de dienstweigeraars de samenleving door middel van een perscommuniqué over hun nieuwe vereniging.³⁰ De VD telde in 1972 tweehonderd leden.³¹

De oprichting van de VD toonde aan dat er in de jaren zeventig nog steeds veel belangstelling bestond voor het dienstweigeren en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Het ministerie van Defensie was hier echter niet van onder de indruk en had er moeite mee de VD als vereniging te erkennen. Ze vertoonde te veel gelijkenis met de BvD in zijn vroege jaren. Bovendien ergerde het ministerie zich nog steeds aan de anachronistische en provocerende term 'dienstweigeraar', die na de BvD nu ook door de VD werd gebruikt. De Koster legde de VD uit dat dienstweigeraars voor hem dienstplichtigen waren die een bevel weigerden. Aangezien de VD de belangenbehartiging van erkende (tewerkgestelde) gewetensbezwaarden op zich wilde nemen, deed de vereniging er goed aan zich de 'Vereniging van Erkende Gewetensbezwaarden Militaire Dienst' te noemen.³² Het ministerie van Defensie beschouwde ook het geringe aantal dienstweigeraars in de VD als een reden om de vereniging niet te erkennen. Net als in 1967 ten aanzien van de BvD wilde het ministerie de VD alleen als gesprekspartner aanvaarden indien de vereniging het merendeel van de erkende dienstweigeraars representeerde.³³

Een formeel overleg met het ministerie kwam niet tot stand, maar de VD onderhield wel contact met het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst.³⁴ De vereniging kreeg van dit bureau informatie over dienstweigeraars, die ze gebruikte om hun belangen te behartigen, maar ook om nieuwe leden te werven. Het werd de VD duidelijk dat het ministerie van Defensie haar met wantrouwen bekeek, toen ze van het Bureau tewerkstelling een doorslag ontving met daarop de naam- en tewerkstellingsgegevens van een dienstweigeraar

en de tekst 'bestemd voor de Sectie Veiligheid van de centrale Generale Staf. Tweede Kamerlid J.H. van Wijk (PSP), die met de dienstweigeraars sympathiseerde, vroeg minister De Koster vervolgens of de Generale Staf inbreuk maakte op de privacy van de tewerkgestelde dienstweigeraars. De Koster ontkende dit, maar beloofde dat de Sectie Veiligheid niet langer gegevens over dienstweigeraars zou ontvangen. Om de 'privacy van de tewerkgestelde dienstweigeraars' niet verder te schenden, besloot De Koster dat de VD voortaan ook geen informatie over dienstweigeraars meer zou ontvangen.³⁵ In werkelijkheid kwam zijn maatregel hoogstwaarschijnlijk niet voort uit bezorgdheid over de privacy van dienstweigeraars. De Koster zag in het stopzetten van het sturen van de informatie over de dienstweigeraars gewoonweg een manier om de ledenwerving van de VD te bemoeilijken. Zonder hun contactgegevens kon de vereniging de dienstweigeraars namelijk minder gemakkelijk benaderen. Voorzitter Pen was het volstrekt niet eens met het besluit van De Koster. Hij schreef secretaris-generaal Peijnenburg een open brief met de tekst: 'Het bezit van dienstweigeraars-data door de Generale Staf dient geen zinnig - tenzij uiterst onfris - doel; de Vereniging Dienstweigeraars kan, teneinde te weten wiens belangen men moet behartigen, niet zonder zekere elementaire aanknopingspunten'.³⁶

Het wantrouwen van het ministerie van Defensie ten opzichte van de VD was wederzijds nu de VD had ontdekt dat de Sectie Veiligheid de vereniging controleerde. Als tegenreactie ontwierp de vereniging zelf een aanmeldingsformulier voor dienstweigeraars en wilde dat het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst dit onder de dienstweigeraars zou verspreiden. De VD deed haar best om zich in dit formulier van het ministerie van Defensie te distantiëren:

'Om het aanmeldformulier duidelijker te laten uitspringen uit de grijze berg stencilwerk van Defensie, werd besloten zowel middels lay-out als middels de tekst van het formulier de eigen identiteit te benadrukken. Het zij nog maar eens voor de zoveelste keer herhaald: alles wat uit de handen van Defensie komt moet als algemeen verdacht worden beschouwd. Daarom werd een tekst geformuleerd, waaruit duidelijk moest blijken dat hier dienstweigeraars aan het woord waren en geen verkapte defensie-beambten'.³⁷

De VD koos voor een ontwerp met het ban-de-bomteken en stuurde de aanmeldingsformulieren eind 1972 naar het Bureau tewerkstelling. Het hoofd van de Afdeling Dienstplichtzaken schreef de VD vervolgens dat het ban-de-bomteken op zichzelf genomen een redelijk streven accentueerde. Door het misbruik van velen was het echter verworden tot een 'symbool van diverse, vaak extreme, anti-militaristische stromingen'. Hij schreef dan ook: 'Tegen deze achtergrond moet zelfs de poging uwerzijds om dit te bewerkstelligen enerzijds op zijn minst als onbehoorlijk worden gekwalificeerd, anderzijds met het oog op een eventueel tot stand komen van een overleg wel als zeer ontactisch worden beschouwd'. De aanmeldingsformulieren werden niet onder de dienstweigeraars gedistribueerd.³⁸

De VD stelde dat de aanmeldingsformulieren als een 'rode lap op een stier' werkten. Ze vond dat het ministerie van Defensie trachtte de VD haar identiteit te ontnemen.³⁹ De vereni-

ging had hier een punt. Het ministerie stond per definitie wantrouwend tegenover dienstweigeraars, die de militaire dienst niet als onderdeel van hun burgerschap zagen en door hun dienstweigering het bestaansrecht van de krijgsmacht aantastten. De VD had bovendien geen eerlijke start gemaakt, omdat ze te veel leek op de BvD in zijn vroege jaren. Dat de BvD steeds verder radicaliseerde, beloofde weinig goeds voor de VD in de toekomst, zo moet het ministerie van Defensie hebben geredeneerd.

Rechtse tegenreacties

De radicalisering van de VVDM en de BvD vormde niet alleen een voedingsbodem voor het ontstaan van nieuwe linksgeoriënteerde organisaties zoals de VD en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. Ook organisaties met een meer behoudende signatuur dienden zich aan. Zij verfoeiden de radicale koers van de dienstplichtigen en de dienstweigeraars. In hun ogen sloegen de VVDM en de BvD in hun strijd om de vermaatschappelijking van de krijgsmacht te ver door en brachten de krijgsmacht daardoor schade toe. De nieuwe, meer behoudende organisaties probeerden de krijgsmacht tegen de linkse aanval te beschermen.

De eerste organisatie die met dat doel voor ogen naar voren trad, was de Bond van Verplicht, Vrijwillig en Voormalig Dienende Militairen (BVVVDM). Deze bond werd in november 1971 opgericht door drie beroepsmilitairen van de Bernhardkazerne in Amersfoort, te weten de cavaleristen luitenant H. Brouwer, opperwachtmeester C.N. Frederiksz en sergentsmajoor B. Rewinkel. Brouwer werd de voorzitter van de BVVVDM. De bond beschikte over een hoofdbestuur, veertig afdelingen en een Comité van Aanbeveling.⁴⁰ Iedereen die het met de doelstellingen van de BVVVDM eens was, kon zich bij een afdeling in de buurt aansluiten. Ook gehele organisaties konden in de BVVVDM worden opgenomen, zonder dat ze hun eigen identiteit moesten opgeven. De grootste organisatie die zich bij de BVVVDM aansloot was de 14.000 leden tellende Algemene Bond van Ouders en Opvoeders. Door zijn toetreding bedroeg het ledenaantal van de BVVVDM op 4 januari 1972 20.000.⁴¹

De BVVVDM betoonde zich op zichzelf genomen geen tegenstander van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht, maar vond dat minderheden binnen de krijgsmacht, en dan met name de VVDM en de BvD, dit streven steeds meer als dekmantel gebruikten om het leger te bekritisieren en de krijgsmacht uit te hollen. Hoewel de VVDM en de BvD zelf van mening waren dat het leger door hun acties democratischer werd, stelde de BVVVDM dat zij de bestaande orde ondermijnden. Dienstplichtigen en dienstweigeraars oefenden een vorm van 'geestelijke terreur' uit die veel weg had van een oorlog binnen de eigen landsgrenzen.⁴² De BVVVDM vond het bestaan van deze binnenlandse oorlog erg riskant. Hij leidde de aandacht te veel af van het grote gevaar dat de Sovjet-Unie ondanks de internationale détente nog altijd vormde.⁴³

Deze visie op vrede en veiligheid sloot perfect aan bij die van het ministerie van Defensie. De BVVVDM verzocht minister De Koster daarom schriftelijk om een kennismakingsgesprek. De Koster bleek echter niet zo enthousiast op de bond te reageren als misschien had

kunnen worden verwacht, nu er voor het eerst sinds 1966 een organisatie op het toneel verscheen die de krijgsmacht een warm hart toedroeg. De Koster wilde de BVVVDM niet ontvangen, omdat hij de bond niet representatief achtte voor de mening van de meerderheid binnen de krijgsmacht. Ook wantrouwen ten aanzien van de nieuwe bond speelde een rol. De Koster vroeg Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Rijn, 'de nodige voorzichtigheid met de nieuwe bond te betrachten'.⁴⁴ Doordat er vanaf het midden van de jaren zestig zo veel kritiek op de krijgsmacht klonk, wantrouwde het ministerie iedereen die zich binnen de krijgsmacht wilde verenigen. Daartoe behoorden ook de organisaties die goede bedoelingen leken te hebben.

De BVVVDM liet zich niet zo snel afschrikken. In januari 1972 liet voorzitter Brouwer zich door de *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht*, het tijdschrift van de Afdeling Voorlichting van het ministerie van Defensie, interviewen. Op 5 januari schreef de bond minister De Koster bovendien een tweede brief en vroeg hem daarin om actief betrokken te worden bij de geestelijke vorming binnen de krijgsmacht. De BVVVDM stelde voor in verschillende kazernes lezingen te houden om de dienstplichtigen over zijn bestaan te informeren en hen voor de uitholling van de krijgsmacht door de VVDM en de BvD te waarschuwen. De BVVVDM wilde zich ook tot de schoolgaande en werkende jeugd, de jongeren en de studenten richten. Tijdens ruit- en zeilkampen kon hen een positieve houding ten aanzien van de krijgsmacht worden aangeleerd. De BVVVDM vroeg de minister om bivak- en tentenmaterieel en terreinen om zijn doelen te realiseren.⁴⁵

Terwijl de BVVVDM het ministerie van Defensie benaderde, verscheen er in het voorjaar van 1972 in de legerplaats Nunspeet een tweede behoudende organisatie op het toneel, de 'Commissie Open Poort'. Door het ontbreken van archiefstukken is helaas niet meer te achterhalen door wie en wanneer deze commissie precies werd opgericht. Wel is bekend dat de Commissie Open Poort zich niet op de geestelijke vorming van dienstplichtigen richtte, maar op de berichtgeving over de krijgsmacht in de samenleving. De commissie redeneerde dat alleen een samenleving die voldoende kennis over de krijgsmacht bezat, een zinvolle discussie zou kunnen voeren over het leger als 'noodzakelijk kwaad' en de dienstplicht als maatschappelijk offer. De commissie wilde vooral jongeren informeren omdat zij het meest kritisch waren, en dacht zowel aan de jongeren die door middel van hun (toekomstige) dienstplicht direct met het leger te maken zouden krijgen als aan de jongeren die alleen maar als belastingbetaler met het leger waren verbonden.⁴⁶ De Commissie Open Poort geloofde dat de maatschappij zich positiever over de krijgsmacht zou uitlaten indien ze meer kennis over die krijgsmacht bezat.

Met het doel van kennisoverdracht moest een informatiekraant worden uitgebracht met een oplage van een miljoen exemplaren en zou van 2 tot en met 9 september 1972 een actieweek moeten worden georganiseerd. De Commissie Open Poort wilde in de verschillende legerplaatsen commissies instellen die de activiteiten in de actieweek zouden organiseren en coördineren. Voorafgaand aan de actieweek moest een reclamecampagne worden opgezet. In samenwerking met militaire tehuizen moesten films worden vertoond en discussies en tentoonstellingen worden georganiseerd. De landelijke bibliotheken moest worden verzocht om tussen

21 augustus en 9 september 1972 een kleine tentoonstelling in te richten met boeken en documentatie over 'Het leger binnen de samenleving'. De Commissie Open Poort wilde ook de kerken benaderen en hun vragen op 3 september in hun kerkdiensten aandacht te besteden aan de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving. Door middel van een landelijke teken- en opstelwedstrijd moest de bevolking worden aangespoord zich over de krijgsmacht te uiten.⁴⁷

Nu nog een tweede organisatie was opgericht achtte het ministerie van Defensie het gewenst een 'gedragslijn' vast te stellen voor de omgang met de BVVVDM en de Commissie Open Poort. Hoewel beide op hun eigen manier trachtten een positief beeld van de krijgsmacht in de samenleving te verankeren, wilde De Koster hun geen steun verlenen. Het waren namelijk geen officiële militaire belangenverenigingen, die op faciliteiten konden rekenen. De Chef Generale Staf, luitenant-generaal G. IJsselstein, wilde eveneens voorzichtigheid betrachten. De BVVVDM mocht binnen de kazernes geen activiteiten ontplooiën. Aan de bond mocht geen papier, enveloppen en stencils met het logo van het ministerie van Defensie worden uitgedeeld. Op die manier zou de samenleving namelijk denken dat de BVVVDM door het ministerie van Defensie werd aangestuurd en dit zou de reeds bestaande polarisatie versterken. Dit wilde het ministerie niet, omdat de actiebereidheid van de VVDM en de BvD zou kunnen toenemen indien de BVVVDM en de Commissie Open Poort meer steun kregen dan zichzelf. De Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht, luitenant-generaal N. Berghuijs, stelde dat het ministerie wel op een attente manier met beide organisaties moest omgaan in verband met 'het mogelijk uit de hand lopen van deze initiatieven'.⁴⁸

Hoewel het ministerie van Defensie op centraal niveau besloot de BVVVDM en de Commissie Open Poort met voorzichtigheid te betrachten, had de Territoriaal Bevelhebber Oost, generaal-majoor L.A.D. Kranenburg - onder wiens supervisie de activiteiten van de BVVVDM in de Bernhardkazerne vielen - reeds afspraken gemaakt met de BVVVDM. Hij achtte het van belang dat deze organisatie gezien haar positieve instelling ten opzichte van de krijgsmacht haar stem moest kunnen laten horen. Van Kranenburg mocht de BVVVDM voorlichtingsavonden voor het Eerste Legerkorps organiseren, eventueel zelfs in samenwerking met de VVDM. Voor het houden van vergaderingen gaf Kranenburg geen toestemming. Hierover liet hij minister De Koster beslissen.⁴⁹

Het is niet verwonderlijk dat Kranenburg anders tegen de BVVVDM aankeek dan de minister van Defensie. De territoriaal bevelhebbers en de commandanten binnen de krijgsmacht hadden binnen de kazernes dagelijks te maken met kritiek en protesten. Zij waren blij met dienstplichtigen en beroepsmilitairen die de krijgsmacht steunden. Helaas voor hen kreeg de sociaal-democratische krant *Het Vrije Volk* van deze incongruentie lucht. De krant kopte op 15 april 1972 met 'Generaals doen niet wat De Koster zegt. Wél rechtse (BVVVDM)-propaganda in kazernes'. *Het Vrije Volk* stelde het zo voor alsof de krijgsmacht de linkse kritiek weerde, maar rechtse tegengeluiden alle ruimte bood. In het artikel beweerde de krant dat Nederlandse generaals al maandenlang achter de schermen bezig waren het 'geschonden gezicht van Defensie wat op te vijzelen' en daarbij hulp kregen van de BVVVDM en de Commissie Open Poort.⁵⁰

Dit was precies wat het ministerie van Defensie had willen voorkomen toen het besluit voorzichtigheid te betrachten met de BVVVDM. De Defensieraad⁵¹ liet zich tijdens zijn vergadering op 26 april echter niet leiden door de negatieve opmerkingen in *Het Vrije Volk*. Nu Kranenburg van de originele beleidslijn was afgeweken was De Koster bereid water bij de wijn te doen. Hij stelde voor de BVVVDM te behandelen als 'iedere andere particuliere vereniging die niet tot de krijgsmacht behoort', zoals de Koninklijke Nederlandse Verenigingen Ons Leger en Onze Vloot. Dit waren uit vrijwilligers bestaande verenigingen die zich inzetten voor de belangen van de landmacht en de marine. De Koster verzocht de Dienst Juridische Zaken een conceptbrief voor de bevelhebbers op te stellen waarin nadere richtlijnen werden gegeven voor de omgang met de BVVVDM. De Commissie Open Poort mocht in september zijn actieweek organiseren, maar deze stond onder supervisie van de kazernecommandanten.⁵²

De BVVVDM en de Commissie Open Poort waren geen lang leven beschoren en werden, om onbekende reden, voor de zomer van 1972 alweer opgeheven.⁵³ Het ministerie van Defensie had zich opgewonden over twee organisaties met een korte levensduur, die de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij nauwelijks hadden beïnvloed. Tijd om daar lang over na te denken was er niet, want er diende zich al snel weer een nieuwe organisatie aan. Dienstplichtigen richtten op 18 augustus 1972 de Algemene Vereniging Nederlandse Militairen (AVNM) op. Dit was een 'politiek-neutrale vereniging die gebruik maakt van een "actief overlegmodel" en zowel de individuele als de collectieve belangen van de dienstplichtigen behartigt'. B.J.M. Verwaayen werd op 7 maart 1973 de eerste voorzitter.⁵⁴ De Koster reageerde aarzelend op de oprichting van de AVNM, die wel erg veel gelijkenis vertoonde met de VVDM. Toch was hij er blijkbaar al snel van overtuigd dat de AVNM geen tweede VVDM was en gaf de vereniging in 1973 toestemming om een centrale contributie te innen vanaf een ledental van duizend. Wanneer dit ledental werd bereikt was immers bewezen dat de idealen van de oprichters onder meer dienstplichtigen leefden. De Koster overwoog ook een bestuurslid van militaire dienst vrij te stellen.⁵⁵

Pas onder Vredeling kwam eind oktober 1973 het eerste gesprek tot stand tussen het ministerie van Defensie en de AVNM. De nieuwe vereniging trad toen tot het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen toe.⁵⁶ Dit was een overlegorgaan tussen de militaire belangenverenigingen en het ministerie van Defensie. Vertegenwoordigers van beide kanten bespraken in dit maandelijks overleg aangelegenheden die van algemeen belang waren voor de rechtstoestand van het militaire personeel. Het ministerie van Defensie nam pas een beslissing over een kwestie nadat het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen zijn advies hierover had uitgebracht. De minister was echter niet verplicht dit advies op te volgen.⁵⁷ Vredeling deed zijn concessie aan de AVNM omdat zij 'de correctuur van de VVDM' is. 'Deze in opkomst zijnde vereniging is veel effectiever tegen uitwassen van de VVDM dan maatregelen van hoger hand', aldus de minister. Samen met de maatregelen van de minister moest de AVNM ervoor zorgen dat de VVDM niet te veel radicaliseerde.⁵⁸

De AVNM was de laatste nieuwe vereniging die in 1972 werd opgericht. Haar oprichting markeerde het einde van een enerverend jaar, waarin de verschillende protestorganisaties hun onvrede over de krijgsmacht, het veiligheids- en defensiebeleid en voor het eerst ook over elkaar hadden geuit. Nieuw was bovendien dat ook enkele kritische beroepsmilitairen hun eigen werkgever bekritiseerden. Het ministerie van Defensie werd door de ontwikkelingen in 1972 overdonderd. De Koster deed zijn best de kloof en de polarisatie tussen de verschillende organisaties niet groter te laten worden. Hij hoopte dat de linkse organisaties, wier ledentallen en actiebereidheid reeds sterk waren gegroeid, hierdoor niet verder zouden radicaliseren.

De Koster en de vermaatschappelijking van de krijgsmacht

De hoop van De Koster bleek al snel ijdel te zijn. De VVDM en de BvD wijzigden hun koers niet, maar werden - samen met de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht - juist de organisaties die in 1972 en 1973 de meeste aandacht van de minister opeisten. De Koster had reeds voor het keerpunt dat 1972 vormde ervaring opgedaan met de protestorganisaties, maar moest nu in het klimaat van confrontatie en polarisatie opnieuw bepalen hoe het ministerie van Defensie tegen hen aankeek en hoe het met hen omging. De kwesties rondom de militaire haardracht, de groetplicht en de vrijheid van meningsuiting tonen aan dat 1972 ook een keerpunt vormde in de manier waarop het ministerie van Defensie de VVDM, de BvD en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht bejegende.

De militaire haardracht opnieuw op de agenda

De militaire haardracht, als eerste kwestie, werd door De Koster in 1972 opnieuw op de militaire agenda geplaatst, nadat Den Toom deze een jaar eerder had vrijgegeven. De aanleiding daarvoor vormde het intrekken van de regeling met betrekking tot de vrije haardracht in West-Duitsland in het voorjaar van 1972. De oosterburen hadden vastgesteld dat de lange haren de hygiëne en de veiligheid van militairen in gevaar brachten en verplichtten de West-Duitse militairen daarom opnieuw hun haar tot boven hun uniform en overhemd te laten knippen. De ogen en oren mochten niet bedekt zijn en baarden moesten kort zijn.⁵⁹

Terwijl de hygiëne en de veiligheid van militairen in West-Duitsland redenen waren om de vrije haardracht aan banden te leggen, formuleerde De Koster argumenten waarom ook Nederlandse militairen hun haar opnieuw kort moesten laten knippen. Zijn uiteenzetting over de militaire haardracht toont aan hoe anders hij tegen langharige militairen aankeek dan zijn voorganger. Den Toom had de strijd voor lange haren beschouwd als een manier waarop de VVDM veranderingen wilde aanbrengen in de bestaanswijze van de krijgsmacht. De Koster stelde in 1972 echter dat militairen die hun haar niet wilden laten knippen een gebrek aan innerlijke discipline toonden. Hij beweerde bovendien dat 'het voortduren van de afgrijselijk lange haardracht zou leiden tot verdergaande verzwakking van de [militaire] discipline'. Als gevolg

van deze verminderde discipline zou de gevechtskracht van het Nederlandse leger achteruitgaan en haar bestaansrecht worden ondermijnd.⁶⁰

De Koster wilde de vrije haardracht ook aan banden leggen omdat het imago van de krijgsmacht onder de lange haren leed. Hij maakte zich zorgen om de negatieve berichtgeving over langharige militairen in de media en door buitenlandse gezagsdragers. In de buitenlandse pers werd het Nederlandse leger aangeduid als '*the hippy army*', '*the unionized army*' en '*the shaggy army*'.⁶¹ De Belgische minister van Landsverdediging, P.E.F.H. Vanden Boeynants, liet zich tegenover de pers bovendien schamper uit over de Nederlandse militairen met lang haar.⁶² Hij stelde samen met zijn Franse en Britse collega's dat Nederland uit de pas liep bij de andere NAVO-partners. De Koster stoorde zich hieraan en stelde dat de 'harmonisatie' tussen het eigen leger en die van de NAVO-partners van het grootste belang was, wilde de Nederlandse krijgsmacht binnen dit bondgenootschap geen vreemd figuur slaan.⁶³ De NAVO moest Nederland net zo serieus nemen als de andere landen.

De minister geloofde dat het parlement geen toestemming zou geven voor het opnieuw verbieden van de lange haren.⁶⁴ In 1971 had de meerderheid van de politici het vrijgeven van de militaire haardracht toegejuicht als onderdeel van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht, dus waarom zouden ze nu aannemen dat langharige militairen de militaire discipline schaadden en de krijgsmacht een slechte naam bezorgden? De Koster besloot de lange haardracht daarom niet geheel te verbieden, maar wilde hieraan wel restricties opleggen. Om vast te stellen welke dat moesten zijn en te garanderen dat militairen over een 'modern, modieus kapsel' konden blijven beschikken, vroeg de minister de Nederlandse Kappersbond om advies. Deze bond stelde dat niet alleen lange haren, maar ook een kapsel met haren boven de kraag modieus was.⁶⁵ De Defensieraad stelde op 1 november 1972 een conceptbeschikking op over de militaire haardracht, waarin met dit advies rekening was gehouden. Het militaire kapsel diende 'dicht aan het hoofd aan te sluiten', het mocht niet 'voor de ogen vallen' en het moest aan de achterzijde en de zijkanten van het hoofd vier centimeter onder de bovenkant van de kraag van het dagelijks tenue en de oren vallen. De Defensieraad was voornemens de nieuwe regeling op 15 januari 1973 voor het vrijwillig dienend personeel, de Troepenmacht in Suriname en het Korps Commandotroepen in te laten gaan. Op 1 maart 1973 zou de regeling op het overige krijgsmachtspersoneel van toepassing moeten worden verklaard.⁶⁶

Voordat daar echter sprake van kon zijn, vergaderde De Koster op 16 november eerst met de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer. Hij probeerde de leden ervan te overtuigen dat beperkingen op de militaire haardracht noodzakelijk waren. Hij benadrukte vooral het belang van de 'internationale harmonisatie' tussen de verschillende krijgsmachten. De Koster beweerde dat 'Frankrijks bereidheid om Nederland op Franse terreinen oefeningen te laten houden is verminderd als gevolg van de lange haardracht'. De marine ondervond 'bij haar samenwerking met de partners en bij haar vlootbezoeken eveneens een dalende waardering'. De militaire oefening *Strong Express* was 'voor verschillende buitenlandse ambtgenoten' aanleiding geweest om hun bezorgdheid uit te spreken 'over de vrije haardracht van de Nederlandse deelnemers'. De Koster stelde dat de 'representativiteit' van de Nederlandse krijgsmacht

door beperkingen op de haardracht omhoog moest gaan. 'Een zeker verschil met de partners' was wel aanvaardbaar, maar om niet negatief op te vallen moest de Nederlandse militaire haardracht toch in grote lijnen gelijkheid vertonen met die in het buitenland.⁶⁷

De Koster kon de Vaste Commissie voor Defensie evenwel niet overtuigen. E.C. Visser (D'66) verweet De Koster van de haardracht kwestie 'een prestigieuze zaak' te maken. Hij probeerde de commissie volgens hem met 'emotionele argumenten' te overtuigen. De vaste commissie stond echter niet open voor deze emotionele argumenten en wilde juist weten welke eventuele problemen de lange haren op het gebied van de hygiëne en de veiligheid van militairen teweegbrachten. De leden waren benieuwd naar de uitkomsten van een rapport inzake de persoonlijke hygiëne van militairen, waarin onder meer vermeld stond hoeveel militairen een kamer deelden en over hoeveel toiletten, wastafels en douches met warm water de kazernes beschikten.⁶⁸

De Koster bevond zich in een lastig parket, nu hij de vaste commissie er niet van kon overtuigen dat langharige militairen de internationale harmonisatie en het imago van de krijgsmacht schaadden en de commissie alleen over de hygiëne en veiligheid van militairen wilde spreken. Voor de minister speelden de hygiëne en veiligheid van de militairen in de discussie over de militaire haardracht geen rol. De voorzitter van de Militairgeneeskundige Raad, E. Deddens, had in een onderzoek geconcludeerd dat een probleem als hoofdluis binnen twee dagen kon worden verholpen en alleen in oorlogstijd de kans bestond dat dienstplichtigen met lang haar sneller hoofdwonden zouden oplopen.⁶⁹ De Koster zag op basis van dit onderzoek niet in waarom lange haren de hygiëne en veiligheid van militairen nadelig zouden beïnvloeden en had hier vervolgens geen aandacht meer aan besteed. Van het rapport inzake de persoonlijke hygiëne, waar de vaste commissie zo nadrukkelijk om vroeg, had hij geen kennis genomen.⁷⁰ Dit rapport was opgesteld op persoonlijk verzoek van de commandant van het Eerste Legerkorps, die naar aanleiding van een klacht onderzoek had laten verrichten naar de hygiëne in zijn korps. De Koster liet zijn standpunt inzake de haardracht kwestie niet beïnvloeden door de uitkomsten van dit onderzoek.⁷¹

De leden van de vaste commissie hielden een onbestemd gevoel over aan het gesprek met De Koster. Een commissielid gaf in het televisieprogramma *Den Haag vandaag* aan dat hij de juiste lengte van de haardracht niet kon bepalen omdat het nog onduidelijk was of de hygiëne door de lange haren inderdaad achteruitging en de internationale samenwerking werd belemmerd. Hij beweerde 'dat we tot nog toe eigenlijk van de minister niet die stukken hebben gekregen' die hen ervan overtuigden dat er in diens argumenten 'stevigheid genoeg zit om tot een verkorting van die haardracht te moeten besluiten'. Verslaggever H. van Hoorn stelde vast: 'U bent voor nop gekomen eigenlijk'. Het commissielid antwoordde: 'Nou voor een groot gedeelte ja, dat vind ik wel ja, dat durf ik wel zo te zeggen'.⁷²

De vaste commissie wilde de vrije militaire haardracht uiteindelijk niet aan restricties onderwerpen. Het was voor de leden moeilijk te bevatten dat De Koster uitsluitend over internationale harmonisatie en representativiteit sprak en het West-Duitse voorbeeld aanhaalde, terwijl minister van Defensie H.H.W. Schmidt de vrije haardracht juist opnieuw had afgeschaft uit oogpunt van hygiëne en veiligheid. De Koster kon bovendien niet 'bewijzen' dat zijn buiten-

landse collega's negatieve opmerkingen over de Nederlandse krijgsmacht maakten. Dat was vooral moeilijk hard te maken omdat de internationale samenwerking tussen de verschillende krijgsmachten door de aanwezigheid van langharige Nederlandse militairen niet werd belemmerd.⁷³ Ook de aankomende Tweede Kamerverkiezingen op 29 november vormden voor de vaste commissie een reden om de restricties op de vrije haardracht af te wijzen. De kiesgerechtigde leeftijd werd tijdens deze verkiezingen teruggebracht van 21 naar 18 jaar, waardoor ook de dienstplichtigen mochten stemmen.⁷⁴ De commissieleden wilden door nieuwe beperkingen op de haardracht geen potentiële kiezers verliezen.⁷⁵

De Koster had geen andere keuze dan op 18 december 1972 in de Defensieraad afstand te doen van zijn conceptbeschikking, waarin hij restricties op de haardracht had voorgesteld. Hij was op politiek niveau de enige die vond dat langharige militairen de militaire discipline aan hun laars laptten. Bovendien geloofde alleen de minister dat zij het imago van de Nederlandse krijgsmacht schaadden. Een verbod op de lange haren was naar zijn mening noodzakelijk om deze imagoschade te beperken en gelijke tred te houden met de ontwikkelingen die zich op het gebied van de militaire haardracht binnen de NAVO voltrokken. De vaste commissie keek veel pragmatischer tegen de lange haren aan door de veiligheid en hygiëne van militairen als uitgangspunt te nemen. Zelfs Schmidt, De Koster's grote voorbeeld, legde zijn beperkingen op de militaire haardracht uit oogpunt van hygiëne op.

In plaats van een conceptbeschikking besloot De Koster een 'herderlijk schrijven' uit te brengen. Deze term sloeg eigenlijk op een officiële verklaring in kerkelijke context, die door de bisschoppen van de Rooms-Katholieke Kerk of de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk werd ondertekend en vanaf de kansel aan de gelovigen kon worden voorgelezen. Dat De Koster zijn document nu een 'herderlijk schrijven' noemde laat zien hoe machteloos hij zich moet hebben gevoeld. Het was hem niet gelukt de vrije militaire haardracht opnieuw aan banden te leggen en hij kon slechts hopen dat de dienstplichtigen, zijn 'gelovigen', de woorden in zijn brief ter harte zouden nemen. Hij deelde hun mee dat 'de ervaringen met een grotere persoonlijke vrijheid van de militair - met name voor wat betreft een gedeelte van het dienstplichtig personeel - tot dusver niet onverdeeld gunstig' waren. Een aantal militairen kon volgens De Koster niet met de ruimere verantwoordelijkheid omgaan. Het gevolg daarvan was 'een verminderde discipline', die onder meer tot uiting kwam 'in een onverzorgd uiterlijk voorkomen, waardoor het aanzien van de Nederlandse krijgsmacht in binnen- en buitenland wordt geschaad'. De Koster riep de dienstplichtigen op zelf hun gedrag te verbeteren: 'Een goede discipline is voor het doelmatig functioneren van de krijgsmacht een vereiste. Maar het is beter, wanneer die voortkomt uit innerlijke overtuiging dan uit angst voor straf. Daarom wil ik een ernstig beroep doen op diegenen die er thans in gedrag en uiterlijk voorkomen blijk van geven de noodzakelijke discipline te missen, zich te bedenken en zelf hun houding te verbeteren'.⁷⁶ Het 'herderlijk' schrijven van De Koster werd op 25 januari 1973 aan alle legeronderdelen verstuurd, waar de dienstplichtigen het als open brief ontvingen.⁷⁷

'Weiger de militaire groet en doe dus maar normaal'

Terwijl De Koster de vrije militaire haardracht aan banden probeerde te leggen, zette de VVDM haar strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht voort. De vereniging wilde dat meer van haar eisen door het ministerie van Defensie zouden worden ingewilligd, zoals de afschaffing van de militaire groetplicht. Het ministerie wist dat de VVDM deze eis nog steeds hoog op haar agenda had staan en de Defensieraad vergaderde hier in januari 1972 over. De leden stelden vast dat de term 'groetplicht' in de samenleving een negatieve connotatie had gekregen. Ze bedoelden daarmee dat burgers steeds meer de draak staken met de in hun ogen archaïsche groetplicht en dat deed het imago van de krijgsmacht geen goed. De Defensieraad vroeg zich daarom af of de groetplicht moest worden afgeschaft. Bevelhebber der Landstrijdkrachten IJsselstein wilde dit echter niet vanwege het negatieve effect op de gezagsverhoudingen binnen de krijgsmacht. Zonder gezagsverhoudingen zou de krijgsmacht 'afgliden'. De krijgsmacht kon immers alleen goed functioneren wanneer iedereen binnen de organisatie wist welke functie hij vervulde en wiens orders hij moest opvolgen. Het uitbrengen van de militaire groet liet zien hoe gedisciplineerd de militairen waren. Hun discipline zou onder het afschaffen van de groetplicht lijden.⁷⁸

IJsselstein en de Bevelhebber der Luchstrijdkrachten, F. van der Wolf, wilden de militaire groetplicht daarom niet afschaffen, maar wel vereenvoudigen. De Bevelhebber der Zee­strijdkrachten, vice-admiraal E. Roest, was het daar echter niet mee eens. De Koninklijke Marine had, omdat ze op zee opereerde en daardoor veel zelfstandiger was, een vrijere groet­plichtregeling dan de Koninklijke Land- en Luchtmacht. De verplichte groet werd alleen 's ochtends uitgebracht en bij ceremoniële aangelegenheden. De commandant kon zelf bepalen in welke andere situaties op militaire wijze moest worden gegroet. Roest zag geen reden om deze goed werkende regeling aan te passen. Anders dan de landmacht beschikte de marine over minder dienstplichtigen die tegen de groetplichtregeling konden protesteren.⁷⁹

De onenigheid tussen de drie krijgsmachtdelen over de militaire groetplicht herinnert aan de discussie die zij begin 1970 over de militaire haardracht voerden. Toen kon een speciaal comité dat zich op de haardracht­kwes­tie toelegde, hierover ook geen overeenstemming berei­ken en had de landmacht uiteindelijk zelf maar een eigen voorschrift opgesteld. De Koster nam nu echter meteen het heft in eigen hand en besloot de groet­plicht­regeling voor de Koninklijke Land- en Luchtmacht te wijzigen en een tekstuele aanpassing of aanvulling te formuleren waar de marine mee instemde.⁸⁰ De Defensieraad stelde de 'Regeling van de militaire groet op militair terrein' op 15 juni 1972 op en bracht op 21 juni de laatste wijzigingen aan. De regeling maakte een onderscheid tussen de verplichte en de vrijwillige militaire groet. De verplichte militaire groet moest worden gebracht 'indien de mindere zich meldt of afmeldt bij een meerdere' en 'indien de meerdere de mindere aanspreekt of ontbiedt'. In alle andere gevallen moest de militaire groet worden 'bevorderd'. Het was niet langer verplicht officieren op militair terrein te groeten.⁸¹

Terwijl de Defensieraad over deze regeling vergaderde, kondigde de VVDM aan op 1 juli 1972 een groetweigerdag te organiseren. De vereniging zou hier van afzien indien het ministerie van Defensie de groetplicht voor 1 juli 1972 had afgeschaft. Gebeurde dat niet, dan zouden de dienstplichtigen op 1 juli niemand groeten.⁸² De VVDM schoof de groetweigerdag op toen De Koster aankondigde op 12 juli met de officiers- en de onderofficiers-belangenverenigingen en de VVDM over de groetplichtregeling te willen spreken. Deze gesprekken liepen echter voor zowel de militaire belangenverenigingen als de VVDM op een teleurstelling uit. De belangenverenigingen vonden de regeling te onduidelijk en wilden dat De Koster haar zou wijzigen. De VVDM beschouwde de huidige regeling als 'slechts een kleine stap in de gewenste richting'. Ze wilde geen onderscheid maken tussen een verplichte en vrijwillige militaire groet, maar de militaire groet in zijn geheel afschaffen.⁸³

Om haar eis kracht bij te zetten deelde de VVDM de pers de inhoud van de nieuwe groetplichtregeling mee, hoewel de vereniging De Koster had beloofd hier vertrouwelijk mee om te gaan. De zeven hoofdbestuursleden van de VVDM begonnen in de tweede helft van juli bovendien met de voorbereidingen voor de groetweigerdag. Ze drukten duizenden pamfletten die dienstplichtigen op 1 augustus moesten uitdelen. De Koster verzocht de VVDM van deze voorbereidingen af te zien, maar dienstplichtigen op meerdere kazernes negeerden zijn verzoek.⁸⁴ De minister gaf de Koninklijke Marechaussee in het weekeinde voorafgaand aan 1 augustus de opdracht om de pamfletten in beslag te nemen.⁸⁵

Niettemin vond de groetweigeractie op 1 augustus 1972 gewoon doorgang. De VVDM betitelde 1 augustus als de 'weiger-de-militaire-groet-en-doe-dus-maar-normaal-dag'. Een van de motto's van de dienstplichtigen was: 'Zeg maar dag met je handje'.⁸⁶ De VVDM en het ministerie van Defensie stonden op de groetweigerdag lijnrecht tegenover elkaar. Beide partijen probeerden de beeldvorming over de actie te bepalen. De VVDM gaf vanaf zeven uur 's ochtends elk uur een nieuwsbulletin uit, waarin dienstplichtigen de actie als een groot succes bestempelden. De Legervolichtingsdienst gaf daarentegen persbulletins uit waarin het succes van de groetweigeractie werd gebagatelliseerd. De dienst beweerde dat 'de actie het normale verloop van de dienst niet ernstig heeft verstoord'.⁸⁷

De groetweigerdag had grote gevolgen voor de omgang van het ministerie van Defensie met de VVDM. De Koster was woedend dat de vereniging de groetplichtregeling ondanks haar belofte bekend had gemaakt en was ontstemd over de groetweigeractie. Hij verbrak op 2 augustus het Informeel Overleg tussen het departement en de VVDM.⁸⁸ Tijdens de vergadering van de ministerraad op 3 augustus gaf De Koster de BvD en zijn 'extreem linkse figuren' de schuld van de groetweigeractie. Zij trachtten immers steeds meer invloed te verwerven binnen de VVDM. De Koster vond dat hij geen andere keuze had gehad dan het overleg met de dienstplichtigen op te schorten. Hij legitimeerde zijn beslissing door Nederland met de andere NAVO-landen te vergelijken: 'Overigens is er geen enkel land dat een dergelijke belangenbehartiging van de militairen tolereert'.⁸⁹ De Koster keek opnieuw naar de manier waarop de andere NAVO-landen met de protesten tegen de vermaatschappelijking van de krijgsmacht om-

gingen. In een brief aan de VVDM deelde hij de VVDM mee dat hij het overleg weer zou herstellen wanneer de vereniging opnieuw voor overleg in plaats van actie koos.⁹⁰

Ondanks het verbroken overleg met de VVDM liet De Koster het thema groetplicht niet rusten. Vanwege de aankomende Tweede Kamerverkiezingen op 29 november had hij haast om nog tijdens zijn ambtstermijn met een nieuwe groetplichtregeling te komen.⁹¹ De Defensieraad stelde deze nieuwe regeling in september op. Militairen in burgerkleding, zonder hoofddekseel en met een wapen anders dan een pistool waren niet langer verplicht de militaire groet uit te brengen. Ze moesten wel groeten wanneer ze zich aan- of afmelden bij militairen met een hogere rang, of wanneer ze bij hen werden ontboden. De militaire groet bleef ook verplicht bij ceremoniële aangelegenheden. In de toelichting bij de nieuwe regeling legde De Koster uit dat de groetplicht 'met het oog op de volledige inzetbaarheid van de krijgsmacht voor de taken, in welke zij haar bestaansgrond vindt, onontbeerlijk is'. Deze taken stelden bijzondere eisen aan de discipline van de individuele militair.⁹² Volgens De Koster was de groetplicht niet slechts onderdeel van het militaire ceremonieel, maar van direct belang voor het functioneren van de krijgsmacht. Een repressieve aanpak van de VVDM was legitiem gezien de ernst van haar protesten.

De zeven hoofdbestuursleden van de VVDM die de groetweigerdag hadden georganiseerd verschenen op 3 oktober voor de arrondissementskrijgsraad in Arnhem. De auditeur-militair legde hun vanwege het 'tuchtondermijnende karakter' van de groetweigerdag gevangenisstraffen van twee en drie maanden op, waarvan één maand voorwaardelijk.⁹³ Ze hadden dienstplichtigen immers tot deelname aan de groetweigerdag opgeroepen en hen aangezet tot dienstverzaking. De uitspraak van de krijgsraad leidde tot Kamervragen van A. Stermerdink en Wieldraayer (beiden PvdA) en leverde het ministerie van Defensie een stroom ingezonden protestkaarten op van het comité 'Handen af van de VVDM'.⁹⁴ Dit comité bestond uit 26 jongerenorganisaties, waaronder het ANJV, de studentengrondraden als lokale vertegenwoordiging van de studentenvakbonden in de universiteitssteden, en de jongerenorganisaties van de PPR en PSP. Het comité wilde door zijn activiteiten gratie afdwingen voor de hoofdbestuursleden van de VVDM.⁹⁵

De zeven hoofdbestuursleden gingen tegen hun straf in hoger beroep en het Hoog Militair Gerechtshof behandelde hun zaak op 8 november. Advocaat-fiscaal Van Voorst tot Voorst eiste twee maanden onvoorwaardelijke gevangenisstraf. Volgens hem was de VVDM, die krijgstuichtondermijnende pamfletten verspreidde en de groetplichtregeling negeerde, 'duidelijk op weg een door de wet verboden vereniging te worden'. De groetplicht binnen de krijgsmacht was noodzakelijk omdat dienstplichtigen anders tot 'de meest lummelige wijze van groeten' zouden overgaan. Als voorbeeld noemde hij begroetingen zoals 'morge, hallo, hi, goeiedag en byebye'. De advocaat van de VVDM vond het betoog van Van Voorst tot Voorst overdreven. De Koster en een aantal generaals bliezen de groetweigerdag op 'alsof de kwestie een actie van sabotage betrof', daarmee terugverwijzend naar de bezorgdheid die tussen 1969 en 1971 over sabotage was ontstaan. Volgens de advocaat functioneerde het leger ook zonder de groetplicht. De groetweigeractie was vergelijkbaar met acties buiten het leger die maatschappelijke

veranderingen beoogden. Als voorbeeld noemde hij de bezetting van het Maagdenhuis en de demonstraties tegen de Vietnam-oorlog. Het Hoog Militair Gerechtshof moest zich realiseren dat de maatschappij de vermaatschappelijking van de krijgsmacht steunde en het zichzelf ongehoofwaardig maakte wanneer het zich hier tegen verzette.⁹⁶

Ondertussen uitte minister van Justitie A.A.M. van Agt kritiek op de militaire strafvervolgingen. In het algemeen genomen vond hij de strafeisen en straffen in kwesties aangaande de vrijheid van meningsuiting en de democratisering van de krijgsmacht te hoog uitvallen, zo ook de strafeis van het Hoog Militair Gerechtshof tegen de zeven hoofdbestuurleden van de VVDM. Het kon volgens hem niet zo zijn dat militairen zwaarder werden bestraft dan burgers voor veel ergere misdrijven. De militaire rechtspraak moest meer aan de civiele rechtspraak worden aangepast. Van Agt besloot zijn ongenoegen in een gesprek met De Koster en Van Voorst tot Voorst kenbaar te maken.⁹⁷ Hij boekte succes, want het Hoog Militair Gerechtshof bracht de straf van de zeven hoofdbestuurleden op 22 november terug tot een maand onvoorwaardelijke detentie in Nieuwersluis.⁹⁸

De discussie over de militaire groetplicht liet zien dat de De Koster er niet in slaagde de VVDM en de progressieve partijen ervan te overtuigen dat de militaire discipline en de inzetbaarheid van de krijgsmacht onder de afschaffing van de groetplicht zouden lijden. Zij geloofden dat het protest van de dienstplichtigen tegen de militaire groetplicht een van de manieren was waarop de vermaatschappelijking van de krijgsmacht vorm kreeg en vonden dat deze protesten het bestaansrecht van de krijgsmacht niet aantastten. Door het ontbreken van politieke steun had De Koster - net als ten aanzien van de haardrachtekwestie - opnieuw geen andere optie dan de militairen in zijn herderlijk schrijven te vragen correct de militaire groet uit te brengen.

Het Soldatentribunaal

De VVDM voerde gedurende 1972 nog een tweede grote actie in het kader van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. De vereniging pleitte voor de vrijheid van meningsuiting in de krijgsmacht, en meer in het algemeen voor politieke rechten voor dienstplichtigen. Ze werd daarin gesteund door de kritische beroepsmilitairen in de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. De aanleiding om de vrijheid van meningsuiting opnieuw op de agenda te zetten vormde G. Siebrand, een dienstplichtige van de Prinses Margrietkazerne in Wezep. Hij gaf zijn commandant eind 1971 tijdens een les over granaten te kennen dat dit thema hem niet interesseerde en werd voor zijn uitlatingen naar Nieuwersluis gestuurd.⁹⁹ Siebrands gevangenisstraf wekte binnen de VVDM en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht verontwaardiging.

De dienstplichtigen organiseerden op 12 april 1972 een Soldatentribunaal, waarin ze de ministeries van Defensie en Justitie aanklaagden voor het niet-erkennen van het recht op vrije meningsuiting in de krijgsmacht. Volgens de dienstplichtigen overtraden beide ministeries hierdoor zowel de grondwet als het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens

en de fundamentele vrijheden. De VVDM eiste dat het parlement een nieuwe wet aannam die het recht op de vrijheid van meningsuiting binnen de krijgsmacht vastlegde. Deze wet moest losstaan van het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht. De aanklager tijdens het tribunaal was de voorzitter van de VVDM, J. van Bergen. Het tribunaal trok tussen de vijf- en zeshonderd mensen, voornamelijk dienstplichtigen. Onder de aanwezigen bevonden zich ook de Tweede Kamerleden Stemerink, A.M. Goudsmit van D'66 en E.C.M. Jurgens van de PPR. Zij namen tijdens het tribunaal de rol van getuige op zich.¹⁰⁰

Tijdens het tribunaal waren ook Miog en Uijen aanwezig als afgevaardigden van de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht. Miog hield zelfs een toespraak. Hij pleitte hierin voor de vrijheid van meningsuiting binnen het leger en stelde dat het vervolgingsbeleid van het ministerie van Defensie in zaken aangaande de vrijheid van meningsuiting buitensporig was. Dit beleid had volgens hem veel weg van het schieten met een 'olifantengeweer op een mug'. Miog deelde de aanwezigen mee dat hij niet alleen beroepsofficier was omdat hij daar zijn boterham mee verdiende. Hij stelde tevens dat de krijgsmacht mensen in zich moest bergen 'die bereid zijn om hun ogen en oren open te houden en waarnodig kritiek te leveren'.¹⁰¹ Miog gebruikte zijn positie als beroepsmilitair om de krijgsmacht van binnenuit te bekritisieren en verder te laten vermaatschappelijken.

De krijgsmacht keurde het Soldatentribunaal sterk af. Generaal-majoor F.J.G. Brackel, de Territoriaal Bevelhebber West, sprak tegenover journalist C. Labeur van het weekblad *Els-eyers Magazine*: 'Zo'n soldatentribunaal vind ik een belachelijke en tegelijkertijd een gevaarlijke zaak. Het is een aanfluiting voor de rechtsstaat waarin wij leven'. Volgens hem had de VVDM door de organisatie van dit tribunaal immers laten zien het recht in eigen hand te nemen en de rechtsstaat niet te respecteren. De journalist vroeg Brackel vervolgens of hij de zaak niet te zwaar opnam en het tribunaal niet slechts een rollenspel was. Brackel antwoordde daarop: 'Het begint als een spelletje ja, maar het kan eindigen in moord en doodslag'.¹⁰² Hij nam het tribunaal bloedserieus en drong er bij Bevelhebber der Landstrijdkrachten IJsselstein op aan de VVDM haar faciliteiten te ontnemen. IJsselstein was er principieel wel toe bereid om tot deze vorm van repressie over te gaan, maar hij was bang voor de consequenties. Het gedogen van de VVDM had de vereniging maatschappelijke bekendheid en status opgeleverd. IJsselstein vreesde voor een stroom van kritiek wanneer het ministerie de VVDM de vereniging haar faciliteiten zou ontnemen. Hij ging die kritiek liever uit de weg en adviseerde De Koster: 'Gezien de omvang en de inhoud van de in de loop der jaren verleende overheidssteun aan genoemde vereniging, alsmede gelet op de positie welke de vereniging zich mede daardoor heeft verworven, kan ik mij niet veroorloven u thans te adviseren de reeds verleende faciliteiten geheel of ten dele in te trekken'.¹⁰³ De Koster volgde zijn raad op.

IJsselstein deelde De Koster ook zijn ongenoegen mee over de rol die Miog en Uijen tijdens het Soldatentribunaal hadden gespeeld. Hij schreef hem:

'Reeds het enkele feit dat zij zich voor een bijeenkomst van de soort als waarvan hier sprake is lenen, acht ik in hoge mate laakbaar. De woorden welke zij bij die gelegenheid

en onder de daarbij behorende omstandigheden hebben gesproken, acht ik ontoelaatbaar. Een en ander versterkt mijn eerder gevestigde opvatting, dat de majoor Miog uit het officierskorps dient te worden verwijderd ongeacht de mate van bijval dan wel afkeuring welke deze maatregel tengevolge zal hebben. Ik veroorloof mij tenslotte - gelet op het vorenstaande - U te raden bedoelde maatregel tegen deze hoofdofficier in ernstige overweging te nemen'.¹⁰⁴

Terwijl IJsselstein de faciliteiten van de VVDM niet wilde intrekken vanwege eventuele reacties daarop, ergerde hij zich dusdanig aan de manier waarop beroepsmilitairen hun positie gebruikten om de krijgsmacht van binnenuit te bekritisieren dat hij Miog ongeacht eventuele consequenties wilde ontslaan. Hij vond een krijgsmacht wier militairen de eigen organisatie bekritiseerden duidelijk geen betrouwbaar instrument. Dit argument speelde voor De Koster zeker ook een rol, maar hij wilde Miog niet ontslaan. De minister vreesde namelijk wel voor de kritiek die het ontslag van een beroepsmilitair teweeg zou kunnen brengen. Dit ontslag zou immers bevestigen dat de krijgsmacht afwijkende meningen met ontslag bestraftte. Tijdens de ambtsperiode van Den Toom was reeds gebleken dat het wel of niet erkennen van afwijkende meningen een heikel punt was. De critici van de krijgsmacht geloofden dat de krijgsmacht goed in de democratie was ingebed wanneer zij deze meningen erkende. Het ministerie van Defensie stelde daarentegen dat de krijgsmacht een democratisch instrument was wanneer zij zich liet leiden door het standpunt van de meerderheid. De Koster wilde deze gevoelige discussie aan de hand van een eventueel ontslag van Miog niet opnieuw laten oplaaien en het risico lopen dat critici de krijgsmacht opnieuw van ondemocratisch handelen zouden beschuldigen.

Nu maatregelen tegen de VVDM uitbleven en Miog niet werd bestraft, zetten de VVDM en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht hun strijd voor meer politieke rechten gewoon voort. De VVDM organiseerde op 14 juni 1972 een *sit-down* actie in Wezep. Veertig dienstplichtigen legden uit protest tegen de gevangenisstraf van Siebrand hun werk een halfuur neer. De Koninklijke Marechaussee pakte hen op en tien van hen moesten voor de krijgsraad in Arnhem verschijnen. Vier dienstplichtigen werden tot een gevangenisstraf van twee weken en zes dienstplichtigen tot gevangenisstraffen tussen de zes en acht weken veroordeeld. Alle tien de dienstplichtigen gingen in hoger beroep en verschenen op 25 oktober voor het Hoog Militair Gerechtshof. De president hiervan, G. Fickert, stelde over de gevangenisstraf van Siebrand: 'Ik heb de indruk, dat het hoofdbestuur hier een zaak in zag om eens lekker te rellen'.¹⁰⁵ Van Voorst tot Voorst beschouwde de *sit-down* actie zelfs als 'ondermijning van de krijgstuicht', een 'muitterij' en een 'samenspanning tot militair oproer'.¹⁰⁶ Het Hoog Militair Gerechtshof deed op 22 november uitspraak. De tien dienstplichtigen kregen straffen opgelegd die varieerden van drie tot zes weken detentie in Nieuwersluis.¹⁰⁷ De straf was lager dan de krijgsraad had geëist, maar nog steeds aanzienlijk gezien het feit dat zij hun werk slechts een half uur hadden onderbroken. Het Hoog Militair Gerechtshof zag de *sit-down* actie echter niet als een ludieke werkonderbreking, maar als een vorm van muitterij die moest worden bestraft.

Muitende dienstplichtigen lieten zien het niet zo nauw te nemen met de militaire discipline en tornden aan de inzetbaarheid van de krijgsmacht.

Terwijl de VVDM haar *sit-down* actie organiseerde, was ook Miogs pen in beweging. Hij publiceerde gedurende 1972 meerdere artikelen in de *Haagse Post*. De uitspraken die hij hierin deed werden door zijn collega's in de krijgsmacht en minister De Koster niet gewaardeerd en leverden hem arreststraffen op. Op 28 juni 1972 schreef Miog een artikel getiteld 'Geestelijke terreur in de krijgsmacht'. Hij uitte hierin kritiek op de geringe mate waarin militairen door toedoen van De Koster 'aan politiek mochten doen'. Volgens Miog bood de krijgsmacht te weinig ruimte voor bezinning op de waarden die de burgermaatschappij wenste te verdedigen of te verwerven. Hij verweet de commandant van het Eerste legerkorps, luitenant-generaal F.E. Meijnderts, dat hij zich te veel op de belangen van het 'defensie-establishment' en het militair-industrieel complex concentreerde.¹⁰⁸ De Koster vond het artikel van Miog 'niet passend voor iemand in die rang en die ontwikkeling'.¹⁰⁹ Kranenburg, de Territoriaal Bevelhebber Oost, stelde dat Miog zich 'badinerend over de legerleiding heeft uitgelaten, zonder zich in zijn verhaal op feiten te baseren'. Miog werd voor zijn artikel bestraft met drie dagen licht arrest.¹¹⁰

Het artikel van Miog, getiteld 'Politiek in de kazerne' verscheen op 29 november 1972 in de *Haagse Post*. Volgens Miog trachtten sommige commandanten te verhinderen dat militairen politieke voorlichtingsavonden organiseerden.¹¹¹ Kranenburg vond dat Miog de landmacht in zijn artikel op een onjuiste en ongenueanceerde wijze bewust in een kwaad daglicht had gesteld.¹¹² Door foutieve informatie kon de krijgsmachtleiding nog meer onder vuur komen te liggen dan reeds het geval was. Hij legde Miog hiervoor een straf op van veertien dagen licht arrest.¹¹³ De krijgsmachtleiding en het Hoog Militair Gerechtshof hechtten duidelijk veel belang aan de loyaliteit van het krijgsmacht personeel. Deze loyaliteit bepaalde namelijk hoe inzetbaar dit personeel was en hoe betrouwbaar de samenleving de krijgsmacht achtte. In een tijd waarin toch al genoeg kritiek op de krijgsmacht klonk, beschouwden de krijgsmacht en het Hoog Militair Gerechtshof Miogs artikel als laster.

De kranten betuigden direct hun sympathie aan de majoor. De *Drentsche en Asser Courant* vond Miog een 'innemende en zachtmoedig uitzierende man die in het geheel niet krijgshaftig aandoet'.¹¹⁴ Ook andere kranten benaderden Miog en kopten met 'Majoor Miog: arrest voor tijdschrift-artikel. Ik had het wel gedacht', 'Majoor Miog: "Openhartigheid is ver te zoeken bij leger" en "M'n stukjes worden me niet in dank afgenomen"'.¹¹⁵ Miog ging tegen zijn straf in hoger beroep, maar het Hoog Militair Gerechtshof stelde hem in mei 1973 niet in het gelijk. In navolging van Kranenburg beweerde het hof dat Miog de landmacht in zijn artikel 'valselijk in een kwaad daglicht gesteld' had.¹¹⁶ Miog bleef echter ondanks zijn straf voor de *Haagse Post* over de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en de vrijheid van meningsuiting schrijven,¹¹⁷ tot hij in 1975 zelf ontslag nam uit de militaire dienst.

De achtereenvolgende acties van de VVDM en de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht voor de vrijheid van meningsuiting misten hun effect niet. De demissionaire ministers van Defensie, Justitie en Binnenlandse Zaken stelden in het voorjaar van 1973 vast dat er

voorlopige aanwijzingen voor militairen moesten worden opgesteld waarin hun politieke rechten werden vastgelegd. De Koster stelde een compromistekst op voor een richtlijn met betrekking tot de vrijheid van meningsuiting. Deze tekst vormde het uitgangspunt voor de formulering van de definitieve aanwijzing:

'Met het oog op het goed functioneren van de bij het Defensiebeleid betrokken overheidsorganen, wordt van de militair verwacht, dat hij in zijn uitlatingen naar buiten, voor zover die betrekking hebben op enig aspect van de krijgsmacht, loyaal is ten opzichte van het te dien aanzien gevoerde beleid, alsook jegens hen, die voor dat beleid verantwoordelijkheid dragen. Dit geldt in het bijzonder wanneer hij uit hoofde van zijn functie daarbij betrokken is of kortelings is geweest'.¹¹⁸

De Koster stelde dat de strijd van dienstplichtigen voor de democratisering van de krijgsmacht en de vergroting van hun politieke rechten geen negatieve uitwerking mocht hebben op het functioneren van het ministerie van Defensie en de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Het streven van dienstplichtigen naar een vergroting van hun persoonlijke vrijheid van handelen en spreken binnen de krijgsmacht, werd ingeperkt door de eisen die het behoud van de collectieve militaire veiligheid aan de krijgsmacht en haar militairen stelden. De Koster kon zijn visie vanwege de kabinetswisseling echter niet meer in een definitieve richtlijn vertalen. Deze kwestie bleef, samen met de groetplichtregeling, liggen voor zijn opvolger.

De laatste anderhalf jaar van de ambtsperiode van De Koster vormden een keerpunt. Als gevolg van de confrontatie en polarisatie tussen de verschillende protestorganisaties en de radicalisering van de VVDM en de BVD, beschouwde De Koster de strijd om de vermaatschappelijking van de krijgsmacht als een gevaar voor de inzetbaarheid en de (internationale) reputatie van de krijgsmacht. Veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht mochten van hem alleen worden doorgevoerd indien haar bestaansrecht daar niet onder leed. De Koster was in 1972 en 1973 echter van mening dat elke wijziging die de VVDM in de bestaanswijze wilde aanbrengen de militaire discipline, de inzetbaarheid en de gevechtskracht van de krijgsmacht aantastte. Door zoveel nadruk te leggen op de protesten als aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht en op repressie als middel om ze te stoppen, onderscheidde De Koster zich van zijn voorgangers, die zoekende waren geweest naar de juiste duiding van en omgang met de protesten. De minister vervreemde zich hierdoor van de kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen en de progressieve politici. Zij begrepen zijn duiding van de protesten niet en bleven strijdlustig achter toen De Koster met het kabinet-Biesheuvel II van het toneel verdween.

Confrontatie met Henk Vredeling

Het nieuwe kabinet-Den Uyl (11 mei 1973-19 december 1977) trad aan na een formatieperiode van bijna een half jaar. Dit centrumlinkse kabinet vormde een coalitie tussen de PvdA, de KVP, de ARP, de PPR en D'66 en geldt als het progressiefste kabinet uit de Nederlandse geschiedenis. Het legde onder leiding van minister-president J.M. den Uyl in 1973 een ambitieus politiek programma op tafel. In het regeerprogramma waren 'participatie' en 'democratisering' sleutelwoorden. Het kabinet wilde de sociale ongelijkheid tegengaan en de spreiding van kennis bevorderen. Democratisering moest de machtsverschillen in het onderwijs, het bedrijfsleven en de gezondheidszorg verkleinen.¹¹⁹ De regering werd bij de formulering van haar defensiebeleid beïnvloed door de ideeën uit *Keerpunt '72*. Ze pleitte ervoor de NAVO niet als een puur militair bondgenootschap te laten voortbestaan, maar ook als een politieke organisatie die de westerse, democratische waarden zou uitdragen. Er moest tevens naar een verlaging van de defensie-uitgaven worden gestreefd. Over de *no-first-use*-verklaring werd in de regeringsverklaring niet gesproken. Het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken zou de rol van de atoomwapens in de NAVO-strategie onderzoeken en bekijken of die rol kon worden teruggedrongen.¹²⁰

Ook op internationaal niveau werd over de kernwapens gesproken. Op 30 oktober 1973 begonnen in Wenen de onderhandelingen over de *Mutual and Balanced Force Reductions* (MBFR). Hieraan namen de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en andere NAVO- en Warschaupactlanden deel. De deelnemers onderhandelden over de conventionele troepensterkte en wederzijdse ontwapening. Ze konden echter niet tot overeenstemming komen. De NAVO geloofde dat het Warschaupact over meer conventionele troepen beschikte dan het wilde toegeven en dat dit aantal omlaag moest worden gebracht.¹²¹ Op 3 juli 1973 vond in Helsinki de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) plaats, waaraan vertegenwoordigers uit 35 landen deelnamen, en waaruit in 1975 de slotakte van Helsinki voortkwam. Deze slotakte vormde een hoogtepunt in de internationale détente. De deelnemende landen maakten afspraken over mensenrechten, veiligheidsmaatregelen, de interstatelijke grenzen, de vrije uitwisseling van mensen, ideeën en informatie en economische en technologische samenwerking. Oost en West spraken bovendien af in de toekomst met elkaar te overleggen in plaats van de confrontatie op te zoeken.¹²²

H. Vredeling (PvdA) werd minister van Defensie in het kabinet-Den Uyl. Hij had carrière gemaakt in de vakbeweging. Voor zijn benoeming tot minister van Defensie had hij zich als lid van de Tweede Kamer en het Europees Parlement op landbouwaangelegenheden toegelegd. Het was bijzonder dat uitgerekend hij in 1973 de eerste sociaal-democratische minister van Defensie werd. Hij zei hierover:

'Toen na veel vijven en zessen het eerste en tot nu toe enige kabinet-Den Uyl begin mei 1973 tot stand kwam en ik mij in alle bochten had gewrongen om onder Defensie vandaan te komen, Landbouw wilde, desnoods Sociale Zaken aanvaardde en het toch Defensie werd, stuurde de formateur Jaap Burger mij dat onbekende veld in met de woor-

den: jij moet als eerste bewijzen dat een sociaal-democraat een betrouwbaar minister van Defensie kan zijn. Tegen Den Uyl zei ik: jullie willen dat ik minister van Defensie word; goed, dan zal ik het ook zijn. Vol wantrouwen betrad ik na zeventien jaar Kamerlidmaatschap door de deur van Plein 4 voor het eerst het departement. Tot dan toe had ik, en dan ook nog indirect, slechts éénmaal contact gehad met dat departement, namelijk via Ep Wieldraayer ten behoeve van een (bonafide en geslaagde) poging tot vrijstelling van militaire dienst voor mijn tweede zoon'.¹²³

Vredeling maakte als minister van Defensie spannende jaren mee. De sfeer op het ministerie en de speelruimte waarover hij als sociaal-democratisch minister van Defensie beschikte, werden voor een groot deel bepaald door het zogenaamde 'Generaalsconflict', dat tussen juni 1973 en januari 1974 escaleerde. Voor de buitenwacht begon het conflict op 25 juni 1973, toen luitenant-generaal W. van Rijn, de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven, zijn ontslag aanbood. Naar zijn mening waren de gevechtskracht en de discipline door de voortdurende vermaatschappelijking zo geschaad, dat hij de verantwoordelijkheid voor de krijgsmacht niet meer wilde dragen. Andere hoge defensiefunctionarissen volgden Van Rijns voorbeeld, maar protesteerden voornamelijk tegen de bezuinigingen op en reorganisaties binnen Defensie. Vredeling was weinig gevoelig voor de protesten van de generaals. Hij stond op het standpunt: 'Generaals die met ontslag dreigen, krijgen het al bij voorbaat'.¹²⁴ Hij willigde achtereenvolgens de ontslagen in van luitenant-generaal N. Berghuijs, de Opperofficier Personeel Koninklijke Landmacht, luitenant-generaal G. IJsselstein, de Chef Generale Staf en tevens Bevelhebber der Landstrijdkrachten. Luitenant-generaal F.E. Meijnderts, de commandant van het Eerste Legerkorps en brigade-generaal W.A.F.A. Clumpkens sloten de rij.¹²⁵

Vredeling moest er vanwege de gespannen sfeer op het departement voor waken geen beleid te verkondigen dat de defensietop ontstemde. Dat gold ook voor zijn beleid ten aanzien van de critici van de krijgsmacht. Vredeling slaagde hier aanvankelijk nauwelijks in. De defensietop geloofde dat deze toegeeflijke minister zich, anders dan zijn voorganger De Koster, niet druk maakte om de impact van de protesten van de VVDM en de BvD op de legitimiteit van de krijgsmacht. Vredeling verwijderde zich van de defensietop, terwijl de kloof tussen hem en de dienstplichtigen en dienstweigeraars kleiner leek te worden. Tegen aller verwachting in veranderde deze situatie echter snel. De minister deed wel degelijk moeite om de krijgsmacht te beschermen tegen een aanval op haar legitimiteit. Zijn tolerantiegrens lag alleen hoger dan die van zijn voorganger.

De afschaffing van een 'reliëk'

Dat Vredeling een andere koers voer dan minister De Koster, bleek al kort na zijn aantreden. Hij nodigde de VVDM op 21 mei uit voor een gesprek met hem, staatssecretaris voor Personeelszaken J.A. Mommersteeg (KVP) en staatssecretaris Materieel A. Stemerding (PvdA). De VVDM nam de uitnodiging aan en had hoge verwachtingen van Vredeling als eerste sociaal-

democratische minister van Defensie. In de voorgaande jaren hadden de Kamerleden van de PvdA de ministers van Defensie in de Tweede Kamer steeds weer nieuwe vragen gesteld over hun beleid aangaande de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. Ze hadden de acties van de vereniging ook op andere manieren gesteund. Zo had Stermerdink in april 1972 deelgenomen aan het Soldatentribunaal. In *Keerpunt '72* had de PvdA bovendien, samen met de andere progressieve partijen, duidelijk gepleit voor de democratisering van de krijgsmacht en de versterking van de rechtspositie van de militair.¹²⁶

De vreugde van de VVDM over het aantreden van Vredeling leek aanvankelijk terecht. Hij zocht niet alleen opnieuw contact met de vereniging, maar herstelde tijdens het gesprek op 21 mei tevens het overleg tussen het ministerie en de VVDM. Vredeling stelde zich op het standpunt dat de VVDM geen acties hoefde te voeren, maar gewoon met het ministerie over haar eisen moest praten. Als er tijdens zijn ministerschap toch opnieuw acties zouden worden gevoerd, dan was dat voor hem geen reden om het overleg met de VVDM nogmaals af te breken. Hij beschouwde het actievoeren als 'een teken van moderne democratie'.¹²⁷ Vredeling liet met deze uitspraak zien dat hij de democratische rechten van de dienstplichtigen respecteerde. Hij ging er niet meteen vanuit dat de collectieve militaire veiligheid onder de vergroting van deze rechten leed. Zijn begripvolle en welwillende houding contrasteerde sterk met de manier waarop De Koster de acties voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht had gezien als een gevaar voor de militaire discipline, de inzetbaarheid en het goede imago van de krijgsmacht.

Vredeling stelde zich ook na het gesprek met de VVDM welwillend op. Hij liet duidelijk blijken niet veel ontzag te hebben voor het militaire apparaat en haar generaals. Uniformen beschouwde hij bijvoorbeeld als 'niet meer dan een stukje textiel'.¹²⁸ De minister had bovendien geen bezwaar tegen langharige militairen. Op 18 juni 1973 zei hij tegen een journalist van het *Algemeen Dagblad*: 'Ik stuur mijn kinderen weleens naar de kapper, maar ze gaan niet en waarom zou ik dan wel militairen naar zo'n man sturen?'¹²⁹ Legendarisch was Vredelings uitspraak 'Simson had ook lange haren' tegen een Russische diplomaat die zijn vraagtekens zette bij de langharige dienstplichtigen in Nederland.¹³⁰ Niet iedereen was echter zo welwillend ten aanzien van de lange haren in de krijgsmacht. Prins Bernhard, de Inspecteur-Generaal der Krijgsmacht, maakte zich zorgen over de langharige militairen, die door burgers voor 'viezerikken' en 'meiden' werden uitgescholden.¹³¹ Ook secretaris-generaal van de NAVO Luns ergerde zich aan de langharige dienstplichtige 'met haar tot op zijn knieën'.¹³²

Vredeling wilde ook de militaire groetplicht afschaffen. Volgens de minister moest dit worden gedaan omdat de progressieve partijen hier in *Keerpunt '72* voor ijverden. *Keerpunt '72* vermeldde over de groetplicht: 'Afschaffing van uiterlijk vertoon dat geen wezenlijke bijdrage levert tot de taakvervulling van de krijgsmacht zoals bijvoorbeeld groetplicht, parades, tenuedrachten'.¹³³ De groetplicht was bovendien een 'niet functioneel versiersel' en een 'reliëf'. De afschaffing hiervan had volgens Vredeling geen nadelige effecten op de militaire discipline. Daarmee veegde hij het belangrijkste argument van De Koster om de groetplicht niet af te schaffen van tafel. Vredeling pleitte voor het toestaan van volledige vrijheid, wat volgens hem

een typisch Nederlandse eigenschap was. Hij nam er genoeg mee wanneer militairen netjes in de houding stonden. Ze mochten wel op militaire wijze groeten, maar dat was niet verplicht.¹³⁴

De Defensieraad deelde het standpunt van Vredeling niet. Bevelhebber der Zeestrijdkrachten Roest stelde dat Nederland door het afschaffen van de groetplicht 'tegen alle internationale gebruiken' zou ingaan. Volgens staatssecretaris Mommersteeg moest worden voorkomen dat de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht tegen de achtergrond van de internationale ontspanning en de MBFR-onderhandelingen zou verslappen. De bevolking en de dienstplichtigen moesten zich realiseren dat het in stand houden van een 'krachtsevenwicht' nog steeds van groot belang was. Mommersteeg vreesde dat zij de afschaffing van de groetplicht beschouwden als een achteruitgang van de krijgsmacht en het militaire moreel.¹³⁵ Vredeling kreeg voor zijn ideeën over democratische rechten en vrijheid weinig steun binnen de defensie-top. In de ogen van de defensieleiding kon de krijgsmacht alleen functioneren wanneer de militaire discipline goed was, de militairen inzetbaar waren en de krijgsmacht binnen en buiten Nederland als een betrouwbaar instrument werd gezien. De afschaffing van de groetplicht stond voor de defensieleiding gelijk aan de achteruitgang van de militaire discipline en was met het oog op het behoud van het bestaansrecht van de krijgsmacht ondenkbaar.

Vredeling was echter niet gevoelig voor deze argumenten. Hij stelde: 'Niet de principiële vraag maar de manier waarop de beslissing wordt uitgevoerd vormt punt van discussie'. Daarbij was hij zich bewust van zijn 'dictatoriale neigingen'. De beslissing om de groetplicht af te schaffen betrof echter 'niet het uitvoeren van een persoonlijke liefhebberij', maar vloeide voort uit *Keerpunt '72*. Vredeling was niet bang voor de reactie van de militaire belangenverenigingen in het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen. Net als de Defensieraad zou hun de afschaffing van de groetplicht worden meegedeeld en hadden zij de keuze tussen '*take it or leave it*'. Dat gold ook voor de VVDM.¹³⁶

Deze reactie van Vredeling is opmerkelijk, omdat in de literatuur naar voren komt dat hij helemaal niet zo'n groot voorstander was van *Keerpunt '72*. Historicus D.A. Hellema beschrijft Vredeling als 'behoudend'. Volgens hem had hij weinig op met de beloften die in *Keerpunt '72* waren gedaan.¹³⁷ Historicus F. Zuijdam typeert Vredeling als 'rechts' en minder progressief dan zijn linkse achterban binnen de PvdA. Ook Zuijdam beweert dat Vredeling geen fervent najager was van de beloften die de drie progressieve partijen in *Keerpunt '72* hadden gedaan. Hij kreeg volgens hem echter weinig armslag van het partijbestuur en zijn achterban om van *Keerpunt '72* af te wijken. De manier waarop hij de beloften in *Keerpunt '72* nakwam vormde de toetssteen van zijn beleid.¹³⁸

Het is de vraag waarom Vredeling in de discussie over de militaire groetplicht naar *Keerpunt '72* verwees, terwijl hij hier eigenlijk niet veel mee ophad. Het is aannemelijk dat hij hier twee voordelen in zag. Vredeling kon zijn linkse achterban door de afschaffing van de groetplicht tegemoet komen door één van diens eisen uit *Keerpunt '72* in te willigen. Daar kwam bij dat hij zelf ook geen voorstander was van de militaire groetplicht en hij zich waarschijnlijk op dit punt met *Keerpunt '72* kon vereenzelvigen. De minister kon *Keerpunt '72* ge-

bruiken als legitimatie voor de afschaffing van een in zijn ogen verouderd militair gebruik, zonder zijn persoonlijke afkeur van de groetplicht te veel op de voorgrond te laten treden.

Vredeling schafte de groetplicht op 1 augustus 1973 officieel af. De militaire groet bleef echter verplicht bij ceremoniële aangelegenheden en voor militairen die in het buitenland waren gelegerd. Vredeling zei terugkijkend op de afschaffing van de groetplicht: 'Ik was de eerste sociaal-democraat die minister van Defensie werd. Ik had de neiging al die folklore van die generaals af te schaffen. Van nature had ik al iets tegen zaken als groetplicht en dergelijke. Ik heb aan de oorlog een hekel aan uniformen overgehouden. Voor mij was het dus geen revolutionaire daad om de groetplicht af te schaffen. Ik vond dat onzin', aldus Vredeling.¹³⁹ Voor de gemiddelde Nederlander was de afschaffing van de groetplicht evenmin een revolutionaire daad. Een mondelinge enquête die het Nederlands Instituut voor Publieke Opinie (NIPO) tussen 21 mei en 7 juni 1974 in opdracht van de Stichting Volk en Verdediging hield, toonde aan dat maar liefst 74 procent van de ondervraagden met de afschaffing van de groetplicht instemde.¹⁴⁰ Voor de defensietop was de afschaffing van de groetplicht daarentegen wel revolutionair. De militaire leiding vreesde voor een negatief effect op de militaire discipline, maar ergerde zich ook aan het feit dat Vredeling de groetplicht eigenhandig afschafte. Zijn voorgangers Den Toom en De Koster hadden nooit zo'n autonome koers gevaren en meer ruggespraak gehouden met de ambtenaren binnen het ministerie van Defensie en de militairen in het veld.

De Kom-paas-atie-actie

De dienstplichtigen betitelden Vredeling vanwege de afschaffing van de groetplicht en zijn uitspraken over de militaire haardracht en de democratische rechten en vrijheden van militairen als een progressieve minister. Ze dachten dat hij aan hun kant stond en probeerden hun nog openstaande eisen door hem te laten inwilligen. P. Turken was vanaf het voorjaar van 1973 de nieuwe voorzitter van de VVDM en was tevens lid van de CPN. Onder zijn voorzitterschap eiste de VVDM dat militairen net als burgers werden gecompenseerd voor de overuren die ze tijdens hun militaire dienst maakten. Een militaire weekenddienst van twaalf uur moest met anderhalve vrije dag worden gecompenseerd en een weekenddienst van vierentwintig uur met twee dagen. Dienstplichtigen die het gehele weekend dienst hadden, moesten zelfs drie dagen vrij krijgen. Voor militaire dienst tijdens de feestdagen zou drieënhalve dag compensatie moeten worden verleend. De VVDM eiste daarnaast dat dienstplichtigen in plaats van op zondagavond op maandagochtend naar de kazernes mochten terugkeren en ze niet hoefden te betalen voor hun reis van en naar de kazerne.¹⁴¹

De VVDM organiseerde tijdens de Paasdagen de zogenaamde 'Kom-paas-atie-actie' om haar eisen kenbaar te maken. Met een zelfgeknutselde wagen in de vorm van een paasei trok de vereniging in processie langs Nederlandse kazernes. Paashazen op de wagens deelden chocolade-eieren uit. De commandanten van de kazernes wisten niet hoe ze op deze ludieke actie moesten reageren. Velen sloten de poorten, zodat het paasei het kazerneterrein niet kon oprollen.¹⁴² De Kom-paas-atie-actie werd gevolgd door de compensatieweek, die op 22 augustus

1973 begon. Dienstplichtigen verstuurd 25.000 handtekeningen naar het ministerie van Defensie. Op de melkmarkt in Zwolle demonstreerden tweeduizend dienstplichtigen voor de compensatie van overuren. Ook in Den Bosch, Ede en Eindhoven vonden acties plaats, waaraan in totaal negenhonderd dienstplichtigen deelnamen.¹⁴³

De VVDM werd in haar eis gesteund door de BvD, die al eerder had besloten dat BvD-leden zitting moesten nemen in de VVDM.¹⁴⁴ Hoewel dat niet meteen lukte, interesseerde de bond zich wel in toenemende mate voor de actiepunten van de VVDM. De BvD kondigde de compensatieactie aan in een pamflet. Uit het *Kaderblad* blijkt echter dat de strijd voor compensatie voor de BvD een andere betekenis had dan voor de VVDM. De BvD wilde dat de dienstplichtigen hun gecompenseerde uren niet voor ontspanning gebruikten, maar 'om het leger onbruikbaar te maken voor de kapitalistische maatschappij'. Volgens de BvD bestond er een 'verschil tussen gedwongen rust binnen de kazernes wat afstompert werkt en rust buiten de kazernes waar soldaten nieuwe strijdbare ideeën op kunnen doen'.¹⁴⁵

Het ministerie van Defensie toonde zich naar buiten toe bereid veranderingen in de bestaande compensatieregeling aan te brengen. Staatssecretaris Stemerding deelde in een interview met de *Zwolse Courant* mee de eisen van de VVDM redelijk te vinden. Zijn collega Mommersteeg bereidde ondertussen achter de schermen een nieuwe compensatieregeling voor, die hij op 14 december tijdens de begrotingsdebatten voor het ministerie van Defensie presenteerde. Hij stelde voor een militaire dienst van vierentwintig uur met één dag te compenseren. De VVDM vond dat het ministerie de dienstplichtigen nog te weinig tegemoet kwam en bleef bij haar eis van twee dagen. De vereniging organiseerde eind december opnieuw demonstraties in Havelte, 't Harde, Ede, Amsterdam, Wezep en Hilversum. Ludiek was de actie in Amsterdam, waar de dienstplichtigen de nieuwe compensatieregeling als 'zoethoudertje' presenteerden. Ze deelden suikerklontjes uit aan het toegestroomde publiek. Mommersteeg werd 'staatssecretaris Moppersteeg' genoemd. In Wezep verbrandden dienstplichtigen de nieuwe compensatieregeling op rituele wijze.¹⁴⁶

Als gevolg van deze acties stelde Vredeling in januari 1974 de ad-hoc werkgroep Discipline in. Dit toont aan dat Vredeling niet zo liberaal was als de dienstplichtigen of de defensietop veronderstelde. De oprichting van de werkgroep bewijst bovendien dat ook Vredeling zich zorgen maakte dat de acties van dienstplichtigen de militaire discipline konden aantasten. Kolonel der Grenadiers W.M.G. Hogenboom werd benoemd tot voorzitter van de werkgroep. Hij stelde dat de militaire discipline voor de krijgsmacht van groot belang was. Alleen als de krijgsmacht ook in vreedstijd volledig inzetbaar was, zou ze indien nodig 'snel en zonder haperen' kunnen optreden. De samenleving nam de krijgsmacht slechts serieus als deze militaire discipline bestond. Voor het krijgsmacht personeel was de discipline van belang om hen het vertrouwen in de eigen organisatie te laten behouden. Hogenboom wilde, na een zorgvuldige afweging van de belangen en de wensen van de krijgsmacht, met zijn werkgroep een beleid ontwikkelen waarmee de militaire discipline werd vergroot.¹⁴⁷

De VVDM liet ondertussen zien deze discipline aan haar laars te lappen. De vereniging probeerde het ministerie opnieuw onder druk te zetten door op 14 februari in Utrecht een

nieuwe, landelijke demonstratie te houden. Zeven- tot achtduizend dienstplichtigen namen aan de demonstratie deel. Ze riepen leuzen als: '1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, Vredeling moet compensatie geven', 'Wedde omhoog' en 'Wij zijn het zat'.¹⁴⁸ De VVDM had nog niet eerder zoveel demonstranten bij elkaar gekregen en gaf in totaal twintigduizend gulden uit aan de demonstratie. De PvdA, de PPR, D'66, de CPN en de PSP, alsmede de jongerenafdelingen van de vakbonden CNV en NVV en de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ) betuigden de VVDM hun steun. PvdA-voorzitter A.A. van der Louw hield een toespraak waarin hij stelde dat de compensatie al in *Keerpunt '72* was bedongen en het ministerie van Defensie hier nu echt mee over de brug moest komen.¹⁴⁹ Hoewel in *Keerpunt '72* niet letterlijk over de compensatie van overuren was geschreven, werd hierin wel gepleit voor 'een duidelijke regeling van werk- en rusttijden'.¹⁵⁰ In een rede stelde VVDM-voorzitter Turken dat de periode voorbij was waarin de VVDM zich druk maakte over het dragen van een uniform buiten de diensturen of het dragen van een militair hoofddekseel in de gebouwen. In plaats daarvan ging de VVDM nu harde vakbondseisen stellen.¹⁵¹

De BvD was solidair met de demonstranten en dreigde op 14 februari met *sit-down* acties en stakingen als Vredeling niet met een nieuwe compensatieregeling zou komen.¹⁵² De BvD gaf 's avonds bovendien een verklaring uit:

'Tot op de dag van vandaag hebben de minister van defensie en zijn staatssecretaris gespeeld met de eisen van 45.000 soldaten. Onder druk van de legerleiding, die zich vierkant tegen de compensatieeisen heeft opgesteld, weigerde de minister hier vanavond verantwoording af te leggen voor zijn nietszeggende nota's en telegrammen, waarmee hij ons eeuwig denkt zoet te houden. Het wordt tijd dat de minister leert luisteren naar de soldaten. Naar de soldaten in plaats van de ruziemakende generaals, die achter de schermen alles in het werk stellen om de compensatie tegen te houden. Omdat ze bang zijn, bang dat de soldaten als ze meer compensatie krijgen, meer van de kazerne af zijn, zich nog minder zullen schikken in de afstomping, de leegloop, de kinderachtige behandeling, met andere woorden de opgelegde militaire discipline. Omdat ze bang zijn dat de soldaten zich nog minder zullen neerleggen bij de onderdrukking die de generaals beschouwen als de ruggegraat van hun leger'.¹⁵³

De VVDM was niet blij met deze verklaring. Voorzitter Turken hekelde de 'guerrillatactiek' van de BvD en wilde niet dat met stakingen en *sit-down* acties werd bedreigd.¹⁵⁴

De reactie van de linkse kranten op de gebeurtenissen op 14 februari is opmerkelijk. Terwijl zij eerder bol hadden gestaan van de berichtgeving over de VVDM, nam de publicitaire aandacht nu af. Op 15 februari schreven van de grote, landelijke kranten alleen *De Volkskrant*, *Trouw*, *Het Parool* en *De Waarheid* over de demonstratie van de VVDM. In *Trouw* verscheen een klein artikel waarin de krant vermeldde dat aan de demonstratie 'enkele duizenden dienstplichtigen' hadden deelgenomen. Het artikel vermeldde bovendien de eisen van de dienstplichtigen. *De Volkskrant* vermeldde deze eisen weliswaar en schreef over de toezeggingen van Tur-

ken en Van der Louw, maar repte met geen woord over de eisen en de verklaring van de BvD. Hetzelfde gold voor *Het Parool* en *Het Vrije Volk*. *De Waarheid* kopte op 15 februari 1974 op de voorpagina met 'Grandioze demonstratie van duizenden militairen' en besteedde op pagina vier ook nog een groot artikel aan de demonstratie. De krant benadrukte dat de CPN en haar Tweede Kamerlid W.F.H. van het Schip zich solidair hadden verklaard met de dienstplichtigen, maar schreef niets over de BvD. Het feit dat al deze kranten wel over de demonstratie schreven, maar de bijdrage van de BvD negeerden, toont aan dat zij de stakingseis van de BvD te ver vonden gaan.¹⁵⁵

Mommersteeg presenteerde naar aanleiding van de actie op 27 februari 1974 nogmaals een compensatieregeling, maar die verschilde niet veel van de regeling van 14 december. De staatssecretaris stelde opnieuw voor een militaire dienst van 24 uur met één vrije dag te compenseren. Nieuw was zijn voorstel om kortere diensten evenredig te compenseren.¹⁵⁶ Mommersteeg presenteerde vrijwel dezelfde regeling nogmaals, omdat hij de compensatie-eis door de acties van de VVDM niet helemaal kon negeren maar tegelijkertijd duidelijk niet bereid was om overuren royaal te compenseren. Het lijkt erop dat het ministerie van Defensie probeerde de dienstplichtigen tevreden te stellen met een geringe compensatie van hun overuren, zodat zij niet nog meer compensatie zouden eisen. De defensieleiding viel ten aanzien van de compensatieregeling in feite terug op zijn gedoogbeleid.

De vraag dient zich aan waarom het ministerie van Defensie niet zo scheutig was met het toekennen van vrije uren. Dit zou organisatorische problemen opleveren en betekende vermoedelijk ook dat er per jaar meer dienstplichtigen moesten opkomen. Tegelijkertijd wilde het ministerie waarschijnlijk voorkomen dat dienstplichtigen in hun vrije uren meer tijd in de burgermaatschappij zouden doorbrengen. Hoe meer tijd ze hier doorbrachten, des te moeilijker was het voor hen om zich opnieuw aan het militaire keurslijf aan te passen. De burgermaatschappij en de krijgsmacht zouden in dat geval niet verder naar elkaar toegroeien, maar zich juist uit elkaar bewegen. Dit had een negatieve invloed op de discipline van de dienstplichtigen en vergrootte de kans op nieuwe acties tegen de krijgsmacht. De inzetbaarheid van de krijgsmacht zou hieronder leiden. De détente en de MBFR-onderhandelingen vormden voor het ministerie geen reden om een minder inzetbare krijgsmacht te accepteren als gevolg van een ruimere compensatieregeling.

De BvD gaf in een document van 16 maart 1974 te kennen de nieuwe compensatieregeling slecht te vinden. De dienstplichtigen kregen te weinig compensatie en waren overgeleverd aan de willekeur van de commandanten, die zelf mochten bepalen wanneer de dienstplichtigen hun compensatie-uren konden opnemen. De BvD stelde opnieuw voor dat de dienstplichtigen zich hiertegen verweerden door middel van demonstraties en stakingen op kazernes, het bezetten van het ministerie van Defensie of het niet terugkeren naar de kazerne op maandagochtend. De VVDM kon ook uit het Informeel Overleg stappen.¹⁵⁷ Nu het ministerie van Defensie de dienstplichtigen opnieuw met een kluitje in het riet stuurde, veranderde ook het hoofdbestuur van de VVDM haar standpunt over stakingen. De vereniging dreigde op 8 mei 1974 te gaan staken.¹⁵⁸

De tolerantiegrens van Vredeling

De VVDM ging duidelijk een nieuwe, meer revolutionaire fase in nu het hoofdbestuur dreigde samen met de BvD een staking te organiseren. De bestuursleden hadden zich namelijk eerder steevast van de staking als actiemiddel gedistantieerd. Dienstplichtigen hadden echter lokaal wel reeds stakingen georganiseerd. Zo staakten dienstplichtigen van het benzinedepot te Austerlitz in september 1973 uit piëteit met de vermoorde Chileense premier S.G. Allende. Ze werden hiervoor niet bestraft. In maart 1974 weigerden 32 dienstplichtigen in Duitsland een wagen met colaflessen te bevoorraden uit ontevredenheid over het gedrag van hun commandant. De dienstplichtigen die tot deze staking hadden aangezet kregen drie weken gevangenisstraf opgelegd, de anderen tien tot veertien dagen zwaar arrest.¹⁵⁹

Hoewel de staking als actiemiddel niet nieuw was, maakte de door de VVDM en de BvD voor 8 mei aangekondigde staking veel indruk op het ministerie van Defensie. Dat kwam ten eerste doordat het hoofdbestuur van de VVDM zich nu voor het eerst openstelde voor stakingen.¹⁶⁰ Het ministerie was van mening dat een staking een negatief effect had op de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Dienstplichtigen konden niet zomaar gaan staken, omdat nooit van tevoren kon worden voorspeld wanneer de dreiging van de Sovjet-Unie acuut werd. De détente sloot een mogelijke aanval niet uit en de krijgsmacht moest er van op aan kunnen dat haar militairen te allen tijde inzetbaar waren. De VVDM had tijdens haar demonstratie op 14 februari echter reeds bewezen achtduizend dienstplichtigen op de been te kunnen brengen en het was mogelijk dat aan de geplande staking op 8 mei nog veel meer dienstplichtigen zouden deelnemen.

Het ministerie van Defensie vreesde daarnaast voor de invloed van de BvD op de VVDM. De BvD telde in 1974 tussen de zes- en zevenhonderd leden. Zeventig tot tachtig procent van deze leden was burger en twintig tot dertig procent dienstplichtige.¹⁶¹ De BvD was volgens het ministerie een communistische mantelorganisatie aan het worden. In de jaren zeventig sloten steeds meer bestuursleden zich aan bij de CPN of de Internationale Kommunistenbond (IKB). Rond 1975 was dertig procent van de actieve BvD-leden en sympathisanten lid van de IKB. Daarnaast werd een groeiend aantal trotskisten sympathisant van de BvD. Binnen de bond kwamen de discussies tussen voor- en tegenstanders van de communistische koers steeds centraler te staan.¹⁶²

De Sectie Veiligheid van de Generale Staf vond het problematisch dat de BvD in communistische richting opschoof en tegelijkertijd meer invloed op de VVDM kon uitoefenen doordat de VVDM in 1974 voor het eerst in haar geschiedenis een BvD-lid in haar bestuur telde.¹⁶³ Ook de Chef Generale Staf, luitenant-generaal J.E. van der Slikke, uitte zijn zorgen:

'Sinds de VVDM zich - naast belangenbehartiging - ook de "politieke bewustwording van soldaten" ten doel ging stellen (begin zeventiger jaren) en in dat kader welbewust en overwogen de deuren openzette voor bewegingen, die in de krijgsmacht een beletsel

zien voor maatschappij-hervorming naar hun visie, is de VVDM steeds meer een verlengstuk en "dekmantel" voor die bewegingen binnen de krijgsmacht geworden'.¹⁶⁴

De Generale Staf ging er vanuit dat de BvD hierdoor het communisme binnen de krijgsmacht haalde en de VVDM-bestuursleden dwong radicalere en hardere acties te voeren. De afdeling die zich binnen de landmacht met het verzamelen van contra-inlichtingen bezighield, stelde: 'De taal in de propaganda, de gevoerde acties worden driester en waren enige jaren geleden nog onvoorstelbaar'. Volgens de bewindslieden streden de dienstplichtigen als gevolg van de communistische invloed niet langer voor wijzigingen in militaire tradities of omgangsvormen. Hun acties hadden als oogmerk 'niet spionage, sabotage of wapendiefstallen maar om door woorden aan te zetten tot daden die het militaire apparaat onbruikbaar moeten maken als instrument in handen van de overheid'.¹⁶⁵ De Generale Staf stelde met andere woorden vast dat de dienstplichtigen als gevolg van de communistische invloed het bestaansrecht van de krijgsmacht konden ondermijnen en vond dat ontoelaatbaar.

De Sectie Veiligheid van de Generale Staf en de LAMID hielden de communistische verwickelingen in de jaren zeventig goed in de gaten door agenten informatie in te laten winnen over de activiteiten van de VVDM en de BvD. De sectie stelde op grond van deze informatie maandrapportages op. Ze maakte hierin melding van de continue infiltratie van de BvD in de VVDM en voorspelde dat de BvD zijn propaganda- en infiltratieactiviteiten in de toekomst zou voortzetten. De LAMID stelde in al zijn rapporten echter ook vast dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht in de verslagperiode niet daadwerkelijk werd aangetast.¹⁶⁶

Er was een duidelijk verschil tussen de feiten over de inzetbaarheid van de krijgsmacht uit de rapportages van de LAMID en de ideeën daarover binnen het ministerie van Defensie. Deze rapportages namen de angst van de defensieleiding voor de aantasting van de inzetbaarheid en de gevechtswaarde van de krijgsmacht als gevolg van communistische infiltratie en stakingen in het leger niet weg. Op 7 mei 1974 bleek voor het eerst expliciet dat deze angst ook bij Vredeling leefde. In een telegram aan de dienstplichtigen die met een staking dreigden stelde hij 'dat het voeren van akties door of in naam van uw vereniging om welke reden dan ook nooit ertoe mag leiden dat de dienstuitoefening daardoor wordt verzaakt'. De minister schreef ook: 'Zodra een actie op dienstverzekering gericht is of dit ten gevolge heeft, worden straf- of tuchtrechtelijke normen overschreden waarvoor de deelnemers aan, en organisatoren van de actie zich zullen moeten verantwoorden'.¹⁶⁷ Vredeling liet in dit telegram een andere kant van zichzelf zien. De eerder zo toeschietelijke minister met weinig respect voor militaire symbolen en omgangsvormen probeerde nu uit alle macht te voorkomen dat de gevechtskracht en de inzetbaarheid van het leger gevaar liepen. Vredeling liet in zijn telegram duidelijk blijken dat stakingen voor hem geen 'teken van moderne democratie' waren of een uiting van het streven van dienstplichtigen naar meer persoonlijke vrijheid. De dienstplichtigen moesten zich realiseren dat ze door middel van stakingen de collectieve militaire veiligheid van Nederland op het spel zetten. Ze stonden op het punt de tolerantiegrens van Vredeling te overschrijden.

De staking van 8 mei 1974

Het telegram van Vredeling maakte nauwelijks indruk op de VVDM en de BvD, die besloten de staking gewoon doorgang te laten vinden. Dienstplichtigen in verschillende legerplaatsen probeerden op 8 mei stakingen en *sit-down* acties in en na hun diensttijd te organiseren. Het is niet duidelijk hoeveel dienstplichtigen hier op 8 mei in totaal een poging toe deden, want de Legervoorlichtingsdienst en de VVDM noemden verschillende cijfers. Zo sprak de VVDM over 200 dienstplichtigen in Amersfoort en Ermelo en 150 dienstplichtigen in Wezep. De Legervoorlichtingsdienst telde 80 man in Ermelo en Amersfoort.¹⁶⁸ *De Volkskrant* wist nog te vermelden dat in de legerplaats 't Harde 35 dienstplichtigen hadden geprobeerd te staken.¹⁶⁹

Vredeling, die de compensatiekwestie sinds de dreigende staking niet meer voorname-lijk aan staatssecretaris Mommersteeg overliet, had het kazernepersoneel in een tweede telegram reeds op 7 mei de opdracht gegeven de stakingen te breken. Samen met de Koninklijke Marechaussee gaven de commandanten daar op grote schaal gevolg aan. In Amersfoort blokkeerde de Koninklijke Marechaussee de weg, nam spandoeken in beslag en arresteerde VVDM-voorzitter H. Wilmink.¹⁷⁰ De voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven schreef later in een rapport dat de stakingsacties als gevolg van Vredelings telegram en deze maatregelen volledig waren mislukt.¹⁷¹ De Sectie Veiligheid van de Generale Staf deelde dit standpunt.¹⁷² Ook het dagblad *Trouw* benadrukte dat het door het ingrijpen van de commandanten niet tot echte stakingen was gekomen.¹⁷³ Zelfs de VVDM moest toegeven dat de stakingsactie niet het gewenste succes had opgeleverd.¹⁷⁴

Vredeling voerde op 9 mei een gesprek met de VVDM. De afspraak voor deze ontmoeting was al eerder gemaakt, voordat van een staking sprake was. Het onderhoud was namelijk bedoeld om Vredeling met Wilmink en het nieuwe VVDM-hoofdbestuur kennis te laten maken, en omgekeerd. Gesproken werd echter voornamelijk over de staking. Volgens Vredeling had het hoofdbestuur zich te weinig van de staking als ontoelaatbaar actiemiddel gedistancieerd. De minister beschouwde 'het stakingsrecht weliswaar als een principieel voor iedere burger geldend recht', maar het was in strijd 'met de bestaansgrond van de krijgsmacht' indien dit recht 'in de praktijk zou worden geëffectueerd'. In theorie beschikten militairen wel over burgerrechten, zoals het stakingsrecht, maar de bijzondere functie van de krijgsmacht als zwaarmacht van de staat sloot uit dat militairen dit stakingsrecht ook daadwerkelijk zouden verlenen. Vredeling kon geen stakingen toestaan omdat militairen te allen tijde oproepbaar moesten zijn wilde de krijgsmacht inzetbaar zijn tegen een eventuele Sovjet-dreiging. De minister stelde dan ook dat de staking op 8 mei 'onwettig en volstrekt ontoelaatbaar' was.¹⁷⁵ Het gesprek tussen hem en de VVDM werd gevolgd door een persconferentie. Vredeling deelde de pers zijn standpunt in duidelijke taal mee: 'De VVDM is zichzelf aan het vernielen. De dienstplichtige is door zijn leeftijd opstandig van aard en dat wordt nu misbruikt door het VVDM-bestuur. Ik zal door deze acties geen dag of geen cent meer compensatie geven. Er zijn geen verzachtende omstandigheden aan te voeren voor deze mensen. Per telegram heb ik ze gewaarschuwd dat staken niet zou worden getolereerd'.¹⁷⁶

Vredeling stond in zijn afkeuring van de staking niet alleen. Tot de meiestaking hadden de progressieve partijen steevast sympathie voor de dienstplichtigen opgebracht en de strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht onderschreven, maar stakingsacties binnen de krijgsmacht gingen nu ook hen te ver. Tweede Kamerlid H.J.G. Waltmans (PPR) stelde dat de VVDM zich beter bij de burgervakbonden kon aansluiten als ze zo graag wilde staken.¹⁷⁷ De PvdA, die tijdens de demonstratie op 15 februari publiekelijk haar steun met de VVDM had betoond, keerde zich eveneens van de stakingsactie af. H.J. van den Bergh van de Defensiecommissie van de PvdA sprak:

'Op deze wijze plaatst de belangenvereniging zich in een politiek isolement, dat niet goed is voor het vernieuwingsstreven van de krijgsmacht. [...] Er is natuurlijk geen twijfel aan dat [een] staking in de krijgsmacht tot de ongeoorloofde acties behoort. Tot mijn grote spijt kiest de VVDM toch voor dat middel. Dat is onverstandig van het bestuur, omdat de discussie nu wordt afgeleid van de vraag hoe de compensatie geregeld kan worden'.¹⁷⁸

De PvdA was de partij geweest die de VVDM vanaf haar oprichting het meeste had gesteund en het vaakst haar nek voor de dienstplichtigen had uitgestoken. Kamerleden van de PvdA hadden de ministers van Defensie door middel van Kamervragen meermaals tot de orde geroepen. Het parlement stelde Vredeling naar aanleiding van de stakingsactie van 8 mei echter geen vragen.¹⁷⁹ In de ogen van de progressieve partijen had de VVDM haar hand overspeeld.

De reacties van de linkse kranten en de dienstplichtigen waren opnieuw opvallend. Terwijl de publicitaire aandacht voor de VVDM na 14 februari reeds was afgenomen, keurden de linkse kranten de staking van de VVDM nu regelrecht af. Ze benadrukten het in hun ogen terechte optreden van de krijgsmacht tegen de VVDM op 8 mei en het mislukken van de stakingsactie. Enkele krantenkoppen luiden bijvoorbeeld: 'VVDM-ers in arrest bij actie in kazerne', 'Hard optreden bij VVDM-acties', 'VVDM'ers bij acties in kazerne opgepakt' en 'Vredeling botst met VVDM over stakingsrecht'.¹⁸⁰ Ook onder de dienstplichtigen zette een verandering in. Het ledental van de VVDM vertoonde in 1974 voor het eerst sinds 1966 een daling. Nadat de VVDM in het najaar van 1971 over 32.400 leden had beschikt, waren dit er in 1974 nog maar 25.000.¹⁸¹ De dienstplichtigen wilden wel ludieke acties voeren voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht en waarmee ze hun persoonlijke vrijheid konden vergroten, maar ook zij vonden stakingen blijkbaar te ver gaan.

De staking van 8 mei leek voor Vredeling, de progressieve partijen, de linkse kranten en de dienstplichtigen een keerpunt te zijn. De strijd voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht was voor hen niet meer gerechtvaardigd wanneer de collectieve militaire veiligheid als gevolg van een staking gevaar liep. De opvatting van het ministerie van Defensie dat de krijgsmacht haar militaire sterkte en inzetbaarheid ook tijdens de détente moest behouden, leek in de politiek, in de linkse kranten en onder de dienstplichtigen post te vatten. Vredeling ge-

loofde op basis hiervan dat de VVDM de krachtproef met het ministerie van Defensie aan het verliezen was.¹⁸²

De minister probeerde hier meteen munt uit te slaan door de inzetbaarheid van de krijgsmacht als thema te politiseren op een verkiezingsbijeenkomst van de PvdA op 27 mei 1974. Hij probeerde zijn eigen partij van de noodzaak van een inzetbare krijgsmacht te overtuigen. Hij stelde dat de krijgsmacht 'te allen tijde beschikbaar moet zijn om op te treden'. Vredeling vervolgde: 'Als de krijgsmacht, wanneer het nodig is, niet snel, zonder mankeren en gedisciplineerd kan optreden, kunnen we beter ophouden geld aan Defensie uit te geven'.¹⁸³ Acties binnen de krijgsmacht leidden volgens hem tot een harde confrontatie en dat was 'levensgevaarlijk voor het functioneren van die krijgsmacht als veiligheidsinstrument'. Vredeling gaf hiermee aan dat acties van dienstplichtigen die de inzetbaarheid van de krijgsmacht beïnvloedden, in tegenstelling tot acties 'ter bevordering van de maatschappelijke integratie van de krijgsmacht', geen teken van 'moderne democratie' waren. Hij vond dat burgers en dienstplichtigen die de acties tegen de krijgsmacht positief bejegenden of steunden zich goed moesten realiseren wat de gevaren van deze acties waren voor het functioneren van die krijgsmacht.¹⁸⁴

In zijn toespraak voor de PvdA probeerde Vredeling tevens de positie van de VVDM te nivelleren: 'De eisen voor compensatie van overwerk zijn geen uitvinding van de VVDM. In het parlement zijn de gerechtvaardigde verlangens van de andere belangenverenigingen al jaren vertaald'. Volgens Vredeling konden de acties van de VVDM de toekomstige compensatieregeling op geen enkele manier beïnvloeden.¹⁸⁵ Dit bagatelliseren van de VVDM was kenmerkend voor Vredeling. Meer dan zijn voorgangers realiseerde hij zich hoe een felle reactie op het protest olie op het vuur gooide. Vredeling probeerde door het bagatelliseren van het protest de dienstplichtigen de wind uit de zeilen te nemen.

De minister gebruikte deze tactiek in zijn gesprekken met de media. Wanneer journalisten Vredeling vroegen hoe hij tegen een bepaalde actie aankeek, probeerde hij de vorm en inhoud daarvan af te zwakken, zoals hij ook op de verkiezingsbijeenkomst van de PvdA had gedaan. Hij presenteerde de dienstplichtigen als kwajongens, die hij niet helemaal serieus nam. Naar aanleiding van de compensatiekwestie zei hij bijvoorbeeld: 'Blaffende honden kunnen mij niet afschrikken'. In een interview met F. Burger, de redacteur van *Twintig*, merkte Vredeling op: 'Ik bespeur een soort baldadigheid of liever een soort veulenachtigheid'.¹⁸⁶ Een jaar later liet Vredeling Burger weten dat hij in een krijgsmacht waarin 'alles een stuk vrijer geworden is' hij over de dienstplichtigen dacht: 'Laat ze maar kwaken'.¹⁸⁷ Vredeling deed net of de dienstplichtigen en hun eisen er nauwelijks toe deden.

In een omstreden interview van E.M. Maria Lampe-Soutberg - die onder het pseudoniem Bibeb vanaf de jaren vijftig tot en met de jaren negentig als journaliste voor *Vrij Nederland* werkte - sprak Vredeling echter wel duidelijke taal. Hij waarschuwde de VVDM haar radicale acties niet in terrorisme te laten ontaarden. 'Maar als ze Baader Meinhofs en de IRA nadoen hoeft het van mij niet. Dat moet de VVDM wel goed weten. Als ze die kant uit gaan breek ik ze de poten', aldus Vredeling. In de rest van het interview gaf hij echter geen blijk van een promilitaire houding. Tucht en discipline waren volgens hem niet de grondslag van het le-

ger. Hij betitelde de NAVO als *Fremdkörper* voor Nederland en noemde secretaris-generaal van de NAVO Luns een 'irritante man'.¹⁸⁸ De uitspraken van Vredeling brachten nogal wat te weeg. Er werd gespeculeerd of hij tijdens het interview dronken was geweest. De regering was ontstemd over Vredelings uitspraken en vergaderde of hij moest worden ontslagen, maar Vredeling bood zijn excuses aan en bleef in functie.¹⁸⁹ Niettemin zorgden zijn uitspraken voor veel verwarring. Aan de ene kant probeerde hij de politieke partijen en de samenleving ervan te overtuigen dat stakingen het bestaansrecht van de krijgsmacht schaadden, terwijl hij tegelijkertijd ferme kritiek op de krijgsmacht en de NAVO had geuit.

De staking op 8 mei leidde niet alleen tot de politisering van het thema inzetbaarheid en het bagatelliseren van de VVDM in de media, maar zette ook de politieke rechten voor militairen in het voorjaar van 1974 opnieuw op de militaire agenda. Dienstplichtigen probeerden hun doel van meer compensatie in vrije tijd en geld door het organiseren van een staking te bereiken. Een regeling ten aanzien van de politieke rechten van dienstplichtigen moest vastleggen welke actiemiddelen, waaronder de staking, binnen de krijgsmacht werden getolereerd. De Defensienota getiteld *Om de veiligheid van het bestaan. Defensiebeleid in de jaren 1974-1983*, die Vredeling en zijn staatssecretarissen Stemerink en C.L.J. van Lent (KVP) op 9 juli 1974 presenteerden, deed hier een eerste uitspraak over.¹⁹⁰ De nota vermeldde dat militairen buiten de kazernes in burgerkleding mochten demonstreren. Ze mochten hun uniform aantrekken wanneer ze hiermee hun rechtspositie of arbeidsvoorwaarden wilden verbeteren. Dienstplichtigen mochten, na toestemming van de kazernecommandant, ook binnen de kazernes voor een verbetering van hun rechtspositie demonstreren. Deze demonstratie mocht het functioneren van de krijgsmacht echter niet aantasten. De Defensienota vermeldde verder dat militairen in principe het recht hadden om te gaan staken, maar in de praktijk kon hier geen sprake van zijn. Stakende militairen waren volgens het ministerie immers niet in staat de openbare orde en de nationale veiligheid te beschermen.¹⁹¹

De inzetbaarheid van de krijgsmacht vormde, ook in de beleidsnota, de graadmeter voor het al dan niet toekennen van politieke rechten. Deze gedachte sloot helemaal aan bij de algemene opvatting van het ministerie van Defensie over de legitimiteit van de krijgsmacht die in de Defensienota naar voren kwam. Was de inzetbaarheid in het geding, dan was dat met het bestaansrecht eveneens het geval. De nota vermeldde dat ondanks de détente blijvend aandacht moest worden besteed aan het veiligheids- en defensiebeleid. De Nederlandse krijgsmacht en de NAVO zetten zich in voor de ontspanning tussen Oost en West, maar streefden nog steeds naar veiligheid en stabiliteit door middel van een sterke militaire verdediging. De Defensienota liet zien dat het ministerie van Defensie de legitimiteit van de krijgsmacht in het midden van de jaren zeventig nog steeds verbond met de mate waarin zij tegen de achtergrond van de internationale ontspanning, weerstand kon bieden aan de troepen van het Warschaupact. Deze overweging vormde niet alleen het uitgangspunt voor het veiligheids- en defensiebeleid tot 1983, maar vormde ook de context waarin de politieke rechten voor dienstplichtigen werden opgetekend.

Het ministerie van Defensie werkte de politieke rechten van militairen verder uit en legde ze vast in de 'Voorlopige algemene aanwijzingen inzake de uitoefening van bepaalde grondrechten door militairen', die op 1 september 1975 van kracht werden. Het woord 'voorlopig' bood het ministerie de mogelijkheid de aanwijzingen desgewenst aan te passen. Het wilde echter niet de indruk wekken dat de grondrechten weer zouden worden afgeschaft.¹⁹² Er waren in totaal elf aanwijzingen die de rechten van militairen vastlegden. De voorlopige aanwijzingen vermeldden ook hoe de commandanten 'hun uit hun algemene verantwoordelijkheid voor de orde, veiligheid en rust binnen de krijgsmacht voortvloeiende bevoegdheden dienen te hanteren, wanneer de uitoefening van de genoemde grondrechten door in werkelijke dienst zijnde militairen in het spel is'.¹⁹³

De VVDM had om een duidelijke registratie van de politieke rechten van militairen gevraagd en vond de voorlopige aanwijzingen onduidelijk. De formulering hiervan bood de commandanten volgens de vereniging te veel ruimte om ze op hun eigen manier te interpreteren. De VVDM vond de aanwijzingen bovendien te informeel en pleitte ervoor de grondrechten voor militairen in een wet vast te leggen.¹⁹⁴ De vereniging moest evenwel accepteren dat ze door haar samenwerking met de BvD en haar stakingsactie de tolerantiegrens van Vredeling had overschreden en er voorlopig niet meer veel te eisen viel. Het ministerie van Defensie liet niet met zich sullen wanneer acties van dienstplichtigen de inzetbaarheid en de gevechtskracht van de krijgsmacht dreigden aan te tasten.

Anti-NAVO 1974

Terwijl de compensatiestrijd de relatie tussen enerzijds Vredeling en anderzijds de VVDM en de BvD reeds op de spits dreef, zorgde ook de bemoeienis van deze dienstplichtigen en dienstweigeraars met het anti-NAVO-congres voor spanningen. Het initiatief voor de organisatie van dit congres kwam van de BvD. De bond had al in 1969 laten weten een *follow-up* van het anti-NAVO-congres te willen organiseren en voegde in het jaar waarin het bondgenootschap 25 jaar bestond de daad bij het woord. Het congres zou van 21 tot en met 23 november 1974 plaatsvinden.¹⁹⁵

Omdat de BvD van de organisatie van dit congres geen geheim maakte, wist het ministerie van Defensie net als in 1969 al maanden van tevoren dat dit eraan zat te komen. Vredeling betwijfelde in juli 1974 echter of dit initiatief serieus moest worden genomen en concentreerde zich liever op de totstandkoming van de compensatieregeling.¹⁹⁶ De Sectie Veiligheid van de Generale Staf vernam in november evenwel dat de VVDM zogenaamde 'waarnemers' naar het congres wilde sturen. Het feit dat de vereniging er niet gewoon voor uitkwam leden aan het congres te willen laten deelnemen en het verkapte woord 'waarnemers' gebruikte, beschouwde de Sectie Veiligheid als 'een tactische manoeuvre om de VVDM te vrijwaren voor zowel kritiek van de zijde van de Defensieleiding als van de goedwillende leden'. De sectie vroeg zich zelfs af 'of deze tactische manoeuvre niet mede past in een breder streven om de VVDM bij een in het algemeen hardere aanpak minder kwetsbaar te maken'.¹⁹⁷ De VVDM wilde in feite

wel deelnemen, maar wist ook dat dit binnen het ministerie van Defensie niet goed zou vallen. Het was namelijk niet vanzelfsprekend dat dienstplichtigen in een door het ministerie van Defensie erkende vereniging zich met protesten tegen de NAVO zouden inlaten. Kritiek op de NAVO en de Nederlandse deelname aan de NAVO raakte immers het bestaansrecht van de krijgsmacht. Zich hiervan bewust liet Vredeling in november zijn eerdere nonchalance ten aanzien van het anti-NAVO-congres los. Hij stuurde de VVDM op 19 november een brief, waarin hij meedeelde belangstelling te hebben 'voor de mate waarin doelstelling en resultaten van het anti-NAVO congres' de vereniging aanspraken. Hij nodigde tevens een VVDM-delegatie uit voor een gesprek op het ministerie. Dit gesprek moest plaatsvinden op 25 november, na het anti-NAVO-congres.¹⁹⁸

Het eerste, besloten gedeelte van het anti-NAVO-congres vond op 21 en 22 november in het Amsterdamse Roothaenhuis plaats in aanwezigheid van circa 90 vertegenwoordigers van 27 organisaties uit 11 landen. De meeste organisaties waren buitenlandse dienstweigerorganisaties. Zo waren vertegenwoordigers present van de Amerikaanse organisatie *Resisters Inside The Army*, de Engelse organisatie *Troops out Movement* en het West-Duitse *Verband Kriegsdienstverweigerer*. Het congres trok daarnaast ook vertegenwoordigers van de Vlaamse Vereniging van Dienstplichtige Militairen. Ook de hoofdbestuursleden van de Nederlandse VVDM waren aanwezig. Zoals vooraf besproken verschenen zij tijdens het besloten gedeelte van het congres als 'waarnemers'. Het open gedeelte van het congres op 23 november in de Utrechtse jaarbeurs trok zo'n duizend bezoekers. De aanwezigen discussieerden onder meer over de betekenis en de functie van de NAVO en over de relatie van de beweging van dienstplichtigen met de arbeidersbeweging. Ze spraken ook over de economische crisis die zich sinds 1972 aftekende als gevolg van de wereldwijde oliecrisis.¹⁹⁹

De VVDM stemde ermee in op 25 november een gesprek te voeren met Vredeling. De vereniging stoorde zich echter wel aan de negatieve reactie die de aankondiging van dit gesprek in de pers had veroorzaakt. Verschillende kranten insinueerden namelijk dat Vredeling de VVDM op het matje riep, omdat de dienstplichtigen door de deelname aan het anti-NAVO-congres een ongeoorloofde activiteit ontplooiden. De VVDM gaf Vredeling er de schuld van dat de kranten zo negatief over de vereniging berichtten en wilde dat hij dit negatieve beeld tijdens het gesprek zou rechtzetten. Vredeling stelde op 25 november dat het niet zijn bedoeling was geweest de VVDM op het matje te roepen. Wel verweet de minister het hoofdbestuur van de VVDM dat het te veel zijn verantwoordelijkheid ontliep door zich te verschuilen achter de soevereiniteit van de Algemene Ledenvergadering. Die had namelijk besloten waarnemers naar het anti-NAVO-congres te sturen en het hoofdbestuur had zich daar niet van gedistantieerd. Bovendien onderhield de VVDM te veel contact met de BvD, terwijl de bond de krijgsmacht slechts wilde ondermijnen. Vredeling wilde graag weten of de VVDM nog steeds een neutrale organisatie was zonder politieke standpunten. De VVDM beaamde dit. Ze had bij het anti-NAVO-congres slechts *acte de presence* gegeven, omdat ze zichzelf en haar achterban op die manier kon informeren over het congres en de ontwikkelingen binnen de BvD. De vereniging beschouwde het als haar taak dienstplichtigen te betrekken bij discussies over belangrijke on-

derwerpen, zoals de NAVO. De VVDM wenste geen verdere uitspraken te doen over haar visie op de NAVO en de Nederlandse deelname aan dit bondgenootschap.²⁰⁰

Vredeling maakte zich erg druk om de aanwezigheid van waarnemers van de VVDM bij het anti-NAVO-congres.²⁰¹ De bemoeienis van de VVDM met dit congres werd door hem gezien als een manier waarop dienstplichtigen de Nederlandse deelname aan de NAVO, en daardoor het bestaansrecht van de krijgsmacht, ter discussie stelden. Zijn zorgen leken echter onterecht. Het was niet zo dat dienstplichtigen in 1974 de NAVO massaal de rug toekeerden. De bemoeienis van de VVDM met het anti-NAVO-congres was erg beperkt, omdat de vereniging slechts een paar waarnemers stuurde. Vredeling kon niet eens met zekerheid zeggen of de VVDM zich echt tegen de NAVO keerde, want de vereniging wilde daar geen uitspraken over doen. Twee onderzoeken van respectievelijk de Stichting Volk en Verdediging en het NIPO uit 1974 laten bovendien zien dat de maatschappelijke steun voor de NAVO nog steeds hoog was. Volgens het eerste onderzoek stond 71% van de ondervraagden onvoorwaardelijk achter het NAVO-lidmaatschap. Het tweede onderzoek noemde een percentage van 76%.²⁰² Het deel van de bevolking dat de krijgsmacht nodig achtte of als een noodzakelijk kwaad beschouwde, was in 1974 eveneens nog steeds groot. Een onderzoek van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht wees uit dat 45% de krijgsmacht nodig vond en 41% haar als een noodzakelijk kwaad beschouwde. In totaal schaarde 86% van de ondervraagden zich achter de krijgsmacht. Slechts 8% vond de krijgsmacht nauwelijks nodig en 6% vond haar overbodig.²⁰³ De krijgsmacht en de NAVO werden door de meerderheid van de bevolking nog altijd als legitiem beschouwd en kritiek hierop was afkomstig van een kleine minderheid.

Het militaire beroep 'vrijwillig verplicht'?

Hoewel het bestaansrecht van de krijgsmacht midden jaren zeventig niet daadwerkelijk onder druk werd gezet, geloofde het ministerie van Defensie desondanks dat de compensatiestrijd, de bijbehorende staking en de protesten tegen de NAVO dit bestaansrecht schaadden. Het ministerie dacht na over maatregelen die hieraan een einde konden maken. Als een van de potentiële maatregelen werd de invoering van een vrijwilligerskrijgsmacht gezien, die de kadermilitiekrijgsmacht zou vervangen en geheel uit vrijwillig dienende militairen en burgerpersoneel zou bestaan. Vredeling stelde op 13 maart 1975 de 'Staatscommissie van advies inzake de Personeelsvoorziening voor de Krijgsmacht' in. Deze commissie, die onder leiding stond van oudstaatssecretaris Mommersteeg, onderzocht of het wenselijk was de kadermilitiekrijgsmacht af te schaffen en te vervangen door een vrijwilligerskrijgsmacht.²⁰⁴

De introductie van een vrijwilligerskrijgsmacht had volgens de commissie-Mommersteeg verschillende voordelen. Ten eerste zou door de afschaffing van de dienstplicht de grootste onrusthaard binnen de krijgsmacht verdwijnen. In plaats daarvan zou de krijgsmacht uitsluitend uit gemotiveerde vrijwilligers bestaan. Zij konden de militaire inzetbaarheid beter waarborgen dan kritische dienstplichtigen. Een andere reden om de kadermilitiekrijgsmacht door een vrijwilligerskrijgsmacht te vervangen vormde de scheve verhouding

tussen de vraag en het aanbod van dienstplichtigen. Als gevolg werden begin jaren zeventig maar zo'n veertig procent van de voor de dienstplicht ingeschreven mannen voor de eerste oefening opgeroepen. Een vrijwilligerskrijgsmacht paste bovendien bij de veranderde militaire behoeftes. De krijgsmacht beschikte over steeds modernere wapens, zoals de kernwapens, die een grotere reikwijdte hadden dan de conventionele wapens. Deze kernwapens konden ook worden ingezet zonder de aanwezigheid van een traditioneel staand leger. Door de komst van de kernwapens en hun overheersende plaats in de moderne oorlogvoering waren er steeds minder 'traditionele' taken waar de dienstplichtigen voor konden worden opgeleid.²⁰⁵

Nederland was begin jaren zeventig niet het enige land dat over de wenselijkheid van een vrijwilligerskrijgsmacht nadacht. West-Duitsland had in 1970 de *Wehrstruktur-Kommission* ingesteld, die eind 1972 een adviesrapport uitbracht. Het land handhaafde de dienstplicht, maar kortte de eerste oefening in en breidde het aantal vrijwilligers uit. De Verenigde Staten voltooiden in 1973 de overgang naar de zogenaamde '*all-volunteer armed forces*'. Denemarken verkortte de militaire dienstdienst in 1973 en streefde ernaar meer vrijwilligers in zijn krijgsmacht op te nemen. België verkortte de dienstdienst voor de in Duitsland gestationeerde dienstplichtigen met twee maanden. In Frankrijk veranderde er ondanks de discussie over de vrijwilligerskrijgsmacht niets ten aanzien van de dienstplicht. Er kwamen niet meer vrijwilligers en de dienstdienst bleef twaalf maanden beslaan.²⁰⁶

Behalve de commissie-Mommersteeg en de NAVO-bondgenoten discussieerden ook de VVDM, de BvD en de VD over de wenselijkheid van een vrijwilligerskrijgsmacht. De VVDM was van mening dat het vrijwilligersleger geen doorsnede van de maatschappij vormde, omdat vooral arme, kansloze jongeren zich genoodzaakt zouden voelen het militaire beroep te aanvaarden. Voor hen was het militaire beroep 'vrijwillig verplicht'. Bovendien kon de normale burger geen controle meer uitoefenen op het militaire apparaat, waardoor de democratisering en vermaatschappelijking van het leger werden vertraagd of zelfs geheel zouden worden teruggedraaid.²⁰⁷ De BvD vreesde dat de regering meer controle kon uitoefenen op een vrijwilligerskrijgsmacht dan op een kader-militie krijgsmacht.²⁰⁸ De VD zag de dienstplicht als mogelijkheid om het bewustzijn van jonge mannen over de wenselijkheid van het militaire apparaat te vergroten. Bovendien konden dienstplichtigen de krijgsmacht van binnenuit controleren, beïnvloeden of zelfs ondermijnen.²⁰⁹

De commissie-Mommersteeg maakte pas na de ambtstermijn van Vredeling, in juni 1977, haar standpunt bekend. Haar eindrapport verscheen op 10 januari 1978. De commissie beschouwde het als een groot voordeel dat de militairen in een vrijwilligerskrijgsmacht weloverwogen voor de krijgsmacht als werkgever zouden kiezen. Daar stond tegenover dat de snelle in- en uitstroom van dienstplichtigen in een kader-militiekrijgsmacht de integratie tussen de krijgsmacht en de maatschappij bevorderde. De krijgsmacht vormde op die manier een afspiegeling van de maatschappij. De commissieleden hadden ook praktische bezwaren tegen een vrijwilligerskrijgsmacht. Ze achtten de invoering hiervan niet realiseerbaar vanwege de grote kosten die daaraan waren verbonden en wisten niet zeker of de krijgsmacht genoeg vrijwilligers kon werven. Volgens de meerderheid van de staatscommissie wogen de voordelen van

een vrijwilligerskrijgsmacht niet op tegen de nadelen. Ze adviseerde daarom niet (op korte termijn) tot de vorming van een vrijwilligerskrijgsmacht over te gaan.²¹⁰ De vrijwilligerskrijgsmacht kwam tijdens de Koude Oorlog niet tot stand.

De compensatiestrijd beslecht

Terwijl de discussie over de vrijwilligerskrijgsmacht tussen 1975 en 1977 in volle gang was, werd Vredeling opnieuw geconfronteerd met protesten van dienstplichtigen. De dienstplichtigen pakten hun strijd voor een betere compensatieregeling in 1975 weer op, nadat staatssecretaris van Lent op 24 januari 1975 een nieuwe compensatieregeling had gepresenteerd. Dit was de derde regeling die sinds 1973 tot stand was gekomen. In een document van dertig pagina's legde Van Lent uit dat de commandanten hun dienstplichtigen voor een militaire dienst van 24 uur in het weekend met één tot twee vrije dagen mochten belonen. Besloten zij slechts één dag compensatie te verlenen, dan moesten ze de dienstplichtigen voor de tweede dag een kleine financiële vergoeding geven. De VVDM vond de nieuwe regeling in principe niet slecht, maar uitte praktische bezwaren. Het ministerie had één regeling opgesteld die voor alle kazernes en militaire onderdelen in het land zou gaan gelden, terwijl de kazernes verschillende wachtdienstroosters hadden. De regeling liet ook te veel ruimte voor willekeur door de commandanten. Zij mochten immers zelf bepalen of de dienstplichtigen één of twee dagen compensatie kregen.²¹¹ De VVDM had er weinig vertrouwen in dat de commandanten de dienstplichtigen goed zouden behandelen.

Nu het ministerie van Defensie opnieuw geen overeenstemming bereikte met de VVDM, beloofde Van Lent een jaar later, op 1 januari 1976, nogmaals een nieuwe compensatieregeling te presenteren. In afwachting hiervan stapte de VVDM uit het Informeel Overleg en trad ze op 3 april 1975 tot het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen toe.²¹² Hoewel de VVDM door deze toetreding haar goede wil toonde, nam de bemoeienis van de LAMID met de opstandige dienstplichtigen niet af. Tegen de achtergrond van de compensatiekwesitie vroeg de dienst Vredeling juist om meer budgettaire ruimte. De LAMID stelde dat ze tot 1973 had kunnen volstaan met de statische observatie van personen die een veiligheidsrisico vormden. De democratisering van de krijgsmacht had er echter toe geleid dat de militairen hun maatschappelijke activiteiten steeds meer buiten het kazerneterrein ontplooiden en daardoor was het observatierrein van de dienst groter geworden. Om die reden viel het aan te raden in dynamische observatie te investeren en de daarvoor benodigde technische hulpmiddelen aan te schaffen. De LAMID vroeg Vredeling hiervoor 628.500 gulden uit te trekken.²¹³

Terwijl de LAMID achter de schermen probeerde gelijke tred te houden met de activiteiten van de dienstplichtigen, kondigde Van Lent tijdens de bijeenkomst van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen op 11 december 1975 onverwachts aan dat hij, in tegenstelling tot wat hij eerder had beloofd, op 1 januari 1976 geen nieuwe compensatieregeling zou presenteren. Het kabinet had namelijk op 2 december besloten de overheidsuitgaven voor militair personeel, inclusief dienstplichtigen, te bevriezen.²¹⁴ Volgens Van Lent waren hij en zijn collega's

'loyale uitvoerders van een kabinetsbesluit dat in het landsbelang is genomen' en dat landsbelang was het bezuinigen op personele kosten. Van Lent probeerde de dienstplichtigen ervan te overtuigen dat hij het hier niet mee eens was: 'Ik kan u wel zeggen, dat deze aangelegenheid door mij zal worden aangemeld bij de Minister van Sociale Zaken, als een noodzakelijk te nemen maatregel, die - zo enigszins mogelijk - bij voorrang dient te worden geëffectueerd'. Hij verwachtte echter geen resultaat op korte termijn.²¹⁵

De staatssecretaris stelde het zo voor alsof het ministerie van Defensie uit overmacht had afgezien van een nieuwe regeling. In werkelijkheid kwam het kabinetsbesluit het ministerie zeer gelegen. Als het ministerie echt een nieuwe compensatieregeling had willen presenteren, had het dat al veel eerder kunnen doen, nog voordat het kabinet de overheidsuitgaven bevroor. De compensatiestrijd tussen Vredeling en de VVDM duurde niet voor niets al sinds 1973. Het is opmerkelijk dat Van Lent in januari 1975 aankondigde pas een jaar later met een nieuwe compensatieregeling te komen en hij een maand voor zijn 'deadline' plotseling meedeelde hier van af te zien. Het lijkt er sterk op dat Vredeling en Van Lent het kabinetsbesluit gebruikten om de compensatiestrijd in zijn geheel de kop in te drukken, nadat de dienstplichtigen zich eerder niet tevreden hadden gesteld met een opeenvolging van nauwelijks gewijzigde compensatieregelingen. Vredeling en van Lent maakten bovendien geen aanstalten om de overuren van dienstplichtigen te compenseren met vrije tijd. Op die manier hadden de bewindslieden met een nieuwe compensatieregeling kunnen komen zonder dat deze regeling het kabinet geld kostte. Ze kozen hier echter niet voor, omdat ze juist wilden voorkomen dat dienstplichtigen door meer vrije tijd minder uren op de kazernes zouden doorbrengen. Hierdoor zouden ze de militaire discipline en omgangsvormen nog minder goed accepteren.

Van Lent haalde door zijn mededeling dat er voorlopig geen nieuwe compensatieregeling zou worden gepresenteerd, de woede van de VVDM op zijn hals. De vereniging gaf niet het kabinet, maar Van Lent hier de schuld van. *Twintig*-redacteur Burger schreef een artikel getiteld: 'Defensietop leugenaars'.²¹⁶ De VVDM stapte op 12 december weer uit het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen.²¹⁷ VVDM-voorzitter J.W. Wesseldijk stelde: 'Vredeling lapt alle verkiezingsbeloften aan Jan Soldaat aan zijn laars. Hij zou zich diep moeten schamen. In zo'n beleid hebben wij geen enkel vertrouwen meer'.²¹⁸ De vereniging kondigde aan zich voor te bereiden 'op acties om buiten het overleg om onze gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten. Wij willen praten, maar ook hier geldt dat wie niet luisteren wil dan maar moet voelen'.²¹⁹ De VVDM dacht aan stiptheidsacties en het massaal ziek thuis blijven, om zo toch aan compensatiedagen te komen.²²⁰ 'Op die manier kunnen we de zaak aardig in de soep laten lopen als het moet', aldus VVDM-bestuurslid H. Verwey in dagblad *Trouw*.²²¹

Vredeling en Van Lent schrokken van de taal die de VVDM uitsloeg. De vereniging dreigde opnieuw met acties die de inzetbaarheid van de krijgsmacht zouden aantasten. Vredeling droeg Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van der Slikke op alle militairen binnen de landmacht een telegram te sturen met de volgende tekst: 'Acties als het massaal wegblijven van de dienst en stiptheidsacties zijn, wanneer zij het goed functioneren van de krijgsmacht in gevaar brengen, in strijd met de krijgstucht en kunnen zelfs een strafbaar feit opleveren'. Deze acties waren vol-

gens Van der Slikke ook strijdig met de Voorlopige aanwijzingen inzake de grondrechten voor militairen. Hij deed een beroep op het gezonde verstand van de militairen niet de 'heilloze weg' van het actievoeren in te slaan.²²² De inhoud van het telegram herinnert sterk aan het herderlijk schrijven van De Koster, die de dienstplichtigen uit machteloosheid ertoe had opgeroepen hun discipline te verbeteren. De defensietop voelde zich nu opnieuw machteloos tegenover dienstplichtigen die, als ze dat wilden, de inzetbaarheid van de krijgsmacht door hun acties konden ondermijnen.

Het telegram van Van der Slikke leverde Vredeling veel kritiek op. De VVDM vond dat de minister, in wiens naam het telegram was opgesteld, de spanning op de kazernes rondom de compensatiekwestie nodeloos had verhoogd. De VVDM gaf hem bovendien de schuld van de gespannen verhouding tussen het ministerie van Defensie en de dienstplichtigen. Vredeling was 'een heilloze weg opgegaan door onze eisen niet in te willigen', aldus de VVDM. De vereniging stelde bovendien dat zij zelf geen bedreiging vormde voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht: 'Niet onze acties, maar het falende personeelsbeleid bedreigen het goede functioneren van de krijgsmacht'.²²³ De linkse kranten schaarden zich achter de dienstplichtigen. In *De Volkskrant*, *Het Vrije Volk* en ook in de communistische krant *De Waarheid* schemerde duidelijk kritiek op het telegram door. De krantenkoppen luiden: 'Telegram generaals wekt wrevel op', 'Generaal heft de vinger tegen protesten' en 'Dreigementen Defensie tegen soldaten'.²²⁴ Anders dan in mei 1974, toen de linkse kranten de staking van de VVDM afkeurden en zich van de vereniging hadden gedistantieerd, sympathiseerden ze nu met de dienstplichtigen die met stiptheidsacties dreigden. Ze geloofden niet langer dat deze acties de inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten.

Ook de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer uitte op 17 december 1975 kritiek op Vredeling. Zowel de progressieve als de meer gematigde commissieleden lieten hun misnoegen blijken over de manier waarop het ministerie van Defensie in de afgelopen jaren met de compensatieregeling was omgegaan. Een lid van de PvdA-fractie stelde bijvoorbeeld dat het ministerie een 'salamitactiek' had toegepast. Het had steeds fraaie beloftes gedaan, maar was daar altijd weer op teruggekomen. Uiteindelijk was er helemaal geen compensatieregeling tot stand gekomen. Een ander PvdA-lid betreurde dat en stelde dat de compensatieregeling noodzakelijk was om de achterstand van militairen ten opzichte van burgers in te halen. De VVD en de KVP geloofden dat een nieuwe compensatieregeling de arbeidsvoorwaarden van dienstplichtigen sterk zou verbeteren en vonden het onbegrijpelijk dat het kabinetsbesluit dit plan had doorboord. Een lid van de KVP-fractie geloofde dat het ministerie van Defensie er medeverantwoordelijk voor was dat het kabinetsbesluit was genomen. Een lid van de CHU-fractie vroeg zich af waarom de minister de militairen niet met vrije tijd had gecompenseerd in plaats van financieel.²²⁵

Het ministerie van Defensie kon duidelijk niet rekenen op de steun van de vaste commissie. De leden namen op 20 januari 1976 een motie aan, waarin zij de regering aanspoorden de compensatieregeling toch in te voeren. Voor de commissie was deze regeling van belang om 'een lang bestaande achterstand in de rechtspositie van militairen ten opzichte van andere

werknemers weg te nemen'.²²⁶ De commissieleden beschouwden de compensatiestrijd unaniem als een strijd voor meer persoonlijke rechten en betere arbeidsvoorwaarden voor militairen en begrepen niet waarom het ministerie van Defensie geen nieuwe compensatieregeling presenteerde.

De Tweede Kamer besteedde op 20 en 21 januari 1976 eveneens veel aandacht aan de compensatiekwesitie. Kamerleden van de progressieve en de meer behoudende partijen namen het ministerie van Defensie onder vuur. Tweede Kamerlid K.G. de Vries (PvdA) was van mening dat de defensietop veel te fel had gereageerd op de actiegezindheid van de VVDM. De VVDM had slechts gesteld zich op nieuwe acties te bezinnen, maar het ministerie van Defensie had de woorden van de VVDM - op basis van de berichtgeving in de kranten - uit hun verband gelicht en over 'harde acties' gesproken. De Vries verbaasde zich erover dat Vredeling de berichtgeving in de kranten niet bij de VVDM had geverifieerd. Hij vroeg Vredeling: 'De militaire theorieën over afschrikking zijn toch niet bedoeld voor het personeelsbeleid?'.²²⁷

Tweede Kamerlid G.W. Keja (VVD) bekritiseerde de manier waarop Van Lent en Vredeling de compensatiekwesitie hadden aangepakt. Hij vond het 'astitueus' dat Van Lent de compensatiekwesitie zo lang had laten slepen. Op navraag van de voorzitter van de Tweede Kamer lichtte Keja de betekenis van dit woord toe. Hij bedoelde dat Van Lent 'slim' en 'leep' was. Keja was verontwaardigd dat Vredeling en zijn collega's de compensatiekwesitie zo klakkeloos door het kabinet-Den Uyl van tafel hadden laten vegen en op het juiste moment niet doortastend hadden opgetreden. Hij stelde: 'De minister houdt ervan, gezien zijn uitspraken in interviews, de stoere knaap uit te hangen. Ook schuwt hij het rammelen met zijn portefeuille niet. Maar nu hij werkelijk doortastend zou moeten zijn, geeft hij niet thuis. Vermoedelijk is zijn allergie voor uniformen nog groter dan hijzelf heeft gedacht'.²²⁸

De vaste commissie, de Tweede Kamer en de linkse media hadden openlijk partij gekozen voor de VVDM. Ze schaarden zich achter het verlangen van de dienstplichtigen om snel een compensatieregeling te formuleren, omdat deze regeling hun arbeidsvoorwaarden en rechtspositie verbeterde. Het deed de politieke partijen en de linkse media niets dat de VVDM opnieuw met acties dreigde die de inzetbaarheid van de krijgsmacht konden aantasten, indien er geen nieuwe compensatieregeling tot stand kwam. Dit is opmerkelijk, aangezien de staking van de VVDM er in mei 1974 juist voor had gezorgd dat de progressieve politici en de linkse media de VVDM links lieten liggen. Ze waren het toen met Vredeling eens dat stakingen binnen de krijgsmacht, vanwege hun negatieve effect op haar inzetbaarheid, niet konden worden getolereerd. Het ministerie van Defensie was begin 1976 echter opnieuw de enige partij die de compensatiestrijd beschouwde als een gevaar voor het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Door het uitblijven van politieke steun zag Van Lent geen andere mogelijkheid dan J. Boersma (ARP), de minister van Sociale Zaken, te benaderen. Hij vroeg hem de uitgaven voor het ministerie van Defensie niet te bevriezen en Boersma ging daarmee akkoord. Van Lent presenteerde op 28 januari 1976 een nieuwe compensatieregeling. De staatssecretaris probeerde het gezicht van het departement zoveel mogelijk te bewaren door te stellen dat de nieuwe compensatieregeling het gevolg was van een tienjarig streven van de belangenvereni-

gingen en het parlement. Ook het feit dat onregelmatige diensten en overwerk in de burgermaatschappij steeds meer met vrije uren werden gecompenseerd, had een rol gespeeld bij de totstandkoming van de regeling. Van Lent benadrukte dat de nieuwe regeling niet de verdienste was van de VVDM.²²⁹ Hij wilde in geen geval toegeven dat het ministerie was bezweken onder druk van de dienstplichtigen en de politiek.

De nieuwe compensatieregeling werd op 15 maart 1976 van kracht. Het ministerie compenseerde wachtdiensten tot 15 uur met een halve dag en diensten tussen de 15 en 24 uur met een hele vrije dag. Een weekenddienst leverde dienstplichtigen een vrije dag en een toelage van 25 gulden op.²³⁰ Ondanks dat er na drie jaar strijd eindelijk een compensatieregeling op tafel lag, was de VVDM net als ten aanzien van de eerdere regelingen maar matig tevreden met de inhoud van deze nieuwe regeling. Volgens de vereniging bood die de commandanten namelijk nog steeds ruimte om de regeling op hun eigen manier te interpreteren. De VVDM liet haar onvrede in maart 1976 een laatste keer blijken. In Schaarsbergen demonstreerden 150 dienstplichtigen tegen de nieuwe compensatieregeling en ze hielden tevens een handtekeningenactie.²³¹ Dit protest was echter vooral symbolisch van aard. De VVDM trad op 7 april 1976 weer toe tot het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen.

Met deze daad sloot de VVDM een periode af waarin ze de confrontatie met minister Vredeling was aangegaan en had onderzocht hoe groot haar speelruimte onder zijn ministerschap was. Die leek aanvankelijk groot te zijn, want Vredeling steunde de eis van dienstplichtigen voor een vergroting van hun democratische rechten. De minister stelde dat kritiek op en acties tegen de krijgsmacht in een democratische rechtsstaat moesten worden geaccepteerd. De defensietop was op dit punt minder ruimdenkend en vreesde dat deze kritiek en acties de collectieve militaire veiligheid in gevaar brachten.

Toch kende ook het liberalisme van Vredeling grenzen. De compensatiestrijd en de staking die daaruit voortvloeide werden door hem niet getolereerd, omdat hij geloofde dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht hierdoor schade ondervond. Nederland moest tegen de achtergrond van de détente over een sterke krijgsmacht beschikken. De visies van Vredeling en de defensietop op de legitimiteit van de krijgsmacht bleken niet zo ver uit elkaar te lopen als gedacht. Er ontstond echter al snel een nieuwe kloof, dit keer tussen enerzijds Vredeling en anderzijds de Vaste Commissie voor Defensie, de Tweede Kamer en de media. De laatsten geloofden dat de krijgsmacht door de compensatiestrijd verder vermaatschappelijkte en beschouwden dat als wenselijk. Zij ontkenden dat de dienstplichtigen het bestaansrecht van de krijgsmacht ondermijnden. Hiervoor werd alleen in mei 1974 voor korte tijd gevreesd, toen dienstplichtigen een staking organiseerden.

Het is de vraag wie van de twee partijen gelijk had. Stond de bestaanswijze of het bestaansrecht van de krijgsmacht als gevolg van de acties van dienstplichtigen daadwerkelijk onder druk? De in 1972 ingestelde Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht formuleerde in haar deelrapport uit juni 1977 en haar eindrapport uit september 1977 een antwoord op deze vraag. Ze concludeerde dat de bestaanswijze van de krijgsmacht sterk werd

ondermijnd en de kritiek op de krijgsmacht afkomstig was van verschillende bevolkingsgroepen en de media. Een groter deel van de bevolking vroeg zich bovendien af of de krijgsmacht nog steeds bestaansrecht had. De kritiek op het bestaansrecht was volgens de stuurgroep afkomstig van 'niet onbelangrijke minderheden', maar had evenwel niet geleid tot een 'duidelijke en massale ontkenning van het bestaansrecht van het defensie-apparaat en evenmin tot kanshebbende politiek geprofileerde ontkenning van de bestaansnoodzaak'.²³² De rapporten van de stuurgroep tonen aan dat het ministerie van Defensie onterecht vreesde dat het bestaansrecht door de kritiek op en acties tegen de krijgsmacht onder druk kwam te staan.

Acties van dienst- en totaalweigeraars

Terwijl dienstplichtigen minister Vredeling met hun compensatie-eisen confronteerden, roerden ook de dienstweigeraars zich tijdens zijn ministerschap. Zij bekritiseerden opnieuw de inhoud van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en pleitten voor de mogelijkheid om vanwege politieke gewetensbezwaren hun militaire dienst te weigeren. Door toedoen van dienstweigeraar K. Vellekoop belandde de behandeling van deze wet opnieuw hoog op de politieke agenda. Sommige dienstplichtigen vonden de kritiek van dienstweigeraars op de juridische inbedding van de krijgsmacht echter niet ver genoeg gaan. Zij beschouwden zowel de militaire als de vervangende dienst als illegitiem. De ministerraad, samen met minister Vredeling en zijn staatssecretarissen, onderzocht tussen 1973 en 1976 wat de impact van de protesten op de krijgsmacht was en probeerde ze in goede banen te leiden.

Veranderingen binnen de Vereniging Dienstweigeraars

De VD was in deze periode de belangrijkste kracht achter de protesten tegen de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De vereniging was daartoe in staat omdat ze een organisatorische en ideologische ontwikkeling had dooremaakt. Organisatorisch gezien werd de Algemene Ledenvergadering het hoogste orgaan binnen de VD, die verder over een Dagelijks en Algemeen Bestuur beschikte. Zoals de naam al aangeeft had het Dagelijks Bestuur de dagelijkse leiding over de vereniging en het Algemeen Bestuur de algemene leiding in de periodes tussen de Algemene Ledenvergaderingen. De VD beschikte over verschillende regionale afdelingen, die zelf initiatieven mochten ontplooiën indien die niet strijdig waren met de verenigingsstatuten. Elke dienstweigeraar die een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst wilde doen, kon lid worden van de VD. Hetzelfde gold voor de dienstweigeraars die reeds hun vervangende dienst vervulden. De VD kende ook buitengewone leden. Zij waren geen dienstweigeraar, maar steunden wel de doelstellingen van de VD.²³³ De vereniging groeide tussen 1972 en april 1974 van twee- tot vierhonderd leden.²³⁴ Vanaf eind september 1973 beschikte de VD over een eigen tijdschrift, genaamd *Veedee*.²³⁵

De VD legde haar doelstellingen tijdens de Algemene Ledenvergadering op 10 november 1973 voor het eerst in statuten vast. Zij formuleerde als hoofddoel 'de behartiging van de

stoffelijke en geestelijke belangen van allen die weigeren militaire dienst te doen, of zij nu wettelijk erkend zijn of niet'. De vereniging informeerde en adviseerde dienstweigeraars over de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.²³⁶ Hoewel de VD er bij haar oprichting in 1972 voor had gepleit geen politiek standpunt uit te dragen en zich op de goede verstandhouding met het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst te concentreren, ging ze de belangenbehartiging van dienstweigeraars vanaf het einde van 1973 steeds meer in een antimilitaristisch kader plaatsen. Tijdens een bestuursweekend eind oktober 1973 stelden de leden de volgende interne werkformule vast: 'VD is een vakbond en per definitie opportunistisch. VD bestaat in de huidige situatie bij de gratie van het leger, de militaire dienst en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Uitgangspunt is het streven naar een doel: het afbreken van de structuur en werkwijzen welke het militarisme, het structurele geweld in stand houden, casu quo het afschaffen van het leger'.²³⁷ De VD steunde het dienstweigeren in de krijgsmacht en binnen de NAVO, omdat ze het beschouwde als 'een democraties middel om invloed uit te oefenen op de Defensiepolitiek'.²³⁸

Hoewel de VD het leger op den duur wilde afschaffen, concentreerde de vereniging zich tussen 1973 en 1976 vooral op de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De VD stelde vier eisen. Haar belangrijkste eis was de uitbreiding van de erkenningsgronden waarop de militaire dienst kon worden geweigerd. Naast zedelijke en religieuze bezwaren moesten ook politieke bezwaren voor erkenning in aanmerking komen.²³⁹ De procedure die dienstweigeraars moesten doorlopen om te worden erkend moest worden verkort. De VD eiste ook dat de gewetenstoetsing en het psychiatrisch onderzoek zouden worden afgeschaft. Het menselijk geweten kon volgens de VD niet worden getoetst en het psychiatrisch onderzoek was vernederend. De VD pleitte tot slot voor andere tewerkstellingsobjecten. De huidige tewerkstellingsobjecten waren volgens de vereniging namelijk niet geschikt om 'ontwapeningswerk' te verrichten, dat werkelijk aansloot bij de motieven van dienstweigeraars.²⁴⁰

De VD probeerde haar doelen op verschillende manieren te bereiken. De vereniging voerde overleg met het ministerie van Defensie, maar de bereidheid om met dit ministerie te praten nam in de jaren zeventig af. 'De VD stelt zich alleen loyaal op tegenover wet en regering, in zoverre ze aan de doelstelling van de VD beantwoorden', zo stelde de vereniging.²⁴¹ De VD onderhield een beter contact met haar leden. De dienstweigeraars konden door hun weigering druk uitoefenen op de regering om de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te wijzigen. Als 'anti-krachten' konden ze de krijgsmacht in de toekomst bovendien ontmantelen.²⁴² Daarnaast hechtte de VD waarde aan een goede voorlichting en documentatievoorziening over de krijgsmacht, de dienstplicht en het dienstweigeren aan onder meer scholieren. Onder hen konden zich immers aspirant-dienstweigeraars bevinden.²⁴³

Een belangrijk pressiemiddel van de VD was tot slot het voeren van acties. Voor een goede organisatie en uitvoering hiervan werkte ze samen met het IKV en Pax Christi, die zich al sinds de jaren zestig toedegen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.²⁴⁴ Secretaris van Pax Christi Ter Laak stelde: 'Het was een samenwerking op het pragmatische vlak. Wij hadden goede contacten in de Tweede Kamer en VD had goede banden met hun achterban'.

Ondanks hun samenwerking waren de VD, Pax Christi en het IKV het niet altijd met elkaar eens. Zo verschilden de VD enerzijds en Pax Christi en het IKV anderzijds met elkaar van mening over de wenselijkheid van de gewetenstoetsing. Terwijl de VD de gewetenstoetsing wilde afschaffen, wilden Pax Christi en het IKV deze behouden. 'We achtten het afschaffen van de toetsing niet haalbaar. Bovendien vonden we zo'n toetsing wel zinvol; maar dan voor alle dienstplichtigen. Het dwingt hen immers tot nadenken over zaken van oorlog en vrede. En in die zin kun je een gewetenstoetsing ook zien als een vorm van vredesopvoeding', aldus Ter Laak.²⁴⁵ Dit citaat legt het grootste ideologische verschil bloot tussen de VD, Pax Christi en het IKV. Het dienstweigeren diende er voor de VD toe om het leger op termijn af te schaffen. De vereniging stelde het bestaansrecht van de krijgsmacht ter discussie. Pax Christi en het IKV beschouwden het dienstweigeren daarentegen als een manier om de bevolking over het thema oorlog en vrede voor te lichten. Burgers moesten een bewuste keuze maken voor het vervullen of weigeren van hun militaire dienst.

Kees Vellekoop

De eerste grote samenwerking tussen de VD en Pax Christi kwam tot stand naar aanleiding van de dienstweigering van K. Vellekoop. Hij weigerde op 7 december 1971 zijn militaire dienst en beriep zich op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Vellekoop lichtte zijn motieven toe in een brief aan de minister van Defensie. Vellekoop betoonde zich geen principieel pacifist, omdat hij een onderscheid maakte tussen bevrijdend en onderdrukkend geweld. Onderdrukkend geweld keurde hij af, maar bevrijdend geweld kon soms noodzakelijk zijn om onderdrukte volken te bevrijden.²⁴⁶ Het hoofd van de Afdeling Dienstplichtzaken van het ministerie van Defensie, D. Schütte, deelde Vellekoop op 2 april 1973 mee dat zijn verzoek om als dienstweigeraar te worden erkend was afgewezen. Hij had zich namelijk niet tegen elke vorm van oorlogsgeweld uitgesproken.²⁴⁷ Alleen dienstweigeraars die principieel elk geweld afkeurden konden volgens de wet worden erkend.

Vellekoop moest zich op 6 november 1973 in Nieuwersluis melden. De VD, Pax Christi en het IKV begeleidden hem hier naartoe. De krijgsraad zette dienstweigeraars in de jaren zeventig in voorlopig arrest om 'herhaling van het misdrijf te voorkomen' en 'in verband met de handhaving van de tucht onder andere militairen'.²⁴⁸ De raad wilde voorkomen dat jonge mannen door de dienstweigeraars op een idee zouden worden gebracht en ook een beroep zouden doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Bovendien moest worden vermeden dat enkele gevallen van dienstweigering tot onrust onder de dienstplichtigen zouden leiden. Zij hadden immers nog steeds de mogelijkheid hun militaire dienst af te breken en een beroep te doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De jaren zeventig lieten een stijging zien van het aantal dienstweigeraars. In 1968 waren er 618 beroepen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst binnengekomen, maar in 1973 waren dit er al 1833. Van het totaal aantal voor de dienstplicht ingeschreven mannen deed 1,6% een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Het ministerie erkende 1018 van hen als dienstweigeraar.²⁴⁹ Dit aantal moest niet

verder groeien, want de krijgsmacht had haar dienstplichtigen nodig om naar behoren te kunnen functioneren.

Vellekoop verscheen op 6 december voor de krijgsraad in Arnhem, die hem op 20 december 1973 tot 21 maanden gevangenisstraf veroordeelde. De VD sprak over deze straf: 'Dit vonnis is weezinwekkend. [...] Voortdurend is men in Nederland verontwaardigd over onderdrukking in andere landen. Nu echter komt in Nederland iemand door zijn geweten in strijd met de wet en wat gebeurt er, er wordt een onmenselijk zware straf opgelegd, hij wordt voor zijn leven gedupeerd'.²⁵⁰ Uit protest bezetten circa veertig leden van de VD het gebouw van de Commissie van Advies in Den Haag. Ze boden staatssecretaris Mommersteeg een petitie aan en vroegen hem daarin om een gesprek. Mommersteeg gaf samen met staatssecretaris Stemerdink aan deze oproep gehoor, maar liet de bezetters tot hun teleurstelling weten niets voor hen te kunnen doen: 'Ik kan niet vooruitlopen op een wetswijziging die nog niet eens in de Kamer is behandeld. Als ik nu een toezegging zou doen, zou ik morgen de minister-president aan de telefoon hebben om te vragen hoe het zat'. De VD was van mening dat een wetswijziging uitbleef omdat de regering aarzelde een politiek delicate zaak aan te pakken. De VD geloofde ook dat de regering vreesde dat in het geval van een wetswijziging te veel dienstplichtigen een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst zouden doen.²⁵¹ De dienstweigeraars probeerden verhaal te halen bij de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer. Ze kregen echter te horen dat de commissie niets voor hen kon doen, omdat de krijgsraad een onafhankelijk orgaan was.²⁵²

Het ministerie van Defensie en de vaste commissie wachtten de politieke behandeling van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst af en lieten de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof hun werk doen. Het Hoog Militair Gerechtshof veroordeelde Vellekoop op 20 maart 1974 in hoger beroep eveneens tot een gevangenisstraf van 21 maanden. Politieke gewetensbezwaren kwamen nu eenmaal niet voor erkenning in aanmerking, aldus de advocaat-fiscaal. De veroordeling in hoger beroep lokte felle maatschappelijke reacties uit. De linkse en rechtse kranten stonden op 21 maart bol van de berichtgeving over de zaak-Vellekoop en uitte hun verontwaardiging.²⁵³ Het internationaal bestuur van Amnesty International in Londen stuurde een protesttelegram aan minister van Justitie Van Agt met de tekst: 'Ernstig verontrust door het harde vonnis van 21 maanden doet Amnesty International een beroep op u om uitvoering van het vonnis op te schorten en wetswijziging te bevorderen ten einde dienstweigeren op politieke gronden mogelijk te maken'. Het adopteerde Vellekoop bovendien als politieke gevangene.²⁵⁴ De VD richtte een werkgroep 'Politieke gevangenen' op en bood staatssecretaris Van Lent een petitie aan met ongeveer vijfduizend handtekeningen, waarin ze tegen het vonnis protesteerde. De vereniging organiseerde bovendien een demonstratie.²⁵⁵ Het IKV vond het onbegrijpelijk dat iemand vanwege gewetensbezwaren zo'n hoge straf kreeg opgelegd. Het noemde het ingrijpend en beschamend voor de democratie dat er nog geen Memorie van Antwoord op het wetsontwerp was ingediend. Ook Pax Christi was teleurgesteld over het vonnis. 'De vraag is, of er in een democratie ruimte is voor individueel reageren op de regels. Wordt

dat gezien als een uitholling van de democratie, of juist als een bijdrage tot verrijking?', aldus de organisatie.²⁵⁶

De VD, het IKV en Pax Christi drongen er samen met de progressieve partijen bij de regering op aan om Vellekoop gratie te verlenen. Ze waren van mening dat het onnodig was hem te bestraffen terwijl de behandeling van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst op de politieke agenda stond en de uitkomst daarvan nog onduidelijk was.²⁵⁷ In de hoop op gratieverlening vertrok Vellekoop op 2 december 1974 naar de gevangenis voor het uitzitten van zijn 21 maanden celstraf. De VPRO begeleidde Vellekoop naar Den Haag, waar op het Centraal Station een demonstratie werd georganiseerd. Drie mannen ketenden zich aan Vellekoop vast.²⁵⁸ Deze gebeurtenissen lieten zien dat Vellekoop op grote maatschappelijke steun kon rekenen. Hij was hét symbool geworden van de dienstweigeraars en de strijd om de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst.

De erkenning van politieke gewetensbezwaren?

De grootschalige kritiek op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en de actie van Vellekoop leidden ertoe dat de behandeling van deze wet na een pauze van ruim twee jaar in 1974 werd hervat. Omdat Vellekoop het thema politieke gewetensbezwaren zo duidelijk naar voren bracht, concentreerde de discussie zich nu op de verruiming van de erkenningsgronden voor dienstweigeraars. In het wetsvoorstel van 1971 hadden de ministers van Defensie en Justitie zich niet over de erkenning van politieke bezwaren uitgelaten, maar de politiek moest zich hier nu alsnog over buigen.

Op 18 september 1974 vond een mondeling overleg plaats tussen staatssecretaris Van Lent en de Kamerleden van de Bijzondere commissie voor het ontwerp van wet Wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Van Lent verklaarde waarom vertraging was ontstaan bij het opstellen van de Memorie van Antwoord. Volgens hem was die te wijten aan de kabinetscrisis en de langdurige kabinetsformatie, de tijdrovende werkzaamheden in verband met de Defensienota en de wisseling van staatssecretaris. Wat ook een rol speelde was dat het betrekkelijk beperkte en technische wetsontwerp uit 1971 plaats moest maken voor een wetsontwerp waarin fundamentele zaken zoals de erkenningsgronden voor dienstweigeraars aan de orde kwamen. Van Lent wilde de Memorie van Antwoord nog in de herfst van 1974 aan de ministerraad aanbieden.²⁵⁹

Zo snel ging het niet, maar de ministerraad vergaderde vanaf november 1974 wel meermaals over de zaak-Vellekoop. De leden voelden zich onder sterke politieke druk staan. Minister-president Den Uyl vond het een netelige aangelegenheid om, zoals in de zaak-Vellekoop gebeurde, de discussie over de toepassing van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te koppelen aan het beraad over de wijziging van deze wet. De verantwoordelijkheden van de uitvoerende en de wetgevende macht liepen dan immers door elkaar. De ministerraad vergaderde over de mogelijkheid om Vellekoop gratie te verlenen, maar stelde vast dat de huidige Wet gewetensbezwaren militaire dienst de erkenning van Vellekoops bezwaar alsmede

een eventuele gratieverlening uitsloot. Daarvoor moest een artikel aan de wet worden toegevoegd, dat de erkenning van politieke bezwaren regelde.²⁶⁰

De ministerraad vergaderde over de mogelijkheid en de wenselijkheid van het toevoegen van een dergelijk artikel. Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Orde J.P.A. Gruijters (D'66) stelde voor dienstplichtige jongeren niet aan een gewetenstoetsing te onderwerpen, maar hen zelf te laten kiezen of ze in militaire dienst gingen of een vervangende, civiele dienst vervulden. Het voordeel van de formule-Gruijters was dat jongeren met politieke bezwaren de militaire dienst konden ontlopen, zonder dat daar ophef over hoefde te ontstaan. Minister Vredeling liet tijdens de vergadering op 29 november 1974 blijken achter de formule-Gruijters te staan. Hij benadrukte dat het begrip 'politieke gewetensbezwaarden' een 'contradictio in termini' was. De grens tussen politieke en ethische bezwaren was volgens hem vloeiend. Jongeren konden als een gevolg van politieke ontwikkelingen gewetensbezwaren tegen de militaire dienst ontwikkelen. Vredeling stelde ten aanzien van de politieke bezwaren dan ook: 'Voor dergelijke bezwaren moet ruimte zijn'. Dienstplichtigen moesten de persoonlijke keuze hebben om wel of niet in dienst te treden. Vredeling gaf de voorkeur aan een pragmatische in plaats van een principiële oplossing voor het probleem.²⁶¹ Zijn benadering sloot aan bij *Keerpunt '72*, waarin de progressieve partijen pleitten voor de 'erkenning van politieke gewetensbezwaren, in samenhang waarmee de mogelijkheden tot het verrichten van alternatieve dienst worden verruimd'.²⁶²

De formule-Gruijters kon in de ministerraad op vrij algemene steun rekenen. Niemand van de leden durfde er echter mee in te stemmen, omdat de praktische uitvoering van het voorstel te wensen overliet.²⁶³ Het was namelijk lastig tewerkstellingsobjecten voor dienstweigeraars te vinden in een tijd die door grote werkloosheid werd gekenmerkt.²⁶⁴ De aandacht van de ministerraad richtte zich daarom vervolgens op een voorstel van staatssecretaris Van Lent. Anders dan Vredeling had Van Lent moeite met het gemak waarmee Gruijters met politieke bezwaren omging.²⁶⁵ Hij wilde het gebruik van geweld in bepaalde situaties afkeuren, maar deze afkeuring mocht niet gekoppeld worden aan het afwijzen van de Nederlandse krijgsmacht of haar lidmaatschap van de NAVO. Evenmin kon er sprake zijn van kritiek op de regering, die de krijgsmacht aanstuurde. Nu Van Lent zo duidelijk liet blijken hoe hij over de erkenning van politieke bezwaren dacht, gaf Vredeling toe dat de oplossing van Gruijters niet onproblematisch was. Hij zag in dat de werkloosheid tot problemen zou leiden bij de vaststelling van tewerkstellingsobjecten.²⁶⁶ Het was voor Vredeling zeker ook een probleem dat Van Lent en hij niet op een lijn zaten. Als hij zijn standpunt niet wijzigde, zou er binnen het ministerie een conflict over het al dan niet erkennen van politieke bezwaren kunnen ontstaan. Het bestaan van het eerdere Generaalsconflict deed Vredeling van het ontstaan van nieuwe onenigheid afzien. Hij deelde aan het einde van 1974 mee dat de formule-Van Lent het standpunt van de politieke leiding van het ministerie van Defensie weergaf.²⁶⁷

De ministerraadsleden besteedden naar aanleiding van de formule-Van Lent aandacht aan de vraag in hoeverre de democratische rechtsorde voor individuele gewetensbezwaren kon en mocht wijken. Van Lent meldde dat 'de bewindslieden van Defensie in hun denken zijn uit-

gegaan van het beginsel van de staatsburgerlijke verplichting die elke jonge Nederlander heeft' om democratisch tot stand gekomen regelingen na te komen.²⁶⁸ Het verzet hiertegen werd door het ministerie van Defensie beschouwd als 'burgerlijke ongehoorzaamheid'.²⁶⁹ Volgens Van Lent moesten democratisch genomen beslissingen in een democratie worden geëerbiedigd.²⁷⁰ Van Agt was er ook op tegen dat 'de democratische maatschappij met zijn rechtsregels zou moeten terugtreden voor elk gewetensbezwaar'.²⁷¹ De Gaay Fortman vond het een kenmerk van 'anarchisme' wanneer te veel aandacht werd besteed aan individuele bezwaren tegen het veiligheidsbeleid, terwijl de besluiten van de politiek over dit beleid reeds vastlagen.²⁷² Den Uyl hechtte in zijn oordeel waarde aan de integriteit van de burger. Naar zijn mening was de dwang die de staat door middel van de dienstplicht op de burger legde niet met andere overheidszaken te vergelijken. De krijgsmacht stelde immers geestelijke en lichamelijke eisen aan de dienstplichtigen. De rechtsorde was er volgens Den Uyl niet mee gediend wanneer mensen die de dwang van de overheid wilden weerstaan, in de gevangenis terecht kwamen. Ernstige bezwaren moesten worden erkend. De vervangende dienst zorgde er tegelijkertijd voor dat dienstweigeraars zich niet helemaal aan hun verplichting konden onttrekken.²⁷³

De formule-Van Lent werd door Van Lent, Den Uyl en Van Agt in het voorjaar van 1975 uitgewerkt tot een nieuw wetsvoorstel. In afwachting van de wetwijziging kreeg Vellekoop in het voorjaar van 1975 een strafonderbreking van twee maanden. Ook werd de 'gratieprocedure ambtshalve' in werking gezet.²⁷⁴ Vredeling, Van Agt en minister van Sociale Zaken Boersma stelden in de Memorie van Antwoord op 30 januari 1976 dat de publieke aandacht voor de principiële aspecten van de dienstweigerproblematiek had geleid tot nieuwe politieke discussies over de erkenningsgronden. De ministers benadrukten dat de overheid niet kon wijken voor individuele politieke bezwaren, maar wel voor bezwaren ten aanzien van (militair) geweld.²⁷⁵ De eerste nota van wijzigingen, die aan de Memorie van Antwoord ten grondslag lag, bevatte een wijziging van artikel twee. De onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen het vervullen van militaire dienst moesten zich richten op het gebruik van wapens of het gebruik van een bepaald wapen door het eigen land of een lidstaat van het militair bondgenootschap. Bezwaren tegen een bepaald gebruik van een wapen of de toepassing van militair geweld dat in strijd was met het internationaal recht kwamen ook voor erkenning in aanmerking.²⁷⁶

Binnen het ministerie van Defensie werd de politieke besluitvorming over de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst met interesse gevolgd. De bewindslieden vroegen zich af of de wijzigingen ten aanzien van de erkenningsgronden het aantal dienstplichtigen niet te veel omlaag zouden brengen. Er was sinds 1968 weliswaar sprake van een overschot aan dienstplichtigen, maar de landmacht werd in de praktijk desondanks regelmatig geconfronteerd met een tekort aan dienstplichtigen. Financiële tekorten leidden er namelijk toe dat de omvang van de lichtingsploegen vaak te krap werd begroot, waardoor een lichtingsploeg uiteindelijk uit minder dienstplichtigen bestond dan gedacht.²⁷⁷ De Directeur Personeel Koninklijke Landmacht, generaal-majoor T.J. de Geus, vreesde dat de wetwijziging het nog moeilijker zou maken lichtingsploegen van de juiste omvang en samenstelling te vormen.²⁷⁸ De Defensie-

raad geloofde echter niet dat de personele vulling van de landmacht door de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst gevaar liep.²⁷⁹

Tweede Kamerlid W. de Kwaadsteniet (ARP) was het niet eens met de voorgenomen wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Hij diende op 1 september 1976 een amendement in, dat door J.C. Kombrink (PvdA), M.W.M. van Winkel (PPR) en M.J.J.A. Imkamp (D'66) werd ondertekend. Zij pleitten ervoor alle gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst door de staat te laten erkennen.²⁸⁰ De regering bleef echter in haar derde en vierde nota van wijziging van 15 november respectievelijk 20 december 1976 aan het criterium van (militair) geweld vasthouden. Minister Vredeling sprak tijdens de vergadering van de Tweede Kamer op 22 december 1976 over het amendement van De Kwaadsteniet. Hij wilde het 'sterk ontraden' dit amendement aan te nemen. Vredelings 'politieke censoren' meldden hem dat het amendement, door de steun van de Tweede Kamer, niet kansloos was. De minister en het kabinet vonden het bezwaarlijk dat het amendement op zo veel verschillende manieren kon worden geïnterpreteerd. Daardoor was hun niet duidelijk welke bezwaren onder de noemer 'persoonlijke bezwaren' zouden vallen. Waarschijnlijk vreesden ze dat grote aantallen dienstplichtigen onder het mom van 'persoonlijke bezwaren' hun militaire dienst zouden weigeren, waardoor te weinig dienstplichtigen overbleven om de inzetbaarheid van de krijgsmacht te waarborgen. Dat ging zelfs Vredeling te ver. Alvorens een wetwijziging door te voeren pleitte hij voor meer overleg tussen de Tweede Kamer en de regering. Hij stelde voor het wetsontwerp tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst van de agenda af te voeren en aldus geschiedde. Vredeling was er zodoende verantwoordelijk voor dat de wijziging van deze wet voor de tweede keer werd uitgesteld.²⁸¹ Het politieke debat over de wetwijziging zou pas op 28 juni 1978 worden hervat door het centrumrechtse kabinet-Van Agt en de nieuwe minister van Defensie, W. Scholten (CHU).

Onkruid en het totaalweigeren

De discussie over de erkenning van politieke bezwaren tegen de militaire dienst had tussen 1973 en 1976 de gemoederen van de VD, het IKV en Pax Christi verhit. Voor tien tot vijftien leden van de VD ging deze discussie echter niet ver genoeg. Zij wilden zich op het antimilitarisme toeleggen. Met Vellekoop als initiatiefnemer verenigden zij zich in de reeds bestaande VD-werkgroep 'politieke gevangenen' en veranderden de naam daarvan in 'Onkruid'. De VD verleende Onkruid financiële faciliteiten en de werkgroep kon binnen deze vereniging als presiegroep optreden. De sympathisanten van Onkruid hechtten aan dit samenwerkingsverband, want ze geloofden dat ze als 'losse splintergroep' door de regering veel minder serieus zouden worden genomen.²⁸² Tot 1979 was van een zelfstandig Onkruid-beleid geen sprake. Onkruid had een voorzitter noch een hiërarchische organisatiestructuur en iedereen kon sympathisant worden.²⁸³

Onkruid verzette zich tegen het Nederlandse leger als militaristische institutie.²⁸⁴ In de ideologie van de organisatie stond het zogenaamde 'totaal dienstweigeren' centraal, meestal af-

gekort als 'totaalweigeren'. Dit was een manier om het bestaansrecht van de krijgsmacht ter discussie te stellen. De leden van Onkruit ontkenden dat de regering de staatsrechtelijke bevoegdheid had om de dienstplicht op te leggen of om een wet voor dienstplichtigen met gewetensbezwaren uit te vaardigen. De sympathisanten van Onkruit weigerden zowel hun militaire als hun vervangende dienst te vervullen en beschouwden beide soorten dienstvervulling niet als onderdeel van hun burgerschap. Ze wilden geen vervangende dienst vervullen omdat ze dan als dienstplichtigen waren geregistreerd en door de landmacht werden betaald. De meeste sympathisanten van Onkruit waren vanwege hun politieke bezwaren tegen de krijgsmacht of de NAVO ook niet voor erkenning als dienstweigeraar in aanmerking gekomen.²⁸⁵ Onkruit organiseerde aan het einde van 1974 het 'Spaarplan Onkruit'. De organisatie beoogde zo veel mogelijk totaalweigerders 'op te sparen', die op een toekomstig tijdstip gezamenlijk naar buiten moesten treden.²⁸⁶

G. Pouw was midden jaren zeventig een van de bekendste totaalweigerders. Hij negeerde de oproep om in militaire dienst te gaan, omdat de staat volgens Pouw het recht niet had om hem de dienstplicht op te leggen. Om dezelfde reden weigerde hij een beroep te doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De Koninklijke Marechaussee haalde de totaalweigerder op 4 juni 1975 op en bracht hem naar Nieuwersluis. Na drie weken ontsnapte Pouw op 19 juni op weg naar de psychiater en vluchtte naar Zwitserland. Eenmaal daar aangekomen besloot hij zich na zes weken opnieuw door de Koninklijke Marechaussee te laten oppakken, met als doel zijn dienstweigering onder de publieke aandacht te brengen. Op 3 september ging hij wederom de gevangenis in.²⁸⁷

Pouw betitelde zichzelf als anarcho-communist en atoompacifist. Hij moest op 10 september 1975 voor de krijgsraad verschijnen en deelde de raad mede: 'Een veroordeling beschouw ik als een eer, het geeft aan dat er tussen mij en de gevestigde orde geen affiniteit bestaat'. De krijgsraad veroordeelde hem op 8 oktober 1975 tot de tijd waarin hij in voorarrest had gezeten. Hij moest zich bovendien alsnog bij de kazerne melden en zijn dienstplicht vervullen.²⁸⁸ Pouw vertrok naar zijn dienstonderdeel, maar weigerde daar alle dienstbevelen. Zo vertikte hij het 'oorlogsspullen' bij de commandant op te halen. Pouw redeneerde dat 'niemand gedwongen kan worden mee te doen aan een krankzinnige en geldverslindende bewapeningswedloop, die erop is gebaseerd mensen te doden'. Hij weigerde opnieuw een beroep te doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Het Hoog Militair Gerechtshof veroordeelde Pouw op 5 februari 1976 voor het ondermijnen van de 'dienstorde' en veroordeelde hem tot een straf van 19 maanden. Hij werd nu bovendien ontslagen uit de militaire dienst.²⁸⁹ Pouw ging op 22 februari in hongerstaking uit protest tegen zijn straf.²⁹⁰

De VD steunde de acties van Pouw. De vereniging was midden jaren zeventig een stukje meer in antimilitaristische richting opgeschoven. Na langdurig aandringen van de dienstweigeraars ressorteerde het Bureau tewerkstelling erkende gewetensbezwaarden militaire dienst vanaf 1 januari 1975 niet langer onder het ministerie van Defensie, maar onder dat van Sociale Zaken. De VD had hiervoor gepleit, omdat ze de aard van het ministerie van Defensie tegenstrijdig vond met de ideologie en de belangen van de antimilitaristische dienstweigeraars.²⁹¹ De

VD beschikte aan het begin van 1976 over circa 750 leden.²⁹² De vereniging sympathiseerde met Pouw omdat hij door zijn daad een wereld zonder militarisme dichterbij bracht.²⁹³ Een van de acties die de VD organiseerde, was het vanaf 1 maart 1976 dagelijks posten voor het ministerie van Defensie in Den Haag, tot Pouw zijn hongerstaking beëindigde.²⁹⁴ De VD organiseerde tevens op 23 maart een demonstratie op het Binnenhof, waaraan tachtig leden deelnamen. Ze riepen de leuze: 'Ger moet vrij'.²⁹⁵

Pouw had door zijn acties laten zien dat hij de krijgsmacht en het militarisme als illegitiem beschouwde. Bovendien had hij de dienstplichtwet en de Wet gewetensbezwaren militaire dienst overtreden. Omdat het totaalweigeren bij wet verboden was moest hij zijn straf van 19 maanden gewoon uitzitten. Andere totaalweigerers die midden jaren zeventig in de voetsporen van Pouw traden werden eveneens strafrechtelijk vervolgd. Tussen 1970 en 1996 weigerden echter slechts in totaal circa 175 dienstplichtigen hun dienstplicht en vervangende dienst, de meesten van hen in de jaren tachtig.²⁹⁶ Dat het totaalweigeren in de jaren zeventig zo'n summier verschijnsel was, moet er de reden voor zijn geweest dat het ministerie van Defensie de totaalweigerers negeerde. Het liet op geen enkele manier blijken het totaalweigeren te beschouwen als een ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Tussen 1973 en 1976 zat het ministerie van Defensie niet met de totaalweigerers in zijn maag, maar wel met de dienstweigerers die hun militaire dienst vanwege politieke bezwaren wilden weigeren. Vanuit principieel oogpunt waren de bewindslieden van mening dat de dienstplicht, wier vorm en inhoud op een meerderheidsbesluit beruiste, door iedereen moest worden vervuld. Juridisch beschouwd kwamen politieke bezwaren conform de Wet gewetensbezwaren militaire dienst niet voor erkenning in aanmerking. Bewindslieden uitte bovendien incidenteel de angst dat er na de erkenning van politieke gewetensbezwaren niet voldoende dienstplichtigen zouden overblijven. Anders dan de defensietop had minister Vredeling geen principiële, juridische of praktische bezwaren tegen het erkennen van politieke gewetensbezwaren. Hij paste zich echter aan het standpunt van de defensietop aan. Pas toen De Kwaadsteniet een amendement opstelde waarin hij voorstelde alle 'persoonlijke bezwaren' tegen de militaire dienst te erkennen, werd de tolerantiegrens van Vredeling bereikt. Als het amendement door de Tweede Kamer werd aangenomen, werd de drempel om dienst te weigeren drastisch verlaagd en konden grote aantallen dienstweigerers ontstaan. De inzetbaarheid van de krijgsmacht kon daar flink onder lijden, maar dat gebeurde niet omdat Vredeling de debatten over de Wet gewetensbezwaren militaire dienst opschortte.

Slotbeschouwing

De periode vanaf 1972 onderscheidde zich op meerdere punten van de jaren 1966 tot en met 1971. Ten eerste veranderden de vorm en de intensiteit van de protesten tegen de krijgsmacht. De VVDM pleitte ervoor dienstplichtigen nog meer invloed te geven op het reilen en zeilen van de krijgsmacht. Volgens haar ontstond hierdoor een grotere democratische controle op de

krijgsmacht. De VVDM wilde dit doel niet langer in de eerste plaats door het voeren van overleg bereiken. Ze koos ook voor, soms zelfs harde, acties. Nu de VVDM radicaliseerde wist de BvD binnen deze vereniging invloed te verwerven. In de jaren zeventig voerden de VVDM en de BvD het aantal acties tegen de krijgsmacht gezamenlijk op. Ten tweede verschenen er een paar nieuwe spelers op het toneel die ook hun eigen visie op de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid tentoonspreidden. Een aantal kritische beroepsmilitairen pleitte er nu net als de dienstplichtigen voor de krijgsmacht te vermaatschappelijken en te democratiseren. De VD kwam als nieuwe vereniging tot stand om de belangen van de dienstweigeraars te behartigen. Ook de BVVDM en de Commissie Open Poort zagen het licht. Beide organisaties trachtten de krijgsmacht tegen de groeiende kritiek te beschermen. In 1972 ontstonden polarisatie en confrontatie tussen al deze organisaties over de vraag of de vermaatschappelijking van de krijgsmacht wel ver genoeg ging, of dat deze juist te ver door-sloeg.

Terwijl het jaar 1972 een keerpunt vormde wat betreft de aard, de vorm en de diversiteit van de protesten tegen de krijgsmacht, vormde het tegelijkertijd een keerpunt voor het ministerie van Defensie. Het moest in de veranderde constellatie die tussen 1972 en 1976 ontstond namelijk opnieuw vaststellen of de protesten de bestaanswijze of het bestaansrecht van de krijgsmacht onder druk zetten en het hiertegen gedogend of repressief moest optreden. De ministers De Koster en Vredeling interpreteerden de protesten voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht op verschillende wijze, wat zich in een uiteenlopend beleid vertaalde. De Koster beschouwde de protesten voor de vrije haardracht en de vrijheid van meningsuiting en tegen de militaire groetplicht als schadelijk voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht en daarmee haar bestaansrecht. Ook geloofde hij dat de protesten ervoor zorgden dat de NAVO een slecht beeld kreeg van de Nederlandse krijgsmacht. Om de inzetbaarheid van de krijgsmacht alsmede haar internationale reputatie te beschermen, trad De Koster repressief op tegen de VVDM en de BvD. De protesten die De Koster beschouwde als een aanval op het bestaansrecht van de krijgsmacht, zag Vredeling daarentegen als ludieke acties. Hij geloofde dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht geen schade ondervond van het afschaffen van militaire tradities en omgangsvormen en voegde de daad bij het woord. Vredeling accepteerde dat de krijgsmacht in de democratie werd bekritiseerd en vond dat naar afwijkende meningen moest worden geluisterd. Hij was de eerste minister van Defensie die de critici van de krijgsmacht zoveel ruimte gaf.

Toch bleek uit de omgang van Vredeling met de dienstplichtigen en de dienstweigeraars dat de overeenkomsten tussen hem en zijn voorganger groter waren dan de verschillen. Vredeling geloofde weliswaar dat de inzetbaarheid niet in het geding kwam door de afschaffing van militaire tradities en omgangsvormen, maar hij vreesde wel dat de compensatiestrijd van dienstplichtigen en hun stakingen hier negatief op uitwerkten. Op dezelfde manier stelde hij dat politieke bezwaren tegen de vervulling van de militaire dienst mochten worden geuit, maar wilde hij uit angst voor de aantasting van de inzetbaarheid niet alle militairen met persoonlijke bezwaren tegen de militaire dienst erkennen. Uit deze twee voorbeelden blijkt dat Vredeling

net als De Koster van mening was dat de inzetbaarheid van de krijgsmacht de pijler was waarop haar bestaansrecht rustte. Beiden stelden voor zichzelf vast welke protesten dit bestaansrecht schaadden en onacceptabel waren, maar Vredelings tolerantiegrens lag hoger dan die van zijn voorganger.

Ook Vredelings omgang met de protesten had meer overeenkomsten met die van De Koster dan op het eerste gezicht leek. Vredeling stelde zich ten aanzien van de critici weliswaar een stuk toegeeflijker op dan De Koster, maar ook hij probeerde hun protesten te onderdrukken. Na de repressieve aanpak van De Koster waren de critici van de krijgsmacht, de Vaste Commissie voor Defensie, de Tweede Kamer en de linkse en rechtse kranten het echter niet meer gewend dat een minister van Defensie zich soepel opstelde. Dit bezorgde Vredeling aanvankelijk de reputatie een progressief minister te zijn. De Koster en Vredeling kwamen door hun interpretatie van en omgang met de protesten van dienstplichtigen bovendien beiden in conflict met de meerderheid binnen de vaste commissie, de Tweede Kamer en, in mindere mate, met de kranten. De politici konden er nog altijd niet van worden overtuigd dat de protesten de inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten, waardoor de politieke speelruimte van De Koster en Vredeling om hiertegen op te treden werd verkleind. Het lukte De Koster bijvoorbeeld niet een nieuwe groetplichtregeling op te stellen of de lange haardracht van militairen wederom te verbieden. Hij moest zich met de publicatie van een herderlijk schrijven tevreden stellen. Vredeling werd na een compensatiestrijd van drie jaar door de vaste commissie en de Tweede Kamer gedwongen een compensatieregeling te presenteren en deze strijd te beëindigen.

Tot slot laten kwantitatieve gegevens uit de jaren zeventig zien dat de angst van zowel De Koster als Vredeling voor de aantasting van de inzetbaarheid van de krijgsmacht onevenredig groot was. De maatschappelijke steun voor de krijgsmacht en de NAVO nam in de jaren zeventig niet af en de Nederlandse krijgsmacht presteerde niet minder dan de krijgsmachten van de NAVO-bondgenoten. Hoewel zich in de jaren zeventig aanwijsbaar veranderingen voltrokken in de bestaanswijze van de krijgsmacht, hadden die geen negatief effect op haar functioneren. Vanaf het einde van de jaren zeventig maakte de kritiek die sinds 1966 op de bestaanswijze van de krijgsmacht had geklonken steeds meer plaats voor regelrechte kritiek op haar bestaansrecht. In het volgende hoofdstuk wordt geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie in de jaren tachtig op nieuwe protesten tegen de kernwapens en het militarisme reageerde.

Hoofdstuk 4

Het draagvlak van de krijgsmacht onder druk 1977-1989

Inleiding

Vanaf 1977 voltrokken zich op het internationale toneel belangrijke veranderingen, die niet alleen het verloop van de Koude Oorlog radicaal beïnvloedden, maar tevens een uitwerking hadden op de protesten tegen het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht. De wapenwedloop tussen de NAVO en het Warschaupact nam eind jaren zeventig opnieuw een vlucht en de internationale détente maakte plaats voor de 'tweede Koude Oorlog'.¹ De Amerikaanse president J.E. Carter maakte in 1977 bekend de zogenaamde 'neutronenbom' te willen produceren. De nucleaire straling van dit nieuwe kernwapen zou mensen doden, maar gebouwen en infrastructuur niet aantasten. In december 1979 kwam het NAVO-dubbelbesluit tot stand. Dit besluit hield enerzijds in dat de NAVO haar wapenarsenaal moderniseerde en uitbreidde met 572 middellange afstandswapens, die op Europees grondgebied moesten worden gestationeerd. De NAVO toonde anderzijds haar bereidheid om over wapenvermindering te onderhandelen. Het dubbelbesluit vormde een reactie op de plaatsing van SS-20 raketten door de Sovjet-Unie, die op West-Europa waren gericht.²

Binnen de westerse samenlevingen was de verontwaardiging over de introductie van de neutronenbom en de afkondiging van het NAVO-dubbelbesluit groot. In Nederland verzetten zich onder meer het IKV, Pax Christi, de VVDM en de BvD tegen de komst van de kruisvluchtwapens. Dienstplichtigen richtten daartoe in januari 1981 het Komitee Soldaten Tegen Kernwapens op (KSTK). Ook onder beroepsmilitairen groeide de afkeer tegen deze wapens. Zij verenigden zich in het Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht. De nadruk van kritische burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen lag niet langer - zoals tussen 1966 en 1976 overwegend het geval was geweest - op de vermaatschappelijking en democratisering van de krijgsmacht. In plaats daarvan vroegen zij zich af of de krijgsmacht nog wel recht van bestaan had wanneer haar wapenarsenaal uit kernwapens bestond. Ze uitten ethische en religieuze bezwaren tegen de kernwapens en pleitten voor de vrijheid om 'atoomtaken' te kunnen weigeren.

Tegelijkertijd zetten ook antimilitaristen binnen Onkruit en de VD het bestaansrecht van de Nederlandse krijgsmacht en het militarisme onder druk, maar wel met andere argumenten. Hoewel ook zij kritiek leverden op de kernwapens, vloeide hun antimilitarisme vooral voort uit de in hun ogen onbevredigende wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst op 6 januari 1979. De dienstweigerprocedure werd door de wetswijziging weliswaar gemakkelijker, maar de regering was nog altijd niet bereid dienstweigeraars met politieke bezwaren tegen de militaire dienst te erkennen. De antimilitaristen beschouwden de wet een 'zoethoudertje' voor de dienstplichtigen, die de aandacht moest afleiden van de protesten tegen

het leger. Hun verontwaardiging deed hun strijd voor de erkenning van de totaalweigeraars op-laaïen. In de loop van de jaren tachtig verlegden de antimilitaristen hun aandacht steeds meer naar inbraken in militaire gebouwen om daar militaire gegevens te ontvreemden.

De maatschappelijke aanvaarding van de krijgsmacht was niet eerder zo sterk aan het wankelen gebracht. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe het ministerie van Defensie tussen 1977 en 1989 op de kernwapenprotesten en het antimilitarisme reageerde. Aan de hand van de discussies over de kernwapens en het militarisme zal worden aangetoond dat een legitieme krijgsmacht voor het ministerie van Defensie een krijgsmacht was die binnen en buiten Nederland over een geloofwaardige inzetbaarheid beschikte. Dit begrip heeft betrekking op de mate waarin de Nederlandse bevolking en de Sovjet-Unie geloofden dat de Nederlandse krijgsmacht operationeel en inzetbaar was tegen het Warschaupact. Het was voor het ministerie van het grootste belang dat zowel het Warschaupact, de NAVO als de eigen bevolking geloofde dat de Nederlandse krijgsmacht zich samen met de bondgenoten tegen de Sovjet-Unie kon weren. De grootschalige kritiek op de kernwapens en het militarisme mochten geen afbreuk doen aan deze geloofwaardigheid.

Alle kernwapens de wereld uit

De maatschappelijke discussie over de kernwapens als hoeksteen van het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid ontsproot tussen 1977 en 1980 als gevolg van de neutronenbom en de afkondiging van het NAVO-dubbelbesluit. In deze discussie stonden enerzijds het IKV, Pax Christi, de VVDM, de BvD en enkele kritische beroepsmilitairen en anderzijds het ministerie van Defensie tegenover elkaar. Botsende opvattingen over het nut en de noodzaak van de kernwapens en de rechten van dienstplichtigen om 'kernwapentaken' al dan niet te weigeren, lagen aan hun discussie ten grondslag. Het ministerie van Defensie vreesde dat het bestaansrecht van de krijgsmacht door de kritiek op de kernwapens onder druk kwam te staan en verweerde zich hiertegen.

De opkomst van het kernwapenprotest

De voorgenomen introductie van de neutronenbom door de Verenigde Staten leidde aan het einde van de jaren zeventig binnen Nederland tot de eerste protestgolf tegen de kernwapens. Nederlandse burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen maakten in juni 1977 voor het eerst kennis met deze bom, toen hier in de *Washington Post* een artikel over verscheen. De krant vermeldde dat deze bom, met de naam *Enhanced Radiation-Reduced Blast Weapon*, zich van de andere kernwapens onderscheidde door de geringe ontploffing die hij veroorzaakte. Mensen zouden door de nucleaire straling worden gedood, maar gebouwen en infrastructuur bleven intact. De pantserwagens en tanks van de vijand zouden echter wel te lijden hebben onder de straling die de neutronenbom veroorzaakte. Door de eigenschappen van de neutronenbom werd dit wapen door president J.E. Carter zeer geschikt geacht om een bijdrage te kunnen le-

veren aan de westerse afschrikking. Hij wilde de neutronenbom aan het NAVO-arsenaal toevoegen.³

De eerste kritische geluiden tegen de neutronenbom klonken in Nederland vrijwel direct. Het IKV - dat zich in de jaren zestig en zeventig samen met Pax Christi en de VD voor de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst had ingezet - besloot zich in 1977 als gevolg van de voorgenomen introductie van de neutronenbom te concentreren op het terugdringen van de kernwapens door Oost en West. Met dit doel voor ogen startte het IKV de campagne 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. Het vredesberaad veranderde in een actiecomité. De jaarlijkse Vredesweek kwam vanaf 1977 voor de komende tien jaar in het teken te staan van de afschaffing van kernwapens. Het IKV kreeg er in de Vredesweek van 1977 veel nieuwe leden bij, waardoor het aantal IKV-kernen opliep van dertig tot circa honderd. De leden van Pax Christi maakten deel uit van deze kernen. Het IKV en Pax Christi traden ook toe tot het comité 'Stop de Neutronenbom', dat in augustus 1977 op initiatief van de CPN tot stand kwam.⁴ Ook de BvD mengde zich vanaf 1977 in de discussie over de kernwapens en de neutronenbom en schreef hierover artikelen in *De soldatenkrant*, *Spreekbuis van het verzet in het leger* en het *Kaderblad*. De bond gaf ook voorlichting over kernwapens op scholen en in legerplaatsen.⁵

Kritiek was ook afkomstig van de Raad van Kerken, het samenwerkingsverband tussen de verschillende kerken. De raad schreef minister-president A.A.M. van Agt (KVP) op 14 februari 1978 een brief waarin de leden zich met een 'Neen' tegen de neutronenbom uitspraken en de bevolking oproepen zijn voorbeeld te volgen. Deze brief lokte echter geen reactie uit van het kabinet-Van Agt I (19 december 1977-11 september 1981) - dat een coalitie vormde tussen de VVD, de KVP, de ARP en de CHU⁶ - maar wel binnen de krijgsmacht. Legeraalmoezenier P. Wols schreef in mei 1978 een artikel in het tijdschrift *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* waarin hij op de brief van de Raad van Kerken reageerde. Wols vond dat de raad zich te veel door antikernwapenpropaganda had laten leiden. Zonder een beroep op deskundigen te hebben gedaan was de raad met 'gewijde olifantsvoeten' door de kernwapenmaterie heen gebanjerd. Het gevolg daarvan was een brief die volgens Wols werd gekenmerkt door 'woordengoochelarij' en 'demagogie'. Het stoorde Wols dat de Raad van Kerken geen rekening had gehouden met de gevolgen die zijn brief kon hebben voor de krijgsmacht. Christen-militairen zouden immers de oproep van de raad kunnen volgen en zich eveneens met een 'neen' tegen de neutronenbom en hun dienstvervulling uit te spreken.⁷ In dat geval was niet zeker hoeveel militairen nog in de krijgsmacht overbleven.

De jurist en luchtmachtkapitein M.J.F. Stelling was het absoluut niet met Wols eens en ging in hetzelfde tijdschrift *Carré* de discussie met hem aan. Hij stelde zich op het standpunt dat individuele christen-militairen 'atoomtaken' mochten weigeren indien zij de inzet van kernwapens beschouwden als een misdaad tegen de menselijkheid. In de krijgsmacht mocht nooit een *Befehl ist Befehl* mentaliteit heersen, waardoor de commandant zijn ondergeschikten tot 'kernwapentaken' kon dwingen.⁸ Stelling benadrukte het belang van de vrijheid van handelen en spreken ten aanzien van de kernwapens. In latere artikelen bekritiseerde hij ook het besluit om

atoombommen op Hiroshima en Nagasaki te gooien. Volgens hem hadden deze bommen geen strikt militaire noodzaak gehad. Het Westen had de Sovjet-Unie hiermee slechts willen laten zien dat het over kernwapens beschikte.⁹

De neutronenbom had ook een weerslag op de binnenlandse politiek. Minister van Defensie R.J.H. Kruisinga (CHU) - die Stemerdink op 19 december 1977 was opgevolgd - diende na een ministerschap van nog geen drie maanden op 3 maart 1978 zijn ontslag in. De koningin verleende hem dat drie dagen later. Kruisinga was arts en beweerde dat hij zich niet kon verenigen met de eventuele inzet van zo'n verwoestend wapen als de neutronenbom: 'Kijk, ik kón niet ja-zeggen tot de produktie van een dergelijk wapen! Ik weet als medicus wat de consequentie is van zo'n wapen. Het is erger dan een directe dood, want doodgaan via een diep lijden is veel erger dan een snelle normale dood'. Volgens Kruisinga was de neutronenbom de enige reden geweest om af te treden: 'Ik hield *erg* van het Departement van Defensie. De sfeer op het departement was uitstekend. De toewijding van de officieren aan de top, daarover kan ik niet anders dan met de grootste lof spreken. Ik vond het ontzettend dat departement te moeten verlaten, want ik hield van het departement'.¹⁰

Over het ontslag van Kruisinga is sindsdien veel gedelibereerd. Historicus L. van Damme heeft hier recentelijk een artikel aan gewijd in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Volgens Van Damme wordt Kruisinga in de historiografie veelal neergezet als een 'labiele persoonlijkheid met een drankprobleem' en stellen wetenschappers dat hij als gevolg van zijn persoonlijke problemen aftrad. F. Hoekstra heeft in zijn boek *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* geopperd dat CPN-lid J.F. Wolff Kruisinga zijn afkeer voor de neutronenbom zou hebben opgelegd. Van Damme stelt evenwel dat Kruisinga niet vanwege zijn labiele persoonlijkheid, zijn contacten met de CPN of puur vanwege zijn aversie tegen de neutronenbom is afgetreden. De werkelijke reden vormde de slechte relatie tussen hem en zijn medepolitici - en dan met name minister-president Van Agt en minister van Binnenlandse Zaken H. Wiegel (VVD). Het kabinet dwong Kruisinga zijn mening over de neutronenbom voor zich te houden. Dit bracht hem in zo sterke gewetensnood, dat hij zich genooddaakt voelde af te treden.¹¹ Dat zelfs de minister van Defensie zich niet had kunnen verenigen met de voorgenomen introductie van de neutronenbom, toonde aan hoe groot de impact van dit wapen binnen Nederland was.

Het NAVO-dubbelbesluit van 1979

Carter besloot in april 1978 de productie van de neutronenbom op te schorten. Dit betekende echter geenszins het einde van de politieke en de maatschappelijke discussie over de kernwapens, in feite was deze pas net begonnen. De internationale ontwikkelingen in 1979 versterkten het protest tegen de kernwapens. De 'tweede Koude Oorlog' verdrong de détente. Het tweede SALT-verdrag tussen Carter en de leider van de Sovjet-Unie, L.I. Brezjnev, kwam op 18 juni 1979 pas na veel wikken en wegen tot stand. Het werd uiteindelijk niet door het Amerikaanse Congres geratificeerd, omdat de Sovjet-Unie in december 1979 Afghanistan binnenviel. De

Sovjet-Unie stationeerde bovendien nieuwe nucleaire middellange afstandsruketten - de zogenaamde SS-20 raketten - en richtte die op West-Europa. Het aantal Sovjet-raketten groeide tussen 1977 en 1979 van 30 naar 125. Ze beschikten in totaal over 375 kernkoppes.¹²

In reactie hierop besloot ook het Westen zijn nucleaire arsenaal te moderniseren. De NAVO-raad nam op 12 december 1979 het NAVO-dubbelbesluit. Dit besluit hield in dat het bondgenootschap enerzijds 108 Pershing-II raketten en 464 kruisvluchtwapens zou plaatsen, en anderzijds met de Sovjet-Unie wilde onderhandelen over de beperking van deze categorie kernwapens. Volgens het besluit zouden op Nederlands grondgebied 48 van de in totaal 572 kruisvluchtwapens moeten worden geplaatst. De regering-Van Agt I betoonde zich geen principieel tegenstander van de productie van deze wapens, maar sprak met de NAVO-bondgenoten af pas in 1981 een beslissing over de definitieve plaatsing daarvan te nemen. Een geheime besluitenlijst vermeldde dit Nederlandse voorbehoud.¹³

De kwestie van de voorgenomen plaatsing verdeelde de Nederlandse kabinetten in de jaren tachtig tot op het bot. De afkondiging van het NAVO-dubbelbesluit leidde echter ook tot veel kritiek van burgers en dienstplichtigen. Het besluit voorzag de plaatsing van kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied en daardoor kwam de Koude Oorlog na de détente opnieuw erg dichtbij. Burgers voelden een grote angst en machteloosheid ten aanzien van wapens die de mensheid konden vernietigen, terwijl ze zelf niets konden doen om een kernwapenaanval af te wenden. Vanuit deze gevoelens van angst en machteloosheid zetten het IKV en Pax Christi zich ook in 1979 in voor een wereld zonder kernwapens. Ze publiceerden artikelen over de kruisvluchtwapens en organiseerden debatten en enquêtes om te peilen wat de samenleving van de kernwapens vond. Het IKV probeerde de Tweede Kamerleden van christelijke partijen bovendien te overtuigen van het verwerpelijke karakter van de kruisvluchtwapens. Het actie-model van het IKV was vanaf 1980 sterk op confrontatie gericht.¹⁴ Ook de VVDM was een principieel tegenstander van de kernwapens. De vereniging beschouwde de kernwapenstrijd bovendien als onderdeel van de strijd voor een grotere persoonlijke vrijheid van handelen en spreken en een vergroting van de democratische rechten van dienstplichtigen. Dienstplichtigen moesten de mogelijkheid krijgen om hun gewetensbezwaren tegen kernwapens tijdens hun militaire dienst kenbaar te maken en zich aan 'kernwapentaken' te onttrekken.¹⁵ De BvD verzette zich eveneens tegen de komst van kernwapens. De bond beschouwde het kernwapenprotest als een nieuwe manier waarop tegen het militarisme kon worden geprotesteerd.¹⁶

Hoewel de deelname van de VVDM en de BvD aan de kernwapenprotesten zeker voor een belangrijk deel uit ideologische overtuiging voortvloeide, speelde ook opportunisme een rol. Beide organisaties kampten vanaf het einde van de jaren zeventig namelijk met een afnemend ledental en kleinere financiële reserves. De VVDM had, zoals al vermeld, in de herfst van 1971 nog over 32.400 leden beschikt, in 1974 waren dat er nog maar 25.000 geweest en eind december 1980 was het ledental nog verder gedaald tot 15.000.¹⁷ De BvD stond er nog slechter voor dan de VVDM. De bond vroeg zich in zijn *Kaderblad* van september 1979 af of de jaren tachtig wel zouden worden gehaald.¹⁸ Tussen 1979 en 1981 zetten zich nog maar tien tot twintig leden actief in voor de BvD.¹⁹ De VVDM en de BvD geloofden dat het kernwapenpro-

test opnieuw veel dienstplichtigen zou aantrekken en hun organisaties met deze nieuwe leden een doorstart konden maken.

Hoe was het mogelijk dat de VVDM en de BvD in de eerste helft van de jaren zeventig zo succesvol waren geweest en nu met tegenslag te maken kregen? Linkse, hervormingsgezinde initiatieven konden vanaf het einde van de jaren zeventig minder goed worden ontplooid tegen de achtergrond van een maatschappelijke en politieke omwenteling. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig kwamen na het 'linkse decennium' overal opnieuw rechtse, conservatieve regeringen aan de macht. Vanaf het midden van de jaren zeventig was er sprake van een 'apoteose en teloorgang van de radicale, hervormingsgezinde geest van de jaren zeventig en de opkomst van een meer verzakelijke, liberale en deels zelfs conservatieve maatschappelijke atmosfeer'.²⁰ Deze conservatieve wending kwam tot uiting in een paar machtswisselingen. M.H. Thatcher van de Britse conservatieve partij werd in 1979 premier van het Verenigd Koninkrijk en volgde L.J. Callaghan van de sociaal-democratische *Labour Party* op. In hetzelfde jaar stootte de republikein R.W. Reagan zijn voorganger Carter van de troon.²¹ Ook in de Nederlandse politiek was een rechtse wending zichtbaar, nu het centrumrechtse kabinet-Van Agt I het progressieve kabinet-Den Uyl was opgevolgd.²²

De VVDM ging ten tweede achteruit omdat het ministerie van Defensie in de jaren zeventig inmiddels veel van haar eisen had ingewilligd. Het werd voor de vereniging moeilijker nieuwe actiepunten te formuleren en het was minder noodzakelijk om actie te voeren. Onder het gouverneurschap van de progressieve generaal-majoor M.H. von Meijenfeldt ging een liberalere wind waaien door de officiersopleiding van de Koninklijke Militaire Academie (KMA), waardoor de kloof tussen de officieren en de dienstplichtigen kleiner werd.²³ In de jaren tachtig sloten veel dienstplichtigen zich liever bij de gematigde AVNM aan dan bij de VVDM, waardoor het ledental van de AVNM explosief steeg tot 11.000 in 1983.²⁴ Er was daarnaast ook een ongekend grote groep die zich aangetrokken voelde tot het dienstweigeren. In 1979 deden maar liefst 3.091 van de in totaal 122.324 voor de dienstplicht ingeschreven mannen een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, wat neerkwam op 2,5%.²⁵ Het hoge aantal verzoeken hield zeker verband met de maatschappelijke aversie tegen de kernwapens. Dienstplichtigen weigerden hun militaire dienst te verrichten binnen een krijgsmacht wier wapenarsenaal bestond uit kernwapens en kwamen na de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst op basis van hun kernwapenbezwaren in aanmerking voor erkenning als dienstweigeraar. Van het grote aantal dienstweigeraars erkende het ministerie er echter slechts 36.²⁶ De meeste verzoeken werden door het ministerie ongeldig verklaard. De statistieken tonen helaas niet de achterliggende redenen daarvoor. Tot slot waren er dienstplichtigen die het dienstweigeren niet radicaal genoeg vonden. Zij voelden zich meer thuis binnen Onkruit en kozen voor het totaalweigeren.²⁷ Zoals in het vorige hoofdstuk uiteengezet, traden tussen 1970 en 1996 175 dienstplichtigen als totaalweigeraar naar voren, de meesten daarvan in de eerste helft van de jaren tachtig.²⁸

De VVDM en de BvD spraken zich vanaf 1979 openlijk uit tegen de kernwapens. De VVDM wilde de kernwapens terugdringen en afschaffen en richtte daartoe een kernwapen-

commissie op en organiseerde voorlichtingsbijeenkomsten over kernwapens. In november 1979 stuurden VVDM-afdelingen een open brief aan de Tweede Kamer. Ze eisten een betere politieke voorlichting over de kernwapens. Deze voorlichting was voor de dienstplichtigen onmisbaar, omdat zij tijdens hun militaire dienst te maken kregen met kernwapens.²⁹ In december 1979 demonstreerden voor het eerst enkele tientallen dienstplichtigen in uniform tegen het NAVO-dubbelbesluit.³⁰ De BvD verzette zich ook tegen de kernwapens, maar was tevens van mening dat voor het realiseren van de wereldvrede meer nodig was dan alleen het afschaffen van kernwapens. De bond vond de initiatieven van het IKV en het comité Stop de Neutronenbom voor de afschaffing van de kernwapens 'moralistisch'.³¹

Door hun kritiek op de kernwapens stelden het IKV, Pax Christi, de VVDM en de BvD het veiligheids- en defensiebeleid en daarmee regelrecht het bestaansrecht van de krijgsmacht als uitvoerder daarvan ter discussie. De opvolger van Kruisinga, minister W. Scholten (CHU),³² probeerde de discussie over de kernwapens in goede banen te leiden. Hij nodigde de voorzitter van het IKV, M.J. Jan Faber, geregeld op het ministerie uit en voerde gesprekken met hem. Met deze gesprekken wilde Scholten naar eigen zeggen zijn interesse tonen voor de standpunten van de vredesbeweging. Veel meer dienden de gesprekken er echter toe om informatie over toekomstige acties in te winnen, zodat het ministerie wist wat het te wachten stond.³³ De VVDM en de BvD waren vooral een zaak van de LAMID. De dienst zette in 1979 een nieuw project op poten, dat de, geheel willekeurige, naam Fatima- of F-project droeg. Het Fatima-project borduurde voort op de eerdere activiteiten van de LAMID uit de jaren zestig ten aanzien van onder meer de VVDM en de BvD. Met de opkomst van de kritiek op de kernwapens en het antimilitaristische protest van de VD en Onkruid bestond er binnen de LAMID een groeiende behoefte de organisaties die zich tegen het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht keerden in kaart te brengen en hierin te infiltreren.³⁴

Het weigeren van de *site*-wacht

De discussie die dienstplichtigen over de kruisvluchtwapens voerden, concentreerde zich niet alleen op de vraag of deze wapens de collectieve militaire veiligheid dienden of schaadden en al dan niet moesten worden verwijderd. Ze pleitten er ook voor dienstplichtigen tijdens hun dienstitijd de keuze te geven om vanwege gewetensbezwaren 'kernwapentaken' te weigeren. Veel dienstplichtigen werden tijdens hun dienstitijd één keer, meestal een week, voor de *site*-wacht ingezet.³⁵ De *site*-wacht was de bewaking van opslagplaatsen voor kernwapens. Rondom deze opslagplaatsen bevonden zich twee bewakingsringen. De binnenste ring werd door Amerikaanse strijdkrachten bewaakt, de buitenste ring door Nederlandse militairen. Tot 1972 bewaakten twee infanteriebewakingscompagnieën de *sites*. Daarna werden parate compagnieën, eskadrons en batterijen van het Eerste Legerkorps hier bij toerbeurt voor ingezet.³⁶

Dienstplichtige G. van Wingerde verklaarde zichzelf een tegenstander van het gebruik van kernwapens door het leger en was in juni 1980 de eerste dienstplichtige die zijn *site*-wacht weigerde.³⁷ De VVDM bleef haar vakbondsrol ondanks haar afnemende ledental vervullen en

zette zich in voor de *site*-wachtweigeraars. De vereniging was van mening dat dienstplichtigen met kernwapenbezwaren het recht hadden om de *site*-wacht te weigeren. Ze verzamelde naar aanleiding van de actie van Van Wingerde circa vijfduizend handtekeningen van solidaire dienstplichtigen.³⁸ De BvD was minder positief over de *site*-wachtweigering. De bond beschouwde deze weigering slechts als een oplossing voor de kernwapenbezwaren van de individuele dienstplichtige. Het algemene kernwapenprobleem werd hierdoor niet opgelost, noch bracht de *site*-wachtweigering het militarisme ten val.³⁹

Het ministerie van Defensie maakte zich zorgen om de *site*-wachtweigering. Volgens de Defensieraad ontstond hierdoor een groep dienstplichtigen met en een groep dienstplichtigen zonder gewetensbezwaren tegen de kernwapens. Het bestaan van deze twee groepen doorbrak de homogeniteit van de krijgsmacht. De krijgsmacht was alleen algemeen inzetbaar wanneer het gehele personeel zich kon vereenzelvigen met het officiële veiligheids- en defensiebeleid.⁴⁰ De kernwapens hadden slechts een afschrikwekkend effect op het Warschaupact als dit pact ook daadwerkelijk geloofde dat het Westen deze wapens zou kunnen inzetten. Wanneer een groep Nederlandse dienstplichtigen zich tegen de kernwapens verzette, werd deze geloofwaardigheid ondermijnd en liep de afschrikingsstrategie gevaar. De kans dat de Sovjet-Unie het Westen zelf zou aanvallen werd dan groter, zo luidde de redenering. Wanneer de Sovjet-Unie geloofde over meer kernwapens te beschikken dan het Westen, zou het land bovendien minder snel geneigd zijn om met het Westen te onderhandelen over de vermindering van het aantal kernwapens.

Het ministerie stelde daarom dat dienstplichtigen hun gewetensbezwaren tegen kernwapens aan de kant moesten zetten of een beroep moesten doen op de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Die maakte het vanaf 6 januari 1979 mogelijk om dienst te weigeren vanwege gewetensbezwaren tegen kernwapens, zoals in de volgende paragraaf wordt toegelicht. Het ministerie was niet bereid dienstplichtigen met gewetensbezwaren binnen het defensieapparaat vervangende taken te geven. Alleen door gewetensbezwaren tegen kernwapens te weren zou de homogeniteit en daardoor de inzetbaarheid van de krijgsmacht gewaarborgd blijven. De dienstplichtigen die de *site*-wacht weigerden kregen gevangenisstraffen opgelegd. Van Wingerde werd in juni 1980 veroordeeld tot zes weken voorwaardelijke gevangenisstraf.⁴¹ De 43 dienstplichtigen die Van Wingerde tussen juni 1980 en juli 1983 volgden en de 23 andere dienstplichtigen die de *site*-wacht tussen januari en december 1984 weigerden, werden met onvoorwaardelijke gevangenisstraffen van twee tot drie weken naar Nieuwersluis gestuurd.⁴² Hun veroordeling vond plaats op grond van artikel 114 van het Wetboek van Militair Strafrecht, dat het mogelijk maakte dienstplichtigen te veroordelen vanwege 'opzettelijke ongehoorzaamheid'.⁴³

Kritische beroepsmilitairen: Von Meijenfeldt en Stelling

De dienstplichtigen die de *site*-wacht weigerden vormden begin jaren tachtig één van de uitdagingen voor het ministerie van Defensie, maar hetzelfde gold voor de kritische beroepsmilitairen

ren die de kernwapens bekritiseerden. Anders dan de beroepsmilitairen in de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht, pleitten hun collega's in de jaren tachtig niet voor een verdergaande vermaatschappelijking van de krijgsmacht. In plaats daarvan leverden ze kritiek op het veiligheids- en defensiebeleid waarin kernwapens de hoofdrol innamen. Sommige beroepsmilitairen stemden met hun voeten tegen deze wapens. Dat gold bijvoorbeeld voor sergeant-majoor W. Pauli, die als een van de eersten in 1977 zijn ontslag had ingediend vanwege principiële bezwaren tegen de kernwapens.⁴⁴ De kapiteins T. Hoekstra en G. Welle volgden zijn voorbeeld respectievelijk in december 1980 en aan het begin van 1981.⁴⁵ Luchtmachtkapitein F. Hent sloot zich in 1982 bij hen aan.⁴⁶ Deze opeenvolging van ontslagaanvragen van beroepsmilitairen was opvallend. Het was niet eerder voorgekomen dat beroepsmilitairen hun ontslag indienden uit ethische of religieuze bezwaren tegen de kernwapens en het veiligheids- en defensiebeleid, zelfs niet toen de eerste kernwapens aan het einde van de jaren vijftig naar Nederland kwamen.

De beroepsmilitairen die vanwege hun weerstand tegen de kernwapens de koningin om ontslag verzochten, vormden geen groot probleem voor het ministerie van Defensie. Zij keerden na hun ontslag geruisloos terug in de burgermaatschappij, waar zij niets meer met het militaire apparaat te maken hoefden te hebben.⁴⁷ De beroepsmilitairen die geen ontslag wilden nemen en publiekelijk hun bezwaren uitten tegen de kernwapens, vormden daarentegen wel een probleem voor het ministerie. Zij bekritiseerden het bestaansrecht van de krijgsmacht van binnenuit. Eén van deze beroepsmilitairen was de al eerder genoemde gouverneur van de KMA, generaal-majoor Von Meijenfeldt. Als christen en atoompacifist was hij tussen 1971 en 1983 actief binnen het IKV. Hij vertegenwoordigde hierin de gereformeerde kerken. Tussen 1976 en 1977 was hij zelfs korte tijd voorzitter van het vredesberaad.⁴⁸ Het kabinet-Van Agt I had weinig sympathie voor Von Meijenfeldt. Niettemin adviseerde de Directie Algemene Beleidszaken van het ministerie van Defensie minister Scholten hem 'het voordeel van de twijfel' te geven. De directie vreesde 'enig politiek rumoer' als Von Meijenfeldt zou worden afgeserveerd.⁴⁹ Hij was immers met hulp van Vredeling in het zadel geholpen en kon binnen de linkse partijen en onder progressieve militairen op sympathie rekenen.

Ondanks de bewuste keuze Von Meijenfeldt in zijn ambt te laten, had Scholten moeite met de generaal-majoor. Het stoorde hem dat hij regelmatig de media opzocht om zijn kernwapenstandpunt kenbaar te maken, terwijl hij als gouverneur van de KMA een voorbeeldfunctie vervulde en de cadetten eigenlijk moest leren dat de kernwapens onderdeel uitmaakten van het veiligheids- en defensiebeleid. De Nederlandse kranten drukten interviews met Von Meijenfeldt af, waarin hij zijn mening over de nucleaire ontwikkeling niet onder stoelen of banken stak.⁵⁰ De generaal-majoor liet zich op 25 maart 1980 in het programma *Brandpunt* van de KRO negatief uit over de chemische oorlogsvoering en de Amerikaanse generaal B.W. Rogers, die in 1979 was benoemd tot hoogste militaire commandant van de NAVO. De Bevelhebber der Landstrijdkrachten, luitenant-generaal C. de Jager, ontbood Von Meijenfeldt naar aanleiding van deze uitzending bij zich en wees hem op het onjuiste van zijn handelen.⁵¹

Von Meijenfeldt viel niet alleen in Nederland op door zijn afwijkende mening. R. Moss, een Engelse columnist die gespecialiseerd was in subversieve zaken en geheime diensten, schreef op 30 maart 1980 een artikel in *The Daily Telegraph*. De Nederlandse krant *De Telegraaf* publiceerde deze column een dag later integraal. In zijn artikel schreef Moss dat de officieren aan de KMA, onder wie Von Meijenfeldt, zich tegen de kernwapens keerden en lesgaven in eenzijdige ontwapening. Het viel hem op dat binnen Nederland 'opmerkelijk zwijgzaam' was gereageerd op het gedrag van de officieren aan de KMA. Moss stelde: 'In de ogen van hoge persoonlijkheden van de NATO is dit een alarmerend teken van de mate waarin de Nederlandse maatschappij is bezweken voor een proces van voortsluipende "Finlandisering"'.⁵² Moss bedoelde hiermee dat de officieren aan de KMA de Sovjet-Unie in de kaart speelden door de kernwapens af te keuren.

De Tweede Kamerleden J.J.P. de Boer en A.B.M. Frinking van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) stelden naar aanleiding van het artikel van Moss vragen aan minister Scholten. Ze wilden van de minister weten of Von Meijenfeldt zijn persoonlijke opvattingen over het vraagstuk van oorlog en vrede op de cadetten van de KMA overbracht, en zo ja, wat de minister daarvan vond. Scholten antwoordde dat Von Meijenfeldt in de media alleen zijn persoonlijke mening en geen defensiestandpunt weergaf en dat van een beïnvloeding van de cadetten geen sprake was.⁵³ Omdat Von Meijenfeldt slechts zijn eigen visie had weergegeven, greep Scholten niet in.

Toen Von Meijenfeldt in 1980 met pensioen ging volgden opnieuw Kamervragen. De Tweede Kamerleden De Boer en Waltmans vroegen zich af of de generaal-majoor vanwege zijn handelen met vervroegd pensioen was gestuurd. Hoewel het misschien zo leek, was dit niet het geval. Bij Von Meijenfeldts aantreden was reeds besloten dat hij op 1 augustus 1980 zijn ontslag zou indienen en daar hield hij zich aan.⁵⁴ Hoewel Von Meijenfeldts niet langer in militaire dienst was, kwam er geen einde aan zijn loopbaan. Als generaal-majoor b.d. was hij een van de vijf NAVO-generaals b.d. die samen de Oost-Duitse mantelorganisatie Generaals voor de Vrede vormden. Zij vonden dat de NAVO een confrontatiepolitiek voerde ten aanzien van het Warschaupact en verzetten zich tegen de plaatsing van de kruisvluchtwapens.⁵⁵

Een beroepsmilitair die in 1980 nog meer dan Von Meijenfeldt de openbaarheid en de confrontatie opzocht, was de al eerder genoemde jurist en luchtmachtkapitein M.J.F. Stelling. Na zijn conflict met Wols over de neutronenbom schreef hij onophoudelijk artikelen in *Carré*, waarin hij pleitte voor de erkenning van militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens. Het was geenszins zo dat Stelling binnen de krijgsmacht als een 'verlichte geest' werd ontvangen. In tegendeel, zijn artikelen leverden hem in *Carré* veel negatieve reacties op van andere beroepsmilitairen, militairen buiten dienst, legeraalmoezeniers en -predikanten, alsmede van de hoofdredacteur van de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging. Het oordeel van Stelling's critici loog er niet om. Legeraalmoezenier G.J.M. Kuypers gaf bijvoorbeeld aan 'diep geschokt' te zijn door Stelling's 'schrijfsels' in *Carré* en verzocht hem om 'geen verdere demonstratie van zijn onkunde en/of onnozelheid'.⁵⁶ R.A.A. Budel, kolonel Aan- en Afvoerroepen b.d., was van mening dat Stelling 'dient heen te gaan, NU'.⁵⁷

De beroepsmilitairen en geestelijk verzorgers waren het in grote lijnen met elkaar eens. Ze wezen erop dat Stelling bij het aanvaarden van zijn ambt een eed had uitgesproken die hem verplichtte militaire orders op te volgen. Volgens brigade-generaal b.d. P.C. van Kerkum en C.F. Brands was deze eed van groot belang. Wanneer beroepsmilitairen hun eed niet nakwamen lieten ze hun ondergeschikten in de steek en doorbraken ze de homogeniteit binnen Defensie.⁵⁸ Een heterogene krijgsmacht, waarin sommige militairen hun orders weigerden, kon niet goed als zwaarmacht optreden en was bovendien minder geloofwaardig naar de samenleving die ze verdedigde en de vijand die ze moest afschrikken. Volgens kapitein van de Koninklijke Luchtmacht Z. Hofman was de krijgsmacht alleen 'een goed geolied raderwerk waarin elk tandwiel op de juiste plaats aangrijpt', indien militairen zich ongeacht hun eigen persoonlijke opvattingen onderwierpen aan de democratische rechtsorde.⁵⁹ Meerdere beroepsmilitairen stelden dat binnen de krijgsmacht geen ruimte was voor militairen zoals Stelling, die 'kernwapentaken' weigerden en hun beroepseer bezoedelden.⁶⁰ Volgens kapitein van de Koninklijke Luchtmacht H.J. van der Maesen moest Stelling voorzichtigheid betrachten met het vermelden van zijn militaire rang onder zijn artikelen.⁶¹ Hij kon zijn kernwapenstandpunt wel als burger verkondigen, maar niet als militair.

Stelling schreef ook veelvuldig in de rubriek 'Podium' van dagblad *Trouw*. Deze rubriek vormde volgens *Trouw* een vrijplaats voor meningen en opvattingen van buitenstaanders die de krant belangwekkend vond. Op 29 februari 1980 schreef Stelling een bijdrage getiteld 'Elke militair mag weigeren aan kernbewapening mee te werken'. Eerder had Stelling vooral gepleit voor de vrijheid om binnen de krijgsmacht vanwege gewetensbezwaren 'kernwapentaken' te weigeren. Nu trok hij in twijfel of de minister van Defensie door het opleggen van deze taken wel zijn juridische verplichtingen nakwam. In zijn artikel poneerde Stelling dat militairen op grond van nationale en internationale verdragen het recht en zelfs de plicht hadden 'kernwapentaken' te weigeren. Zo stelde artikel drie van het Verdrag van Genève uit 1949 dat personen die niet rechtsreeks aan de vijandelikheden deelnamen onder alle omstandigheden menslievend moesten worden behandeld. Volgens Stelling waren kernwapens niet menslievend, omdat ze ook burgerslachtoffers zouden eisen. Militairen konden niet worden gedwongen hun medewerking te verlenen aan de inzet van kernwapens.⁶²

De uitlatingen van Stelling leidden op 21 maart 1980 tot vragen van de Kamerleden H.Ch. Couprie en W. de Kwaadsteniet (beiden CDA) aan minister Scholten over de plaats van kernwapens in het humanitaire oorlogsrecht. Ze vroegen Scholten of de Nederlandse overheid op grond van diverse internationale verdragsregels mocht instemmen met de inzet van kernwapens en de Nederlandse militair verplicht was daaraan zijn medewerking te verlenen.⁶³ Scholten stuurde de Tweede Kamer op 14 juli 1980 zijn antwoord in de vorm van een notitie. Hierin stelde hij dat het humanitaire oorlogsrecht het gebruik van kernwapens onbesproken en onge-regeld liet. Door in te stemmen met een eventuele inzet van kernwapens handelde de Nederlandse overheid geenszins in strijd met de internationale verdragen. Scholten vervolgde: 'Een opdracht in dat kader aan de individuele militair kan derhalve niet als onwettig worden bestempeld. Hieruit vloeit voort, dat ik niet de conclusie van de heer Stelling kan delen, dat de Neder-

landse militair het recht of zelfs de plicht zou hebben medewerking aan de inzet van kernwapens te weigeren'.⁶⁴

Stelling gebruikte zijn plaats in *Trouw* om zijn onvrede te uiten over de uitspraak van Scholten. Hij vond de notitie 'teleurstellend', 'onvolledig' en 'onjuist'. Dat minister Scholten de vragen van Couprie en De Kwaadsteniet pas na bijna vier maanden beantwoordde, toonde aan dat zijn ministerie zich blijkbaar nog nooit had afgevraagd of de inzet van kernwapens niet strijdig was met de internationale verdragen. Stelling concludeerde: 'Dit doet het ergste vermoeden voor wat betreft het serieus nemen van de volkenrechtelijke verplichting om het gebruik van geweld te begrenzen'.⁶⁵

De Tweede Kamer accepteerde de notitie van Scholten echter zonder verdere vragen.⁶⁶ Dit was voor Stelling reden te meer om in het oktobernummer van *Carré* in een artikel over het humanitaire oorlogsrecht opnieuw zijn ongenoegen over de handelswijze van het ministerie van Defensie te laten blijken.⁶⁷ Luitenant-kolonel E.L. Gonsalves van de Militair Juridische Dienst ging het tegenoffensief aan en betichtte Stelling in zijn artikel van 'haarkloverij, letterknechterij en hantering van halfbegrepen en halfverwerkte informatie'.⁶⁸ Stelling had er binnen defensiekringen niemand van kunnen overtuigen dat het ministerie van Defensie door de acceptatie van kernwapens onwettig of ondemocratisch handelde.

De Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht

De handelwijze van Stelling en het bestaan van militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens baarde niet alleen individuele militairen, maar ook de Nederlandse Officieren Vereniging zorgen. De vereniging riep minister Scholten op 14 augustus 1980 in een brief op de krijgsmacht en de buitenwereld te informeren over zijn standpunt ten aanzien van en omgang met gewetensbezwaren in de krijgsmacht.⁶⁹ Scholten kon deze taak vanwege zijn aftreden niet meer op zich nemen. Op 25 augustus werd hij door P.B.R. de Geus (CDA) vervangen. De nieuwe minister van Defensie reageerde principieel afwijzend op het verzoek om het veiligheids- en defensiebeleid toe te lichten. De dienstplichtigen en beroepsmilitairen spraken het ministerie van Defensie op het veiligheids- en defensiebeleid aan, maar moesten zich tot de regering wenden. Het ministerie van Defensie was in een democratische rechtsstaat namelijk gebonden aan de afspraken die de regering en het parlement over de landsverdediging maakten. De Geus vond het niet nodig dit beleid met dienstplichtigen en beroepsmilitairen te bespreken. Zij moesten het veiligheids- en defensiebeleid slechts op loyale wijze uitvoeren.⁷⁰ De minister van Defensie probeerde de krijgsmacht tegen de kritiek van haar eigen militairen te beschermen, door militairen erop te wijzen dat zij zich niet met het veiligheids- en defensiebeleid mochten bemoeien.

Ondanks zijn principiële afwijzing om het veiligheids- en defensiebeleid toe te lichten, voelde De Geus zich hier toch toe genoodzaakt nu kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen uit het oog verloren dat zij het veiligheids- en defensiebeleid slechts uitvoerden. Het aantal militairen met gewetensbezwaren nam in 1980 bovendien sterk toe.⁷¹ De Geus besloot dat er

binnen de krijgsmacht ruimte moest komen om over de kernwapens te discussiëren en richtte daarom op 15 september 1980 de Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht op.⁷² De eerste voorzitter van de taakgroep, directeur-generaal Personeel B. Buiten, was van mening dat 'niet allergisch gereageerd moet worden binnen Defensie op het aspect gewetensbezwaren of kernbewapening'.⁷³ De taakgroep kon de discussie over gewetensbezwaren en kernbewapening in goede banen leiden door informatie te verzamelen over de soorten en de aantallen militairen met gewetensbezwaren.⁷⁴ Bovendien kon ze de schriftelijke reacties op de gewetensbezwaren van militairen vanuit het ministerie naar het krijgsmachtpersoneel en de buitenwereld op centraal niveau coördineren. Het ministerie ontving regelmatig rekestten waarin militairen vragen stelden over de kernwapens. De taakgroep moest voorkomen dat soortgelijke rekestten op verschillende wijze werden beantwoord.⁷⁵

De eerste opdracht voor de Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht betrof het opstellen van een brief waarin De Geus het door zijn departement gevoerde beleid ten aanzien van militairen met gewetensbezwaren uiteenzette en de geadresseerden om een loyale uitvoering daarvan vroeg. De brief werd op 14 oktober 1980 verstuurd aan de bevelhebbers, de commandant van de Koninklijke Marechaussee, de voorzitter van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, de leden van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen en het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging voor Officieren. Ook de Adviesraad Defensie Aangelegenheden ontving een exemplaar. Deze raad was op 20 mei 1975 opgericht als opvolger van de Defensiecommissie. Hij adviseerde de minister van Defensie uit eigen initiatief of op diens instigatie over materiële, organisatorische, technische, financiële, strategische en tactische defensievraagstukken. De Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht kreeg eveneens een brief toegestuurd.⁷⁶ Dit was de opvolger van de in 1962 opgerichte Stichting Volk en Verdediging. De Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht was op 1 juni 1980 ingesteld voor een periode van vier jaar en adviseerde de minister van Defensie op diens verzoek of uit eigen beweging omtrent de maatschappelijke aspecten van zijn beleid of zijn beleidsvoornemens, wanneer deze het welzijn van het personeel, de menselijke verhoudingen in de defensie-organisatie en de verhouding volk-krijgsmacht wezenlijk raakten.⁷⁷

De minister vermeldde in zijn door de taakgroep geconcipeerde brief dat binnen de krijgsmacht over de gewetensproblematiek moest kunnen worden gediscussieerd, maar hij legde tevens de grenzen vast waarbinnen die discussie kon worden gevoerd. Voor De Geus was het van belang dat 'de vervulling van alle militaire taken moet blijven gewaarborgd'. De vrijheid om over gewetensbezwaren te spreken werd met andere woorden ingeperkt door de eisen die het behoud van de collectieve militaire veiligheid aan de krijgsmacht stelden. 'Ons volk en onze bondgenoten moeten altijd op de Nederlandse krijgsmacht kunnen rekenen', aldus de minister. De reactie van het ministerie op militairen met gewetensbezwaren zou afhangen 'van de manier waarop de bezwaarden hun moeilijkheden naar voren brengen en zich uiten jegens en over mensen die er anders over denken'.⁷⁸

De Geus lichtte nu ook voor het eerst publiekelijk toe welke rol de kernwapens binnen Nederland en het NAVO-bondgenootschap innamen. Volgens de minister moesten beide bereid

zijn om kernwapens in te zetten. Door het afschrikwekkende effect dat van deze bereidheid uitging, kon de daadwerkelijke inzet van kernwapens worden voorkomen. Deze afschrikking was echter alleen geloofwaardig indien de mogelijkheid bestond om kernwapens daadwerkelijk in te zetten. Militairen moesten hun 'kernwapentaken' uitvoeren en het op democratische wijze tot stand gekomen veiligheidsbeleid loyaal steunen. Deloyaal personeel zou een beroep moeten doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en uit de krijgsmacht moeten verdwijnen.⁷⁹

De Geus sprak in zijn brief ook over de vrijheid van meningsuiting voor militairen met gewetensbezwaren. Binnen de krijgsmacht moesten hieraan beperkingen worden opgelegd 'met het oog op de loyaliteit jegens de organisatie en de mensen die daarin werken'. Voor het vaststellen van deze beperkingen had de minister de uit 1972 daterende 'Algemene aanwijzingen voor het optreden naar buiten toe van burgerambtenaren' bekeken. In deze aanwijzingen, die destijds niet op defensiepersoneel of militairen van toepassing waren verklaard, stonden drie beperkingen beschreven ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting die de minister aanspraken. De eerste beperking betrof de afstand tussen de betrokken ambtenaar en de instantie waar het beleid werd gemaakt. Hierbij gold dat hoe dichter zij bij elkaar stonden, hoe groter de beperkingen op de vrijheid van meningsuiting moesten zijn. De tweede beperking had betrekking op de materie zelf. Als het onderwerp politiek geladen was, moest de ambtenaar zich terughoudender opstellen. De derde beperking handelde over de wijze waarop en de omgeving waarin de ambtenaar zijn afwijkende mening uitte.⁸⁰ De Geus stelde dat militairen zich aan deze drie regels moesten houden.

De Geus stelde in zijn brief tot slot dat hij een goede voorlichting van groot belang vond om het defensiestandpunt over te brengen en dat hij hier in de toekomst meer aandacht aan wilde besteden.⁸¹ De vertegenwoordiger van de Chef Defensiestaf sprak De Geus hierop aan. Hij betitelde diens brief als 'summier' en pleitte voor een goede presentatie daarvan, zodat de militairen de inhoud ervan beter zouden begrijpen. Zonder deze voorlichting vreesde hij voor te veel negatieve reacties op de brief en een toename van het aantal militairen met gewetensbezwaren. Het ministerie van Defensie had de 'morele plicht' om door goede voorlichting een stijging van het aantal gewetensbezwaarden te voorkomen.⁸² Ook de Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht reageerde op het voornemen van De Geus om meer aandacht te besteden aan voorlichting. De taakgroep was van mening dat het ministerie in het verleden te passief had gehandeld en het tijd was zich door middel van voorlichting actief op te stellen.⁸³

Minister De Geus was het met deze opmerkingen eens en gaf toe dat de voorlichting de afgelopen jaren 'wel erg feitelijk georiënteerd is geweest'. Nu de discussie zich niet meer zo zeer op de feitelijke, maar veel meer op de ethische aspecten van de kernwapens concentreerde, moest het ministerie van Defensie ook dat element bij de voorlichting betrekken.⁸⁴ Het verbeteren van de voorlichting en een 'positieve berichtgeving' over de kernwapens door het ministerie had verschillende voordelen voor de krijgsmacht. De voorlichting kon voorkomen dat het aantal militairen met gewetensbezwaren verder zou toenemen. Het ministerie kon in deze voorlichting tevens richtlijnen verpakken voor hoe het krijgsmachtpersoneel op militairen met gewetensbezwaren moest anticiperen. De positieve berichten over de kernwapens zouden de

militairen zonder gewetensbezwaren bovendien een steuntje in de rug geven. Zij werden in hun werk gedemotiveerd door hun collega's die het veiligheids- en defensiebeleid bekritiseerden. Het ministerie van Defensie liet door de voorlichting over gewetensbezwaren zien zich voor de kernwapenkwestie te interesseren.⁸⁵

Goede voorlichting kon ook een positief effect hebben op de manier waarop de samenleving tegen de kernwapens en de militairen met gewetensbezwaren aankeek. Een opinieonderzoek van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht toonde aan dat burgers in november 1980 erg verdeeld waren over het tolereren van militairen met gewetensbezwaren. Een krappe meerderheid van 58% vond dat beroepsmilitairen met gewetensbezwaren ontslag moesten nemen, 16% nam een neutraal standpunt in en 26% was het niet met deze stelling eens.⁸⁶ Twee NIPO-weekonderzoeken toonden aan dat de bevolking aan het einde van 1980 bovendien sterk verdeeld was over de vraag of Nederland over kernwapens moest beschikken. In het eerste onderzoek was 46,6% van de ondervraagden het hiermee eens, terwijl 45,8% hier op tegen was en 7,5% geen antwoord wilde geven of het niet wist. Het tweede onderzoek toonde aan dat 53,2% van de ondervraagden voor de aanwezigheid van kernwapens pleitte, 38,8% daar tegen was en 18% geen antwoord gaf of wist te geven. Hetzelfde onderzoek toonde bovendien aan dat 46% van de ondervraagden tegen de komst van nieuwe kernwapens was, 41% die kernwapens wel wilde accepteren en 12,1% geen mening had.⁸⁷

Door een goede voorlichting te organiseren kon het ministerie van Defensie het percentage burgers dat militairen met gewetensbezwaren uit de krijgsmacht wilde weren en achter de kernwapens stond misschien vergroten. Voor het ministerie hing de mate waarin de krijgsmacht in de jaren tachtig over legitimiteit beschikte sterk af van haar publieke draagvlak. Ze had dit draagvlak nodig om in samenwerking met de NAVO-bondgenoten de Sovjet-Unie duidelijk te maken dat het land van een aanval moest afzien. Wanneer Nederlandse militairen en burgers zich als één front achter de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid schaarden en hun bereidheid toonden om Nederland te verdedigen, was het effect van dit beleid en de afschrikwekkende werking van de kernwapens immers het grootst. De NAVO zou bovendien meer vertrouwen hebben in de Nederlandse bijdrage aan het bondgenootschap, wanneer Nederlandse militairen en burgers het veiligheids- en defensiebeleid van hun eigen land steunden.

Het voornemen om het nut van de kernwapens uit te leggen en beroepsmilitairen ertoe te bewegen geen 'kernwapentaken' te weigeren, leidde binnen de Directie Voorlichting van het ministerie van Defensie in september 1980 tot de vervaardiging van de brochure *Kernwapens in discussie*. In deze brochure legde de directie uit dat kernwapens een onmisbare rol speelden bij het voorkomen van oorlog en het nut daarvan niet moest worden betwist. Alleen internationaal overleg over wapenbeheersing en wapenvermindering kon het aantal kernwapens terugdringen.⁸⁸ De directie besloot met een oplage van 50.000 exemplaren een brede verspreiding van de brochure te geven. Het ministerie van Defensie kon de brochures bij zijn voorlichting op scholen gebruiken en individuen en groepen moesten ze bij het ministerie kunnen bestellen. Directeur-generaal Personeel Buiten stelde daarnaast voor de brochure te verzenden als bijlage bij de Defensiekrant.⁸⁹ Hij opperde in november 1980 ook 'op korte termijn beleidsmatige as-

pecten met betrekking tot het kernwapenbeleid en de brief aan de bevelhebbers, in een boekje op te nemen, in de trant van de brochure van de Directie Voorlichting'. Dit boekje kon dan binnen het ministerie van Defensie worden verspreid en aan alle commandanten worden verstuurd.⁹⁰ Of dit boekje ook daadwerkelijk werd vervaardigd en verspreid, is echter niet duidelijk.

Reacties op de brief van 14 oktober 1980

Terwijl het ministerie van Defensie de voorlichting over de kernwapens verbeterde, stelde het Comité Vertegenwoordigers Chefs van Staven/Bevelhebbers op 20 oktober 1980 dat de eerste reacties binnen de krijgsmacht op de brief van De Geus 'uitsluitend positief' waren.⁹¹ De Nederlandse Officieren Vereniging was inderdaad content met de brief.⁹² Hetzelfde gold voor de redactie van de *Militaire Spectator*, die de minister van Defensie in een redactioneel voorwoord preees voor zijn 'weldoordachte uitspraken':

'Juist binnen de organisatie van het instrument waarvan de overheid zich in geval van nood zal willen bedienen verkeert men niet graag in onzekerheid over de mate waarin de autoriteiten bereid zijn metterdaad sancties te stellen op het ontcrachten van dat instrument. Het is dan ook bijzonder verheugend dat de minister thans duidelijk heeft willen aangeven waar de grenzen liggen van zijn tolerantie: de realisatie van dat klare beleid zal stellig zeer veel kunnen bijdragen tot de motivatie van al het resterende personeel, dat met instemming heeft kennis genomen van de ten langen leste op de i's geplaatste puntjes!'.⁹³

De euforische reactie van de *Militaire Spectator* ten spijt was het echter zeker niet zo dat de brief van De Geus met algemene instemming werd ontvangen. In de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, waarmee De Geus op 23 oktober 1980 over het personeelsbeleid en de kernbewapening sprak, waren de leden van de linkse partijen kritisch over de brief. Ze spraken met name over de opmerking van De Geus dat het veiligheids- en defensiebeleid op een parlementaire meerderheid berustte en de krijgsmacht daarom op loyaliteit moest kunnen rekenen. Volgens K.G. de Vries (PvdA) was het zeer de vraag of het veiligheids- en defensiebeleid in de toekomst nog op een parlementaire meerderheid kon steunen, nu de kernwapenkwestie de politiek zo verdeelde. Hij vond het vanzelfsprekend dat deze verdeeldheid ook in de krijgsmacht tot uiting kwam en militairen met gewetensproblemen moesten naar voren kunnen treden. L.J. Brinkhorst (D'66) was het met De Vries eens. J.F. Wolff (CPN) belichtte de vele meningen over de kernwapens en nam het De Geus kwalijk dat hij aan de vrijheid van meningsuiting wilde tornen door bepaalde militairen uit de krijgsmacht te weren.⁹⁴

De Geus stelde in reactie op de uitspraken van de Kamerleden dat het een 'kenmerk van een volwassen democratie is, dat ruimte wordt gegeven voor afwijkende opvattingen van minderheden'. Over de kernwapens kon echter alleen worden gediscussieerd indien de taakuitvoe-

ring van de krijgsmacht geen gevaar liep. Binnen dat kader streefde De Geus naar het scheppen van een zo groot mogelijke ruimte voor diegenen die binnen de krijgsmacht bezwaren hadden tegen bepaalde aspecten van de krijgsmacht. 'Zo groot wil echter niet zeggen volledig', aldus De Geus.⁹⁵ De collectieve militaire veiligheid mocht niet wijken voor militairen die graag hun eigen mening verkondigden.

Op de brief van De Geus kwamen ook buiten de politiek kritische reacties. Stelling nam de brief van De Geus als uitgangspunt voor een nieuw artikel in *Trouw*, getiteld 'Minister eist totale onderwerping aan het systeem'. Stelling noemde het weren van militairen met gewetensbezwaren uit de krijgsmacht 'bedenklijk en gevaarlijk'. Hij stelde daarnaast dat De Geus hem een brief had gestuurd waarin hij hem opnieuw had gewezen op het ontoelaatbare van zijn handelen als officier. Stelling vroeg zich aan het einde van zijn artikel af: 'Tekenen zich in beide brieven de contouren van de totalitaire staat al af, de staat die ter wille van de handhaving van het systeem elk kritisch denken van het individu wenst te onderdrukken? Kan het parlement, kan het Nederlandse volk instemmen met deze tendens, terwijl wij ons in onze defensie-inspanningen juist richten op de handhaving van de democratische verworvenheden?'⁹⁶ Stelling benadrukte dat de krijgsmacht de democratie niet beschermdde, maar juist inbreuk maakte op de democratische rechten van militairen.

Afgezien van Stelling waren er meer beroepsmilitairen voor wie de brief van 14 oktober een doorn in het oog was. Hun verontrusting over de kernwapens als middel om conflicten te beslechten had hen al eerder, namelijk op 1 maart 1980, doen besluiten een Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK) op te richten. Het initiatief daartoe was afkomstig van de humanistisch raadsman bij de krijgsmacht, H. Bos, en legerpredikant W. Fokkens. Luitenant-kolonel der genie J. Mohr werd de eerste voorzitter van het VVBK en Stelling zijn secretaris. Het beraad wilde de schijnbare vanzelfsprekendheid van de bewapeningswedloop aan een continu en principieel onderzoek onderwerpen en hier zowel binnen als buiten de krijgsmacht over discussiëren. Het zocht ook naar een alternatief voor de kernwapens en adviseerde de beroepsmilitairen: 'Inventariseer de invalshoeken waardoor mensen binnen de krijgsmacht in (gewetens-)problemen kunnen komen c.q. zijn gekomen, vang elkaar - zonodig en indien mogelijk - collegiaal op, bestudeer de bewapeningsontwikkeling en zoek naar veilige alternatieven en tot slot rapporteer en informeer'. In de eerste drie maanden sloten circa dertig militairen zich bij het VVBK aan, onder wie Von Meijensfeldt. Zij waren afkomstig uit de drie krijgsmachtdelen en de drie richtingen in de geestelijke verzorging. Officieren, onderofficieren en het reservepersoneel konden toetreden. Er waren ook een paar burgers lid van het VVBK.⁹⁷

Het beraad was de eerste maanden van zijn bestaan niet naar buiten getreden en had het ministerie van Defensie evenmin van zijn oprichting op de hoogte gesteld. Dat veranderde nadat De Geus op 14 oktober zijn brief had verstuurd. Het VVBK ergerde zich aan de aanpak van de kernwapenproblematiek en was verontrust over de militairen met gewetensbezwaren. Het zocht vanaf oktober 1980 de openbaarheid op. In *Carré* verscheen een artikel over het beraad en voorzitter Mohr liet zich in oktober en december 1980 interviewen door de dagbladen *Trouw* en *Het Parool*.⁹⁸ In deze interviews benadrukte hij dat het VVBK geen actiegroep was

die binnen de krijgsmacht het antikernwapenevangelie verspreidde.⁹⁹ De vergaande opvattingen van Stelling waren geen gemeengoed in het VVBK. 'De meerderheid neemt een bezorgd maar heel wat gematigder standpunt in dan Stelling', aldus Mohr. Het VVBK volgde de kernwapenontwikkelingen wel aandachtig en stoorde zich met name aan de uitspraak van De Geus dat er geen plaats was voor twee soorten militairen in de krijgsmacht. 'Het is net of De Geus in deze mensen allemaal kapitein Stelling ziet. Niet iedereen die over kernwapens nadenkt is gelijk een gewetensbezwaarde', aldus Mohr. Het irriteerde hem dat De Geus het zo presenteerde of het denken over kernwapens een militair al deloyaal maakte.¹⁰⁰

Het VVBK voerde op 11 november 1980 een gesprek met drie topambtenaren van het ministerie van Defensie. Mohr zei tegenover *Het Parool* dat hij naar aanleiding van dit gesprek het gevoel had dat het ministerie het beraad accepteerde.¹⁰¹ Van een groot wantrouwen ten opzichte van het VVBK was in ieder geval geen sprake, want in het archief van de LAMID zijn geen aanwijzingen voorhanden dat de dienst het beraad bestudeerde en observeerde. Van een daadwerkelijke acceptatie van het beraad door het ministerie van Defensie was echter evenmin sprake. De Geus liet het VVBK op 11 november weten geen behoefte te hebben aan nieuwe adviseurs.¹⁰² Hij erkende het VVBK niet als discussieplatform en het kreeg geen faciliteiten van het ministerie.¹⁰³ De Geus wilde geen organisatie steunen die zich tegen het veiligheids- en defensiebeleid keerde door de kernwapens aan kritiek te onderwerpen en militair personeel met gewetensbezwaren te tolereren.

Afwijzende reacties op de brief van De Geus kwamen ook van de BvD en de VVDM. De BvD besloot de kernwapenstrijd in oktober 1980 tot zijn belangrijkste actiepoint te verheffen. De VVDM was erg teleurgesteld over de inhoud van de brief en wees vanaf 15 oktober 1980 elke verdere uitbreiding en ontwikkeling van kernwapens af. De vereniging eiste dat de kernwapens teruggedrongen en uiteindelijk afgeschaft zouden worden. De VVDM benadrukte bovendien dat iedere dienstplichtige het recht had om 'atoomtaken' te weigeren, waaronder de *site-wacht*.¹⁰⁴ De VVDM en het IKV vroegen de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer 'het minister De Geus onmogelijk te maken om de discussie over kernwapens uit de krijgsmacht te weren'.¹⁰⁵

Naar aanleiding van de negatieve reacties op zijn brief vroeg De Geus de Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht op 23 januari 1981 hem te adviseren over de uitvoering van het in zijn brief geschetste beleid. De raad presenteerde in oktober 1981 zijn eerste rapport, getiteld *De militair en het kernwapen. Advies inzake personeelsbeleid ten aanzien van kernwapenbezwaarden*. Hierin stelde de raad dat De Geus, onder meer door zijn uitspraak dat hij niet met twee soorten militairen kon werken, een ongenueanceerd standpunt had ingenomen ten aanzien van de kernwapenproblematiek. De raad vroeg in zijn rapport aandacht voor de personeelsleden bij wie de kernwapens gevoelens van angst en twijfel opwekten, maar die hieraan geen consequenties verbonden. De raad adviseerde De Geus een informatie- en discussieronde voor het krijgsmacht personeel te organiseren en een sociaalwetenschappelijk onderzoek binnen de krijgsmacht uit te voeren. Op die manier zou duidelijk worden hoeveel militairen gewetensbezwaren hadden.¹⁰⁶

De Geus accepteerde de inhoud van het rapport van de Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht, maar was niet bereid een sociaalwetenschappelijk onderzoek in te stellen.¹⁰⁷ De uitslagen van eerdere enquêtes onder defensiepersoneel waren immers niet zeer positief uitgevallen en de kranten hadden hier veel aandacht aan besteed. *De Volkskrant* had in 1980 bijvoorbeeld geschreven dat de PvdA-Kamerleden Stermerdink en De Vries minister De Geus vragen hadden gesteld over een proefonderzoek naar arbeidssatisfactie onder het personeel van de landmacht. In het oorspronkelijke proefonderzoek waren twee vragen opgenomen over het gebruik van nucleaire, biologische en chemische wapens, die in de latere versie waren geschrapt. Stermerdink vroeg de minister of deze vragen te negatief waren beantwoord en daarom waren verwijderd.¹⁰⁸ Nog voordat De Geus deze vraag kon beantwoorden had *De Volkskrant* al de conclusie getrokken dat er 'nogal wat militairen eveneens gewetensbezwaren hebben tegen het gebruik van kernwapens'.¹⁰⁹ De Geus ontkende dat de vragen over de nucleaire, biologische en chemische vragen vanwege ideologische redenen waren verwijderd uit de tweede versie van het proefonderzoek, maar gaf hier ook geen andere verklaring voor en weigerde de resultaten van het onderzoek openbaar te maken.¹¹⁰ Het lijkt er op dat Stermerdink gelijk had en De Geus niet wilde toegeven dat de kernwapens door het krijgsmachtpersoneel zo onder vuur werden genomen.

Het Parool maakte in december 1980 melding van een uitgelekt rapport dat de afdeling Gedragwetenschappen van de Directie Personeel Koninklijke Landmacht had opgesteld. De afdeling presenteerde daarin de resultaten van een enquête die ze had gehouden onder driehonderd medewerkers van het ministerie van Defensie. Een van de vragen luidde: 'Mag in sommige gevallen door de NAVO van atoomwapens gebruik worden gemaakt?'. Van de ondervraagden beaamde 35,6% dit en maar liefst 48,3% was tegen het gebruik van atoomwapens door de NAVO. Het percentage tegenstanders onder de officieren lag bij iets meer dan 8%, onder de onderofficieren was dit 25%, onder de korporaals en dienstplichtigen was het 65% en onder het burgerpersoneel 57%. Het ministerie van Defensie beweerde dat dit onderzoek en de negatieve uitkomst daarvan niet representatief waren voor hoe militairen werkelijk over de kernwapens oordeelden. Voor *Het Parool* stond echter onomstotelijk vast dat steeds minder militairen het bestaan en de rol van kernwapens in de militaire verdediging accepteerden 'als zaken waarin zonder meer moet worden berust en waarbij je je liever niets moet afvragen'.¹¹¹

Inderdaad legden veel dienstplichtigen, beroepsmilitairen en burgers zich tussen 1977 en 1980 actief toe op de kernwapenkwestie. Hun ideeën over de kernwapens en de plaats daarvan in het veiligheids- en defensiebeleid botsten met die van het ministerie van Defensie. De critici wezen de kernwapens om ethische en religieuze redenen af en geloofden bovendien dat hun aanwezigheid een oorlog met het Warschaupact uitlokte. Het ministerie stelde echter dat dit pact door de kernwapens werd afgeschrikt, maar deze afschrikking alleen werkte als het Westen, samen met de bondgenoten, ook daadwerkelijk zijn bereidheid toonde om kernwapens in te zetten. Er bestond ook onenigheid tussen de critici en het ministerie over de vraag of de krijgsmacht militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens in zich kon bergen. De cri-

tici stelden dat de krijgsmacht deze bezwaren moest tolereren. Het ministerie wees er echter op dat militairen zich niet aan hun 'kernwapentaken', en daarmee aan een democratisch genomen beslissing, konden onttrekken. Ze verzwakten dan immers het afschrikwekkende effect van de krijgsmacht op de Sovjet-Unie. Volgens het ministerie was de geloofwaardige afschrikking van en inzetbaarheid tegen de Sovjet-Unie de belangrijkste pijler waarop het bestaansrecht van de krijgsmacht aan het begin van de jaren tachtig rustte.

Oorlog aan het militarisme

Terwijl de 'kernwapenstrijd' tussen 1977 en 1980 tot verdeeldheid leidde, voltrokken zich vanaf het einde van de jaren zeventig ook veranderingen in het antimilitaristische kamp, waarin de VD en Onkruid de boventoon voerden. De antimilitaristen werden radicaler en voerden steeds meer acties om de afschaffing van het militarisme en de krijgsmacht te verwezenlijken. Het ministerie van Defensie, tegen wie de antimilitaristische aanval zich richtte, beschouwde de antimilitaristische acties als de ergst denkbare ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht. Het was tussen 1977 en 1980 een soort kop van jut en kon de protesten nauwelijks beïnvloeden. De leden van de VD en de sympathisanten van Onkruid vielen na een wetsovertreding in handen van de politie, de Koninklijke Marechaussee en de krijgsraad. Het ministerie van Defensie moest lijdzaam toekijken hoe de VD en Onkruid hun ideologie in de media en de rechtszaal verspreidden en het draagvlak van de krijgsmacht ondermijnden.

De radicalisering van Onkruid en de VD

Van groot belang voor de ontwikkeling van het antimilitaristische protest aan het einde van de jaren zeventig was de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Nadat een beslissing over deze wet in 1971 en 1976 tot twee keer toe was uitgesteld, stond de wetswijziging op 28 juni 1978 opnieuw op de politieke agenda. De regering-Van Agt I verhief de vijfde nota van wijzigingen op 24 november 1978 tot wet. Ondanks de eerdere pogingen van het IKV, Pax Christi en de VD kwamen politieke bezwaren tegen de krijgsmacht, de NAVO of de militaire dienst in het algemeen ook na de wetswijziging niet voor erkenning in aanmerking. Alleen bezwaren tegen het gebruik van bepaalde vormen van geweld of wapens, zoals nucleaire, biologische of chemische wapens, werden erkend. 'Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst, in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken', zo luidde de nieuwe versie van artikel twee.¹¹² De erkenningsprocedure voor dienstweigeraars werd eenvoudiger en sneller, maar het verplichte gesprek met de psychiater bleef bestaan. De nieuwe Wet gewetensbezwaren militaire dienst trad op 6 januari 1979 in werking.¹¹³

De VD was teleurgesteld dat politieke bezwaren niet werden erkend en vond bovendien dat de gewijzigde wet niets regelde ten aanzien van het tewerkstellingsbeleid van erkende

dienstweigeraars. De VD ging hierover de discussie aan met het ministerie van Sociale Zaken. In februari 1979 overhandigde de vereniging minister van Sociale Zaken W. Albeda (ARP) het Zwartboek Tewerkstellingsbeleid. Hierin vatte de VD haar punten van ontevredenheid samen. De vereniging wenste dat de vervangende dienst aansloot bij de capaciteiten en de motieven van erkende dienstweigeraars, even lang zou zijn als de militaire dienst en ruimte zou bieden voor scholing en vorming. De overheid zou de kosten hiervoor moeten dragen. Daarnaast was de VD tegen het verenigen van erkende dienstweigeraars in een Mobiele Werkploeg - waarin ze steeds voor andere taken konden worden ingezet - of een andere strafwerkstelling. Tot slot pleitte de VD ook voor de afschaffing van het op militaire leest geschoeide straf- en tucht-recht, waar iedereen binnen de krijgsmacht, inclusief de dienstweigeraars, aan werd getoetst.¹¹⁴

De dienstweigeraars bereikten gedurende 1979 evenwel geen overeenstemming met het ministerie van Sociale Zaken. Het ministerie weigerde iets te doen met de door de vereniging opgestelde nota's. De VD raakte hierdoor zo geïrriteerd dat ze het jaarlijkse overleg met het ministerie van Sociale Zaken over diens beleid inzake de tewerkstelling van erkende dienstweigeraars op 17 september 1979 verbrak. Het individuele contact tussen het van dienstplicht vrijgestelde lid van de VD en het ministerie bleef wel intact.¹¹⁵ De verslechtering in de relatie tussen de VD en het ministerie van Sociale Zaken leidde ertoe dat de VD zich meer openstelde voor radicalere acties, zoals het ondersteunen van totaalweigeraars. Omdat de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst het dienstweigeraars mogelijk maakte hun militaire dienst te weigeren vanwege gewetensbezwaren tegen de kernwapens, vormden de kernwapens geen belangrijk strijdpunt voor de VD. Wel was de VD principieel tegenstander van deze wapens, omdat ze volgens de vereniging het militarisme in stand hielden.

De wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst had ook een grote impact op Onkruid. De actievoerders beschouwden de gewijzigde wet als een bliksemafleider en betitelden deze als een vorm van 'repressieve tolerantie'. De wet was 'slechts bedoeld om kritiek op het leger weg te moffelen'.¹¹⁶ De regering presenteerde een gewijzigde wet en hoopte de dienstweigeraars daarmee tevreden te stellen. Volgens Onkruid was van echte wijzigingen echter nauwelijks sprake. De wet regelde nog altijd niets voor dienstweigeraars met bezwaren tegen het gehele militaire apparaat. Onkruid riep jongeren met bezwaren tegen de militaire dienst eind jaren zeventig op zich door de wet niet op een zijspoor te laten zetten en totaalweigeraar te worden.¹¹⁷

Onkruid werd ook gemobiliseerd door de kernwapens. De sympathisanten spraken over de 'schadelijke en immorele kernbewapening', die volgens hen een permanente bedreiging vormde voor het gehele Nederlandse volk.¹¹⁸ Een van de sympathisanten van Onkruid sprak in 1980 tegenover *De Gelderlander*: 'In een jaar tijd zijn de productiebesluiten van tal van nieuwe kernwapens er door heen gejaagd. Om die stappen te rechtvaardigen wordt gretig ingespeeld op de angst van burgers voor een mogelijke vijand. Niemand vraagt zich af of het beeld van de vijand niet erg overtrokken is. Dwingen we onze vijanden niet om onze vijanden te blijven, juist door hen te bedreigen met totale vernietiging?'¹¹⁹ Onkruid vond met andere woorden dat de kernwapens de wereldvrede bedreigden en niet, zoals het ministerie van Defensie beweerde,

de wereldvrede beschermden. Ze versterkten het militarisme en stonden haaks op het streven van Onkruid naar geweldloze weerbaarheid.

Het 'actiejaar' 1979

De ontevredenheid van de VD en Onkruid over de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst en de kernwapens kwam in 1979 aan de oppervlakte toen Onkruid het 'actiejaar' uitriep, waaraan de VD bij tijd en wijle ook een bijdrage leverde. Terugkijkend op het actiejaar schreef Onkruid in 1984:

'Het befaamde jaar 1979! Toen het gewas ineens, leek het, in een onstuimige bloei kwam en zich zelf bijna overwoekerde. Het is de periode van een relatief groot aantal spektakulaire acties, die, omdat ze zo nieuw waren, veel pennen en kamera's in beweging brachten. Onkruid kreeg de naam, die het eigenlijk nog steeds heeft. Het was het jaar van "geen aktiegroep, maar een groep akties", van het "rondtrekkend folkloristisch cirkus", van de "gesteriliseerde speldeprik", die niettemin bij de autoriteiten vaak hard aankwam en waarop ze fel reageerden. Het was zo ook het jaar van de eerste aanvaringen met justitie en politiegeweld.'¹²⁰

Er vonden in 1979 verschillende acties plaats. Het 'actiejaar' begon relatief rustig met een tot drie acties per maand, maar dit aantal liep in de tweede helft op tot zo'n vier tot zes acties per maand. Alle acties hadden een antimilitaristisch karakter, maar de vorm ervan liep uiteen. Sommige acties waren erop gericht de exponenten van het militarisme schade toe te brengen. Zo verstoorden zes sympathisanten van Onkruid en de VD op 20 september een rondleiding voor bejaarden, die door eerstejaars cadetten van de KMA in Breda werd verzorgd. De aanhangers van Onkruid liepen voor de ingang van de kazerne rond in zwarte doodskleden, hadden zich gedeeltelijk met verband omwonden en waren als oorlogsslachtoffer geschminkt. De tekst van hun spandoek luidde: 'Gaat u ook op bezoek bij deze moordenaars'.¹²¹ Op 24 oktober bezette Onkruid munitiefabriek De Kruithoorn in Den Bosch en ontvreemde hier informatie over wapenleveranties en de 'ontduiking van exportvergunningen via dochterondernemingen'.¹²² Tijdens de 'speelgoedactie' van 22 november zongen als zwarte Piet verkleedde actievoerders antimilitaristische strijdliederen in warenhuizen in verschillende steden. De tekst van een van deze liedjes luidde: 'Sinterklaas is jarig, schiet mekaar maar neer, met bommen of raketten of repe-teergeweer'. De actievoerders vernielden bouwpakketten met oorlogsspeelgoed en beschilderden het speelgoed met bloedrode verf, om zo tegen de verkoop daarvan te protesteren.¹²³

In deze paragraaf staan echter de acties centraal die Onkruid in 1979 organiseerde rondom de totaalweigeraars W. Bosma, W. de Haan, T. Wolswijk, P. Klabbers en G. van der Brink. Deze acties vormen namelijk het beste voorbeeld van hoe Onkruid de weigering van zowel de militaire als de vervangende dienst aangreep om het bestaansrecht van de krijgsmacht en het militarisme ter discussie te stellen. De totaalweigeraars Bosma en Wolswijk waren al in

1978 door de Koninklijke Marechaussee opgepakt, nadat zij zich tijdens een bezettingsactie van de hal van het ministerie van Defensie aan hekken voor het ministerie hadden vastgeketend. Wolswijk wist te ontsnappen, maar Bosma moest op 14 februari 1979 voor de krijgsraad verschijnen, die hem tot achttien maanden gevangenisstraf in Nieuwersluis veroordeelde. Onkruit demonstreerde op 15 februari tegen dit vonnis.¹²⁴ Een maand later organiseerden Onkruit en de VD acties in verschillende Nederlandse steden om te protesteren tegen het lot van de totaalweigeraars. Ze bezetten enkele uren het Bureau militaire zaken van de gemeentesecretarie in het Groningse stadhuis. Ook de Martinitoren werd ingenomen. De actievoerders rolden hier een spandoek vanaf met de tekst 'Antimilitarisme nee'. De Utrechtse dom, de Mozes en Aäronkerk in Leeuwarden en het Nijmeegse Bureau militaire zaken ondergingen hetzelfde lot.¹²⁵

De acties waren bedoeld om de samenleving kennis te laten maken met het antimilitarisme, maar deden ook dienst als zogenaamde 'oppakacties'.¹²⁶ Totaalweigeraars die vanwege het onwettige van hun daad sowieso door de Koninklijke Marechaussee zouden worden gearresteerd, probeerden het moment van arrestatie zelf te kiezen. Op die manier konden ze hun arrestatie voorbereiden en met zo veel mogelijk publiciteit omgeven. Het doel hiervan was het repressieve karakter van het militaire apparaat te belichten. Hoe repressiever het militaire apparaat was of Onkruit dit kon presenteren, hoe overtuigender zij kon beweren dat het militaire apparaat een onderdrukkend instrument was in handen van de heersende klasse. Onkruit probeerde op deze manier sympathie te wekken voor haar eigen organisatie en ideologie.¹²⁷

De Groningse autoriteiten hadden dit door. Het hoofd van het Bureau militaire zaken, de locoburgemeester en de gemeentepolitie vermoedden naar aanleiding van een oppakactie door De Haan en Wolswijk terecht dat dit soort acties alleen maar waren bedoeld om Onkruit in de publiciteit te brengen. Hoewel de totaalweigeraars meermaals om hun arrestatie verzochten, grepen de Koninklijke Marechaussee en de politie niet in. 'Zowel de Koninklijke Marechaussee als de gemeentepolitie Groningen onderkende de intentie en negeerde het verzoek', zo vermeldt een rapport van de Contra Inlichtingen Dienst (CID). De politie en de Koninklijke Marechaussee hoopten dat de acties zouden doodbloeden wanneer de totaalweigeraars werden genegeerd.¹²⁸

Nu de Koninklijke Marechaussee hen niet arresteerde, besloten de totaalweigeraars zich zelf maar in Nieuwersluis aan te geven. Op 28 maart voegden ze zich daar bij Bosma. Een maand later werden ze echter allemaal naar andere gevangnissen in Arnhem, Assen en Utrecht overgeplaatst, om te voorkomen dat ze hun krachten zouden bundelen en opnieuw de aandacht zouden trekken. De drie totaalweigeraars mochten slechts één keer per week een half uur bezoek ontvangen en hun post werd gecontroleerd.¹²⁹ Deze maatregelen misten hun uitwerking, aangezien De Haan, Wolswijk en Bosma op 23 mei 1979 gezamenlijk een beroep deden op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Dit beroep stelde hen direct weer op vrije voeten. Ze trokken hun beroep vervolgens echter onmiddellijk weer in en doken alle drie onder om een nieuwe arrestatie te voorkomen. W. de Haan sprak hierover in een interview:

'We - Willem Bosma was al eerder opgepakt, Theo Wolswijk en ik - hebben toen enige tijd samen in Nieuwersluis gezeten, maar werden uit elkaar gezet omdat ze ons daar eigenlijk niet wilden hebben. Omdat wij bij elkaar wilden blijven hebben we alsnog een beroep gedaan op de wet, want dan werd je onmiddellijk vrijgelaten. Dat was natuurlijk altijd een ontsnapping; het was heel belangrijk dat je wist als ik een handtekening zet dan ben ik er uit. En dat bleek te kloppen'.¹³⁰

De Koninklijke Marechaussee liet het hier niet bij zitten en arresteerde Bosma op 6 september opnieuw. Hij werd een paar weken later echter weer vrijgelaten vanwege onduidelijke 'juridisch-technische redenen'. De Koninklijke Marechaussee arresteerde De Haan en totaalweigeraar F. de Kroon op 15 september tijdens een verfgooiactie op de vliegbasis Leeuwarden. De Kroon kreeg in de gevangenis hulp en ontsnapte drie dagen later. De Haan werd naar de gevangenis in Assen gebracht. Tijdens de laatste dag van de Vredesweek, waaraan Onkruid onder het voeren van de leuzen 'Help de kazernes de wereld uit, om te beginnen uit Nederland' en 'Weg met alle militaire onzin, deze kazerne is het begin' een bijdrage leverde, pakte de Koninklijke Marechaussee ook Wolswijk opnieuw op en bracht hem naar Maastricht. In november verdwenen ook de totaalweigerars P. Klabbers en G. van der Brink achter de tralies.¹³¹

De zes totaalweigerars verbleven in afwachting van hun proces in verschillende gevangenis. De handelwijze van Onkruid voorafgaand en tijdens de processen tegen de totaalweigerars was opmerkelijk. Onkruid benaderde journalisten en fotografen van de progressieve kranten en opinietijdschriften zoals *De Volkskrant* en *Vrij Nederland* en wist hen van het rechtvaardige van haar zaak te overtuigen. Deze media besteedden in 1979 en 1980 veel aandacht aan de acties van Onkruid en gaven actievoerders soms de ruimte om zelf artikelen te schrijven. Koppen van kranten- en tijdschriftartikelen luidden bijvoorbeeld: 'Steeds harder optreden tegen totaalweigerars', 'Actiegroep Onkruid, klein maar dapper' en 'In de pot voor discipline, zitten wij nu met ons tien, opgesloten in de bajes, als geboefte, tuig en gajes'.¹³²

Onkruid beschuldigde de staat ervan de totaalweigerars te 'criminaliseren' en als 'politieke gevangenen' te behandelen, terwijl zij het totaalweigeren zelf als een principiële kwestie opvatten. Deze criminalisering was volgens Onkruid een manier om de parlementaire oppositie monddood te maken.¹³³ Volgens de actievoerders vertoonde de Nederlandse aanpak van haar sympathisanten overeenkomsten met de manier waarop West-Duitsland omging met de leden van de *Rote Armee Fraktion* (RAF). 'De staat probeert in navolging van "model Duitsland" ons als terroristen te kriminaliseren en te behandelen', aldus Onkruid.¹³⁴ In feite gebruikte Onkruid de processen juist zelf om bekendheid te verwerven, haar ideologie te verspreiden en martelaren te creëren. 'De detentie der martelaren is het zaad van het anti-militarisme', zo schreef jonkheer Th.W. van den Bosch in 1983. Hij was tussen 1977 en 1983 president van het Hoog Militair Gerechtshof.¹³⁵

Dat Van den Bosch gelijk had bleek op 15 november, toen De Haan en Wolswijk voor de Arnhemse krijgsraad verschenen. De krijgsraad eiste een gevangenisstraf van twintig maanden tegen hen. De uitspraak volgde op 29 november, de dag waarop op zijn beurt De Kroon

werd voorgeleid. De rechtszaal was streng beveiligd door de inzet van de Koninklijke Marechaussee, politieagenten, helikopters, honden en camera's. Tijdens de zitting verlaagde de krijgsraad de gevangenisstraf van De Haan en Wolswijk tot achttien maanden, maar eiste tegen De Kroon twintig maanden. Aanklager R.D.E. van Daverschot argumenteerde dat De Kroon verblind werd door zijn sympathieën voor Onkruid, wat volgens hem 'tot grote ongelukken' kon leiden. 'Het is te hopen dat men zijn gezond verstand weer snel terugkrijgt', zo sprak hij over de totaalweigeraars. De advocaat van De Kroon protesteerde tegen de aanwezigheid van zo veel politieagenten voor de rechtszaal. Volgens hem was het hierdoor onmogelijk om onafhankelijk en onpartijdig recht te spreken.¹³⁶ Na afloop van de rechtszaak blokkeerden actievoerders van Onkruid met behulp van kettingen de toegangswegen tot het huis van bewaring in Zutphen, waar De Kroon gevangen zat en na het proces opnieuw naartoe werd gebracht. Toen hij bij de gevangenis arriveerde gooiden actievoerders zakjes met verf naar de auto waarin hij werd vervoerd. De Koninklijke Marechaussee arresteerde hiervoor 38 mensen.¹³⁷

De rechtszaak tegen de totaalweigeraars werd op 6 februari 1980 voor de Arnhemse krijgsraad hervat. De raad eiste op die dag achttien respectievelijk twintig maanden gevangenisstraf tegen Klabbers en Van der Brink. Hun advocaat protesteerde tegen deze straf en beschuldigde de staat er opnieuw van kritische actievoerders monddood te maken.¹³⁸ Onkruid zette haar offensief voort en op 12 maart gingen De Haan, De Kroon en Wolswijk in hoger beroep. Hun rechtszaak vond plaats in zaal E van het Haagse Paleis van Justitie. Deze zaal beschikte over een wand van kogelvrij glas die de publieke tribune van de rest van de rechtszaal scheidde. Dit glas was in 1978 aangebracht toen de Nederlandse RAF-leden C.M. Wackernagel en G. Schneider voor het Haagse gerechtshof werden voorgeleid. De Nederlandse staat moest toen beslissen of zij aan West-Duitsland zouden worden overgedragen.¹³⁹

De vraag dient zich aan waarom de rechtszaak uitgerekend in zaal E plaatsvond. Onkruid betitelde zaal E als 'terroristenzaal' en beschuldigde de Nederlandse staat ervan de totaalweigeraars hetzelfde te behandelen als de terroristen van de RAF. Het lijkt erop dat de autoriteiten zich door de acties van Onkruid dusdanig geïntimideerd voelden dat ze zekerheidshalve voor een rechtszaal kozen waarin de mensen op de publieke tribune het verloop van de zitting zo min mogelijk konden verstoren. Burgertoezichthouders bezetten het grootste deel van deze tribune, zodat er weinig plaats was voor de actievoerders van Onkruid. De ingangen van de rechtbank werden bovendien hermetisch afgesloten en politieagenten bewaakten de hoofdingang.¹⁴⁰

Ook het Hoog Militair Gerechtshof nam tijdens de behandeling van het hoger beroep van De Haan, De Kroon en Wolswijk speciale maatregelen om te voorkomen dat de rechtszaak uit de hand liep. Het hof weerde drie van de zes getuigen die de totaalweigeraars wilden oproepen. Dit waren de publicist B. Chorus, historicus R. de Jong en een Franse dienstweigeraar. Advocaat-fiscaal R.J.C. graaf van Randwijck legitimeerde dit als volgt: 'Ze geven een politieke mening, verpakt in een verklaring als getuige-deskundige'. De rechtszaak was er niet mee gediend wanneer politieke meningen werden verkondigd. De advocaten van Onkruid beschuldigden het hof opnieuw van partijdigheid en criminalisering. De geweigerde getuige Chorus bele-

digde de militaire rechters door hen een 'stelletje knurften' te noemen. Uit protest tegen het weren van de getuigen weigerden De Haan, De Kroon en Wolswijk elke verdere deelname aan de rechtszaak. Omdat ze alleen in het geval van een ordeverstoring uit de rechtszaal konden worden verwijderd, zette De Kroon een vluchtpoging in scene.¹⁴¹

De veiligheidsmaatregelen en het weren van getuigen tijdens het proces hadden niet tot gevolg dat Onkruit minder in de schijnwerpers kwam te staan, maar wekten in plaats daarvan alleen maar meer verontwaardiging. Met name het weigeren van de drie getuigen leidde tot veel negatieve reacties in de kranten, die het Hoog Militair Gerechtshof van ongrondwettigheid beschuldigden.¹⁴² Het hof besloot vervolgens dat de drie geweerde getuigen toch mochten verschijnen. De totaalweigeraars vonden dit een merkwaardige 'draaierij' en wilden niet meewerken aan deze 'procesfouten'.¹⁴³ Uit protest spotten aanhangers van Onkruit in april 1980 het garageslot van Van den Bosch met lijm dicht. Ze wilden voorkomen dat hij op zijn werk kon verschijnen en de totaalweigeraars De Kroon, Wolswijk en De Haan kon veroordelen.¹⁴⁴ Van den Bosch liet zich door een dichtgelijmd garageslot echter niet uit het veld slaan en veroordeelde de drie totaalweigeraars eind april 1980 tot een gevangenisstraf van achttien maanden.¹⁴⁵

De veroordeling van de drie totaalweigeraars vormde het einde van een periode waarin de VD en Onkruit hun antimilitaristische protest een impuls hadden gegeven. Onkruit tastte het bestaansrecht van de krijgsmacht aan door de inhoud van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te bekritisieren, het totaalweigeren als een principieel recht te beschouwen en te streven naar geweldloze weerbaarheid. Ze ontdekte de kracht van antimilitaristische berichtgeving in de media en gebruikte de rechtszaal als podium om de antimilitaristen in de schijnwerpers te zetten en de krijgsmacht haar publieke draagvlak te ontnemen. De politie, de Koninklijke Marechaussee, de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof geloofden dat een strenge bestrafing van de antimilitaristen, en dan in het bijzonder de totaalweigeraars, hen een halt kon toebrengen. Wat het ministerie van Defensie van deze aanpak vond, speelde geen rol. Het bevond zich ten aanzien van de antimilitaristische protesten geheel aan de zijlijn, omdat de antimilitaristen geen deel uitmaakten van de krijgsmacht.

De kernwapens te lijf

Terwijl Onkruit de rechten van totaalweigeraars voor het Hoog Militair Gerechtshof vurig verdedigde, zochten kritische burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen tussen 1981 en 1983 juist steeds meer de straat op om het militaire apparaat met hun bedenkingen tegen de plaatsing van de kruisvluchtwapens te confronteren. Zij pleitten opnieuw voor de vrijheid om hun bezwaren tegen deze wapens te uiten en 'kernwapentaken' te weigeren en verhieven het demonstreren (in uniform) tegen de kruisvluchtwapens tot belangrijkste actiemiddel. Het ministerie van Defensie vreesde dat de protesten van burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen de geloofwaardige inzetbaarheid van de krijgsmacht schaadden. Zowel de Sovjet-Unie, de NAVO-partners als de Nederlandse bevolking moest geloven dat de Nederlandse krijgsmacht niet on-

der de kernwapenprotesten te lijden had. Ze was nog steeds een volwaardige en geloofwaardige tegenstander, bondgenoot en zwaarmacht van de staat. De maatregelen die het ministerie van Defensie tegen de demonstranten nam, moesten deze geloofwaardigheid beschermen.

Demonstraties in uniform

Voor de introductie van de demonstratie als voornaamste actiemiddel was in eerste instantie het IKV verantwoordelijk. Het beraad besloot in 1981 na overleg met de West-Duitse kerkelijke vredesorganisatie Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste¹⁴⁶ de demonstratie in binnen- en buitenland tot zijn belangrijkste actiemiddel te verheffen. Beide organisaties spraken af in 1981 demonstraties te organiseren in West-Duitsland, Brussel en Nederland.¹⁴⁷ Sommige dienstplichtigen betoonden zich eveneens voorstander van het demonstreren, maar dan wel in militair uniform. Zij richtten op 10 januari 1981 het Komitee Soldaten Tegen Kernwapens (KSTK) op. Op het hoogtepunt van zijn bestaan telde het ongeveer tachtig dienstplichtige leden, afkomstig uit de VVDM en de BvD. Het KSTK vervaardigde een affiche met de titel 'Kernkop rot op' en eiste dat alle kernwapens uit de krijgsmacht zouden verdwijnen. Het riep de dienstplichtigen op de *site*-wacht te blijven weigeren, maar ook in uniform tegen de kruisvluchtwapens te demonstreren.¹⁴⁸

Het IKV, de VVDM, de BvD en het KSTK bundelden hun krachten. Drie dienstplichtigen van het KSTK liepen in april 1981 in Brussel met ongeveer twaalfduizend Belgische, West-Duitse en Engelse collega's mee in een paasmars tegen kernwapens.¹⁴⁹ Op 23 mei 1981 organiseerden de VVDM, het IKV en het KSTK een mars van Amersfoort naar Soesterberg en 48 dienstplichtigen protesteerden toen tegen de plaatsing van de 48 voor Nederland bestemde kruisvluchtwapens.¹⁵⁰ Vijf Nederlandse dienstplichtigen verschenen op 10 oktober 1981 samen met vijftig West-Duitse lotgenoten in uniform op een vredesdemonstratie in Bonn, waarbij in totaal 300.000 demonstranten aanwezig waren.¹⁵¹ Op 7 november 1981 protesteerden vijf hoofdbestuursleden van de VVDM op de trappen van het Hoog Militair Gerechtshof in Arnhem. Hier was op dat moment een proces aan de gang tegen dienstplichtigen die al eerder in uniform hadden gedemonstreerd. De hoofdbestuursleden demonstreerden tegen de kernbewapening en eisten het demonstratierecht voor militairen.¹⁵²

De demonstraties in uniform tegen de kruisvluchtwapens leidden tot discussie tussen het ministerie van Defensie en de dienstplichtigen. Het uitgangspunt hiervoor vormden de Voorlopige aanwijzingen inzake de grondrechten voor militairen, waarin over het demonstratierecht voor militairen werd geschreven. De vijfde aanwijzing vermeldde dat militairen die buiten de kazerne in burgerkleding demonstreerden daarvoor geen toestemming nodig hadden van de Provinciaal Militair Commandant. Voor het buiten de kazerne in uniform demonstreren was wel diens toestemming nodig, tenzij de demonstratie ten doel had de arbeids-, woon- en werkvoorwaarden van militairen te verbeteren. De militairen mochten alleen op een kazerneterrein demonstreren als de commandant hier nadrukkelijk toestemming voor gaf. Het in uniform de-

monstreren voor andere kwesties dan de arbeidsvoorwaarden was volgens de voorlopige aanwijzingen verboden.¹⁵³

De dienstplichtigen waren van mening dat zij in uniform mochten demonstreren omdat zij hun arbeidsvoorwaarden wilden verbeteren. Als het aan hen lag werden deze voorwaarden dusdanig gewijzigd dat dienstplichtigen hun *site*-wacht konden weigeren. Volgens het ministerie van Defensie hadden de demonstraties echter niets te maken met een verbetering van de arbeidsvoorwaarden. De dienstplichtigen, en vooral de VVDM als lid van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen, zochten de confrontatie met het ministerie van Defensie op en overtraden de voorlopige aanwijzingen. Met hun demonstraties tegen de kruisvluchtwapens namen de dienstplichtigen een politiek standpunt in en dat was binnen de krijgsmacht verboden.¹⁵⁴

De Defensieraad realiseerde zich naar aanleiding van de demonstratie in Brussel in het voorjaar van 1981 dat de voorlopige aanwijzingen alleen het demonstreren in uniform op Nederlands territorium verboden. De zevende aanwijzing moest de richtlijn over het demonstreren in uniform in het buitenland bevatten, maar de tekst bij deze aanwijzing luidde slechts 'zal nader worden vastgesteld'. Toen de voorlopige aanwijzingen midden jaren zeventig waren opgesteld, was het ministerie er blijkbaar nog niet vanuit gegaan dat militairen op korte termijn in het buitenland zouden gaan demonstreren. Nu dat wel het geval was, drong de Bevelhebber der Landstrijdkrachten¹⁵⁵, luitenant-generaal J.G. Roos, er bij minister De Geus op aan een tekst voor de zevende aanwijzing op te stellen die het demonstreren in uniform in het buitenland expliciet zou verbieden. Het was volgens hem onduidelijk wie de militairen om toestemming moesten vragen indien ze in het buitenland in uniform wensten te demonstreren. Door het ontbreken van de zevende aanwijzing was het bovendien moeilijker en ongeloofwaardiger om de deelnemers aan de demonstraties te bestraffen.¹⁵⁶

De Defensieraad vergaderde over het voorstel van de bevelhebber, maar de leden waren verdeeld. Staatssecretaris Van Lent wilde de voorlopige aanwijzingen niet met een nieuwe tekst aanvullen, maar de militairen het demonstreren in uniform in het buitenland door middel van een afzonderlijke brief verbieden. De Directeur Juridische Zaken, M.J.P.D. baron van Harinxma thoe Slooten, vond dat dienstplichtigen na hun dienstdaag alleen een uniform mochten dragen als de plaatselijke commandant daar toestemming voor had gegeven. Het buiten diensttijd mogen dragen van een uniform was geen grondrecht van de dienstplichtigen. De Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, vice-admiraal H.L. van Beek, betwijfelde of de dienstplichtigen hier hetzelfde over oordeelden. Hij wilde het demonstreren in uniform in het buitenland in zijn geheel verbieden.¹⁵⁷

Na deze discussie deelde staatssecretaris Stemerding de Defensieraad mee dat De Geus had besloten een tekst voor de zevende aanwijzing op te stellen, die het demonstreren in uniform in het buitenland als politieke activiteit verbood.¹⁵⁸ Deze aanwijzing sloot aan bij artikel twee van het NAVO-statusverdrag uit 1951, dat vermeldde dat in het buitenland gelegerde militairen en hun families zich moesten onthouden van 'elke politieke activiteit in de Staat van verblijf'.¹⁵⁹ Het ministerie van Defensie wilde voorkomen dat Nederlandse militairen hun land door hun politieke activiteiten blameerden. Daarbij speelde het zeker een belangrijke rol dat

Nederlandse militairen uitgerekend ook in West-Duitsland in uniform aan een demonstratie hadden deelgenomen. De West-Duitse *Bundeswehr* was namelijk zeer strikt in het nakomen van artikel twee van het NAVO-statusverdrag. De Bevelhebber der Landstrijdkrachten bracht in herinnering dat het West-Duitse *Truppendienstgericht Nord* een dienstplichtige met sympathie voor de *Anti-Atomkraftbewegung* in november 1977 had verboden een sticker met de tekst '*Atomkraft, nein danke*' op zijn auto te plakken.¹⁶⁰

Het Nederlandse ministerie van Defensie wilde wat betreft het naleven van het NAVO-statusverdrag niet voor de *Bundeswehr* onderdoen. De NAVO kon dan immers het idee krijgen dat de Nederlandse krijgsmacht haar rol als NAVO-bondgenoot niet serieus nam en hieraan geen betrouwbare en geloofwaardige bijdrage kon leveren. Dit was voor het ministerie van Defensie problematisch, aangezien het lidmaatschap van de NAVO inclusief de bijdrage daaraan door de Nederlandse krijgsmacht al sinds 1949 de belangrijkste hoeksteen was van het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Nederland had de andere NAVO-landen nodig om samen een front te kunnen vormen tegen potentiële aanvallen. Indien de samenwerking tussen de NAVO en Nederland een andere vorm zou aannemen of zelfs zou worden stopgezet, kwam het bestaansrecht van de Nederlandse krijgsmacht onder druk te staan.

Gezien de waargenomen ernst van de kwestie werden de dienstplichtigen die in uniform in het buitenland hadden gedemonstreerd bestraft. De vijf dienstplichtigen die in Bonn aan een demonstratie hadden deelgenomen kregen respectievelijk vier dagen verzwaard arrest, acht dagen licht arrest, twee geldboetes van veertig gulden en één geldboete van vijftig gulden opgelegd.¹⁶¹ De Defensieraad deelde het hoofdbestuur van de VVDM in twee gesprekken mee dat toekomstige demonstranten eveneens zouden worden bestraft. Zou de VVDM nogmaals tot deelname aan demonstraties oproepen of haar bestuursleden hieraan laten deelnemen, dan zag de Defensieraad zich tevens gerechtigd het overleg met de VVDM te verbreken.¹⁶²

Meindert Stelling in de schijnwerpers

Terwijl de militairen door hun demonstraties in uniform de geloofwaardigheid van Nederland in de NAVO op het spel zetten, probeerde Stelling het draagvlak van de krijgsmacht en de kernwapens binnen Nederland te verkleinen. Dat bleek uit zijn uitspraken in een televisie-uitzending van de VPRO op 30 augustus 1981. Stelling beledigde hierin minister-president Van Agt, minister van Defensie De Geus en de Hoge Raad der Nederlanden. 'Keihard bedrog' vond Stelling het dat Van Agt en De Geus niet de waarheid hadden verteld over de Nike-atoomraketten. Zij hadden namelijk beweerd dat deze alleen waren bestemd voor de verdediging tegen aanvallen vanuit de lucht, maar volgens Stelling konden ze ook worden gebruikt om vijandelijke doelen op de grond aan te vallen. Het volkenrecht keurde het gebruik van kernwapens af vanwege het onmenselijke karakter ervan, maar de Hoge Raad weigerde deze wapens aan het volkenrecht te toetsen. Stelling was zo verontwaardigd over deze 'juridische misser' dat hij de Hoge Raad van ongrondwettigheid betichtte en vergeleek met het gerechtelijk apparaat in het Derde Rijk.¹⁶³

De VPRO zond de televisie-uitzending niet uit vanwege de beledigende opmerkingen van Stelling over Van Agt, De Geus en de Hoge Raad.¹⁶⁴ Bij de opname hiervan waren echter veel toehoorders aanwezig geweest, waardoor de inhoud zich desondanks snel verspreidde en tot verschillende reacties leidde. Het ministerie van Defensie reageerde fel op de uitspraken van Stelling. Zijn chef, generaal-majoor C. Mante, gaf hem een berisping en vermeldde op zijn beoordelingsstaat dat hij door zijn gedrag niet overal inzetbaar was.¹⁶⁵ Secretaris-generaal Peijnenburg stelde Stelling er in een persoonlijk gesprek van op de hoogte dat hij een afkeurende brief van het ministerie tegemoet kon zien. Stelling ontving deze brief op 8 september 1981 persoonlijk uit handen van de secretaris-generaal.¹⁶⁶ De LAMID reageerde niet op het optreden van Stelling tijdens de VPRO-uitzending.¹⁶⁷ Hij sprak zich wel over de kernwapens uit, maar organiseerde hier geen concrete acties tegen waardoor de dienst in actie moest komen.

Stellings hernieuwde mediaoffensief leidde er ook toe dat De Geus, op aandringen van Bevelhebber der Landstrijdkrachten Roos, op 2 september 1981 besloot opnieuw een brochure te publiceren over de kernwapenproblematiek. Deze brochure moest een tegenwicht bieden aan de kritische uitlatingen van Stelling.¹⁶⁸ Het werd noodzakelijker dat De Geus de samenleving duidelijk maakte dat zulke uitlatingen ontoelaatbaar waren. Onderzoek toonde namelijk aan dat steeds meer mensen sympathie konden opbrengen voor Stelling en de militairen die in uniform demonstreerden. Een opinieonderzoek uit november 1980 had uitgewezen dat een krappe meerderheid van 58% van de ondervraagden van mening was dat beroepsmilitairen met gewetensbezwaren ontslag moesten nemen. Voor september 1981 zijn geen gegevens voorhanden, maar een onderzoek uit januari 1982 toonde aan dat dit percentage was gedaald tot 48%. Minder mensen vonden dat militairen met gewetensbezwaren uit de krijgsmacht moesten treden. Hetzelfde onderzoek liet zien dat 68% van de ondervraagden van mening was dat beroepsmilitairen die het bezit van kernwapens afwezen, niet om die reden mochten worden ontslagen.¹⁶⁹ Voor het ministerie van Defensie was het ongunstig dat de sympathie voor militairen met gewetensbezwaren toenam. Het was immers noodzakelijk dat de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid over maatschappelijk draagvlak beschikten wilde de afschrikingsstrategie ten aanzien van de Sovjet-Unie succes hebben. De NAVO zou de Nederlandse bijdrage aan het bondgenootschap serieuzer nemen, wanneer de Nederlandse burgers en militairen zich niet zo kritisch uitlieten over de kernwapens als steunpilaar van het NAVO-beleid.

Het ministerie van Defensie nam voor de vervaardiging van de brochure een West-Duitse brochure van het *Presse- und Informationsamt der Bundesregierung* als voorbeeld, getiteld *Aspekte der Friedenspolitik*. Luitenant-generaal Roos vond deze publicatie uiterst instructief.¹⁷⁰ Ze bevatte namelijk een overzicht van de geschiedenis van de West-Duitse veiligheidspolitiek sinds de jaren vijftig. De brochure vermeldde vijf argumenten waarom de West-Duitse regering met het NAVO-dubbelbesluit had ingestemd. Het belangrijkste argument was dat zij, net als de Nederlandse regering, van mening was dat de kruisvluchtwapens door hun afschrikwekkende werking een oorlog konden voorkomen. De West-Duitse minister van Buitenlandse Zaken, H.D. Genscher (Freie Demokratische Partei, FDP), had op 1 april 1981 ten overstaan van de Duitse Bondsdag gesteld:

'Wir erbringen mit unserer Philosophie - Bereitschaft und Entschlossenheit zur Nachrüstung und zu Verhandlungen - den besten Beitrag zur Friedenssicherung. Ich möchte alle Menschen in unserem Lande bitten, diese Politik zu unterstützen, sich mit den Tatsachen vertraut zu machen und sich immer bewußt zu sein, daß derjenige, der nur bereit ist über die Verhandlungsseite und nicht auch über die Notwendigkeit der Nachrüstung zu reden, genau das verhindert, was er möglicherweise - ganz bestimmt guten Willens - will, nämlich aussichtsreiche Verhandlungen'.

Het *Presse- und Informationsamt* hoopte dat zijn brochure de '*Versachlichung der Diskussion*' over de kernwapens zou bevorderen.¹⁷¹ De bevolking moest met beide benen op de grond komen te staan en inzien dat de kernwapens vanuit ethisch perspectief misschien verwerpelijk waren, maar vanuit militair oogpunt onmisbaar.

De brochure van het Nederlandse ministerie van Defensie¹⁷² kon de negatieve opmerkingen van Stelling en de publieke aandacht voor de in uniform demonstrerende dienstplichtigen niet overstemmen. De media besteedden geen aandacht aan de brochure, maar wel aan de demonstraties en de VPRO-uitzending met Stelling. *De Volkskrant* drukte een groot artikel af getiteld 'Soldaten demonstreren ondanks verbod "In uniform de kernwapens te lijf" ' en gaf hierin de opvattingen en ervaringen weer van dienstplichtigen. Een van deze dienstplichtigen zei: 'Generaals lopen al jaren in uniform propaganda voor kernwapens te maken. Wij zijn een reactie op hun propaganda'.¹⁷³ *De Telegraaf* ergerde zich aan de gespannen verhouding tussen Stelling en De Geus en kopte met 'Minister woedend over uitlatingen van kapitein' en 'Defensie wil kapitein mond snoeren'.¹⁷⁴ De krant beweerde in het laatste artikel ook dat minister De Geus 'zeer geïrriteerd' was.¹⁷⁵

De VPRO-uitzending zorgde ook in de Tweede Kamer voor ophef. De defensiespecialist van de VVD, A. Ploeg, wilde dat Stelling ontslag nam. Hij zei: 'Het valt niet te accepteren dat een officier zich publiekelijk zo uitlaat. Natuurlijk heeft de heer Stelling recht op zijn eigen pacifistische ideeën, maar hij zou daar wel de consequenties uit moeten trekken. De heer Stelling gedraagt zich nu als iemand die een tegenstander is van alcoholgebruik, maar terzelfdertijd wel een slijterij opent'.¹⁷⁶ Ploeg bedoelde hiermee dat Stelling wel tegen het veiligheids- en defensiebeleid protesteerde, maar ondertussen gewoon deel bleef uitmaken van de krijgsmacht. De Tweede Kamerleden A.H.D. Wagenaar (Reformatorische Politieke Federatie, RPF) en C.N. van Dis (SGP) stelden De Geus op 8 september Kamervragen. Zij vroegen hem of het een officier van de krijgsmacht betaamde een vergelijking te maken tussen de rechters in Nazi-Duitsland en die van de Hoge Raad. Ze vroegen ook of Stelling in de uitzending zijn positie als militair en staatsburger had misbruikt.¹⁷⁷

Door de kabinetswisseling moest De Geus de Tweede Kamerleden het antwoord schuldig blijven. Het centrumlinkse kabinet-Van Agt II (11 september 1981-29 mei 1982), een coalitie tussen het CDA, de PvdA en D'66, trad aan. Het was aan de nieuwe minister van Defensie, H.A.F.M.O. van Mierlo (D'66), om Wagenaar en Van Dis alsnog te antwoorden. Hij gaf hen op 21 september te kennen dat hij de vergelijking tussen Nazi-Duitsland en de Hoge Raad on-

gepast vond. De uitlatingen van Stelling waren onverenigbaar 'met de positie van betrokkene als officier-beleidsmedewerker van het ministerie van Defensie'. Van Mierlo sprak hierover zijn afkeuring uit.¹⁷⁸

De minister ontsloeg Stelling niet uit militaire dienst. Dit was niet mogelijk, omdat Stelling ondanks de bombarie die hij maakte in feite toch slechts zijn mening verkondigde. Hem ontslaan was ook onwenselijk, omdat, zoals uit het voorgaande bleek, een steeds kleiner deel van de bevolking zich op het standpunt stelde dat militairen vanwege hun kernwapenstandpunt mochten worden ontslagen. Het ministerie wilde voorkomen dat de kritiek op de krijgsmacht door Stelling's ontslag zou toenemen. De kapitein vertrok zelf evenmin. Wel ergerde hij zich aan de negatieve uitwerking van de reprimande van de Secretaris-Generaal op zijn carrière. Stelling tekende beroep aan bij de Centrale Raad van Beroep, maar die stelde hem in het ongelijk. Hij bleef zich als secretaris van het VVBK actief inzetten voor de strijd tegen kernwapens en behield zijn reputatie als dissidente kapitein.

De vredesdemonstratie van 21 november 1981

De kritiek van burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen op de kruisvluchtwapens, die in 1981 de vorm aannam van demonstraties en media-optredens van Stelling, bereikte in november 1981 een hoogtepunt tijdens de eerste grote vredesdemonstratie tegen de kruisvluchtwapens. Het IKV had al in het voorjaar van 1981 gesproken over de organisatie van een grote vredesdemonstratie. Het doel daarvan was de regering-Van Agt II onder druk te zetten niet tot plaatsing van de kruisvluchtwapens over te gaan. De regering moest namelijk op 12 december 1981 beslissen of deze wapens werden geplaatst of geweigerd. Het IKV richtte op 7 juli het Landelijk Organisatiecomité 21 november op. Dit comité was een samenwerkingsverband tussen het IKV, Pax Christi, de VVDM, de vrouwenvredesorganisaties Vrouwen voor de Vrede en Vrouwen tegen Kernwapens, en het comité Stop de Neutronenbom. Ook het zogenaamde Platform van radicale vredesgroepen nam deel, dat bestond uit een aantal antimilitaristische organisaties, waaronder de VD. Daarnaast waren de PvdA, D'66, de PPR, de CPN, de PSP en de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) bij de organisatie van de demonstratie betrokken. Lokale vredesgroepen en partijafdelingen vormden in circa driehonderd plaatsen platforms om de bevolking ertoe te brengen op 21 november voor de landelijke vredesdemonstratie naar Amsterdam af te reizen. Deze platforms organiseerden ook het vervoer naar Amsterdam.¹⁷⁹

In dezelfde maand waarin het IKV het Landelijk Organisatiecomité 21 november oprichtte, hield het Instituut voor Sociaal-Economisch Onderzoek een onderzoek getiteld 'Meningen over kernwapens'. In dit onderzoek kwam naar voren hoe de bevolking in juli 1981 over de aanwezigheid van kernwapens oordeelde. Op de vraag of de aanwezigheid van deze wapens in Europa de kans op een oorlog vergrootte, antwoordde 43% het daar mee eens te zijn, 16% nam een neutraal standpunt in, 38% was het er mee oneens en 3% wist het niet of formuleerde geen antwoord. Een andere vraag in het onderzoek luidde of de toename van kernwapens in Europa de kans op een oorlog vergrootte. Hier was 49% het mee eens, 17%

nam een neutraal standpunt in, 33% was het er mee oneens en 5% wist het niet of gaf geen antwoord. De deelnemers aan het onderzoek werd ook gevraagd of zij geloofden dat de kans op een oorlog zou afnemen wanneer Nederland geen kernwapens meer op zijn grondgebied toeliet. Van de ondervraagden was 20% het met deze stelling eens, 22% nam een neutraal standpunt in, 55% was het er mee oneens en 3% wist het niet of gaf geen antwoord. De antwoorden op deze drie vragen laten zien dat maar gemiddeld zo'n 40% van de ondervraagden het met de stellingen eens was en een verband legde tussen het bezit van kernwapens en de kans op een oorlog.¹⁸⁰ In het Landelijk Organisatiecomité 21 november verenigden zich in juli 1981 weliswaar veel organisaties die fel tegen de komst van de kernwapens waren, maar het onderzoek van het Instituut voor Sociaal-Economisch Onderzoek liet zien dat de publieke opinie niet net zo'n negatief standpunt innam ten aanzien van de kernwapens. Deze publieke opinie was wel sterk verdeeld over de kernwapenkwestie.

De vroegtijdige aankondiging van de demonstratie door het Landelijk Organisatiecomité 21 november stelde de Defensieraad in de gelegenheid hier van tevoren over te vergaderen. De raad interesseerde zich voor de demonstratie, omdat militairen opnieuw in uniform wilden gaan demonstreren. Minister Van Mierlo beschouwde het demonstreren in uniform als politisering, waarmee hij het vereenzelvigen van de krijgsmacht met politieke doelstellingen of acties bedoelde. Hij beschouwde deze politisering als levensgevaarlijk voor de democratie.¹⁸¹ De krijgsmacht moest in de democratie immers een neutrale uitvoerder van het veiligheids- en defensiebeleid zijn. In uniform demonstrerende militairen wekten de indruk dat de militaire macht tegenover het politieke gezag stond in plaats van dat zij één front vormden en de krijgsmacht een instrument was in handen van de overheid. Van Mierlo verklaarde de Voorlopige aanwijzingen inzake de grondrechten van militairen van toepassing op de aankomende demonstratie. Het was een 'zedelijk principe' en zijn 'morele plicht' om de militairen te verbieden hieraan in uniform deel te nemen.¹⁸²

Hoewel Van Mierlo met goede argumenten kwam, betwijfelde de Defensieraad of een dergelijk verbod op voldoende politieke en maatschappelijke steun zou kunnen rekenen.¹⁸³ Behalve het CDA en de VVD waren alle politieke partijen bij de organisatie van de demonstratie betrokken. Het meningsverschil tussen de VVDM en het ministerie - of demonstraties tegen de kernwapens een politieke aangelegenheid waren of de arbeidsvoorwaarden van militairen verbeteren - was bovendien nog altijd niet beslecht en het ministerie had hier ook niet de juridische bevoegdheid toe. Wat de situatie verder bemoeilijkte was dat Stelling meermaals in uniform op televisie was verschenen. Het ministerie van Defensie had hem dit niet kunnen verbieden, omdat er simpelweg geen regeling bestond die het beroepsmilitairen verbood hun uniform tijdens televisie-uitzendingen te dragen.¹⁸⁴ Het ministerie wilde hier natuurlijk niet voor uitkomen en stelde dat beroepsmilitairen in uniform op televisie mochten verschijnen, omdat zij hun eigen mening verkondigden en niet namens de krijgsmacht spraken.¹⁸⁵

Van Mierlo kwam voorafgaand aan de grote vredesdemonstratie niet met een verklaring over de ontoelaatbaarheid van het demonstreren in uniform. Hij ging er vanuit dat een dergelijke verklaring voor militairen juist een stimulans was om in uniform aan de demonstratie

deel te nemen. Deze demonstratie zou de militairen vervolgens extra in de publiciteit brengen.¹⁸⁶ In dat geval werd opnieuw breed uitgemeten dat binnen de krijgsmacht verdeeldheid bestond over de kernwapens. In plaats van een officiële verklaring af te leggen moesten de commandanten hun eigen militairen nog eens wijzen op de inhoud van de voorlopige aanwijzingen. Dat trok niet alleen minder de aandacht dan een proclamatie van het ministerie, het was bovendien aannemelijk dat militairen eerder naar hun eigen commandant zouden luisteren dan naar de minister. De Defensieraad overwoog de militairen op 21 november werkzaamheden op hun kazerne op te dragen, waardoor ze niet aan de demonstratie konden deelnemen. De raad zag hier vanaf omdat de leden deze maatregel tactloos vonden en geloofden dat het demonstren (in uniform) hierdoor meer in de openbaarheid zou geraken. Bovendien vormde het grootste probleem voor de raad niet de deelname aan de demonstratie op zichzelf genomen, maar het dragen van het militaire uniform daarbij. In plaats van de dienstplichtigen extra werkzaamheden op te dragen hield de raad de VVDM streng in de gaten. Indien de vereniging haar leden tot geüniformeerde deelname aan de demonstratie oproep, zou de raad de overlegsituatie met het ministerie van Defensie kunnen veranderen. De raad hoopte dat de VVDM zich hiervan bewust was en niet tot deelname zou oproepen.¹⁸⁷

De Defensieraad besprak ook hoe de deelnemers aan de demonstratie moesten worden bestraft. De leden besloten dat de Koninklijke Marechaussee tijdens de demonstratie geen militairen mocht arresteren. In plaats daarvan moest ze paraat zijn en foto's maken van de demonstranten, zodat zij later goed herkend konden worden en eventueel alsnog konden worden opgepakt. Deze handelwijze moest escalatie van het conflict over de (on)rechtmatigheid van het demonstren in uniform voorkomen. De raad wilde echter vooral vermijden dat de gearresteerde demonstranten voor de krijgsraad zouden verschijnen. Die zou dan immers moeten bepalen of zij voor een verbetering van de arbeidsvoorwaarden hadden gedemonstreerd of een politieke mening te berde hadden gebracht en de voorlopige aanwijzingen hadden overtreden. Indien de demonstranten door de rechter in hun gelijk zouden worden gesteld, werd publiekelijk bekend dat het oppakken van de demonstranten onrechtmatig was geweest. De krijgsmacht zou hierdoor negatief in het nieuws komen en Stelling zou het ministerie van Defensie opnieuw kunnen beschuldigen van ondemocratisch handelen. De Defensieraad deed er alles aan om een strafproces en negatieve publiciteit te voorkomen.¹⁸⁸

Terwijl de Defensieraad zich op de aankomende demonstratie voorbereidde, besloot de regering-Van Agt II de plaatsing van de kruisvluchtwapens op 16 november 1981 nogmaals uit te stelen, en dit keer voor onbepaalde tijd. Alvorens een beslissing te nemen wilde de regering eerst het resultaat van de *Intermediate-Range Nuclear Forces*-onderhandelingen (INF) afwachten, die in november van start gingen.¹⁸⁹ Desondanks begon de regering wel alvast met de materiële voorbereidingen voor de plaatsing van de kruisvluchtwapens.¹⁹⁰ De vredesbeweging zag hierin reden genoeg om de demonstratie op 21 november gewoon doorgang te laten vinden. Een stoet van 400.000 Nederlanders verzamelde zich op het Museumplein in Amsterdam. De VVDM stond achter de demonstratie, zo bleek uit pamfletten waarin zij en het KSTK de dienstplichtigen tot deelname aanspoorden. Alleen het KSTK riep echter op om daarbij het uni-

form te dragen.¹⁹¹ In totaal liepen 130 geuniformeerde dienstplichtigen en beroepsmilitairen met de demonstratie mee, onder wie ook Stelling en Von Meijenfeldt.¹⁹² De meerderheid van hen wilde duidelijk maken dat ze demonstreerden voor de verbetering van hun arbeidsvoorwaarden. Enkelen vonden dat de vrijheid van meningsuiting in gevaar was wanneer geuniformeerde militairen hun kernwapenstandpunt niet kenbaar mochten maken. Weer anderen wilden met de demonstratie aantonen dat er ook binnen de krijgsmacht principiële tegenstanders waren van de kernbewapening.¹⁹³ Ook 370 afgezwaaide dienstplichtigen, die nog wel voor een herhalingsoefening konden worden opgeroepen, liepen mee in de stoet. Zij droegen spandoeken bij zich met de teksten 'Wel afgezwaaid, niet afgestompt' en 'Ouwe hap zet zich schrap'.¹⁹⁴ De afgezwaaide dienstplichtigen hadden zich kort voor de demonstratie verenigd in de organisatie Mobilisatie '81.¹⁹⁵ Tijdens de demonstratie waren ook tien militairen present uit West-Duitsland en Zweden.¹⁹⁶

Een opvallende aanwezige tijdens de demonstratie was het Oud-Strijders Legioen (OSL), dat zich tegen de demonstrerende menigte keerde en een pro-Amerikaanse houding aannam. Het OSL had reclamevliegtuigjes gehoord, die spandoeken met de volgende teksten achter zich aansleepten: 'Wie demonstreert in Moskou?', 'Vrijheid dank zij NATO' en 'Moskou dankt u met SS 20'.¹⁹⁷ Het OSL was in 1958 als rechts-conservatieve organisatie ontstaan toen een groep mensen zich van het Veteranen Legioen Nederland afsplitste. Aanvankelijk waren van het OSL vooral veteranen lid die in Nederlands-Indië en Korea hadden gevochten, maar vanaf de jaren zeventig beschikte het legioen over steeds meer burgerleden. Het ledental liep begin jaren tachtig op tot 14.000 en bereikte daarmee een hoogtepunt in de geschiedenis van het OSL. Het legioen verwierf voor 1981 bekendheid doordat voorzitter P.J.G.A. Ego met grote regelmaat kritische artikelen publiceerde in Nederlandse media. Het OSL had een rechtse signatuur en kenmerkte zich door het grote belang dat het hechtte aan de band met het koningshuis en de Verenigde Staten. Het keurde het handelen van de linkse bewegingen, zoals de kraakbeweging, de VVDM en de antimilitaristen, af.¹⁹⁸

Er zijn binnen de krijgsmacht zeker mensen geweest die dit promilitaire legioen een warm hart toedroegen, maar het ministerie van Defensie besteedde op geen enkel moment tijdens de Koude Oorlog officieel aandacht aan het OSL of verleende het faciliteiten. Het kon het OSL niet erkennen om dezelfde reden waarom het begin jaren zeventig de BVVDM en de Commissie Open Poort niet accepteerde. Het was slecht voor het ministerie van Defensie wanneer het wel het rechtse promilitaire OSL erkende, maar niet de linkse, krijgsmachtkritische organisaties. Het ministerie kon dan immers van willekeur en partijdigheid worden beschuldigd. De verontwaardiging hierover kon de kritiek en protesten van de linkse, krijgsmachtkritische organisatie versterken.

Tussen de aanwezigen bij de vredesdemonstratie bevond zich de Koninklijke Marechaussee, die zich zo gedroeg als eerder in de Defensieraad was besloten. Het ministerie van Defensie maakte op 21 november bekend dat - eveneens in lijn met eerdere afspraken - demonstrerende militairen in uniform die later op foto's of televisiebeelden zouden worden herkend, zouden worden bestraft. Het ministerie hield zich aan deze belofte. Alleen nog in dienst zijnde

militairen en militairen van wie de identiteit werd achterhaald konden worden veroordeeld. Zij werden snel na de demonstratie opgepakt en begin december bestraft, zonder dat de krijgsraad hieraan te pas kwam. De zogenaamde *'first offenders'* moesten een geldboete betalen en de 'recidivisten' - die op 21 november niet voor het eerst in uniform hadden gedemonstreerd - kregen een arreststraf opgelegd. Onder de in totaal 65 bij het ministerie bekende deelnemers bevonden zich drie officieren, twee onderofficieren en 59 dienstplichtigen of korporaals. Eén officier kreeg vijf dagen verzuwaard arrest opgelegd. Van de 22 korporaals en dienstplichtigen werden er tien met een geldboete, drie met licht arrest en negen met verzuwaard arrest bestraft.¹⁹⁹ Van de 42 andere militairen kregen achttien een geldboete opgelegd, zeven militairen werden met licht arrest en vijftien militairen met zwaar arrest bestraft. Drie militairen kregen een berisping.²⁰⁰

Net als deze militairen konden ook de acht hoofdbestuursleden van de VVDM op een straf rekenen. Zij werden tot acht dagen verzuwaard arrest veroordeeld vanwege hun betrokkenheid bij het drukken van de pamfletten waarin dienstplichtigen tot deelname aan de demonstratie werden opgeroepen.²⁰¹ VVDM-voorzitter J. van Beek, die de menigte tijdens de demonstratie in zijn uniform had toegesproken, kreeg een onvoorwaardelijke gevangenisstraf van twee weken opgelegd.²⁰² Staatssecretaris van Defensie J. van Houwelingen (CDA) bracht een bezoek aan het hoofdbestuur van de VVDM, om te vragen waarom het aan de demonstratie had meegewerkt. Het wilde hem daar echter niets over meedelen.²⁰³ Net als in 1974 ten aanzien van het anti-NAVO-congres schrok de VVDM ervoor terug openlijk een politiek standpunt te verkondigen. De VVDM wist hoe afwijzend het ministerie van Defensie zich opstelde tegenover politieke activiteiten van militairen en wilde haar overlegpositie met het ministerie niet op het spel zetten.

De balans opmakend was het ministerie van Defensie betrekkelijk goed uit de eerste grote vredesdemonstratie tevoorschijn gekomen. Het kon nog steeds zonder problemen volhouden dat militairen die in uniform demonstreerden de voorlopige aanwijzingen overtraden. De grootste angst van de bewindslieden, dat de demonstranten voor de rechter zouden verschijnen en die hen in het gelijk zou stellen, was niet bewaarheid. Een in april 1982 door de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht gehouden enquête liet bovendien zien dat het zeker niet zo was dat de gehele bevolking onderschreef dat militairen het recht hadden om (in uniform) aan demonstraties deel te nemen. Een kleine meerderheid van 56% was van mening dat militairen onbelemmerd aan politieke demonstraties mochten deelnemen, terwijl 16% een neutraal standpunt innam en 28% het met deze stelling oneens was. Op de vraag of militairen het recht moesten hebben om in uniform aan politieke demonstraties deel te nemen antwoordde slechts 44% het hiermee eens te zijn, 15% sprak zich hier niet over uit en 41% was het hier niet mee eens.²⁰⁴ Deze cijfers laten zien dat nog altijd minder dan de helft van de ondervraagden van mening was dat militairen in uniform aan demonstraties mochten deelnemen, maar dat de percentages van voor- en tegenstanders niet ver uit elkaar lagen. Meer eensgezindheid bestond er in 1982 ten aanzien van het nut en de noodzaak van de krijgsmacht. In totaal 52% van de be-

volking was van mening dat de krijgsmacht recht van bestaan had en 30% beschouwde haar een noodzakelijk kwaad.²⁰⁵

Opnieuw de straat op

Dit positieve oordeel over het bestaansrecht van de krijgsmacht ten spijt bleven de demonstraties van militairen maar ook de kernwapenkwestie in het algemeen tot verdeeldheid leiden. Internationale ontwikkelingen en politieke veranderingen gaven het debat om de kruisvluchtwapens aan het einde van 1982 een nieuwe impuls. Het centrumrechtse kabinet-Lubbers I (4 november 1982-14 juli 1986) trad aan. Het vormde wederom een coalitie tussen het CDA en de VVD, hoewel de PvdA bij de verkiezingen als grootste partij uit de bus was gekomen. R.F.M. Lubbers (CDA) werd minister-president en J. de Ruyter (CDA) minister van Defensie. Het kabinet streefde naar beheersing van de conventionele wapens en was tevens voorstander van de zogenaamde 'nuloptie'. Deze hield in dat de NAVO van de plaatsing van nieuwe kruisvluchtwapens zou afzien indien de Sovjet-Unie zijn SS-20 raketten zou verwijderen. Het kabinet maakte op 27 juni 1983 bekend dat het de vliegbasis Woensdrecht als opslagplaats voor de 48 kruisvluchtwapens aanwees.²⁰⁶

In reactie op dit besluit riep het Komitee Kruisraketten Nee in 1983 op tot een tweede grote vredesdemonstratie. Dit Komitee was reeds eind maart 1983 opgericht en bestond uit het IKV, Pax Christi, het comité Stop de Neutronenbom, het FNV, de VVDM en de politieke partijen PvdA, CPN, D'66, PPR en PSP. Vredesactiviste G.J. 'Sienie' Strikwerda was de voorzitter. M.J. Faber van het IKV en M. van Traa als internationaal secretaris van de PvdA vervulden een bestuursfunctie. De tweede grote vredesdemonstratie vond op 29 oktober 1983 plaats op het Malieveld in Den Haag. Door de aanwezigheid van 550.000 demonstranten werd het de grootste demonstratie uit de Nederlandse geschiedenis. Onder de aanwezigen bevond zich prinses Irene, die een toespraak hield waarin ze stelde dat Nederland zich door de kernwapens op de rand van de afgrond bevond.²⁰⁷ Minder prominent, maar voor het ministerie van Defensie van groot belang waren de 24 militairen en ongeveer 275 afgezwaaide dienstplichtigen die in uniform in de stoet meeliepen.²⁰⁸ De afgezwaaide dienstplichtigen waren dit keer verenigd in de organisatie Mobilisatie '83 en toonden spandoeken met de teksten 'Soldaten tegen NAVO-kernwapens' en 'Stop oorlogsdreiging NAVO'.²⁰⁹ Ze hielden onderweg regelmatig 'atoomalarm'. Als iemand 'flits, flits' riep moesten de afgezwaaide dienstplichtigen een minuut op de grond gaan liggen, om vervolgens weer op te staan en het zogenaamd radioactieve stof van zich af te kloppen. Ook vijf West-Duitse dienstplichtigen liepen in de demonstratie mee.²¹⁰ Het OSL toonde opnieuw zijn aanwezigheid door reclamevliegtuigjes te laten vliegen. Dit keer luidde een van de teksten achter de vliegtuigjes: 'Liever een raket in de tuin, dan een Rus in de keuken'.²¹¹ Het legioen had geen bezwaren tegen de kruisvluchtwapens want zij hielden de Sovjet-Unie buiten de deur.

Minister-president Lubbers stelde zich op het standpunt dat niet 'de straat' maar het parlement over de defensiepolitiek hoorde te beslissen.²¹² Net als zijn voorgangers De Geus en

Van Mierlo wees hij erop dat het veiligheids- en defensiebeleid door het parlement en niet door de bevolking werd gemaakt. Minister De Ruyter was het daar mee eens. De militairen die op 29 oktober 1983 in uniform aan de vredesdemonstratie deelnamen, werden net als hun voorgangers uit 1981 voor hun daad bestraft. De meesten van hen moesten geldboetes van 25 gulden betalen en de recidivisten werden tot tien dagen zwaar arrest veroordeeld.²¹³

Na de tweede landelijke vredesdemonstratie nam het kernwapenprotest door dienstplichtigen, afgezwaaide dienstplichtigen en beroepsmilitairen in omvang af. Bovendien weigerden nog maar weinig dienstplichtigen de *site*-wacht.²¹⁴ De bevolking en de militairen realiseerden zich dat de komst van de kruisvluchtwapens misschien wel onvermijdelijk was geworden. De eerste Pershing II en kruisvluchtwapens werden aan het einde van 1983 namelijk op Brits, Italiaans en West-Duits grondgebied gestationeerd. De Sovjet-Unie stoorde zich aan deze stationering met als gevolg dat de INF-onderhandelingen volledig vastliepen.²¹⁵ Daarnaast leidden ook organisatorische veranderingen binnen de vredesbeweging ertoe dat het demonstreren tegen de kernwapens en het weigeren van de *site*-wacht niet langer aan de orde van de dag waren. Het IKV en Pax Christi verlegden hun aandacht steeds meer naar het Oostblok, waar liberaliseringpogingen van de Poolse vakbeweging Solidarność door het Warschaupact de kop in werden gedrukt.²¹⁶ De VVDM telde in 1983 nog maar vijfduizend leden.²¹⁷ De vereniging kwam in rustiger vaarwater terecht en zocht de confrontatie met het ministerie van Defensie niet meer op. De BvD realiseerde zich dat de kernwapenstrijd de bond geen impuls had gegeven en hief zichzelf aan het einde van 1983 op vanwege het chronisch gebrek aan met name actieve burgerleden.²¹⁸

Minister De Ruyter sloot de periode van de kernwapenprotesten op zijn eigen manier af. Hij liet het kernwapenbeleid van het ministerie van Defensie formeel vastleggen. De Ruyter droeg de Taakgroep Gewetensbezwaren Kernbewapening op om voor de *Defensienota 1984-1993* een paragraaf op te stellen over de omgang met gewetensbezwaren in de krijgsmacht. Deze nota verscheen op 28 november 1983. De taakgroep benadrukte hierin dat elke militair met gewetensbezwaren individueel moest worden benaderd. Zonder meteen met ontslag te dreigen moest de militair in een positie worden gebracht waarin hij zo min mogelijk met kernwapens werd geconfronteerd. Dit was echter slechts een tussenoplossing. De taakgroep was er duidelijk over dat militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens uiteindelijk ontslag zouden moeten nemen.²¹⁹ Dit gold ook voor burgerambtenaren met gewetensbezwaren tegen de kernwapens die voor de ministeries van Defensie, Justitie en Binnenlandse Zaken werkten.²²⁰

Met de passage over de gewetensbezwaren was de visie van het ministerie van Defensie - dat individuele bezwaren tegen de kernwapens de homogeniteit en daardoor de geloofwaardige inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten - nu op papier vastgelegd. Het ministerie liet de buitenwereld zien deze geloofwaardigheid belangrijker te vinden dan de individuele vrijheid van dienstplichtigen en beroepsmilitairen. Dit vastgelegd hebbende hief De Ruyter de Taakgroep Gewetensbezwaren Kernbewapening op 3 januari 1984 op.²²¹ In 1984 protesteerde hierna alleen nog het Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht tegen de passage over de gewe-

tensbezwaren, maar ook de invloed van dit beraad was tanende.²²² Kapitein Stelling nam in 1985 ontslag uit de militaire dienst en trad als wetgevingsjurist in dienst bij het ministerie van Binnenlandse Zaken.²²³ Het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen onderschreef in 1986 het beleid van het ministerie van Defensie ten aanzien van militairen met gewetensbezwaren tegen kernwapens.²²⁴ De discussie was daarmee in het voordeel van het ministerie van Defensie beslecht.

Veel liefs uit Woensdrecht

Na de tweede grote vredesdemonstratie was er van een massaal kernwapenprotest geen sprake meer. Slechts een kleine groep mensen probeerde het protest tegen de kernwapens in stand te houden om zo te voorkomen dat Nederland de kruisvluchtwapens alsnog zou plaatsen. Deze groep had zich reeds voor de tweede vredesdemonstratie gevormd. Op 20 juni 1983 richtten zes mensen op de vliegbasis Volkel een Vredesaktiekamp op dat uit zes mensen bestond. Zij geloofden dat de kruisvluchtwapens naar Volkel zouden komen en protesteerden hiertegen.²²⁵

Toen minister-president Lubbers op 27 juni 1983 bekend maakte dat de kruisvluchtwapens in Woensdrecht zouden worden opgeslagen, trok ook hier een groep mensen naartoe. Het Vredesaktiekamp Woensdrecht werd op 3 september 1983 door circa vijftien mensen opgericht. De actievoerders waren anarchistisch en antimilitaristisch ingesteld en de meesten van hen waren religieus.²²⁶ Het Vredesaktiekamp streefde drie doelstellingen na. De eerste daarvan was het verhinderen van de voorbereiding tot en de plaatsing van de kruisvluchtwapens. Daarnaast wilde het Vredesaktiekamp alle vormen van onderdrukking bestrijden, waaronder het militarisme, het fascisme en het racisme. Tot slot poogden de actievoerders een link te leggen tussen de strijd tegen de kruisvluchtwapens en tegen kernenergie. De reden daarvoor was dat de kerncentrales Doel en Borsele in de buurt van Woensdrecht lagen.²²⁷

Het Vredesaktiekamp kende de eerste negen maanden van zijn bestaan een legale basis. De gemeenteraad telde namelijk meer voor- dan tegenstanders van het kamp, waardoor het college van Burgemeester en Wethouders de actievoerders toestemming had gegeven om een kamp op te slaan. Het Vredesaktiekamp toonde zijn aanwezigheid op verschillende manieren. Het bracht een Vredesaktiekrant uit, waarin het over de wederwaardigheden uit het kamp schreef. Het maakte ook publiciteit om de publieke steun voor het kamp te vergroten en nieuwe actievoerders aan te trekken. In de weekeindes overnachtten mensen vanuit het hele land op de vliegbasis, waardoor het aantal aanwezigen soms wel tot tweehonderd opliep. De actievoerders knipten regelmatig hekwerken door of trachtten de vliegbasis op een andere manier te beschadigen.²²⁸ Het Vredesaktiekamp organiseerde van 17 tot en met 23 oktober een vredesaktieweek, waarin buitenstaanders kennis konden maken met de doelstellingen van het Vredesaktiekamp.²²⁹ De actievoerders plaatsten tijdens de kerstdagen van 1983 een 'boom des levens' op het terrein van de vliegbasis.²³⁰ Op 11 februari 1984 bezetten ze voor een dag de zendmast op de vliegbasis en plaatsten een groot spandoek met de tekst 'Army out'. Tijdens de paasdagen van 1984 verstopten de leden van het Vredesaktiekamp paaseieren op de vliegbasis.²³¹

De bekendste bewoner van het Vredesaktiekamp was J.P. Wood, alias J.P. Gardiner. Deze Canadees werd door toedoen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst in februari 1984 het Vredesaktiekamp binnengeloodst, nadat de *Central Intelligence Agency* (CIA) de dienst op zijn bestaan had geattendeerd. Op 29 maart 1984 brak Gardiner samen met de Belg R. Daems de vliegbasis Florennes in België binnen, het Belgische equivalent van Woensdrecht. Ze haalden hier een paar kisten vliegtuigmunitie weg en namen die mee naar het Vredesaktiekamp. Gardiner bracht de BVD van deze diefstal op de hoogte en droeg de munitie aan de dienst over. De dienst was er niet gelukkig mee toen bleek dat hij een paar granaten had achtergehouden en deze trots toonde in het Vredesaktiekamp. Bovendien zocht Gardiner na de diefstal de publiciteit op en kwam hij er openlijk voor uit dat hij een spion was van de BVD. Op 21 april 1984 interviewde het weekblad *Nieuwe Revu* hem voor vijftienduizend gulden. De politie pakte Gardiner op en leverde hem uit aan de Belgische justitie. Die veroordeelde hem in hoger beroep tot twaalf maanden gevangenisstraf. Gardiner kwam in mei 1985 vrij als gevolg van een amnestieverlening. De Belgische overheid had daartoe besloten naar aanleiding van het bezoek dat paus Johannes Paulus II aan België bracht.²³²

Het ministerie van Defensie besteedde om verschillende redenen aandacht aan de Vredesaktiekampen en hun bewoners. Ten eerste bevonden ze zich op militair terrein en kostten de door hen aangerichte vernielingen het ministerie veel geld. Door hun bezetting van en acties op met name de vliegbasis Woensdrecht lieten de actievoerders bovendien zien dat ze het ministerie van Defensie verantwoordelijk hielden voor de toekomstige stationering van de kruisvluchtwapens en trokken daarmee het primaat van de politiek over de krijgsmacht in twijfel. Ze bekritiseerden ook het militaire wapenarsenaal en hun acties op de vliegbasis hadden ten doel de komst van de kruisvluchtwapens te voorkomen. Door zowel hun twijfel over het primaat van de politiek als hun kritiek op de kruisvluchtwapens ondermijnden de Vredesaktiekampen het bestaansrecht van de krijgsmacht. De vliegbasis Woensdrecht was een prestigeobject voor het ministerie van Defensie, omdat de kruisvluchtwapens hier zouden worden geplaatst. Het ministerie beschouwde het als een blamage wanneer de krijgsmacht juist in Woensdrecht zo onder vuur werd genomen en de NAVO dit zou opmerken.

De Vredesaktiekampen stonden onder supervisie van het zogenaamde 'driehoeksoverleg' tussen de ministeries van Defensie, Justitie en Binnenlandse Zaken. De Directeur Juridische Zaken van het ministerie van Defensie, Van Harinxma thoe Slooten, de directeur-generaal voor Politie en Vreemdelingenzaken van het ministerie van Justitie, H.C. Fraay, en de directeur-generaal voor Openbare Orde en Veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken, J.M. de Graaf, stelden samen de 'Hoofdlijnen voor het overheidsoptreden bij acties op of rond militaire terreinen' op. Zij informeerden de commissarissen van de koningin en de burgemeesters over deze richtlijnen. Het beleid van de drie ministeries richtte zich op crisisbeheersing. Actievoerders die zich op militair terrein bevonden werden niet gearresteerd, omdat anders 'niet te verwerken aantallen processen-verbaal' zouden moeten worden opgemaakt. Dit kon mogelijk leiden 'tot massale terechtzittingen die dan weer aanleiding zijn voor demonstraties'. Het driehoeksoverleg wilde aan de actievoerders niet te veel aandacht besteden om geen nieuwe acties

uit te lokken. Alleen actievoerders die bepaalde door Defensie ingestelde zones rondom vitale objecten betraden, zouden eventueel moeten worden gearresteerd.²³³

Hoewel de omgang met de Vredesaktiekampen in het driehoeksoverleg werd besproken, bestond er veel verdeeldheid over de duiding van deze kampen. De Rijkspolitie beschouwde het Vredesaktiekamp Woensdrecht als een bedreiging voor de openbare orde en wilde die zelf en met eigen middelen beschermen.²³⁴ Onder invloed van het Vredesaktiekamp in Woensdrecht groeide het aantal politieagenten dat de vliegbasis in de gaten moest houden tussen 1983 en 1984 van 8 naar 48.²³⁵ De BVD beschouwde het protest daarentegen als een bedreiging voor de democratische rechtsorde, de veiligheid van de staat en de belangen van de NAVO.²³⁶ Hoe de Luchtmachtinlichtingendienst (LUMID) tegen het Vredesaktiekamp aankeeke, is in het MIVD-archief niet te traceren. Zeker is echter wel dat de dienst de actievoerders observeerde en regelmatig schade rapporteerde.²³⁷

Door het bestaan van deze verschillende dreigingsinschattingen, ontstonden op operationeel niveau af en toe conflicten tussen de Koninklijke Marechaussee en de Rijkspolitie. Deze ruzies gingen met name over de bewakingstaak, die zich voor de politie buiten het kazerneterrein bevond, en voor de Koninklijke Marechaussee op het kazerneterrein. De actievoerders speelden hier in hun acties op in. Zo knipten ze bijvoorbeeld een gat in het hekwerk aan de buitenkant van de vliegbasis, wat de politie in de gelegenheid stelde hen op te pakken. Als ze echter snel door dit gat naar binnen kropen bevonden ze zich op militair terrein en kon alleen de Koninklijke Marechaussee hen arresteren.²³⁸

In het voorjaar van 1984 groeide het aantal actievoerders op de Vredesaktiekampen in Woensdrecht en Volkel. Ze kregen meer onderkomens en het aantal acties nam toe. De actievoerders in Woensdrecht organiseerden bijvoorbeeld een motorenkruistocht dwars door West-Brabant om reclame te maken voor het Vredesaktiekamp en bezetten de vliegbasis steeds vaker.²³⁹ Het ministerie van Defensie trof vanaf het voorjaar van 1984 extra maatregelen om een verdere uitbreiding van activiteiten te voorkomen. Het nam zowel maatregelen op het gebied van de beveiliging als op het terrein van de voorlichting. Minister De Ruiter verzocht de Defensieraad en de Legerraad in maart 1984 met klem alert te zijn op ongewenste publiciteit en te voorkomen dat de geloofwaardigheid van de krijgsmacht hieronder leed.²⁴⁰ Het ministerie van Defensie liet de maatregelen die het in Volkel en Woensdrecht nam door goede voorlichting vergezeld gaan.²⁴¹ Deze voorlichting diende als tegenwicht voor de kritiek van de actievoerders.

Minister De Ruiter, Van Harinxma thoe Slooten en de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten, luitenant-generaal C. Baas, brachten op 21 mei 1984 bovendien een bezoek aan Volkel en Woensdrecht om met eigen ogen te zien hoe de situatie ervoor stond. Op 6 juni 1984 stelde het ministerie van Defensie een onderzoek in naar de structurele verbetering van de beveiliging van Woensdrecht.²⁴² Op Volkel werden in juli 1984 voor de beveiliging 48 extra militairen ingezet. De beveiligers kregen een opleiding waarin de nadruk lag op crisisbeheersing. Het ministerie van Defensie voorzag de vliegbases Volkel en Woensdrecht aan het begin van 1985 van hekwerken die actievoerders moesten tegenhouden.²⁴³ Het totale aantal bewakers bij

alle krijgsmachtdelen werd tussen 1984 en 1988 met 1.391 man uitgebreid. Dit leverde het ministerie van Defensie een extra kostenpost op van 118 miljoen gulden. Aan bouwkundige beveiligingsvoorzieningen gaf het ministerie in deze periode een extra 96,1 miljoen gulden uit.²⁴⁴

Het ministerie van Defensie nam ook maatregelen die betrekking hadden op de omgang met actievoerders. De Directie Operatiën van de Luchtmachtstaf vervaardigde op 30 mei 1984 een instructie 'inzake het optreden tegen mogelijke demonstratieve geweldpleging in vredetijd in Nederland'. Hierin stonden aanwijzingen vermeld voor het wachtpersoneel van de vliegbases. In deze richtlijnen repte het ministerie voor het eerst over 'demonstratieve geweldpleging'. Daarmee bedoelde het acties die varieerden van het zich onbevoegd op militair terrein bevinden en de beschimping van vliegbasispersoneel, tot het gooien van voorwerpen, het vernielen van gebouwen en materieel, brandstichting en geweld tegen personeel.²⁴⁵

Nadat de maatregelen tot stand waren gekomen, ging het kernwapendebat in juni 1984 een andere fase in. Minister-president Lubbers presenteerde op 1 juni het zogenaamde 'junibesluit'. De regering accepteerde de 48 kruisvluchtwapens, maar wilde nog steeds niet tot materiële plaatsing overgaan. Kort na deze regeringsbeslissing voltrokken zich ook veranderingen in het Vredesaktiekamp Woensdrecht. Locoburgemeester S.E. Lenselink verving burgemeester J. de Leeuw, die vanwege een ongeluk in het ziekenhuis was beland. Lenselink gaf de voorkeur aan een harde aanpak van de Vredesaktiekampen. De Mobile Eenheid ontruimde de Vredesaktiekampen in Volkel en Woensdrecht op 25 en 27 juni. De actievoerders spanden een kort geding aan tegen deze ontruiming en bezetten de stoep van het stadhuis in Woensdrecht in afwachting van de rechterlijke uitspraak. De rechter oordeelde midden juli 1984 dat de ontruiming rechtmatig was geweest.²⁴⁶

Ondanks dit oordeel keerden de actievoerders terug naar de omgeving van de vliegbasis Woensdrecht en richtten op verschillende plaatsen kleine Vredesaktiekampjes op, die vervolgens meermaals werden ontruimd en opnieuw opgebouwd.²⁴⁷ Dat veranderde niet toen Lubbers op 1 november 1985 meedeelde dat de regering tot materiële plaatsing van de kruisvluchtwapens zou overgaan.²⁴⁸ Het Vredesaktiekamp organiseerde een zitblokkade voor de hoofdpoot van de vliegbasis om tegen dit besluit te protesteren. Tussen 1986 en 1988 verwierf het kamp bekendheid door de aanwezigheid en acties van de katholiek priester en vredesactivist K. Koning, die zijn onvrede over het militarisme onder meer toonde door F-16's met een bijl te bewerken.²⁴⁹ Het Vredesaktiekamp voerde in de tweede helft van de jaren tachtig echter een achterhoedegevecht.

Het ministerie van Defensie hield in deze periode vast aan eerder genomen maatregelen ten aanzien van het Vredesaktiekamp totdat internationale ontwikkelingen de binnenlandse conflicten inhaalden. Het INF-akkoord - dat R.W. Reagan en Sovjet-leider M.S. Gorbatsjov op 8 december 1987 tekenden - maakte een einde aan de discussie over de kruisvluchtwapens. Dit verdrag legde vast dat nucleaire en conventionele raketten met een bereik tussen 500 en 5.500 kilometer zouden worden vernietigd.²⁵⁰ Op Nederlands grondgebied zouden geen kruisvluchtwapens worden geplaatst. De laatste mensen die tijdens de Koude Oorlog tegen de kruis-

vluchtwapens hadden geprotesteerd, hieven hun Vredesaktiekampen in 1988 op nu hun wens was vervuld.

Terugkijkend op de kernwapenstrijd in de jaren tachtig kan worden geconcludeerd dat de protesten van burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen tussen 1981 en 1983 een hoogtepunt bereikten. Het ministerie van Defensie geloofde dat de protesten tegen de kernwapens de geloofwaardige inzetbaarheid en daardoor het bestaansrecht van de krijgsmacht op drie manieren aantastten. De Sovjet-Unie zou door de kritiek op de kernwapens kunnen denken dat Nederland geen geloofwaardige tegenstander was en de westerse afschrikingsstrategie als geheel daardoor minder om het lijf had. De kritiek op de kernwapens kon er bovendien toe leiden dat de Nederlandse bevolking de krijgsmacht niet meer serieus nam. De mate waarin zij de krijgsmacht beschouwde als een, in samenwerking met de bondgenoten, geloofwaardige zwaarmacht tegen het Warschaupact bepaalde mede hoe de Sovjet-Unie de inzetbaarheid van de Nederlandse krijgsmacht beoordeelde. De Sovjet-Unie werd wel afgeschrikt door een land waarin de krijgsmacht en de samenleving hun bereidheid toonden om kernwapens in te zetten, maar niet door een land waarin deze bereidheid ontbrak. Ook de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht in de NAVO kon door de kernwapenprotesten afnemen. Binnen het bondgenootschap kon twijfel ontstaan aan de Nederlandse bereidheid en kundigheid om zijn militaire verplichtingen te vervullen. Het bestaansrecht van de krijgsmacht, dat voor een groot deel op haar internationale bijdrage steunde, kwam hierdoor onder druk te staan.

Breek in en maak openbaar

Niet alleen de protesten tegen de kernwapens bereikten in de eerste helft van de jaren tachtig een hoogtepunt. Onkruit en de VD beleefden tussen 1980 en 1985 eveneens hun *finest hour*. Tussen 1980 en 1985 drongen actievoerders aan het militarisme gelieerde objecten binnen en ontvreemdden daaruit militaire gegevens. Nu het actierepertoire van Onkruit veranderde, kozen de autoriteiten voor een nieuwe aanpak. Vanaf het voorjaar van 1981 gingen zij er steeds vaker toe over daders niet te vervolgen of minder streng te bestraffen. Ze geloofden dat het antimilitarisme hierdoor een halt werd toegeroepen. Het ministerie van Defensie was content met deze beleidsomslag. Het dacht dat het draagvlak van de krijgsmacht in Nederland en de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht in de NAVO door de nieuwe aanpak het minst onder het antimilitarisme te lijden hadden.

Drie bezettingsacties

Alvorens op deze nieuwe aanpak in te gaan moet eerst worden stilgestaan bij de ideologische en organisatorische veranderingen die zich begin jaren tachtig binnen Onkruit en de VD voltrokken. Deze veranderingen zorgden er namelijk voor dat het actierepertoire van beide organisaties radicaliseerde en de autoriteiten de antimilitaristen anders gingen benaderen. Van grote

invloed op de radicalisering van Onkruid waren de Krakkersrellen, die in 1980 op verschillende plaatsen in Amsterdam uitbraken. De aanleiding hiervoor vormde het besluit van de Amsterdamse gemeenteraad om kraakpanden te ontruimen.²⁵¹ De krijgsmacht was bij de ontruiming van deze panden betrokken en zette militairen, met name van de Koninklijke Marechaussee, en legermaterieel in.²⁵² Onkruid beschouwde deze hulp als een manier waarop de krijgsmacht de bevolking trachtte te onderdrukken.²⁵³ Het feit dat de krijgsmacht tegen de eigen burgers werd ingezet, overtuigde Onkruid ervan dat het antimilitarisme moest worden versterkt om de krijgsmacht als repressief apparaat voorgoed te laten verdwijnen. Om dit te kunnen realiseren besloot Onkruid een actievere houding aan te nemen. Ze wilde niet langer een werkgroep zijn van de VD en ging zelfstandig en zonder subsidie van de dienstweigeraars verder. Er waren in meerdere steden cellen van Onkruid actief, waarvan Onkruid-Amsterdam de grootste was. In totaal beschikte Onkruid over ongeveer honderd aanhangers.²⁵⁴

Terwijl Onkruid zich loskoppelde van de VD, zetten ook de dienstweigeraars hun antimilitaristische koers uit. Nadat zij in 1979 het contact met het ministerie van Sociale Zaken hadden verbroken, richtte de VD in 1980 zelf een werkgroep antimilitarisme op. Deze werkgroep moest de discussie over het antimilitarisme binnen de VD bevorderen en nadenken over de manier waarop de vereniging dit in de praktijk kon brengen.²⁵⁵ De vereniging telde in 1980 circa 1.600 leden.²⁵⁶ In 1981 werd een van de officiële doelstellingen van deze leden 'het militarisme te bestrijden door actief deel te nemen in de antimilitaristische beweging'.²⁵⁷

Het ministerie van Defensie bekeek de antimilitaristische ontwikkelingen met zorg. Bevelhebber der Landstrijdkrachten De Jager scherpte de veiligheidsmaatregelen binnen de krijgsmacht aan. Deze maatregelen dienden vooral de veiligheid van de mobilisatiecomplexen. In de meeste daarvan werd munitie of brandstof opgeslagen of stonden militaire voertuigen geparkeerd. Deze complexen moesten een snelle mobilisatie van de krijgsmacht mogelijk maken in het geval van een Sovjet-dreiging. De Jager wilde niet riskeren dat antimilitaristen de inzetbaarheid van de krijgsmacht in gevaar brachten of dat de NAVO dacht dat zij daartoe in staat waren. Hij maakte in de zomer van 1980 een begin met het uitbreiden van het aantal bewakers met honden, de zogenaamde bewakershondengeleiders. Zij bewaakten de mobilisatiecomplexen en kregen daarvoor de beschikking over portofoons en woningen in de buurt van hun werk. Technische en elektronische hulpmiddelen moesten de mobilisatiecomplexen eveneens beter beveiligen.²⁵⁸

De Jager concentreerde zich niet alleen op de mobilisatiecomplexen, maar hield in augustus 1980 ook rekening met een 'anti-militair gerichte propaganda-actie door niet-militairen' in de vorm van een 'bezetting van (een deel van) een kazerne of ander militair object'.²⁵⁹ Onder een 'bezetting' verstond De Jager het zich op wederrechtelijke wijze heer en meester maken van een lokaliteit of ruimte (van het ministerie van Defensie) door een groep of groepen van personen. De rechthebbende gebruikers konden als een gevolg van deze bezetting hun werk niet meer goed uitvoeren. De antimilitaristen bezetten in zijn ogen objecten om hun verlangens of eisen in te willigen.²⁶⁰

De vrees van de bevelhebber voor antimilitaristische bezettingsacties bleek terecht. Aanhangers van Onkruit probeerden op 11 september 1980 het gebouw van de Nederlandse organisaties voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO) binnen de Rijksverdedigingsorganisatie (RVO) in Rijswijk binnen te dringen. Deze actie mislukte, maar een poging van andere sympathisanten om het secretariaat van TNO in Den Haag te bezetten was wel succesvol. Onkruit beschouwde TNO als een onderdeel van het militair-industrieel complex, omdat het in opdracht van het ministerie van Defensie onderzoek verrichte naar wapens, die vervolgens werden geproduceerd. Actievoerders gooiden op het secretariaat documenten uit het raam en raapten ze buiten op. Ze vernielden het interieur, bespotten de muren met spuitbussen en plakten hier antimilitaristische affiches op.²⁶¹

De ministerraad vergaderde over de bezettingsactie. Minister-president Van Agt vond de bezettingsactie 'een zeer ernstige kwestie'. Minister van Defensie De Geus was het met hem eens en zocht naar de oorzaak. Hij geloofde dat deze aanval op het militarisme had kunnen plaatsvinden omdat de directeur van TNO 'onvoldoende besef heeft getoond voor het gebrek aan veiligheidsmaatregelen ter plaatse'.²⁶² De Defensieraad bestudeerde op 17 september de omstandigheden waaronder de bezetting had kunnen plaatsvinden. De raad stelde vast dat Onkruit documenten had kunnen ontvreemden door een 'menselijke fout'. De bureaudiscipline binnen Defensie en de beveiliging van de gebouwen moesten worden verbeterd.²⁶³ Het ministerie van Defensie stelde een informele werkgroep in, die zich onder leiding van de Directie Juridische Zaken moest gaan toeleggen op de beveiliging van defensiegebouwen in Den Haag en omstreken.²⁶⁴ De civiele rechter veroordeelde de tien daders van de bezettingsactie op grond van lokaalvredebreuk tot twee weken gevangenisstraf met een proeftijd van twee jaar. Ze kregen tevens een boete van vijfhonderd gulden opgelegd.²⁶⁵

Onkruit liet zich door deze straffen niet afschrikken. Op 7 januari 1981 bezetten 21 sympathisanten van Onkruit en de VD, onder wie bestuursleden, de informatiewinkel van de Koninklijke Landmacht in Hengelo. Deze '21 van Hengelo' wilden hiermee de 'ronselactiviteiten' van de krijgsmacht in tijden van grote werkloosheid, aan de kaak stellen. Ze wilden de aandacht tevens vestigen op totaalweigeraar L. Klappe, die zich de dag voorafgaande aan de actie voor militaire dienst had moeten melden.²⁶⁶ De actievoerders verbrandden militaire brochures op straat en vervingen deze door antimilitaristische folders. De Koninklijke Marechaussee arresteerde de '21 van Hengelo' kort nadat ze de landmachtbanenwinkel waren binnengedrongen.²⁶⁷

De arrestanten weigerden hun identiteit bekend te maken, maar moesten niettemin op 15 januari voor de politierechter verschijnen. De sympathisanten van Onkruit organiseerden net als tijdens het actiejaar 1979 ordeverstoringen. Ze verhinderden dat de arrestantenwagens konden vertrekken en bezetten uit solidariteit met de arrestanten gedurende een half uur het ministerie van Defensie. Ze wilden dit ministerie ombouwen tot 'instituut voor vredesopvoeding en geweldloze weerbaarheid'.²⁶⁸ Tijdens de rechtszitting waren veertig leden van Onkruit aanwezig, die wederom lange pleidooien hielden. De officier van justitie, P.W. van der Lugt, gooide in zijn reactie op de actie van 7 januari olie op het vuur. Hij stelde: 'Deze criminele geweldda-

den betekenen een aantasting van de rechtsorde. De actie is een uiting van intolerantie. Hoewel het geweld op zichzelf niet ernstig is, roept de actie herinneringen op aan de boekverbrandingen in Hitler-Duitsland'. Hij eiste een gevangenisstraf van zes weken met aftrek van het voorarrest.²⁶⁹ De politierechter in Almelo ging niet in op de vergelijking met het nationaal-socialisme. Wel achtte hij het bewezen dat de 21 daders van de bezettingsactie de landmachtbanenwinkel wederrechtelijk waren binnengedrongen en hier vernielingen hadden aangebracht. Hij vond een gevangenisstraf van zes weken echter te lang. Een te hoge straf versterkte de 'heilige oorlog' die de antimilitaristen tegen het militarisme voerden. De strafmaat moest met zorg worden gekozen, zodat deze heilige oorlog niet werd versterkt maar de antimilitaristen toch een drempel over moesten om antimilitaristische acties te voeren. De politierechter achtte een gevangenisstraf van vier weken geschikt en veroordeelde de 21 daders daartoe.²⁷⁰

De veroordeling van de '21 van Hengelo' bracht verschillende reacties teweeg. De aanhangers van Onkruid probeerden de krijgsmacht en de rechtspraak in de media in diskrediet te brengen en steun te verwerven voor hun strijd tegen het militarisme. Totaalweigeraar Klappe hield een wekelijks dagboek bij in *Hervormd Nederland*. Hij zei hierover in een interview: 'Mijn dagboek werd goed gelezen en ik kreeg veel reacties, wel zo'n tien tot twintig brieven en kaartjes per dag. Ik schreef over mijn dienstweigering, maar meer nog over mijn persoonlijke ervaringen in de gevangenis'.²⁷¹ De vijf advocaten van de '21 van Hengelo' mengden zich ook in het publieke debat. Ze vonden het vonnis tegen hun 21 cliënten 'buiten alle proporties'. Ze hadden geweldloos gedemonstreerd en niets vernield. Deze 'beschaafde' actie moest niet met een gevangenisstraf worden bestraft, maar hooguit met een kleine geldboete. Het was onjuist dat de 21 bezetters werden gebruikt om andere actievoerders te laten zien dat zij beter geen antimilitaristische acties konden organiseren. Volgens de advocaten had de politierechter een 'provinciale misser' gemaakt. Indien de bezetters streng werden bestraft werd het antimilitarisme niet onderdrukt, maar waren juist nieuwe antimilitaristische acties te verwachten.²⁷² De advocaten probeerden de politierechter onder druk te zetten om van strafvervolgung af te zien. De tolerantie en niet de repressie van Onkruid zou nieuwe acties voorkomen.

De publieke reacties en het dreigement van de advocaten maakten indruk. De '21 van Hengelo' kregen in hoger beroep op 7 april 1981 een strafvermindering. Zestien van hen werden veroordeeld tot tien dagen gevangenisstraf en vijf anderen tot een gevangenisstraf van veertien dagen.²⁷³ Deze strafvermindering was revolutionair, omdat het eerdere justitiële beleid ten aanzien van de totaalweigeraars er juist op was gericht de daders streng te bestraffen. In de toekomst zouden actievoerders minder streng worden bestraft. Dit kon, zo was de redenering, wellicht nieuwe acties voorkomen en bovendien werd vermeden dat de actievoerders het militarisme tijdens hun strafprocessen openlijk in diskrediet brachten. Het uit de publiciteit houden van actievoerders werd meteen in de praktijk gebracht. Klappe vertelde in een interview hoe de '21 van Hengelo' na afloop van hun rechtszaak met tussenpozen via de voordeur mochten vertrekken. Hijzelf kreeg een andere behandeling: 'Ik moest via de achterdeur. Daar was een steegje, waar twee mannen in burger in een personenauto zaten. Ik kon geen kant uit. Ze vroegen me of ik Klappe was. Dat leek me duidelijk. Ze brachten me naar Nieuwersluis, waar de

klassieke procedure volgde van het aanbieden van geweer en dienst'. Klappe weigerde zijn militaire en vervangende dienst en zat zijn gevangenisstraf van acht maanden uit in de Arnhemse gevangenis.²⁷⁴

De omslag in het justitiële beleid was ook zichtbaar toen circa 25 actievoerders van Onkruit op 11 maart 1981 het hoofdkantoor van de Rotterdamse Droogdok Maatschappij binnendrongen. De actievoerders hadden deze locatie uitgezocht, omdat het als onderdeel van het Rijn-Schelde-Verolme-concern als scheepswerf diende voor onder andere marineschepen. Onkruit beschouwde het kantoor daarom als schakel binnen het militair-industrieel complex. Actievoerders maakten bedrijfsgegevens buit, maar geen militaire gegevens, want die bevonden zich niet in de kantooruimte.²⁷⁵ Van dertien daders kon de identiteit worden vastgesteld. De politierechter in Rotterdam veroordeelde hen op 24 juni 1981 tot een gevangenisstraf van vijf maanden, waarvan drie onvoorwaardelijk.²⁷⁶ A.G. van der Spek, A.Ch. van Es en W.J. Willems, allen Tweede Kamerleden voor de PSP, stelden een solidariteitsverklaring op: 'Het aanspannen van een proces tegen aktievoerders van Onkruit toont aan, dat het bestaande parlementaire stelsel geen politiek antwoord heeft op de problematiek en gevaren van militaire productie. Actievoerders worden gecriminaliseerd in plaats van dat naar hun eisen geluisterd wordt en dienovereenkomstig gehandeld'.²⁷⁷ De zaak kwam op 25 februari 1982 in hoger beroep voor. De actievoerders werden nu veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes weken, waarvan drie weken voorwaardelijk. Antimilitaristen hadden opnieuw, en dit keer onder druk van Tweede Kamerleden van de PSP, een strafvermindering gekregen.²⁷⁸ De rechters leken ervan overtuigd te zijn dat de antimilitaristen alleen de wind uit de zeilen kon worden genomen wanneer zij niet te streng werden bestraft.

De rechters werden wat betreft hun omgang met het antimilitarisme zeker beïnvloed door de manier waarop het kabinet-Den Uyl tussen 1973 en 1977 op terroristen had gereageerd. Volgens historicus B.A. de Graaf legden de politiek, politie en justitie in de jaren zeventig de nadruk op publicitaire terughoudendheid ten aanzien van terroristische organisaties zoals de Rode Jeugd en de Molukse jongeren die in 1975 en 1977 trainen in Wijster en De Punt kaapten en 105 leerlingen en vijf leerkrachten van een basisschool in Bovensmilde gijzelden. Den Uyl weigerde hen als 'terroristen' aan te duiden om het probleem niet groter te maken dan het was. Om dezelfde reden probeerde hij het 'terrorisme' zo veel mogelijk uit de media te houden, en met succes.²⁷⁹ Gezien de positieve ervaringen met het bagatelliseren van terroristen was het de moeite waard de antimilitaristen op dezelfde manier te benaderen. Strenge straffen hadden er voor 1981 toe geleid dat het antimilitarisme werd versterkt in plaats van teruggedrongen. Door het antimilitarisme te bagatelliseren kon dit verschijnsel wellicht wel worden teruggedrongen.

De overval op het Provinciaal Militair Commando

Op 20 mei 1981 bleek echter dat het bagatelliseren van de antimilitaristen in de rechtszaal geennieuwe antimilitaristische acties voorkwam. Onkruit brak op klaarlichte dag in bij het

hoofdkantoor van het Provinciaal Militair Commando (PMC) aan de Van Eeghenstraat in Amsterdam. Onkruit ontvreemde hier personeelsgegevens en documenten over de Nationale Reserve.²⁸⁰ De actievoerders gooiden deze documenten uit het raam. Onkruit schreef hierover in een bulletin dat aan de PMC-inbraak was gewijd: 'Dan komen de echte papieren met zakken en kasten tegelijk, koortsachtig werken we de zakken over het hek'. Buiten stonden zogenaamde 'opraapploegen' klaar om de documenten op te vangen. De 'runners' brachten de documenten vervolgens naar huis. Onkruit zinspeelde met dit begrip op de medewerkers van de inlichtingendiensten die informatie uitwisselden tussen informanten en analisten. 'De fietsers gaan volgepakt, soms met prei of een kropje sla bovenop, weg', zo schreef Onkruit over het vervoer van de militaire documenten.²⁸¹

Voor zowel de politie, de BVD, de LAMID als het ministerie van Defensie kwam de overval als een volslagen verrassing.²⁸² Het hoofd van de afdeling S2/S3 van de Landmachtstaf, verantwoordelijk voor Inlichtingen en Operatiën, bemoeide zich direct met de overval. Hij gaf de Koninklijke Marechaussee opdracht om voorafgaande aan haar onderzoek de documenten te verzamelen die zich na de overval nog op straat bevonden. Tijdens zijn bezoek aan het PMC-gebouw later die middag trof hij deze documenten echter nog gewoon op straat aan en was 'min of meer ontploft en heeft de kapitein [van de Koninklijke Marechaussee] onjuist bejegend'. De ruzie werd in persoonlijke aanwezigheid van de Provinciaal Militair Commandant uitgesproken en bijgelegd. De papieren werden na de ruzie alsnog opgeraapt. In het procesverbaal klonk volgens het hoofd van de afdeling S2/S3 echter nog wel 'enig zeer' door dat herinnerde aan het conflict. Het onderzoek van de Koninklijke Marechaussee verliep evenmin vlekkeloos door het gedrag van het personeel van het Provinciaal Militair Commando tijdens dit onderzoek. Dit had ruimtes betreden die nog niet op dactyloscopische sporen waren gecontroleerd. Het gevolg daarvan was dat mogelijke vingerafdrukken van daders waren uitgewist.²⁸³ De politie kon, onder meer door het ontbreken van deze vingerafdrukken, geen daders van de overval oppakken.²⁸⁴

Binnen het ministerie van Defensie wond staatssecretaris Van Lent zich op over de informatie die Radio Stad Amsterdam over de inbraak naar buiten bracht.²⁸⁵ Het was voor de krijgsmacht al pijnlijk genoeg dat antimilitaristen op klaarlichte dag hadden ingebroken en deze radiozender gaf daar ook nog eens veel aandacht aan. Van Lent stelde voor het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk naar aanleiding van de radio-uitzending een brief te sturen 'om een toetsing te bewerkstelligen van de uitzending aan de regels van de omroepwet'.²⁸⁶ Dit verzoek herinnert aan 1970, toen de VPRO-uitzending over sabotage in de krijgsmacht door hetzelfde ministerie aan de omroepwet werd getoetst. Directeur Juridische Zaken Van Harinxma thoe Slooten stelde echter: 'Optreden tegen publiciteitsmedia - met name Radio Stad Amsterdam - meen ik vooralsnog te moeten ontraden. Slechts indien bewezen zou kunnen worden dat wezenlijke staatsgeheimen worden gepubliceerd, ware een dergelijk optreden mijns inziens te overwegen'.²⁸⁷ In alle andere gevallen was het moeilijk de samenleving van de ernst van de situatie te overtuigen. De directeur stelde dat 'de publieke opinie de werkelijke betekenis van dergelijke acties, die geenszins ludiek zijn, onderschat'. Hij was van mening dat strenge

maatregelen olie op het vuur gooiden. 'Het escalerend effect ligt niet bij de overheid, maar bij de activisten zelf', zo beweerde hij.²⁸⁸ Het was begrijpelijk dat het ministerie repressief wilde reageren, maar dit zou de antimilitaristen alleen maar in de hand werken.

Van Harinxma thoe Slooten wist Van Lent te overtuigen. De staatssecretaris besloot Radio Stad Amsterdam niet te bestraffen voor de berichtgeving over de inval. Ook het ministerie van Defensie was er nu van overtuigd dat aan het antimilitarisme en de berichtgeving daarover niet te veel aandacht moest worden besteed. Dat vond ook secretaris-generaal van de NAVO Luns, hoewel hij het niet kon laten openlijk zijn boosheid over de inval te tonen: 'Wat hier gebeurd is heeft ons uiteraard ten eerste ontsteld - men raakt hier aan de kern van de Natoproblematiek, derhalve hebben wij voorlopig geen commentaar. Hoe minder publiciteit hoe beter, wij lossen deze zaken intern op'.²⁸⁹

Terwijl het ministerie van Defensie de overval op het PMC-kantoor zo veel mogelijk probeerde te negeren, trachtte Onkruit deze gebeurtenis juist publicitair uit te buiten. Om hun daad interessanter te laten lijken beweerden de actievoerders bijvoorbeeld dat ze documenten met de classificatiegraad 'geheim' hadden buitgemaakt.²⁹⁰ Het ministerie van Defensie ontkende dat ten stelligste, wat ook juist was.²⁹¹ Onkruit vervalste zelf de classificatiegraad van de documenten door het woord 'dienst' in 'dienstgeheim' weg te halen.²⁹² Een gedeelte van de in beslag genomen documenten werd in 1981 in vier zogenaamde *PMC-papers* gepubliceerd. Onkruit zinspeelde bij de naamgeving op de *Pentagon papers*, die zeer geheime informatie bevatten over de Vietnam-oorlog en die in 1971 door de *New York Times* werden gepubliceerd.²⁹³ In de *PMC-papers* drukte Onkruit militaire documenten af over de taken van de krijgsmacht in oorlogstijd. Ze schreef tevens over de manier waarop de krijgsmacht in vreedstijd haar 'inzet tegen de eigen bevolking' vormgaf wanneer die bevolking werd beschouwd als een gevaar voor de binnenlandse orde.²⁹⁴ Onkruit beschuldigde de krijgsmacht ervan de samenleving niet te beschermen maar zich juist tegen haar te keren.

De krijgsmacht stelde met ongenoegen vast dat militaire gegevens in de *PMC-papers* voor iedereen toegankelijk werden gemaakt. De plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten, generaal-majoor J. Schaberg, vreesde dat het uitlekken van militaire gegevens de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht schaadde, vooral wanneer antimilitaristen in de toekomst informatie zouden buit maken over de NAVO en het bondgenootschap hierover moest worden geïnformeerd. Hij stelde in een notitie: 'Ik zou bijvoorbeeld tot alle prijs willen voorkomen dat NATO-gegevens in verkeerde handen komen. We moeten zoiets wel in Brussel melden en staan dan als Nederland wel voor schut. Dan maar geen daders meer vinden'.²⁹⁵ De generaal-majoor hechtte meer waarde aan het positieve oordeel van de NAVO over de krijgsmacht dan aan het oppakken van daders. Wanneer de daders bekend waren, moesten zij ook worden bestraft. In dat geval werd benadrukt dat de krijgsmacht de inbraken niet had kunnen voorkomen. Onkruit zou de rechtszaken bovendien opnieuw kunnen gebruiken om de krijgsmacht, het militarisme of zelfs de NAVO in diskrediet te brengen. Daardoor zou de Nederlandse krijgsmacht internationaal opnieuw in verlegenheid worden gebracht. Als gevolg kon binnen de NAVO twijfel ontstaan of Nederland wel een toegewijde bondgenoot was.

Nadat de gemoederen binnen het ministerie van Defensie weer iets waren bedaald, stelden de bewindslieden een intern onderzoek in naar de veiligheidsmaatregelen die het Provinciaal Militair Commando had genomen om calamiteiten te voorkomen. De resultaten van dit onderzoek waren teleurstellend. In zijn toelichting in de Defensieraad stelde de Directeur Juridische Zaken dat de instructie voor de officier van het garnizoenspiket voorschreef dat hij in actie moest komen wanneer er sprake was van 'onvoorziene dienstaangelegenheden'. De instructie vermeldde tevens dat hij tijdens zijn dienst een pistool moest dragen en in zijn linkerbroekzak tien patronen bij zich moest hebben. De adjudant-onderofficier had zijn pistool op 20 mei echter in de kast achtergelaten met de lege magazijnen ernaast en de munitie in een apart doosje. De sleutel tot deze kast lag in een andere kast. De Defensieraad betreurde deze nalatigheid. Van het dragen van het pistool had immers een preventieve werking kunnen uitgaan, 'met name indien de betrokkene daarmee een wat dreigende houding had aangenomen'.²⁹⁶

Het Provinciaal Militair Commando werd naar aanleiding van de overval beter beveiligd. De Nationaal Territoriaal Commandant besloot op 1 september 1981 dat het gebouw voortaan door een gewapende patrouille van ten minste twee dienstplichtigen werd bewaakt.²⁹⁷ De Provinciaal Militair Commandant stelde voor 185.200 gulden uit te geven aan een betere infrastructurele beveiliging van het PMC.²⁹⁸ Bevelhebber der Landstrijdkrachten Roos drong er op aan meer brandkasten en kluizen aan te schaffen. De Commandant der Koninklijke Marechaussee, generaal-majoor H.C. de Bruijn, was het met hem eens, maar wilde bovendien dat er meer inlichtingen over actiegroepen zouden worden verzameld.²⁹⁹

De inbraak in het Provinciaal Militair Commando bracht een discussie op gang over de bewaarplaatsen van geclassificeerde gegevens. De minister van Defensie vroeg de Defensieraad na te gaan of deze gegevens in het vervolg bij elkaar en op goed beveiligde locaties konden worden bewaard.³⁰⁰ De overval kwam bij de informele werkgroep die zich na de inbraak in het TNO-secretariaat met de beveiliging van Defensieobjecten had beziggehouden, 'in behandeling'. De werkgroep kreeg op 7 oktober 1981 een officiële status en opereerde vanaf toen onder de naam Stuurgroep Beveiliging Defensieobjecten. De Directeur Juridische Zaken werd de voorzitter van deze stuurgroep, wier taakgebied niet langer Den Haag en omstreken was, maar heel Nederland.³⁰¹

Ondanks deze veiligheidsmaatregelen en de poging om de overval op het PMC-kantoor zo veel mogelijk te bagatelliseren en te negeren, kwam deze in januari 1982 opnieuw voor korte tijd in de publieke belangstelling te staan. Onkruit probeerde zo te voorkomen dat haar actie werd gebagatelliseerd. Ze vestigde hier opnieuw de aandacht op door een driedaagse tentoonstelling te organiseren in Paradiso, die op 17 januari van start ging en op 20 januari zou eindigen met het veilen van de originele documenten uit het PMC-kantoor. Onkruit bereidde deze tentoonstelling minutieus voor:

'De expositiestukken komen pas op het laatste moment naar Paradiso. Ze zijn veiligheidshalve over een aantal adressen in Amsterdam verspreid. Het gaat om zestig borden van ruim een vierkante meter. Daar hangen we originele documenten op met een toe-

lichtende tekst. We zullen vooral laten zien welke binnenlandse functie het leger moet krijgen in tijden van spanning. Daarbij draait het niet alleen om bescherming tegen externe gevaren, maar wel degelijk ook om het beheersen van opstandige bewegingen in eigen land'.³⁰²

Nu Onkruit de aandacht opnieuw op de *PMC-papers* vestigde, stelden de boekhandelaren van de Amsterdamse boekhandels Van Gennep en Atheneum ze in januari in hun etalage voor het publiek tentoon.

Reacties op de tentoonstelling bleven niet uit. Anders dan het ministerie van Defensie was de Amsterdamse politie duidelijk niet bereid de actievoerders van Onkruit, de *PMC-papers* en de tentoonstelling te negeren. Agenten deden op 14 januari een inval in de boekhandels Van Gennep en Atheneum en arresteerden de eigenaren.³⁰³ Op 18 januari 1982 nam de recherche de originele documenten van de tentoonstelling in Paradiso in beslag. Onkruit kon deze documenten nu niet meer veilen, maar zette de tentoonstelling wel met replica's voort.³⁰⁴

De politieke partijen richtten hun aandacht eveneens op de tentoonstelling en de gang van zaken rondom de boekhandelaren. De Tweede Kamerleden voor de VVD H. Wiegel en E.H.Th.M. Nijpels stelden Kamervragen aan minister van Justitie J. de Ruiter (CDA), die vanaf 4 november 1982 minister van Defensie zou worden. Ze vroegen hem waarom de tentoonstelling pas op de tweede dag was ontruimd en waarom de boekhandelaren waren gearresteerd. De Ruiter antwoordde hierop dat om 'tactische redenen' pas op 18 januari tot inbeslagname was overgegaan. De tentoonstelling was namelijk alleen op die avond voor het publiek gesloten. Een duidelijk antwoord op de vraag waarom de boekhandelaren waren gearresteerd gaf hij niet.³⁰⁵ Tweede Kamerlid voor de PSP A.Ch. van Es nam geen genoegen met dit antwoord. Zij vroeg De Ruiter eveneens waarom de politie de boekhandelaren had vastgenomen. Volgens de minister was kort voor hun arrestatie gebleken dat ze een document in hun etalage hadden liggen waarvan de geheimhouding het staatsbelang diende. De boekhandelaren waren gearresteerd omdat zij weigerden mee te werken aan het onderzoek van de politie naar deze documenten.³⁰⁶

Ook in de samenleving werd de druk op de minister van Justitie opgevoerd. Meer dan vijftig drukkerijen, uitgeverijen en boekhandels schreven een open brief aan de Amsterdamse officier van justitie, waarin ze hun verontwaardiging uitten over de behandeling van hun twee collega's. Ze lieten hem weten meer begaan te zijn met het lot van de individuele burger dan met het lot van de staat. De VVDM beschouwde de arrestaties als een vorm van censuur en bood de *PMC-papers* te koop aan.³⁰⁷ In de linkse media verschenen verontwaardigde krantenartikelen over de arrestaties met titels als 'Boekhandelaar vindt arrestatie "gedoe om niks" ', 'Boekhandelaren als staatsgevaarlijk gearresteerd' en 'Boekhandelaren ten onrechte gearresteerd'.³⁰⁸

Onder invloed van deze politieke en maatschappelijke druk besloot het Openbaar Ministerie de boekhandelaren na bijna een etmaal weer op vrije voeten te stellen.³⁰⁹ De politiegang na de inbeslagname van de *PMC*-documenten in Paradiso niet opnieuw tot actie over en

dat stelde circa zesduizend mensen in de gelegenheid om de tentoonstelling te bezichtigen.³¹⁰ De Ruiter wilde echter niet toegeven dat de boekhandelaren als gevolg van politieke en maatschappelijke druk weer op vrije voeten waren gesteld. Hij schreef de arrestatie van de boekhandelaren toe aan een 'beoordelingsfout' van het Openbaar Ministerie. Bij nader inzien diende hun arrestatie niet 'het belang der zaak'.³¹¹ Dit belang was het niet versterken van het antimilitaristische protest door arrestaties en strafvervolgingen.

De Ruiter stelde bovendien dat de gestolen documenten niet langer van vertrouwelijke aard waren en bagatelliseerde door deze opmerking het belang van de stukken. Niettemin weigerde hij de documenten uit het PMC-kantoor openbaar te maken. Hij zei dat 'een dergelijke actieve informatieverstrekking' slechts kon plaatsvinden 'wanneer dit in het belang is van een goede democratische bestuursvoering'.³¹² De documenten moesten met andere woorden niet worden verspreid wanneer dit er slechts toe diende de nieuwsgierigheid van de bevolking te bevredigen. Dit gezegd hebbende verslaptte de politieke en maatschappelijke aandacht voor de overval op het PMC-kantoor weer snel.

De Cannerberg-affaire

De rust binnen de krijgsmacht keerde echter nog niet terug. Integendeel, uit onverwachte hoek ontstond juist nieuwe ophef. Op 15 juni 1982 werd de VVDM - die zich tot dan toe op de kernwapenprotesten had geconcentreerd - beschuldigd van antimilitaristische activiteiten. Twee leden van het hoofdbestuur, O. van Rijswijk en P. van Wijk, en twee leden van het Bredase afdelingsbestuur, S. Boot en F. Maas, werden ervan verdacht geheime militaire tekeningen te hebben ontvreemd. De kwestie kwam aan het rollen door een telefoongesprek dat Boot - die werkzaam was bij de Directie Gebouwen, Werken en Terreinen van het 1e Geniecommandement in Breda - op 15 juni voerde. Hij sprak over tekeningen van een geheime bunker die hij onder ogen had gekregen. Een burgerambtenaar van het 1e Geniecommandement ving het telefoongesprek op en stelde de veiligheidsofficier van het garnizoen in Breda hiervan op de hoogte. Deze officier beoordeelde de tekeningen waar Boot over had gesproken als 'zeer geheim' en informeerde op 16 juni de Koninklijke Marechaussee. Boot werd nog dezelfde dag gearresteerd op grond van het 'in gevaar brengen van de staatsveiligheid'. Hij gaf toe lichtdrukken te hebben gemaakt van twee militaire tekeningen. Op verzoek van Van Rijswijk had hij deze tekeningen naar de Hojelkazerne in Utrecht gezonden. De Koninklijke Marechaussee arresteerde Van Rijswijk op 17 juni en stelde hem eveneens in voorlopig arrest. Van Wijk werd aangehouden nadat Boot had toegegeven met hem te hebben getelefoneerd. Maas werd op 24 juni gearresteerd, omdat hij op 10 juni een afspraak met Van Wijk en Boot zou hebben gehad over de vervaardiging en de verzending van de lichtdrukken. Hij werd op 28 juni echter weer vrijgelaten.³¹³

De BvD - die zich altijd al voor zowel de activiteiten van de VVDM als het antimilitarisme had geïnteresseerd - onderzocht de kwestie van de gestolen tekeningen. De bond kwam tot de conclusie dat de tekeningen waarschijnlijk het in de mergelgrotten aangelegde NAVO-

complex De Cannerberg in Zuid-Limburg als onderwerp hadden. De Cannerberg zou in het geval van een oorlog onderdak bieden aan het hoofdkwartier van de NAVO-verdediging van Noord-West-Europa, dat hier beschermd zou zijn tegen eventuele atoomaanvallen.³¹⁴ De BvD gaf een bulletin uit met de titel *Staatsgeheimen tegen de VVDM* en informeerde de bevolking hierin over de 'Cannerberg-affaire'. De bond drukte in dit boekje onder meer dagboekfragmenten van Van Rijswijk af, mediareacties op de Cannerberg-affaire en zelfs een strip die zich afspeelde in het NAVO-complex.³¹⁵

Afgezien van de BvD reageerde ook de VVDM zelf op de Cannerberg-affaire. Ze ontkende als vereniging bij de kwestie betrokken te zijn.³¹⁶ Om dit duidelijk te maken werden Boot, Van Rijswijk en Van Wijk geschorst. In een artikel in *De Groene Amsterdammer*, getiteld 'De nacht van de matennaaiers', lichtte lid van het dagelijks bestuur H. de Wit deze beslissing toe en legde hij uit wat voor impact de Cannerberg-affaire had op de VVDM als vereniging:

'Toen wij dinsdagnacht op de Hojelkazerne terugkeerden van bezoek aan andere kazernes bleek uit de verhalen van de bestuurders hoe ongunstig daar de reacties op de arrestatie waren. We hebben 's nachts een bestuursvergadering belegd, waarbij we voor de vraag stonden hoe je duidelijk kunt maken dat je je als organisatie niet met zulke dingen bezighoudt. En hoe je het vertrouwen in het bestuur kunt handhaven. Het gaat om zware beschuldigingen die indirect de VVDM in diskrediet brengen. Wij hebben van het begin af aan gezegd dat ze iets hebben gedaan dat buiten de organisatie om is gegaan. Maar dat vind je in de kranten niet terug, ze schrijven daar over VVDM-bestuurders. Wij vonden het beter hen tijdelijk van hun functie te ontheffen'.³¹⁷

Net als eerder de overval op het PMC-kantoor leidde nu ook de Cannerberg-affaire tot felle maatschappelijke en politieke reacties. De VVDM richtte het steuncomité 'Handen af van de VVDM' op om de arrestatie van de drie leden op te helderen en te voorkomen dat het functioneren en de reputatie van de VVDM door de affaire werden geschaad. De BvD, het KSTK, de PSP, de CPN, de IKB, het comité Stop de Neutronenbom, het IKV en Rebel - de jongerenorganisatie van de Socialistische Arbeiders Partij³¹⁸ - sloten zich aan bij het steuncomité.³¹⁹ Dit comité vermoedde - samen met *Trouw*, *De Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad* en *Vrij Nederland* - dat het ministerie van Defensie niet-geheime tekeningen had geselecteerd en die met opzet onder de aandacht van Boot had gebracht. Het was er vanuit gegaan dat hij deze tekeningen zou ontvreemden en Van Rijswijk hierover zou informeren. Van Rijswijk was niet alleen hoofdbestuurder van de VVDM maar was bovendien zeer actief op het gebied van de kernwapenprotesten en de *site*-wachtweigering. Wanneer hij zich met het verspreiden van de militaire tekeningen inliet maakte hij zich net als Boot schuldig aan staatsgevaarlijke activiteiten. De Koninklijke Marechaussee kon beiden op grond hiervan arresteren. Daardoor verdween Van Rijswijk als belangrijke spil in het protest van de dienstplichtigen tegen de kernwapens uit

beeld. Het ministerie van Defensie hoopte bovendien dat de VVDM zich door de twee arrestaties geïntimideerd zou voelen en haar verzet tegen de kernwapens zou staken.³²⁰

In de Tweede Kamer vroegen Kamerleden van de progressieve partijen en de CPN staatssecretaris van Defensie Van Houwelingen of er een verband bestond tussen de arrestaties en het beleid van het ministerie van Defensie ten aanzien van militairen met gewetensbezwaren tegen kernwapens. Van Houwelingen ontkende dit verband.³²¹ Uit de archieven blijkt dat Van Houwelingen de waarheid sprak. Het ministerie had de Cannerberg-affaire niet uitgelokt, maar werd hierdoor juist onaangenaam verrast. In tegenstelling tot wat het steuncomité en de kranten beweerden had het ministerie niet opzettelijk tekeningen verspreid en al helemaal geen niet-geheime tekeningen. Van Mierlo was juist van mening dat de tekeningen die Boot had buitgemaakt wel degelijk van militaire betekenis waren. Hij schreef de officier-commissaris bij de Arnhemse arrondissementsskrijgsraad: 'Ik heb de bewuste tekeningen persoonlijk onder ogen gehad. Ik kan u meedelen dat deze tekeningen onder meer een plattegrond te zien gaven van een vitale en daardoor geheime voorziening ten behoeve van de bondgenootschappelijke verdediging'. Van Mierlo beschouwde de Cannerberg-affaire bovendien als ernstig. Hij stelde dat de staatsveiligheid door het uitlekken van deze tekeningen werd geschaad. Doordat ze een NAVO-object als onderwerp hadden, bracht de diefstal ook de positie en de reputatie van Nederland in de NAVO aan het wankelen.³²² Wat zou het bondgenootschap van de Nederlandse krijgsmacht denken, wanneer bleek dat haar eigen dienstplichtigen geheime NAVO-stukken hadden ontvreemd? Geloofde de NAVO nog steeds dat de Nederlandse krijgsmacht een betrouwbaar en inzetbaar instrument was tegen de Sovjet-Unie, wanneer ze niet eens grip leek te hebben op haar eigen militairen?

Gezien de ernst van de Cannerberg-affaire en de strafbare feiten die de daders hadden gepleegd, trachtte de auditeur-militair een aanklacht op te stellen tegen Van Rijswijk, Boot en Van Wijk. Dat bleek geen gemakkelijke opgave te zijn, omdat op de tekeningen geen classificatiegraad was vermeld. Minister Van Mierlo en het Centraal Departementaal Beraad beschuldigden de geniecommandant in Breda ervan onzorgvuldig met de tekeningen te zijn omgegaan, waardoor niet kon worden bewezen dat ze wel degelijk geclassificeerd waren. Om hier toch duidelijkheid over te verkrijgen vroeg de auditeur-militair aan de betrokkenen welke classificatiegraad zij aan de tekeningen toedichtten. Zij konden hierover echter geen onderlinge overeenstemming bereiken. Zo was de veiligheidsofficier te Breda van mening dat de tekeningen tenminste 'confidentieel' waren. De veiligheidsofficier van de NAVO in Brunssum beschouwde de tekeningen als 'waardevolle stukjes in een legpuzzle', met de classificatiegraden 'NATO-restricted' en 'Dienstgeheim'. Het hoofd van de Sectie Veiligheid van de Landmachtstaf, kolonel A.W. Schulte, schatte de tekeningen als 'geheim' in. De commandant van het Geniecommandement verklaarde dat slechts de objecten waarop de tekeningen betrekking hadden 'geclassificeerd' waren, maar de tekeningen zelf niet. Deze tekeningen waren zelfs naar een niet-gescreend aannemingsbedrijf gestuurd.³²³

Met zo veel verschillende meningen wist de auditeur-militair niet wie van de betrokkenen hij moest geloven. Het NAVO-hoofdkwartier, van wie de tekeningen afkomstig waren,

was de enige instantie die uitsluitel kon geven over de classificatiegraad van de tekeningen. Daarvoor moest de auditeur-militair de NAVO echter meedelen dat dienstplichtigen mogelijk geheime NAVO-tekeningen in handen hadden gekregen.³²⁴ Hij voelde daar weinig voor, aangezien het ministerie van Defensie voor een negatief oordeel van het bondgenootschap vreesde. In plaats van de NAVO om uitsluitel te vragen en op grond van dat antwoord een aanklacht op te stellen, gaf de auditeur-militair te kennen dat 'de bewijspositie te zwak [was] om de beklagden te dagvaarden met een goede kans op een veroordelend vonnis'.³²⁵

Anders dan de auditeur-militair betoonde minister Van Mierlo zich 'gezien de ernst van het vergrijp' wel een voorstander van het 'aansturen op een proces, waarin de rechter de beklagden hoogstvermoedelijk zal ontslaan van rechtsvervolging'. Hij wilde de samenleving door middel van dit proces duidelijk maken dat het ontvreemden van geclassificeerde tekeningen een strafbaar feit was.³²⁶ De minister realiseerde zich echter desondanks dat aan het aansturen op een strafproces ook een groot nadeel kleefde. De tekeningen moesten in dat geval namelijk ter beschikking worden gesteld aan de krijgsraad, de verdachten en hun advocaten. Van Mierlo wilde hierin terughoudendheid betrachten, zodat niet nog meer personen de tekeningen onder ogen zouden krijgen. Hij deelde de officier-commissaris van de Arnhemse Arrondissementskrijgsraad mee dat hij de betreffende tekeningen alleen 'in strikte beslotenheid en onder de verplichting van geheimhouding van de daaruit af te leiden gegevens' ter beschikking wilde stellen aan de betrokkenen bij de rechtszaak. Hij was tevens bereid de tekeningen aan twee door de officier-commissaris gekwalificeerd geachte deskundigen te tonen.³²⁷

Ondanks Van Mierlo's voorkeur voor het houden van een strafproces besloot de auditeur-militair hier op 14 oktober 1982 definitief van af te zien. Het was te moeilijk gebleken een aanklacht tegen Van Rijswijk, Boot en Van Wijk op te stellen en een strafproces zou de reputatie van de Nederlandse krijgsmacht in de NAVO te sterk aantasten. Van een strafrechtelijke vervolging werd bovendien afgezien 'om extra publicitaire verwickelingen te voorkomen'.³²⁸ De beslissing van de auditeur-militair liet zien dat hij en het ministerie van Defensie er wederom voor hadden gekozen de antimilitaristen te negeren om het antimilitarisme als protestvorm te laten verdwijnen en de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht te redden.

Het ministerie verlegde vervolgens zijn aandacht van de daders van de Cannerberg-affaire naar de beveiliging van militaire gegevens, net zoals het dat na de overval op het PMC-kantoor had gedaan. Op 20 december kwam een 'militair driehoeksoverleg' tot stand tussen het ministerie van Defensie, de krijgsmacht en het Openbaar Ministerie, dat zo nodig met onder meer opsporingsambtenaren, de verwijzingautoriteit en de landelijk spionageofficier kon worden aangevuld.³²⁹ Het ministerie stelde ook een 'procedure in spionagezaken en andere belangrijke veiligheidsgevoelige zaken' op. Officieren mochten in het geval van een toekomstige spionage- of andere veiligheidsgevoelige kwestie niet zelfstandig beslissingen of maatregelen nemen, 'die de opsporing dan wel de verdere rechtsgang kunnen beïnvloeden'. In plaats daarvan moesten ze hun commandanten terstond inlichten, die op hun beurt weer contact zouden leggen met het Openbaar Ministerie en de Directie Juridische Zaken. Vervolgens kon dan een 'breed vooroverleg' plaatsvinden tussen minister en bevelhebbers over de betreffende spionage-

of veiligheidsgevoelige zaak. Dit moest voorkomen dat het gecompromitteerde object te veel in de aandacht van derden geraakte.³³⁰

De LAMID 'een fikse slag' toegebracht

De veiligheidsmaatregelen van het militair driehoeksoverleg markeerden het einde van de Canerberg-affaire, maar lieten het antimilitarisme niet verdwijnen. Onkruit was nog steeds actief en zocht continu naar nieuwe actievormen om het draagvlak van de krijgsmacht te ondermijnen. In de nacht van 18 of 19 november 1984 besloten actievoerders de Utrechtse Knoopkazerne binnen te dringen. Hier bevond zich het 450e Contra Inlichtingen Detachement (CID), een van de drie detachementen van de LAMID die zich met het verzamelen van contra-inlichtingen bezighield.³³¹ Onkruit koos dit object niet alleen uit omdat het een onderdeel van de krijgsmacht was dat ze tot dan toe ongemoeid had gelaten. De actievoerders hoopten door de inbraak tevens aan de weet te komen of en in welke mate de LAMID hen observeerde. Zij, de linkse kranten en de politici van linkse partijen zoals de PSP en de PPR vermoedden dat de LAMID zich voor de vredesbeweging en de antimilitaristen interesseerde, ook al had minister van Binnenlandse Zaken E. van Thijn (PvdA) in 1981 beweerd dat de vredesbeweging als geheel geen aandachtspunt vormde voor de Nederlandse inlichtingendiensten.³³²

De gegevens die Onkruit in november 1984 buitmaakte bewezen dat de uitspraak van Van Thijn onjuist was. De inbraak bracht onder meer het bestaan van het Fatima-project aan het licht, het inlichtingenproject dat de LAMID in 1979 had opgestart.³³³ Onkruit publiceerde haar nieuw verworven gegevens in vier *CID-dossiers*, die tussen februari en april 1985 als bijlage verschenen bij onder andere de *Vredesaktiekrant*, het krakersblad *Bluf*, het vredesmagazine *Springstof*, het blad *Afval* van de anti-kernenergiebeweging, het maatschappijkritische blad *Kleintje Muurkrant* en het anarchistische maandblad *De Zwarte*. In *CID-dossier 001* deed Onkruit uit de doeken op welke manier het Contra Inlichtingen Detachement de vredesbeweging in de gaten hield. Ze drukte het zogenaamde Infiltratie beïnvloedingsschema af, waarin het CID van de LAMID had aangegeven welke contacten en vertakkingen er bestonden tussen de verschillende organisaties uit de vredesbeweging. Het schema toonde een lijn die van de RAF naar het Algemeen Bestuur van de VVDM en de leden van de BvD, de IKB en de PPR liep.³³⁴

Onkruit publiceerde in *CID-dossier 002* namen, functies, adressen en telefoonnummers van (ex-)medewerkers van de Koninklijke Landmacht, de LAMID, de BVD, de Koninklijke Marechaussee, de LUMID en de politiekorpsen. De activisten hadden tijdens de inbraak namelijk een lijst gevonden met deze persoonsgegevens.³³⁵ Na de publicatie van deze lijst werden de mensen die erop stonden een paar weken lang lastig gevallen. Hun huizen werden beklad, ze werden telefonisch bedreigd en onbekenden postten in de buurt van hun huizen.³³⁶ De *CID-dossiers 003 en 004* bevatten de methodes en tactieken van het detachement. Onkruit had er naar eigen zeggen bijvoorbeeld bewijs voor dat het CID rectoren, conrectoren en ander schoolpersoneel had 'gespot' en aangeworven. Zij hadden de opdracht gekregen de namen van onbetrouwbare jongeren aan het detachement door te geven.³³⁷

Het openbaar worden van de geheime informatie over het Contra Inlichtingen Detachement en de publicatie van deze gegevens was problematisch voor het functioneren en de reputatie van de LAMID. De medewerkers van het CID beschouwden de inbraak als 'een grote ramp'.³³⁸ Ook de Marinestaf concludeerde dat de LAMID 'een fikse slag' was toegebracht.³³⁹ De LAMID zat er met name mee in zijn maag dat persoonsgegevens waren uitgelekt en beschouwde dit als een gevaar voor de staatsveiligheid:

'De openbaarmaking van gegevens omtrent de organisatie, samenstelling, taken en werkwijzen alsmede in het bijzonder de namen etc. van medewerkers van een Inlichtingen en Veiligheidsdienst, dient te worden beschouwd als strijdig met de veiligheid van de Staat, nog afgezien van de effecten van deze openbaarmaking in het kader van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van Inlichtingen en Veiligheidspersoneel'.³⁴⁰

Na de inbraak verhuisde het Contra Inlichtingen Detachement meteen naar een andere locatie. De dienst probeerde zich zo veel mogelijk op de vlakte te houden en zo min mogelijk activiteiten te ontplooiën. Een tijd lang 'mocht er niets meer'.³⁴¹ De Sous-Chef Operatiën wilde geen daders oppakken. Hij stelde: 'De minister van Justitie heeft van mijn ambtenaren - gesteund door de Directie Juridische Zaken - het advies gekregen niet tot actie over te gaan'.³⁴² Zonder daders zou er geen rechtszaak volgen waarin Onkruid het publieke draagvlak en de praktijken van de krijgsmacht, en het Contra Inlichtingen Detachement als onderdeel daarvan, opnieuw kon ondermijnen. Het voorval kon dan zo snel mogelijk worden vergeten. In het kader daarvan weigerde het ministerie van Defensie maatregelen te nemen toen Onkruid de *CID-Dossiers* publiceerde. De LAMID beweerde naar buiten toe consequent dat de buitgemaakte documenten alleen de classificatiegraad 'confidentieel' droegen en dat de inbraak geen grote impact had op de inlichtingendienst.³⁴³

'Gesnuffel en gewroet' door de militaire inlichtingendiensten

Het ministerie van Defensie en de LAMID deden hun best het effect van de inbraak bij het Contra Inlichtingen Detachement en de publicatie van de *CID-dossiers* te bagatelliseren en te negeren. Ze waren daarin echter niet succesvol, want de VVDM en de media besteedden veel aandacht aan de inbraak en de publicaties van de *CID-dossiers*. De VVDM schreef in haar tijdschrift *Twintig* dat de Nederlandse inlichtingendiensten bij gebrek aan werkelijke vijanden op spoken waren gaan jagen. Hun methodes waren volgens *Twintig* dubieus: 'Geen zee gaat deze geheim agenten te hoog om hun nieuwsgierigheid te bevredigen. Als het nodig is gaan de spionnen buiten hun boekje. Want zij zijn toch een "geheime dienst" en een kenmerk daarvan is dat hun gesnuffel, gewroet en misdaden "geheim" blijven'.³⁴⁴ De linkse kranten benadrukten het verschil tussen de uitspraak van Van Thijn uit 1981 - dat de Nederlandse inlichtingendiensten de vredesbeweging niet als geheel in de gaten hielden - en de opmerking van Onkruid dat

meerdere organisaties uit de vredesbeweging werden geobserveerd. Hiertoe behoorden de VVDM, de BvD, de VD, het IKV en Onkruid zelf. *De Volkskrant* toonde zijn verontwaardiging over deze infiltratie in artikelen zoals 'Landmacht infiltreert groepen anti-militaristen', 'Vredesgroepen worden uitvoerig bespioneerd' en 'Onkruid's "geheime agenten" ontkennen in alle toonaarden'.³⁴⁵ De communistische krant *De Waarheid* beweerde in het artikel 'De leger-spionnen blijven snuffelen' dat het erop leek dat 'de verantwoordelijke bewindslieden de inlichtingendienst niet in de hand hebben'.³⁴⁶ De dienst was volgens de krant een eigen leven gaan leiden en hield geen ruggespraak met zijn ministerie.

Het was ernstig dat de VVDM en de linkse kranten zich in feite afvroegen of de LAMID wel op een wettige manier had gehandeld. Het moment waarop ze hun twijfel uitten maakte de kwestie er niet gemakkelijker op. De militaire inlichtingendiensten bevonden zich al sinds 1975 in een reorganisatieproces, waarin onduidelijk was wat de nieuwe wettelijke basis zou worden waarop de diensten hun taak vervulden. De regering-Den Uyl had in 1975 gevraagd het Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972 - waarin de taak van de militaire inlichtingendiensten slechts op een half A4-tje stond beschreven - te vervangen door een wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De in 1972 geformuleerde taak betrof het inwinnen van gegevens om vervolgens maatregelen te nemen 'ter voorkoming van activiteiten die ten doel hebben de veiligheid of paraatheid van de krijgsmacht te schaden', dan wel 'ter beveiliging van gegevens binnen de krijgsmacht waarvan geheimhouding geboden is', of 'ter bevordering van een juist verloop van mobilisatie en concentratie der strijdkrachten'.³⁴⁷ In 1977 was de interdepartementale commissie-Van Eijkern benoemd, die hiertoe een wetsontwerp moest voorbereiden. Deze commissie stond onder leiding van W.J. van Eijkern, de loco Secretaris-Generaal van het ministerie van Justitie. De commissie bood haar wetsontwerp op 24 maart 1982 aan de Tweede Kamer aan. Ze wilde vasthouden aan het bestaan van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten. De Tweede Kamer, met het CDA, D'66 en de PPR voorop, pleitte echter voor het samenvoegen van deze drie diensten tot één militaire inlichtingendienst. Minister van Defensie De Ruiter gaf de Tweede Kamer in april 1984 evenwel te kennen dat hij net als de commissie-Van Eijkern wenste dat elk krijgsmachtdeel over een eigen inlichtingendienst bleef beschikken.³⁴⁸

Doordat het Fatima-project in november 1984 aan het licht kwam, concentreerde het politieke debat over de toekomst van de inlichtingendiensten zich in 1985 niet meer op de vraag hoe de inlichtingendiensten moesten worden gereorganiseerd. In plaats daarvan vroegen de progressieve politici zich af of de LAMID juist had gehandeld en de dienst in de toekomst wel opnieuw als inlichtingendienst zou mogen opereren. De PSP-leden Van Es en Van der Spek waren sceptisch en vroegen De Ruiter of het juist was dat de militaire inlichtingendiensten de vredesbeweging 'als zodanig' observeerden. De Ruiter ontkende dit, maar stelde wel dat zij gegevens verzamelden wanneer ze vermoedden dat individuen of organisaties activiteiten ontplooiden die de veiligheid of de inzetbaarheid van de krijgsmacht schaadden.³⁴⁹ M.B.C. Beckers, de fractievoorzitter van de PPR, vond dit antwoord niet overtuigend en vroeg J.M. den Uyl, de voorzitter van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten in

de Tweede Kamer, om opheldering. Den Uyl onderzocht de kwestie en vroeg de minister van Binnenlandse Zaken, J.G. Rietkerk (VVD), om een verklaring. Rietkerk deelde Den Uyl mee dat ook de regering 'onverminderd' op het standpunt stond dat de vredesbeweging als geheel geen onderzoeksobject vormde voor de militaire inlichtingendiensten.³⁵⁰

Het is de vraag hoe de verklaringen van De Ruiter en Rietkerk moeten worden geïnterpreteerd. De archieven van de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst tonen aan dat de LAMID, de LUMID en de Marine Inlichtingendienst (MARID) wel degelijk zeer actief waren in het in kaart brengen van de vredesbeweging. Mogelijk waren De Ruiter en Rietkerk hier midden jaren tachtig van op de hoogte, maar wilden ze dat niet toegeven. Het is de vraag of dat ook gold voor Van Thijn en Van Mierlo. De summiere, algemene taakbeschrijving in het Koninklijk Besluit van 1972 bood de militaire inlichtingendiensten veel vrijheid en speelruimte om hun eigen beleid uit te stippelen. Ze waren niet verplicht minister van Defensie Van Mierlo tot in detail te informeren over de organisaties die zij analyseerden en observeerden.³⁵¹ Het is dus goed mogelijk dat Van Thijn geen goed overzicht had van de organisaties die zich in het blikveld van de militaire inlichtingendiensten bevonden en zijn uitspraak uit 1981, in ieder geval voor zover die betrekking had op de militaire inlichtingendiensten, voortkwam uit onwetendheid.

Tweede Kamerlid voor de PSP P.A. Lankhorst vroeg samen met zijn collega Van Es op 7 maart 1985 een interpellatiedebat aan over de activiteiten van de militaire inlichtingendiensten.³⁵² Hun vragen hadden de werkwijze van het 450e Contra Inlichtingen Detachement, het Fatima-project en het Infiltratie Beïnvloedingsschema als onderwerp. Het debat, waaraan zowel Rietkerk als De Ruiter deelnam, werd op 28 maart 1985 gehouden. Van Es noemde als bezwaar tegen de militaire inlichtingendiensten dat ze 'onontkoombaar een eigen leven gaan leiden, een eigen vijandsbeeld opbouwen, eigen hogere belangen formuleren en een eigen gevecht voeren tegen ondermijnende schimmen, niet met open vizier maar met achterbakse methoden die worden goedgepraat met een beroep op de veiligheid van de staat'. Ze was van mening dat de democratie en de staatsveiligheid in gevaar werden gebracht doordat de staat enkelingen de bevoegdheid gaf om velen in het geheim en ongelimiteerd in de gaten te houden.³⁵³

Minister De Ruiter wees Van Es erop dat de militaire inlichtingendiensten binnen de rechtsstaat noodzakelijk waren, omdat er personen en groeperingen actief waren die de krijgsmacht schade wilden berokkenen. De militaire inlichtingendiensten infiltreerden de vredesbeweging niet, maar verzamelden alleen informatie uit open bronnen, zoals kranten en tijdschriften. Hij betitelde dit als de 'algemene maatschappelijke oriëntatie' van de diensten. Ze ondernamen volgens hem alleen actie als er een serieus vermoeden bestond dat personen of organisaties de krijgsmacht ernstig schade konden toebrengen. Het Fatima-project was volgens De Ruiter opgestart nadat personen met foute bedoelingen hadden getracht invloed te verwerven binnen organisaties uit de vredesbeweging.³⁵⁴

De Ruiter overtuigde de PvdA, de PSP, de PPR en de CPN niet met zijn uitleg en deze partijen dienden tijdens het debat een motie in. Hierin stelden ze dat het inwinnen van inlichtingen over de vredesbeweging in strijd was 'met de intentie van de eerder door de regering uitgesproken garantie dat de vredesbeweging geen voorwerp van onderzoek is'. Omdat De Ruiter

zo de nadruk legde op het verzamelen van informatie uit open bronnen, vergeleek Lankhorst de inlichtingendienst met een 'knipseldienst'. Van Es maakte het De Ruiter moeilijk door hem te wijzen op het bestaan van het Handboek Vredesbeweging uit 1969. Dit handboek, waarin melding werd gemaakt van alle organisaties die door de militaire inlichtingendiensten werden bestudeerd, bewees volgens haar dat deze diensten wel degelijk de gehele vredesbeweging observeerden. De Ruiter deelde Van Es mee dat hij in 1969 nog niet eens zijn eerste stappen in de politiek had gezet. Hij weigerde 'een geheel verouderd werkstuk dat niet alleen gisteren verouderd was maar dat al veel en veel langer verouderd is' als uitgangspunt te nemen. De Ruiter benadrukte opnieuw dat de vredesbeweging geen onderzoeksobject was. Wel overwoog hij PvdA-lid H.J. van den Bergh tegemoet te komen, die hem had gevraagd de informatie over de vredesbeweging uit open bronnen niet langer door de militaire inlichtingendiensten te laten verzamelen.³⁵⁵

Net als de progressieve partijen reageerde ook de vredesbeweging - als onderzoeksobject van de militaire inlichtingendiensten - sceptisch op de uitleg en verdediging van De Ruiter. Het IKV eiste opheldering over de infiltratie.³⁵⁶ De VVDM dreigde in maart 1985 met een kort geding tegen De Ruiter indien hij het Fatima-project niet zou beëindigen. De vereniging zag hier na het interpellatiedebat vanaf, maar diende bij de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten in de Tweede Kamer wel een klacht in over vermeende infiltratiepogingen.³⁵⁷ Leden van het Anti-Militaristies Onderzoekskollektief (AMOK) - dat sinds december 1982 onderzoek verrichte naar het antimilitarisme - de Socialistiese Arbeiderspartij, de VD, de PSP en Onkruit richtten op 29 maart 1985 het Comité Inzage Dossiers w(itte)-CID op. Bij dit Comité waren ook zeven advocaten aangesloten. Het comité eiste inzage in de documenten van het Contra Inlichtingen Detachement en absolute openheid inzake inlichtingendiensten. Het wilde de juridische weg bewandelen, bijvoorbeeld door functionarissen van de inlichtingendiensten voor de rechter te slepen. Het trachtte ook een 'netwerk' op te zetten waarmee het politieke informatie over de inlichtingendiensten kon inwinnen en politici in de Tweede Kamer vragen kon laten stellen. Daarnaast wilde het buitenparlementaire acties voeren om het 'gespioneer van inlichtingendiensten' publiek te maken.³⁵⁸

De LAMID was niet gelukkig met de oprichting van het comité, maar vond het positief dat de VVDM zich hiervan had gedistantieerd. Op die manier kon de LAMID het comité in de gaten houden, zonder dat deze interesse uitgelegd kon worden 'als een voortgezette interesse van onze kant in de VVDM'.³⁵⁹ Minister De Ruiter besloot het Fatima-project op 2 mei 1985 in zijn geheel stop te zetten. Hij voelde zich hiertoe genoodzaakt als gevolg van de Kamervragen en de maatschappelijke kritiek. Het Fatima-project kon bovendien worden beëindigd, omdat de actiebereidheid van dienstplichtigen, burgers en antimilitaristen ten aanzien van de krijgsmacht midden jaren tachtig sterk afnam. De BvD was al in december 1983 opgeheven en de VVDM veroorzaakte nauwelijks nog hinder voor de krijgsmacht.³⁶⁰ Hetzelfde gold voor Onkruit, wier acties vanaf 1985 op hun retour liepen. Volgens oud-activist W. Duyvendak had Onkruit bereikt wat ze kon bereiken.³⁶¹ De aandacht van de actievoerders ging bovendien steeds minder uit naar het antimilitarisme en meer naar andere maatschappelijke thema's, zoals het fascisme,

het racisme, de apartheid en kernenergie. Een aantal sympathisanten van Onkruid ging in 1985 op in een nieuwe organisatie, genaamd de Revolutionaire Antiracistische Actie (RaRa). Deze actiegroep keerde zich tegen de Zuid-Afrikaanse apartheid en verwierf tussen 1985 en 1987 bekendheid door de brandstichting en bomaanslagen in verschillende Makro-vestigingen.³⁶²

Het bestaansrecht van de militaire inlichtingendiensten was door de linkse politieke partijen en organisaties zoals Onkruid onder druk gezet. Zij waren ervan overtuigd dat de inlichtingendiensten onwettig en ondemocratisch handelden en hun aanwezigheid niet noodzakelijk was. De inlichtingendiensten boetten door deze kritiek voor korte tijd aan politieke en maatschappelijke legitimiteit in. Desondanks kon het reorganisatieproces van de inlichtingendiensten in de tweede helft van de jaren tachtig gewoon worden afgerond. Op 10 december 1985 stemde de Tweede Kamer in met de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. De Eerste Kamer deed dat twee jaar later en de nieuwe Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten trad op 1 februari 1988 in werking. De LAMID, de LUMID en de MARID werden uiteindelijk toch samengevoegd en vormden de nieuwe Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD).³⁶³

De oprichting van de MIVD markeerde het einde van een periode waarin het antimilitaristische protest een absoluut hoogtepunt had bereikt. Het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters hadden geprobeerd het antimilitarisme een halt toe te roepen door de antimilitaristen en hun acties te bagatelliseren en te negeren. Alleen op die manier dachten ze het draagvlak van de krijgsmacht in Nederland en haar geloofwaardigheid binnen de NAVO te kunnen beschermen. Het behoud van beide was essentieel om de inzetbaarheid van de krijgsmacht (binnen de NAVO), en daarmee haar bestaansrecht, veilig te stellen.

Slotbeschouwing

Tussen 1977 en 1989 streden kritische dienstplichtigen, beroepsmilitairen en burgers niet langer voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. In plaats daarvan stonden het veiligheids- en defensiebeleid en het maatschappelijk draagvlak van de krijgsmacht - en daarmee haar bestaansrecht - onder druk. Dit was zichtbaar aan de protesten tegen de kernwapens en het militarisme. Net als in eerdere decennia lagen in de jaren tachtig opnieuw conflicterende opvattingen ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid, de krijgsmacht en haar democratische inbedding ten grondslag aan de conflicten tussen het ministerie van Defensie en de critici van de krijgsmacht.

De burgers en militairen die zich tegen de kernwapens verzetten waren allereerst van mening dat deze wapens vanwege principiële, ethische en religieuze bezwaren niet mochten worden ingezet. Het ministerie van Defensie begreep deze bezwaren, maar benadrukte dat de kernwapens vanuit militair oogpunt noodzakelijk waren om de Sovjet-Unie af te schrikken. Puur door hun aanwezigheid konden ze een Sovjet-aanval voorkomen. De critici geloofden echter dat de aanwezigheid van kernwapens de kans op een Sovjet-aanval juist zou vergroten.

Het ministerie van Defensie werd door de critici bovendien direct verantwoordelijk gehouden voor en bekritiseerd vanwege de aanwezigheid van kernwapens in Nederland. Het ministerie verweerde zich tegen deze kritiek door te stellen dat het veiligheids- en defensiebeleid door de regering werd gemaakt en het ministerie dit slechts uitvoerde.

De kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen beweerden, tot slot, dat een krijgsmacht die in de democratie was verankerd ruimte moest bieden aan opvattingen van militairen die niet strookten met het officiële veiligheids- en defensiebeleid. Zo moest hun de vrijheid worden gegeven 'kernwapentaken' te weigeren. Het ministerie van Defensie vond juist dat de krijgsmacht democratisch handelde wanneer alle militairen met het officiële veiligheids- en defensiebeleid instemden. In dat geval werden namelijk de beslissingen van democratisch gekozen politici ten aanzien van militaire kwesties geëerbiedigd. Militairen moesten het veiligheids- en defensiebeleid uitvoeren en zich niet met de formulering daarvan inlaten. Dat was ook vanuit militair oogpunt wenselijk. Alleen een krijgsmacht waarin alle militairen zich achter het veiligheids- en defensiebeleid schaarden kon de collectieve militaire veiligheid beschermen.

Antimilitaristen stonden door hun nadruk op geweldloze weerbaarheid lijnrecht tegenover de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Zij beschouwden de militaire noch de vervangende dienst als een integraal onderdeel van hun burgerschap en ontkenden dat de staat het democratisch recht had zijn burgers deze diensten op te leggen. Het ministerie van Defensie stelde echter dat het bestaan van de krijgsmacht, de dienstplicht en de vervangende dienst op een democratische meerderheidsbeslissing berustte. Antimilitaristen die zich aan hun verplichting onttrokken, stelden zich volgens het ministerie ondemocratisch op. Op hun beurt beschuldigden de antimilitaristen het ministerie eveneens van ondemocratisch handelen. De krijgsmacht beschermde de democratie niet, maar werd ter onderdrukking van de eigen bevolking ingezet. Oppositie tegen de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid werd meteen de kop in gedrukt. De militaire inlichtingendiensten handelden volgens hen onwettig als gevolg van een te geringe controle door de regering en omdat de bevolking te weinig inzage had in het functioneren van deze diensten.

Vanuit het oogpunt van het behoud van de legitimiteit van de krijgsmacht beschouwde het ministerie van Defensie de kernwapenprotesten en het antimilitarisme als problematisch. Het was van mening dat de geloofwaardige inzetbaarheid van de krijgsmacht tegenover de Sovjet-Unie en binnen de NAVO door deze protesten werd ondermijnd, alsmede haar draagvlak in de Nederlandse samenleving. Het behoud van deze drie vormen van geloofwaardigheid was volgens het ministerie van Defensie in de jaren tachtig noodzakelijk om het bestaansrecht van de krijgsmacht te beschermen. Wanneer de Sovjet-Unie door de protesten zou denken dat de Nederlandse krijgsmacht geen volwaardige tegenstander was en de afschrikingsstrategie van de NAVO daardoor minder voorstelde, werd een militaire aanval tegen het bondgenootschap waarschijnlijker. Tijdens de Koude Oorlog was het de voornaamste taak van de Nederlandse krijgsmacht om deze aanval samen met de bondgenoten te voorkomen en zij wilde niet falen. Indien de NAVO de Nederlandse militaire bijdrage niet meer als geloofwaardig inschatte, werd het bestaansrecht van de krijgsmacht eveneens aangetast. De Nederlandse deelname aan

de NAVO vormde de hoeksteen van het veiligheids- en defensiebeleid en militair gezien kon de Nederlandse krijgsmacht het eigen grondgebied alleen met hulp van de bondgenoten verdedigen. De manier waarop de Nederlandse burgers en militairen tegen het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht aankeken, bepaalde mede hoe de Sovjet-Unie en de NAVO hier op hun beurt over oordeelden. Hoe groter de steun van Nederlandse burgers en militairen was, des te geloofwaardiger achtten zij de inzetbaarheid van de Nederlandse krijgsmacht als tegenstander en bondgenoot.

Het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters probeerden deze geloofwaardige inzetbaarheid tussen 1977 en 1981 te beschermen door repressie van de actievoerders. Zowel de tegenstanders van de kernbewapening als de antimilitaristen werden met behulp van het Fatima-project in de gaten gehouden. De *site*-wachtweigeraars en de demonstranten in uniform werden krijgstuuchtelijk bestraft. Het ministerie van Defensie organiseerde bovendien een actief voorlichtingsbeleid dat bedoeld was om de kernwapenprotesten in te dammen. De antimilitaristen inclusief de totaalweigeraars werden in strafprocessen tot hoge straffen veroordeeld. Toen echter bleek dat het antimilitarisme hierdoor niet verdween maar juist aan kracht won, gingen de civiele en militaire rechters er vanaf 1981 toe over antimilitaristen strafvermindering te geven of zelfs helemaal niet te arresteren en strafrechtelijk te vervolgen. Het ministerie van Defensie probeerde de antimilitaristische acties te bagatelliseren om de impact daarvan te verkleinen. Het stelde dat er bij inbraken geen belangrijke documenten werden vermist, de documenten niet geclassificeerd waren en de inbraken in het algemeen genomen weinig indruk maakten op de krijgsmacht.

De geloofwaardigheid van de krijgsmacht binnen Nederland, in de NAVO en tegenover de Sovjet-Unie werd in het midden van de jaren tachtig 'gered' door het verdwijnen van zowel het kernwapenprotest als het antimilitarisme. De vraag dient zich aan of er een direct verband is aan te wijzen tussen de aanpak van de actievoerders en deze ontwikkeling. Met betrekking tot het kernwapenbeleid lijkt dit niet het geval te zijn. De protesten tegen de kernwapens namen niet af doordat de *site*-wachtweigeraars en de demonstranten in uniform werden bestraft en het ministerie meer aandacht besteedde aan voorlichting. Opinieonderzoeken laten zien dat de bevolking ondanks de tegenmaatregelen van Defensie sterk verdeeld bleef over het kernwapenvraagstuk en steeds meer neigde naar het accepteren van (demonstrerende) militairen met gewetensbezwaren. Het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters waren vanaf 1981 succesvoller in hun aanpak van het antimilitarisme. De antimilitaristen bestonden bij de gratie van publieke aandacht en gebruikten hun strafprocessen om het draagvlak van de krijgsmacht te ondermijnen. Pas toen hun acties werden gebagatelliseerd en zijzelf werden genegeerd, haalden het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters de grootste spanning weg.

Ondanks hun invloed op het afzwakken van het antimilitarisme, geldt zowel voor deze protestvorm als voor het kernwapenprotest dat zij uiteindelijk niet verdwenen door de handelwijze van het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters. Daar zorgden de nationale en internationale politieke ontwikkelingen en de interne veranderingen binnen de protest-

organisaties voor. De vredesbeweging geloofde midden jaren tachtig dat Nederland niet meer van het stationeren van de kruisvluchtwapens zou afzien. Het kernwapenprotest verdween definitief na de totstandkoming van het INF-akkoord in 1987. Voor de kritische dienstplichtigen en dienstweigeraars gold dat zij in de jaren tachtig op de grenzen van hun mogelijkheden stuitten. De VVDM kwam in rustiger vaarwater terecht en de BvD hief zichzelf op. Onkruit viel midden jaren tachtig uit elkaar omdat ook zij het gevoel had dat ze had bereikt wat ze kon bereiken. De aandacht van de antimilitaristen richtte zich bovendien steeds meer op andere onderwerpen, zoals de strijd tegen de apartheid en kernenergie. De drie belangrijkste critici van de krijgsmacht verdwenen zodoende elk op hun eigen manier weer van het toneel.

Slotbeschouwing

Tijdens de Koude Oorlog werden de Nederlandse krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid onder vuur genomen door groepen kritische burgers, dienstplichtigen, beroepsmilitairen en dienstweigeraars. Deze critici, die zich afvroegen waarom Nederland over een krijgsmacht moest beschikken, hoe die krijgsmacht eruit moest zien en op welke manier zij in de samenleving en de democratische rechtsstaat moest zijn ingebed, vormen het onderwerp van deze studie. Tegenover hen stond het ministerie van Defensie, dat het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht tegen hun kritiek probeerde te beschermen.

In deze slotbeschouwing zal allereerst worden geanalyseerd waarom de over het algemeen betrekkelijk kleine groepen critici zo'n grote indruk op het ministerie van Defensie wisten te maken. Ten tweede zal worden uiteengezet met welke kritiek en protesten het ministerie van Defensie tussen 1945 en 1989 werd geconfronteerd. Ook wordt beschreven hoe die ervoor zorgden dat het ministerie zijn visie op de legitimiteit van de krijgsmacht - te bestuderen door naar de acceptatie van het bestaansrecht en de bestaanswijze te kijken - meermaals wijzigde. Daarna zal worden uitgelegd welke rode draden er in de omgang van het ministerie met de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid kunnen worden aangewezen. Ook zal worden verklaard waarom de critici van de krijgsmacht weer elk op hun eigen manier de aftocht bliezen. Vervolgens zal worden bekeken wat de impact is geweest van de kritiek en protesten van kritische burgers en militairen op de legitimiteit van de krijgsmacht en of sprake was van een legitimiteitscrisis. Tot slot zal worden gerecapituleerd welke nieuwe inzichten dit onderzoek heeft opgeleverd over de handelwijze van het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog.

Het grote effect van kleine groepen critici

Het is opmerkelijk dat de betrekkelijk kleine groepen critici die in deze studie centraal staan zo'n grote indruk op het ministerie van Defensie hebben kunnen maken. De meeste protestorganisaties verenigden tijdens hun bestaan namelijk niet meer dan een tiental tot een paar honderd kritische burgers of militairen in zich. Dit kleine aantal stond niet in verhouding tot het grote aantal burgers en militairen dat met de vorm en de inhoud van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid instemde. Een uitzondering hierop vormde de VVDM in haar hoogtijdagen aan het begin van de jaren zeventig, toen maar liefst zeventig procent van alle dienstplichtigen lid was van deze vereniging. Ook de antikernwapenprotesten in de eerste helft van de jaren tachtig waren omvangrijk, hoewel slechts een relatief gering aantal burgers en militairen hun kritiek direct aan de krijgsmacht adresseerde. Dit gebeurde bijvoorbeeld door middel van het dienst- en totaalweigeren, de *site*-wachtweigering of het demonstreren in militair uniform.

Er zijn verschillende verklaringen aan te wijzen waarom het reilen en zeilen van deze kleine groepen critici zoveel aandacht kreeg van het ministerie van Defensie. Het ministerie moest er allereerst aan wennen dat de krijgsmacht na de Tweede Wereldoorlog, door het verdwijnen van de neutraliteits- en afzijdigheidspolitiek, een andere positie in de samenleving innam dan voorheen. Ze werd door die samenleving bovendien anders gepercipieerd en benaderd. Terwijl de krijgsmacht voor de oorlog een zelfstandige en afwachtende taak had gehad, legde zij zich nu binnen de NAVO met bondgenoten toe op een actieve verdediging van het gezamenlijke grondgebied. Door haar nieuwe taakopvatting en de veel grotere aantallen dienstplichtigen die zij reeds in vreedstijd in haar midden kreeg, werd de krijgsmacht zichtbaarder en stond ze meer bloot aan maatschappelijke kritiek dan voor de oorlog het geval was geweest. Daar kwam bij dat de publieke belangstelling voor maatschappelijke en militaire thema's vanaf de jaren zestig sterk groeide. De politiek kon het veiligheids- en defensiebeleid niet langer in alle rust achter gesloten deuren formuleren. Steeds meer burgers drongen hun visie op militaire thema's aan de politici op. Ook de roep om medezeggenschap binnen de krijgsmacht en directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid klonk steeds luider. De veranderde context dwong het ministerie van Defensie zich continu te beraden op de vraag of en zo ja welke protesten van kleine groepen critici vanuit de samenleving en de krijgsmacht acceptabel waren en welke niet.

Het ministerie van Defensie besteedde om nog een tweede reden aandacht aan de kleine groepen critici. Terwijl de ontwikkelingen in de Koude Oorlog ervoor zorgden dat het ministerie over de legitimiteit van de krijgsmacht nadacht, hadden de kleine groepen critici hierop een grote invloed. Door middel van hun kritiek en protesten drongen zij het ministerie van Defensie hun ideeën op over de legitimiteit van de krijgsmacht. Dit deden ze op momenten waarop zich binnen en/of buiten Nederland grote maatschappelijke of militaire veranderingen voltrokken. Het ministerie was op deze momenten kwetsbaar, omdat het in de veranderde context opnieuw moest bepalen wanneer de krijgsmacht over legitimiteit beschikte en hoe die kon worden ondermijnd. Terwijl het ministerie nog geen nieuw antwoord had geformuleerd op deze vraag, mengden de kleine groepen critici zich in het debat over de legitimiteit van de krijgsmacht.

Dat was allereerst het geval in de tweede helft van de jaren veertig, toen de krijgsmacht zich in meerdere opzichten in een overgangsfase bevond. Ze moest na vijf oorlogsjaren opnieuw worden opgebouwd in een krachtenveld dat enerzijds werd bepaald door de dekoloniatieoorlog in Nederlands-Indië en anderzijds door de zich aftekenende Koude Oorlog. Juist omdat de krijgsmacht in opbouw was en al haar aandacht op de acute inzet in Nederlands-Indië moest richten, maakten de weerbaarheidsorganisaties met hun eis om zich als gewapende formatie naast de krijgsmacht te positioneren indruk op het ministerie van Oorlog.

Ook de periode tussen 1966 en 1979 was voor het ministerie van Defensie een onzekere tijd. Het ministerie, dat gewend was aan de wapenwedloop tussen beide machtsblokken en continue rekening hield met een potentiële Sovjet-aanval, moest zich heroriënteren nu de détente zich aandeed. Het probeerde vast te stellen hoe gevaarlijk de Sovjet-Unie ondanks de internationale ontspanning was en hoe de krijgsmacht zich moest opstellen. Terwijl het hier mee worstelde benaderden kritische burgers en militairen het ministerie en daagden het uit met

hun alternatieve opvattingen over de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid.

Vanaf 1979 trad er wederom een nieuwe fase in toen de détente plaatsmaakte voor de 'tweede Koude Oorlog'. Het ministerie van Defensie moest nu opnieuw een inschatting maken van het internationale militaire krachtenveld en de plaats van de Nederlandse krijgsmacht daarbinnen. Terwijl binnen de NAVO een versterking van de slagkracht van de conventionele strijdkrachten werd ingezet, traden ook de kernwapens naar buiten toe meer op de voorgrond. Het bewijs daarvoor vormde het NAVO-dubbelbesluit. Hierin maakte het bondgenootschap concrete afspraken over het bezit van kernwapens en tekende het duidelijk op wat het van elke lidstaat verwachtte. De lidstaten wisten dit ook van elkaar en daardoor viel het nog meer dan voorheen op welke (afwijkende) houding de individuele lidstaten aannamen en hoe de krijgsmachten zich ten aanzien van de kernwapens opstelden. Het ministerie van Defensie had er moeite mee dat burgers en militairen door protesten tegen de kruisvluchtwapens en door antimilitaristische acties, van Nederland een buitenbeentje in de NAVO maakten.

Er was, tot slot, een derde reden waarom het ministerie van Defensie zo onder de indruk was van de kleine groepen critici. Dat was de constatering dat zich, vanaf midden jaren zestig, telkens nieuwe groepen van kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, antimilitaristen en burgers aandienden. Het ministerie was onder de indruk van de duurzaamheid, de diversiteit en de gelijktijdigheid van de kritiek en protesten en de manier waarop de critici de normen, waarden en ideeën van de krijgsmacht steeds opnieuw ter discussie stelden. In de periode van 1966 tot en met 1989 ging er geen jaar voorbij waarin de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid niet onder vuur werden genomen. Sommige jaren sprongen er zelfs uit door de hoeveelheid en de intensiteit van de kritiek en protesten. Dat was bijvoorbeeld het geval tijdens het 'rampjaar 1969', toen de krijgsmacht voor het eerst tijdens de Koude Oorlog tegelijkertijd van verschillende kanten werd aangevallen. Tussen 1969 en 1971 volgden verschillende sabotage-initiatieven elkaar in rap tempo op. Ook het jaar 1972 past in dit rijtje, omdat voor- en tegenstanders van de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht met elkaar in discussie gingen en hieruit nieuwe protestorganisaties ontstonden. Door de duurzaamheid, de diversiteit en de gelijktijdigheid van de kritiek en protesten ontstond binnen het ministerie van Defensie de indruk dat zij een groot en urgent probleem vormden.

Verschuivende opvattingen over de legitimiteit van de krijgsmacht

Dat het ministerie van Defensie onder de indruk was van de betrekkelijk kleine groepen burgers en militairen die de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid tijdens de Koude Oorlog bekritiseerden, blijkt uit het feit dat het hun kritiek en protesten steeds opnieuw interpreteerde als een gevaar voor de legitimiteit van de krijgsmacht. De opvattingen van het ministerie over wanneer de krijgsmacht legitimiteit bezat, verschoven tijdens de Koude Oorlog meermaals. Deze verschuivingen werden, behalve door de ontwikkelingen in de Koude Oorlog,

ook voor een belangrijk deel beïnvloed door de opkomst van verschillende soorten kritiek en protest.

In het eerste hoofdstuk is uiteengezet hoe het ministerie van Oorlog tussen 1945 en 1948 met de weerbaarheidsorganisaties werd geconfronteerd. Zij erkenden dat de krijgsmacht als zwaarmacht de democratische rechtsstaat beschermde, maar ontkenden dat zij hierop het alleenrecht had. De weerbaarheidsorganisaties presenteerden zichzelf als een gewapend verlengstuk van het leger en pleitten voor de totstandkoming van een 'gewapende democratie'. Hierin zouden alle burgers de wapens opnemen en gezamenlijk de openbare orde beschermen tegen de door hen waargenomen communistische vijfde colonne. Ideologisch gezien geloofden de weerbaarheidsorganisaties dat zij als burgers verplicht waren een bijdrage aan de ordehandhaving te leveren. Deze bijdrage was voor hen een integraal onderdeel van hun burgerschap. Burgers moesten hun persoonlijke vrijheid, in de zin van hun vrije tijd, opofferen om de veiligheid van Nederland te beschermen. De weerbaarheidsorganisaties geloofden dat burgers ook praktisch gezien de openbare orde beter konden beschermen dan militairen. De krijgsmacht werd te veel in beslag genomen door haar naoorlogse wederopbouw en de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië. Bovendien hadden burgers meer kennis in huis over de vijfde colonne dan de militairen.

De ideeën van de weerbaarheidsorganisaties om zich als verlengstuk van het leger te presenteren en een gewapende democratie in te voeren, waren onverenigbaar met die van het ministerie van Oorlog. Het ministerie vreesde dat de weerbaarheidsorganisaties hierdoor het geweldsmonopolie van de krijgsmacht, en daarmee haar bestaansrecht, aantastten. Deze angst ebde pas in 1948 weg toen de weerbaarheidsorganisaties werden verenigd in de Nationale Reserve. Als onderdeel van de Koninklijke Landmacht kreeg zij een taak in de ordehandhaving. Toch was het tussen 1948 en 1950 nog geenszins zo dat het ministerie van Oorlog geloofde dat het bestaansrecht van de krijgsmacht door de oprichting van de Nationale Reserve veilig was gesteld. Het ministerie ontleende dit bestaansrecht aan het einde van de jaren veertig in toenemende mate aan de functie van de krijgsmacht als zwaarmacht tegen de Sovjet-Unie en haar internationale rol als verdediger van de westerse democratische rechten en vrijheden binnen de NAVO. Het wilde van de Nationale Reserve een orgaan in de landsverdediging maken, dat Nederland tegen een eventuele militaire Sovjet-aanval kon beschermen en kon worden gebruikt om de verplichtingen aan de NAVO na te komen.

De voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering-Drees-Van Schaik erkenden echter niet in gelijke mate waarop het bestaansrecht volgens het ministerie van Oorlog rustte. De voormalige weerbaarheidsorganisaties beschouwden niet het internationale Sovjet-gevaar maar binnenlandse ordeverstoringen als de grootste dreiging voor Nederland. Ze waren alleen bereid zich voor de lokale ordehandhaving in te zetten. De regering geloofde niet dat de Sovjet-Unie een militaire dreiging vormde en was veeleer bevreesd voor een economische ontwrichting van Nederland. Minister-president Drees wilde daarom in de economische in plaats van de militaire wederopbouw investeren. Door de afwezigheid van een grootschalige militaire dreiging achtte hij het niet opportuun een sterke militaire bijdrage aan de NAVO te leveren.

Door de afwijzende houding van de voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering was het ministerie van Oorlog niet in staat de Nationale Reserve een taak in de territoriale verdediging te geven. Evenmin kon het ministerie haar voor het nakomen van de NAVO-verplichtingen inzetten.

Het uitbreken van de Korea-oorlog in 1950 bracht grote veranderingen in de manier waarop de voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering over het bestaansrecht van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid oordeelden. De voormalige weerbaarheidsorganisaties zagen in dat de Sovjet-Unie de grootste vijand was en erkenden de noodzaak van de krijgsmacht als (enige) zwaarmacht van de staat tegen deze vijand. De regering raakte nu ook doordrongen van het militaire gevaar dat de Sovjet-Unie vormde en was bereid naast de economische wederopbouw ook in de krijgsmacht te investeren. Zij hechtte nu tevens een groter belang aan de militaire bijdrage van de Nederlandse krijgsmacht aan de NAVO. Met de voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering aan zijn kant kon het ministerie van Oorlog de Nationale Reserve een taak geven in de territoriale verdediging en het bestaansrecht van de krijgsmacht veiligstellen.

In de jaren vijftig brak een periode aan waarin de regering, het ministerie van Oorlog en de maatschappij met elkaar overeenstemden over de bestaanswijze en het bestaansrecht van de krijgsmacht en de vorm en inhoud van het veiligheids- en defensiebeleid. Eind jaren vijftig werden de kernwapens als centraal element binnen dit veiligheids- en defensiebeleid geïntroduceerd. Vanaf dat moment ontleende het ministerie van Oorlog het bestaansrecht van de krijgsmacht ook aan haar taak om, in lijn met de militaire strategie van de NAVO, de kernwapens zonedig te gebruiken om het Westen tegen het Warschaupact te beschermen. Hoewel het grootste deel van de samenleving en de politiek de komst van de kernwapens noodzakelijk achtte en hun eventuele inzet accepteerde, zorgden deze wapens er aan het einde van de jaren vijftig evenwel voor dat er een eerste barst ontstond in de maatschappelijke en politieke consensus over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Pacifisten en communisten spraken zich tegen de kernwapens uit, maar het ministerie van Oorlog was niet van mening dat zij het bestaansrecht van de krijgsmacht door hun kritiek en protesten ondermijnden. Het aantal voorstanders van de kernwapens was nog altijd veel groter dan het aantal tegenstanders. Bovendien voelde het ministerie van Defensie zich door de kritiek op de kernwapens niet persoonlijk aangevallen.

In de hoofdstukken twee en drie is geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie vanaf het midden van de jaren zestig binnen en buiten de krijgsmacht werd geconfronteerd met kritiek op en protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Zowel de bestaanswijze als het bestaansrecht van de krijgsmacht was in het geding. Critici bekritiseerden elk op hun eigen manier de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het nut van een sterke (collectieve) militaire verdediging. Dienstplichtigen, beïnvloed door de protestcultuur van de jaren zestig, verenigden zich in 1966 in de VVDM als eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen. Door de internationale ontspanning die zich in de jaren zestig voorzichtig aftekende, geloofden zij dat hun aandacht niet langer in de eerste plaats moest uitgaan naar de veiligheid

van Nederland en de militaire verdediging. In plaats daarvan konden zij zich concentreren op veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht, waardoor zij kon vermaatschappelijken en democratiseren. Hierdoor werd de door dienstplichtigen gesignaleerde kloof tussen de krijgsmacht en de maatschappij overbrugd. In de jaren zeventig werden zij in hun eisen gesteund door enkele kritische beroepsmilitairen. De dienstweigeraars betwijfelden of de Sovjet-Unie echt een vijand van het Westen was en het bestaan van de krijgsmacht en de NAVO noodzakelijk was. De antimilitaristen, die zich voornamelijk toelegden op protesten tegen dit bondgenootschap en sabotage, wilden de krijgsmacht en de NAVO afschaffen en een geweldloze landsverdediging invoeren.

De critici van de krijgsmacht leverden ook kritiek op de manier waarop de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat was ingebed. Ze accentueerden dat de krijgsmacht ondemocratische trekjes had, ondanks dat zij als zwaarmacht van de staat de democratie moest beschermen. De dienstplichtigen waren van mening dat de krijgsmacht niet democratisch genoeg was en hadden een sterk gevoel van burgerschap. Ze zagen zichzelf niet meer in de eerste plaats als militairen die de veiligheid van Nederland beschermden. In plaats daarvan beschouwden ze zich 'staatsburgers in uniform' die binnen de krijgsmacht over democratische vrijheden moesten beschikken. Samen met enkele kritische beroepsmilitairen streden ze voor een vergroting van hun democratische rechten en vrijheden, zoals het recht op vrije meningsuiting of het stakingsrecht. Ze pleitten tevens voor de afschaffing van in hun ogen verouderde militaire hiërarchie, tradities en omgangsvormen. Anders dan de dienstplichtigen beschouwden de dienstweigeraars de dienstplicht helemaal niet meer als onderdeel van hun burgerschap en weigerden deze uit te voeren. Ze waren bovendien van mening dat het ministerie van Defensie burgers meer directe inspraak moest geven in het veiligheids- en defensiebeleid. Ook de antimilitaristen ontkenden dat zij als staatsburger verplicht waren om de dienstplicht te vervullen. In tegenstelling tot de dienstweigeraars namen zij echter geen genoegen met meer directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid. Zij waren pas tevreden wanneer het gehele militaire apparaat werd afgeschaft en dit geen onderdeel meer zou uitmaken van de democratie.

Het ministerie van Defensie was onder de indruk van de dienstplichtigen, beroepsmilitairen, dienstweigeraars en antimilitaristen, wier opvattingen over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid onverenigbaar waren met zijn eigen standpunten. Ontzet stelde het ministerie vast dat zij hun aandacht niet langer in de eerste plaats op de collectieve militaire veiligheid richtten. In plaats daarvan richtten zij zich op de vergroting van hun democratische rechten en vrijheden binnen de krijgsmacht of zelfs de opheffing van die krijgsmacht. De ideologie en handelwijze van de critici in de jaren zestig en zeventig over de gewenste vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid botsten met die van het ministerie van Defensie. Het ministerie was van mening dat de Sovjet-Unie ondanks de détente nog altijd een groot militair gevaar vormde en de inzetbaarheid van de krijgsmacht tegen het Warschaupact onverminderd hoog moest zijn. In de jaren zestig en zeventig was de militaire inzetbaarheid voor het ministerie de belangrijkste pijler waarop het bestaansrecht van de krijgsmacht rustte.

De democratiseringsgolf binnen en buiten de krijgsmacht kon deze inzetbaarheid volgens het ministerie schaden. Als de krijgsmacht in het kader van deze democratisering bijvoorbeeld aan militairen het stakingsrecht zou verlenen, waren zij niet meer op elk gewenst moment oproepbaar en inzetbaar. Ook het streven van dienstweigeraars naar meer directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid kon schadelijk zijn voor het bestaansrecht van de krijgsmacht. Het ministerie stelde dat de vorm en inhoud van het veiligheids- en defensiebeleid op een parlementair meerderheidsbesluit berustte. Het was ondemocratisch rekening te houden met de standpunten van dienstweigeraars, die niet met de opvattingen van de democratische meerderheid overeenkwamen. Burgers hadden volgens het ministerie geen recht op directe inspraak in de formulering en uitvoering van het veiligheids- en defensiebeleid. Indien deze juridische grondslagen zouden worden gewijzigd, kon dat invloed hebben op de manier waarop de krijgsmacht als zwaarmacht van de staat opereerde en het veiligheids- en defensiebeleid uitvoerde. Ook in dat geval stond haar bestaansrecht onder druk.

In het vierde hoofdstuk is uiteengezet hoe de critici vanaf het einde van de jaren zeventig niet langer hun streven naar een democratischere of vermaatschappelijkte krijgsmacht centraal stelden. In plaats daarvan zetten ze het maatschappelijk draagvlak van de krijgsmacht van twee kanten onder druk. Tegen de achtergrond van de voorgenomen introductie van de neutronenbom in 1977 en het NAVO-dubbelbesluit uit 1979 zetten kritische burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen hun vraagtekens bij de komst van nieuwe kernwapens naar Nederland. Ze beschouwden deze wapens vanuit principieel, religieus en ethisch oogpunt als immoreel. Bovendien geloofden ze dat de Sovjet-Unie zich door de westerse kernwapens geïntimideerd zou voelen en daardoor sneller een oorlog zou beginnen. Dienstplichtigen en beroepsmilitairen beschouwden het als hun democratische recht om zich binnen de krijgsmacht over de kernwapens te uiten en hun 'kernwapentaken' te weigeren. De antimilitaristen, die de maatschappelijke acceptatie van de kernwapens eveneens onder druk zetten, keerden zich tegen het militarisme in zijn geheel en pleitten voor de afbraak van de krijgsmacht en de introductie van een veiligheids- en defensiebeleid waarin geweldloze weerbaarheid centraal stond. Ze vonden de krijgsmacht een ondemocratisch instrument. In hun ogen negeerde de krijgsmacht de oppositie tegen het militaire apparaat en het veiligheids- en defensiebeleid en werd zij voornamelijk voor de onderdrukking van de eigen bevolking ingezet.

Het ministerie van Defensie probeerde de protesten tegen de kernwapens en het antimilitarisme tegen te gaan. Het meende dat beide protestvormen ervoor zorgden dat de Sovjet-Unie, de NAVO en de Nederlandse bevolking niet meer zouden geloven dat de Nederlandse krijgsmacht inzetbaar was. Volgens het ministerie rustte het bestaansrecht van de krijgsmacht in de jaren tachtig op deze geloofwaardige inzetbaarheid. De Sovjet-Unie moest aannemen dat de NAVO, en Nederland als onderdeel daarvan, niet zou aarzelen kernwapens eventueel in te zetten. Als gevolg van deze afschrikingsstrategie zou de Sovjet-Unie van een militaire aanval afzien. Ook de NAVO moest geloven dat de Nederlandse militaire bijdrage geloofwaardig was. De kritiek die binnen Nederland op de kernwapens en het militarisme klonk mocht er niet toe leiden dat het bondgenootschap de militaire samenwerking met Nederland wijzigde of opzeg-

de. Het lidmaatschap van de NAVO vormde de hoeksteen van het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Als klein land was Nederland op de NAVO aangewezen om zijn eigen grondgebied te kunnen beschermen. De krijgsmacht en de NAVO moesten, tot slot, binnen Nederland over maatschappelijk en militair draagvlak beschikken. De manier waarop de Nederlandse burgers en militairen over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid oordeelden, beïnvloedde mede het beeld dat de Sovjet-Unie en de NAVO van de Nederlandse krijgsmacht hadden. Hoe positiever Nederlandse burgers en militairen over hun eigen militaire apparaat en de vorm en inhoud van het westerse veiligheids- en defensiebeleid oordeelden, des te meer waren de Sovjet-Unie en de NAVO onder de indruk van de Nederlandse krijgsmacht als afschrikwekkende tegenstander respectievelijk betrouwbare bondgenoot.

De balans opmakend draaide voor het ministerie van Defensie tussen 1945 en 1989 alles om de vraag of de Nederlandse krijgsmacht wel inzetbaar was tegen de Sovjet-Unie. De achtereenvolgende ministers van Defensie geloofden dat de verschillende groepen kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, antimilitaristen en burgers de inzetbaarheid, en daarmee het bestaansrecht, van de krijgsmacht ondermijnden. In de verschillende decennia van de Koude Oorlog stelde het ministerie steeds opnieuw vast welke vorm de ondermijning van deze inzetbaarheid op dat moment aannam.

Rode draden in de omgang met het protest

Nu is geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie in de verschillende decennia van de Koude Oorlog tegen de legitimiteit van de krijgsmacht aankeek, kan nader worden uiteengezet hoe het de verschillende protesten per periode duidde en hoe het hiermee omging. Hoewel het ministerie gedurende de Koude Oorlog niet op dezelfde manier op de verschillende protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid reageerde, kunnen in deze omgang wel een paar rode draden worden aangewezen.

Ten eerste werd het ministerie van Defensie vaak overvallen door de protesten en wist het vervolgens niet goed hoe het hiermee om moest gaan. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1966. Het ministerie werd van de een op de andere dag met de VVDM geconfronteerd. De bewindslieden konden de vereniging niet meteen weer verbieden, onder andere omdat de vrijheid van vereniging dat onmogelijk maakte en de samenleving reeds van de oprichting van de nieuwe vereniging op de hoogte was gesteld. Meer in het algemeen was het voor het ministerie bovendien moeilijk om grip te krijgen op reeds bestaande organisaties of hun volgende zet te voorspellen. Het bestuur en de leden van de organisaties die uit dienstplichtigen of dienstweigeraars bestonden traden elke 18 of 21 maanden af wanneer hun militaire of vervangende dienst erop zat. Zij werden opgevolgd door dienstplichtigen en dienstweigeraars die niet noodzakelijkerwijze precies dezelfde ideeën hadden over de vorm en doelstelling van hun organisatie.

Bovendien beschikte het ministerie van Defensie over weinig speelruimte om tegen de protesten op te treden. Het was wat betreft de omgang met de critici van de krijgsmacht vaak

aangewezen op de ideeën die de regering daarover had. Hoewel de minister van Defensie deel uitmaakte van deze regering en binnen deze regering zijn stem kon uitbrengen, had hij niet altijd de steun van zijn collega's. Zij keken met regelmaat anders tegen de protesten aan en schatten de impact daarvan lager in dan de minister van Defensie. Hij moest het primaat van de politiek over de krijgsmacht respecteren en ruimte bieden aan de andere ministers binnen de regering, wanneer zij een front vormden en op een alternatieve manier met de protesten wilden omgaan. Dat was bijvoorbeeld het geval in de tweede helft van de jaren veertig. De regering beschouwde de weerbaarheidsorganisaties als een gevaar voor de openbare orde en niet, zoals het ministerie van Oorlog, als een bedreiging voor het geweldsmonopolie van de krijgsmacht. Ze rekende de weerbaarheidsorganisaties tot haar verantwoordelijkheid en gaf het ministerie weinig inspraak. Hiermee samenhangend beschikte het ministerie van Defensie ook over weinig machtsmiddelen om tegen de critici op te treden. Dienstplichtigen, dienstweigeraars en beroepsmilitairen konden slechts aan de krijgstucht worden getoetst en eventueel voor de krijgsraad worden gedaagd, terwijl burgers helemaal niet onder de militaire rechtspraak vielen. Het ministerie ervoer dit in 1970 als een probleem. Het wilde R. van Duijn en R. Kater voor de opruiing tot sabotage bestraffen, maar de ministerraad en het Openbaar Ministerie waren het daar niet mee eens. Aangezien Van Duijn en Kater als burgers niet onder de krijgstucht vielen, moest het ministerie van Defensie het oordeel van de ministerraad en het Openbaar Ministerie accepteren. De defensieleiding bevond zich ten aanzien van de antimilitaristische acties in de jaren tachtig in hetzelfde parket. Het moest de omgang met en de bestraffing van antimilitaristen, afhankelijk van hun strafdadens, overlaten aan de civiele rechters of de krijgsraad. Pas toen antimilitaristen op militair terrein inbraken, raakte het ministerie meer bij het pareren van hun acties betrokken.

Een derde rode draad in de omgang van het ministerie van Defensie met de protesten is dat het de protesten voor de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht in de jaren zeventig steeds meer als een gevaar voor het bestaansrecht van de krijgsmacht ging beschouwen. Toen het ministerie in 1966 en 1967 met de opkomst van het protest van dienstplichtigen en dienstweigeraars en de oprichting van de VVDM en de BvD werd geconfronteerd, geloofde het dat dit protest weinig om het lijf had. In de optiek van de bewindslieden maakten de dienstplichtigen en dienstweigeraars deel uit van de protestgeneratie die haar stem ook in de burgermaatschappij liet gelden. Hun organisaties waren bovendien klein in ledental en daardoor niet representatief voor alle dienstplichtigen en dienstweigeraars. Het ministerie van Defensie negeerde de BvD om deze redenen. De VVDM, die binnen de krijgsmacht opereerde, kon minder gemakkelijk opzij worden geschoven. Het ministerie nam de gedoogstrategie over die reeds door de regering werd toegepast ten aanzien van opstandige jongeren en die als 'repressieve tolerantie' kan worden omschreven. Tussen 1966 en 1968 bracht het op instigatie van de VVDM kleine veranderingen aan in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Het hoopte hierdoor te voorkomen dat de dienstplichtigen de krijgsmacht radicaal op de schop zouden nemen en haar bestaansrecht onder druk zouden zetten.

Het perspectief van het ministerie van Defensie op de VVDM, de BvD en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid veranderde in 1968. De dienstplichtigen en dienstweigeraars waren nauwelijks onder de indruk van het feit dat de conventionele militaire kracht van het Warschaupact leek toe te nemen. Ook de invasie die in 1968 in Praag plaatsvond en volgens het ministerie opnieuw aantoonde hoe agressief de Sovjet-Unie was, deed hen weinig. Het ministerie begon in te zien dat de opvattingen van de VVDM en de BvD over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid steeds meer van het officiële defensiestandpunt afweken. In het kader daarvan realiseerde het ministerie zich dat de dienstplichtigen en de dienstweigeraars mogelijk in staat zouden zijn niet alleen veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen, maar ook haar inzetbaarheid en daarmee haar bestaansrecht te schaden.

Het 'rampjaar 1969' versterkte dit vermoeden en zorgde ervoor dat het ministerie voor het eerst overwoog om (gedeeltelijk) af te stappen van het reactieve gedoogbeleid ten aanzien van de dienstplichtigen. Dit beleid bleek de protesten namelijk niet af te zwakken. De actiebereidheid van de dienstplichtigen nam in plaats daarvan juist toe. Tegelijkertijd werd het ministerie van Defensie in 1969 ook van andere kanten belaagd. Het geloofde dat deze protesten de inzetbaarheid, en daarmee het bestaansrecht van de krijgsmacht, ondermijnden. Dat gold enerzijds voor de protesten tegen de NAVO en de sabotage in de Koninklijke Landmacht. Anderzijds beschouwde het ministerie ook de protesten van dienstweigeraars, het IKV en Pax Christi - om de Wet gewetensbezwaren militaire dienst zodanig te wijzigen dat ook politieke gewetensbezwaren tegen de militaire dienst voor erkenning in aanmerking kwamen - als een ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht. Het ministerie stelde dat de overheid niet kon wijken voor individuele bezwaren tegen het veiligheids- en defensiebeleid. Gebeurde dat toch, dan kwamen de staatkundige afspraken over de vormgeving van dit beleid onder druk te staan en dit raakte de krijgsmacht als uitvoerder hiervan.

Tussen 1970 en 1971 werd het ministerie van Defensie voornamelijk met sabotage en protesten van dienstplichtigen voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht geconfronteerd. Het interpreteerde de verschillende initiatieven tot (opruiming tot) sabotage steevast als een gevaar voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Het ministerie had daarentegen moeite met de juiste duiding van de protesten van dienstplichtigen. Vormden de strijd om de afschaffing van de verplichte korte haardracht voor militairen, de afschaffing van de militaire groetplicht en de strijd van dienstplichtigen voor de vrijheid van meningsuiting binnen het leger nu wel of geen gevaar voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht? Omdat het de protesten van de dienstplichtigen verschillend interpreteerde hield het ministerie nu eens vast aan zijn gedoogbeleid en stelde het zich op andere momenten juist repressief op. Het zocht voortdurend naar de balans tussen beide omgangsvormen. Op die manier hoopte het voor zichzelf vast te kunnen stellen wat nu de daadwerkelijke impact was van de protesten op de krijgsmacht en hoe deze in goede banen konden worden geleid.

Het ministerie concludeerde in 1972 evenwel dat alle protesten de inzetbaarheid van de krijgsmacht onder druk zetten en bleef daar gedurende de jaren zeventig van overtuigd. Het

kwam tot deze conclusie omdat de VVDM radicaliseerde, de BvD in deze vereniging infiltreerde en ook enkele kritische beroepsmilitairen zich voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht uitspraken. Deze critici voerden acties en breidden hun actierepertoire uit met onder meer demonstraties en stakingen. Ze kwamen hierdoor in conflict met de BVVVDM en de Commissie Open Poort als nieuwe en meer behoudende organisaties. Deze vonden dat de strijd om de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht te ver ging en de inzetbaarheid en het imago van de krijgsmacht schaadde. Het ministerie van Defensie negeerde beide organisaties zoveel mogelijk. Nu het de linkse organisaties zoveel mogelijk tegenwerkte, vreesde het bij erkenning van de BVVVDM en de Commissie Open Poort voor felle reacties van de krijgsmachtkritische organisaties en de beschuldiging van partijdigheid. Ook de VD, de nieuwe organisatie van dienstweigeraars, werd door het ministerie van Defensie genegeerd. Het achtte haar niet representatief voor alle dienstweigeraars en vond de gelijkenis met de BvD te groot. Het ministerie geloofde dat de VD net als de BvD zou radicaliseren.

Dat het ministerie van Defensie de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in de jaren zestig en zeventig zo hoog opnam, kwam door de oprechte overtuiging dat deze protesten de inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten en haar een gemakkelijker prooi maakten voor de Sovjet-Unie. Dit gevoel was met name sterk toen zeventig procent van alle dienstplichtigen zich begin jaren zeventig bij de VVDM had aangesloten. De grootte van de VVDM was dan ook zeker van invloed op de manier waarop het ministerie de protesten voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht inschatte.

Twee verschillende factoren zorgden er vervolgens voor dat deze inschatting van het ministerie zich in een (buitenproportioneel) strenge aanpak van de protesten uitte. Allereerst moest het ministerie van Defensie eraan wennen dat de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog - door het afscheid van de neutraliteitspolitiek en de maatschappelijke roep om directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid vanaf de jaren zestig - een andere plaats in de samenleving innam dan daarvoor. Het moest leren aftasten en inschatten hoe ernstig de protesten waren en welke reacties en tegenmaatregelen op hun plaats waren. Dit was een proces van vallen en opstaan waarin het soms doorschoot. De inschatting van de protesten door het ministerie resulteerde ten tweede in een strenge aanpak omdat het zich door de regering niet gesteund voelde in de manier waarop het de kritiek en de protesten duidde. De meerderheid van de progressieve politici, maar ook veel politici van de rechtse partijen in de Tweede Kamer en de minister-raad, oordeelden meestal milder over de protesten dan het ministerie. Ze wezen erop dat de protesten tegen de krijgsmacht voortkwamen uit de aanwezigheid van een algemene protestcultuur in de jaren zestig. De protesten waren ludiek en cultureel van aard en hadden geen negatieve gevolgen voor de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Dat gold zowel voor de pogingen van dienstplichtigen om de krijgsmacht te vermaatschappelijken als (de opruiing tot) sabotage. De politici achtten een strenge aanpak van de critici daarom niet op zijn plaats. Door de toenemende incongruentie tussen het ministerie van Defensie en de regering op dit punt vond een verwijdering plaats tussen beide. De geïsoleerde positie waarin het ministerie van Defensie zich als gevolg daarvan bevond zorgde ervoor dat het snel-

ler en feller van zich wilde afslaan dan het anders misschien zou hebben gedaan. In de jaren zestig en zeventig bestond niet alleen een kloof tussen het ministerie van Defensie en de critici van de krijgsmacht, maar ook een zekere onverenigbaarheid van opvatting tussen dit ministerie en de regering.

Als gevolg van de uiteenlopende percepties van de protesten tegen de krijgsmacht en het ontbreken van politiek draagvlak om repressief tegen de critici op te treden, ontkwam het ministerie van Defensie vaak niet aan het doen van concessies aan de dienstplichtigen. Dit is de vierde rode draad in de omgang van het ministerie met de critici van de krijgsmacht, die met name aanwijsbaar is in de jaren zestig en zeventig. Hoewel het ministerie zijn critici streng wilde aanpakken, werd het door de visie en de reactie van progressieve en meer behoudende politici - en in mindere mate de linkse media - juist tot het doen van concessies gedwongen. De vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht gingen hierdoor verder dan het ministerie wenste.

De percepties van het ministerie van Defensie en de politici kwamen tijdens de jaren zestig en zeventig slechts op twee momenten met elkaar overeen. Het eerste moment was in 1970, toen de ministerraad er na aanvankelijke scepsis over het negatieve effect van de opruiing tot sabotage op de krijgsmacht, hier uiteindelijk toch van overtuigd was. De politici en het ministerie van Defensie zaten ook in 1974 op één lijn, toen dienstplichtigen staakten voor de compensatie van overuren. Net als het ministerie van Defensie beschouwde de regering hun staking als onacceptabel, omdat de inzetbaarheid van de krijgsmacht hierdoor werd aangetast. Na deze twee momenten waarop de opvattingen van het ministerie van Defensie en de regering met elkaar overeenkwamen, bewogen zij zich midden jaren zeventig opnieuw van elkaar weg.

De aftocht van de critici van de krijgsmacht

Op basis van de gegevens over de relatie tussen het ministerie van Defensie en de regering kan worden geconcludeerd dat het niet de rechtstreekse verdienste van de dienstplichtigen was dat het ministerie zo veel van hun eisen inwilligde en de krijgsmacht in de jaren zestig en zeventig vermaatschappelijkte en democratiseerde. De vermaatschappelijking kwam bovenal tot stand omdat het ministerie weinig weerstand kon bieden aan de druk die de achtereenvolgende regeringen op de defensieleiding uitoefenden. Dat die druk zo hoog was, lag natuurlijk wel voor een belangrijk deel aan de dienstplichtigen, die de (progressieve) politieke partijen en de linkse media op succesvolle wijze voor hun standpunten wisten te winnen.

Omdat de handelwijze van het ministerie voor een belangrijk deel werd gedicteerd door de wil van de regering, zou enerzijds kunnen worden gesteld dat de combinatie van het gedogen en het tegenwerken van de dienstplichtigen weinig effect kon hebben op het verloop van de protesten en de uitkomst van het proces van vermaatschappelijking. De regering formuleerde in het midden van de jaren zestig een standpunt over de vermaatschappelijking van de krijgsmacht, hield in de jaren zeventig daaraan vast en liet zich door de repressie noch tolerantie van het protest door het ministerie van Defensie beïnvloeden. Volgens deze benadering had

de regering vanaf het begin en ondanks de inspanningen van het ministerie van Defensie duidelijk voor zichzelf vastgesteld welke eisen van dienstplichtigen konden worden ingewilligd en welke niet, zoals stakingen binnen de krijgsmacht. Het gedogen en tegenwerken diende ertoe de protesten in goede banen te leiden, maar vergrootte of verkleinde niet de speelruimte die dienstplichtigen hadden, want vanaf het begin lag vast welke van hun eisen kansloos waren.

Anderzijds zou ook kunnen worden geredeneerd dat het ministerie van Defensie in zijn aanpak van de protesten van dienstplichtigen juist wel succesvol was. Volgens deze redenering wordt er vanuit gegaan dat de grenzen tot waar de dienstplichtigen de krijgsmacht konden vermaatschappelijken niet vanaf het begin vastlagen, maar gedurende de jaren zestig en zeventig werden bepaald toen het ministerie van Defensie en de regering met hun eisen werden geconfronteerd. Door middel van het gedogen en tegenwerken kon het ministerie wel degelijk invloed uitoefenen op de uitkomst van het proces van vermaatschappelijking. Hoewel het vaak moest buigen onder invloed van politieke en maatschappelijke druk en velen binnen het ministerie en de krijgsmacht niet gelukkig waren met bijvoorbeeld de afschaffing van de verplichte korte haardracht of de groetplicht, voorkwam de aanpak van het ministerie dat het protest van dienstplichtigen geheel uit de hand liep. Het ministerie was in staat de regering ervan te overtuigen dat geen concessies moesten worden gedaan die, meer dan de afschaffing van militaire symbolen of omgangsvormen, de inzetbaarheid van de krijgsmacht zouden schaden. Het kon spaarzaam omgaan met het toekennen van politieke rechten; stakingen en het demonstreren in uniform voor politieke doeleinden waren uit den boze. Het ministerie van Defensie won door zijn aanpak bovendien tijd en daardoor kon het protest uiteindelijk weer overwaaien.

Of de grens tot waar de krijgsmacht kon vermaatschappelijken vanaf het begin vastlag of niet, feit is dat het protest van dienstplichtigen verdween toen zij op deze grens stuitten. Midden jaren zeventig waren veel militaire symbolen, tradities en omgangsvormen afgeschaft of versoepeld. De eisen die de dienstplichtigen vervolgens stelden, zoals het toekennen van het stakingsrecht, het bezitten van politieke rechten binnen de kazerne of het toestaan van het demonstreren in uniform voor politieke doeleinden, werden niet ingewilligd. Als gevolg van het stuiten op deze grens verloor de VVDM aan populariteit en nam haar ledental sterk af. Ook de rechtse politieke wind die vanaf het einde van de jaren zeventig ging waaien, was van invloed op de achteruitgang van de VVDM. De VVDM werd echter pas in 1996 opgeheven, nadat de opkomstplicht was opgeschort.

Ook voor de andere protestorganisaties tijdens de Koude Oorlog gold dat ze uiteindelijk verdwenen door nationale of internationale politieke ontwikkelingen en omdat ze op de grenzen van hun mogelijkheden stuitten. De BvD sloot zich in de jaren zeventig bij de VVDM aan en kon zich niet zelfstandig redden toen de invloed van deze vereniging afnam. Het ledental van de bond daalde en de BvD moest zichzelf opheffen. Nadat de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst in 1979 tot stand was gekomen en de erkenning van politieke gewetensbezwaren uitsloot, omarmden de leden van de VD het antimilitarisme tot de vereniging zichzelf in 1992 ophief. De rechtse, conservatieve organisaties konden binnen het ministerie van Defensie geen voet aan de grond krijgen, met als gevolg dat de Commissie Open Poort

en de BVVVDM weer snel verdwenen en het Oud-Strijders Legioen zich onafhankelijk van het ministerie van Defensie ontwikkelde. Het kernwapenprotest verdween toen de regering in 1985 het stationeringsbesluit afkondigde.

In hetzelfde jaar nam ook de invloed van Onkruit sterk af. Ook hier stelt zich de vraag of de aanpak van de autoriteiten hiervoor zorgde, of juist veranderingen in de nationale en internationale context of het feit dat de antimilitaristische beweging op de grenzen van zijn mogelijkheden stuitte. De politie, de Koninklijke Marechaussee, de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof voerden tot 1981 een beleid tegenover de antimilitaristen van arresteren en streng bestraffen. In plaats van hierdoor afgeschrikt te worden gebruikten de antimilitaristen hun strafprocessen om de samenleving met hun ideologie kennis te laten maken en de krijgsmacht te bekritisieren. Ze wisten ook de progressieve media ertoe te bewegen over hun ideologie en acties te schrijven. De politie, de Koninklijke Marechaussee, de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof besloten daarom in 1981 het roer om te gooien. De antimilitaristen werden niet meer gearresteerd, zodat er geen strafprocessen kwamen waarin zij de aandacht op zich konden vestigen. Antimilitaristen die reeds achter de tralies zaten kregen strafverminderingen. Het ministerie van Defensie besloot de antimilitaristen zo veel mogelijk te negeren en het belang van hun inbraken in militaire complexen en de ontvreemding van militaire geheimen te bagatelliseren.

Deze nieuwe aanpak werkte, omdat de antimilitaristen hun podium in de rechtszaal en de media werd ontnomen. Bovendien gold ook hier dat de autoriteiten door het negeren en bagatelliseren tijd konden winnen waardoor het protest kon overwaaien. Toch verdween ook het antimilitarisme in het midden van de jaren tachtig vooral omdat de antimilitaristen hadden bereikt wat ze konden bereiken. Ze hadden de bevolking door hun inbraken in militaire objecten bewust gemaakt van het (anti)militarisme en wisten van tevoren dat de krijgsmacht door hun acties niet zou kunnen verdwijnen. Bovendien interesseerden de actievoerders zich in toenemende mate voor andere maatschappelijke thema's, zoals het racisme en kernenergie. Daarmee laat de geschiedenis van Onkruit, net als die van de andere protestorganisaties, zien dat het ministerie van Defensie invloed kon uitoefenen op de opkomst en de ontwikkeling van de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Deze invloed moet echter niet worden overschat.

De impact van het protest op de krijgsmacht

Het ministerie van Defensie en het merendeel van de politici hadden tijdens de Koude Oorlog een verschillende visie op de gewenste aanpak van de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Terwijl het ministerie van Defensie de protesten vrijwel altijd interpreteerde als een gevaar voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht, stelden de politici dat zij meestal een ludiek karakter hadden en de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid niet schaadden. Dit roept de vraag op wiens interpretatie van de kritiek en de

protesten het meest met de werkelijkheid overeenstemde en wat de daadwerkelijke impact van deze kritiek en protesten op de (legitimiteit van de) krijgsmacht was.

Met de kennis van nu kan worden gesteld dat het oordeel van de politici over de kritische dienstplichtigen juist was. De laatsten maakten samen met de kritische jongeren in de burgermaatschappij deel uit van dezelfde protestgeneratie. Door hun dienstplicht belandden ze in de krijgsmacht, waar ten dele andere normen, waarden en gebruiken heersten. Tijdens hun dienstitijd zetten ze hun maatschappijkritiek voort, al spitste die zich door hun positie als dienstplichtige nu toe op de krijgsmacht als onderdeel van het establishment. De protesten van de VVDM waren erop gericht de bestaanswijze van de krijgsmacht te vermaatschappelijken en te democratiseren. De dienstplichtigen wilden in hun ogen verouderde militaire tradities en omgangsvormen afschaffen en binnen de krijgsmacht over meer democratische rechten en een grotere mate van persoonlijke vrijheid van handelen en spreken beschikken. Hun acties kenden een ludiek karakter. Dienstplichtigen die opzettelijk hun haar of baard lieten groeien, weigerden te groeten of juist elk levend wezen of object groetten, konden nauwelijks worden beschouwd als een bedreiging voor de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. De stakingsactie van dienstplichtigen op 8 mei 1974 vormde daarop de enige uitzondering, maar die werd door de politiek, de media en veel andere dienstplichtigen dan ook onmiddellijk en unaniem veroordeeld.

Voor de andere protesten, zoals sabotage, de activiteiten tegen de NAVO, het dienstweigeren, het totaalweigeren en het antimilitarisme, gold dat zij er wel op waren gericht het bestaansrecht van de krijgsmacht te ondermijnen. Toch was hun daadwerkelijke invloed op de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid klein. Zij kregen nauwelijks tot geen steun van de politiek en deze kritiek en protesten waren afkomstig van een kleine, niet representatieve groep mensen. Het aantal dienstweigeraars bedroeg nooit meer dan een paar procent van het totaal aantal voor de dienstplicht ingeschreven mannen. Tussen 1970 en 1996 meldden zich slechts 175 mannen als totaalweigeraar. Onkruid telde op haar hoogtepunt niet meer dan circa honderd leden. De protesten van de antimilitaristen en de dienst- en totaalweigeraars brachten de krijgsmacht noch het veiligheids- en defensiebeleid daadwerkelijk schade toe. De dienstweigeraars protesteerden vanuit een congreszaal tegen het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO en concentreerden zich in de geborgenheid van hun eigen huis op de verwaardiging van een anti-NAVO-sticker. Sabotage, dat in principe ernstige gevolgen kan hebben voor de krijgsmacht, was in de jaren zestig en zeventig slechts een van de manieren waarop kritische jongeren hun maatschappijkritiek uitten. Het was vooral een strijdkreet en geen doel op zich. De kritische jongeren ruiden meer tot sabotage op dan dat zij de krijgsmacht daadwerkelijk ondermijnden. Het ministerie van Defensie kon niet aantonen dat het aantal vernielingen in de krijgsmacht buitensporig toenam. Verschillende kritische burgers en dienstplichtigen hielden zich achtereenvolgens met sabotage bezig. Toen het nieuwe hier weer vanaf was concentreerden zij zich weer op andere maatschappelijke thema's.

Dat de visie van de politici op de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid meer met de werkelijkheid overeenkwam dan die van het ministe-

rie van Defensie, wordt ook door kwantitatieve gegevens ondersteund. Deze data wijzen namelijk uit dat de steun voor de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ondanks de kritiek en protesten tijdens de gehele Koude Oorlog hoog bleef. Het aantal mensen dat de krijgsmacht als nodig of als een noodzakelijk kwaad beschouwde, bedroeg gedurende de Koude Oorlog steeds meer dan tachtig procent. De steun voor het NAVO-lidmaatschap fluctueerde tijdens de Koude Oorlog tussen de zestig en tachtig procent. De grote aandacht van militeairsociologen uit de jaren zeventig en tachtig hiervoor ten spijt, kan het bestaan van een legitimiteitscrisis gezien deze hoge cijfers versus de betrekkelijk kleine groep critici van de krijgsmacht tussen 1945 en 1989 niet worden aangetoond. Tot deze slotsom kwam ook de Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht in zijn eindrapport uit 1977. Voor deze studie is de conclusie van belang dat het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog evenmin een legitimiteitscrisis heeft waargenomen, ondanks dat het wel steeds vreesde voor een afname van legitimiteit.

Achteraf gezien hadden de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid kenmerken van de door de militeairsocioloog Wiesendahl omschreven punctuele legitimiteitscrisis. Volgens hem was van een punctuele legitimiteitscrisis sprake wanneer de bevolking wel kritiek leverde op deelaspecten van het veiligheids- en defensiebeleid, maar de legitimiteit van dit beleid als geheel noch die van de krijgsmacht ter discussie stelde. Kritiek op deelaspecten klonk er tijdens de Koude Oorlog genoeg. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de kritiek op het democratische gehalte van de krijgsmacht, de NAVO, de kernwapens en het functioneren van de militaire inlichtingendiensten. Tijdens de Koude Oorlog zijn crisismomenten aan te wijzen, waarop een of meer deelaspecten van het veiligheids- en defensiebeleid sterk werd(en) bekritiseerd. Het ministerie van Defensie was op deze momenten bijzonder onder de indruk van de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid.

Het jaar 1968 vormde bijvoorbeeld een crisismoment. Het ministerie realiseerde zich voor het eerst dat de bereidheid van burgers uit de jaren veertig en vijftig om Nederland te verdedigen, omsloeg in 'negativisme'. Een groep kritische jongeren keek anders aan tegen het democratische gehalte van de krijgsmacht en de noodzaak van de militaire verdediging en de NAVO dan het ministerie zelf. Ook het 'rampjaar' 1969 kan doorgaan als crisismoment. Het ministerie van Defensie schrok ervan dat de krijgsmacht en verschillende aspecten van het veiligheids- en defensiebeleid voor het eerst van meerdere kanten werden bekritiseerd. In 1972 trad confrontatie en polarisatie op tussen voor- en tegenstanders van de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht. Het ministerie van Defensie kreeg steeds sterker het gevoel dat de krijgsmacht niet in de eerste plaats een instrument was dat conflicten oploste, maar juist zelf het strijdtoneel werd van conflicten. Het jaar 1981 maakte indruk, omdat de eerste grote inbraak van Onkruid - waarbij antimilitaristen geheime militaire documenten buitmaakten - gevolgd werd door de eerste grote vredesdemonstratie tegen de kruisvluchtwapens. Het ministerie van Defensie achtte het door beide gebeurtenissen bewezen dat het maatschap-

pelijk draagvlak van de krijgsmacht afnam. Ook toen was er in de beleving van het ministerie echter nimmer sprake van een legitimiteitscrisis.

Voor de kritiek en protesten binnen de krijgsmacht geldt in retrospect ook dat zij het kenmerk hadden van een door de socioloog Van Doorn geformuleerde interne legitimiteitscrisis. Deze trad op wanneer delen van het krijgsmacht personeel zich niet meer konden verenigen met de vorm of de taken van de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. Deze onverenigbaarheid ten aanzien van vorm of taken was volgens Van Doorn zichtbaar aan de afnemende populariteit van de dienstplicht of het verlies van de institutionele identiteit van de krijgsmacht. De kritiek en protesten van dienstplichtigen en beroepsmilitairen zorgden ervoor dat zich tijdens de Koude Oorlog belangrijke veranderingen voordeden in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Zo werden de militaire treinen van de rails gehaald en mochten militairen 's ochtends een half uur later opstaan. Ook werd de verplichte korte haardracht voor militairen afgeschaft en de groetplichtregeling vereenvoudigd. Deze wijzigingen werden niet teruggedraaid toen de kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen weer van het toneel verdwenen, maar veranderden in plaats daarvan de institutionele identiteit van de krijgsmacht. Het ministerie van Defensie was zich daar reeds in de jaren zestig en zeventig van bewust, maar legde ook hier niet de link met een daadwerkelijke interne legitimiteitscrisis.

Deze voorzichtige en grove bespiegelingen over het mogelijke bestaan van een punctuele of een interne legitimiteitscrisis alsmede de vergelijkingen tussen de standpunten van de critici van de krijgsmacht en die van de publieke opinie, zouden met nieuw te verrichten onderzoek aangevuld en waar nodig bevestigd of gecorrigeerd moeten worden. De focus van dit nieuwe onderzoek zou zich, anders dan in deze studie, niet op de minderheid van critici van de krijgsmacht moeten richten, maar juist op de burgers die positiever oordeelden over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Kwantitatief materiaal zou op systematische wijze moeten worden bestudeerd om in kaart te brengen hoe groot de steun voor de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid tijdens de Koude Oorlog was. Daarbij zou niet alleen moeten worden onderzocht wat de uitkomsten waren van de opinieonderzoeken die tijdens de Koude Oorlog werden gehouden, maar ook waarom de bevolking zo over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid oordeelde. In dat geval kan - in lijn met de concepten van Wiesendahl - worden vastgesteld of het oordeel van de publieke opinie bijvoorbeeld voortkwam uit oprechte instemming met de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid, of veeleer uit nonchalance, onwetendheid of om weer een andere reden.

Naar een proactief ministerie van Defensie

Deze studie naar kritiek op de krijgsmacht heeft twee nieuwe inzichten opgeleverd over de handelwijze en de ontwikkeling van het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog. Deze inzichten kunnen worden gebruikt in vervolgonderzoek naar de relatie tussen krijgsmacht, politiek en maatschappij. Tegelijkertijd kunnen ze ook als uitgangspunt worden genomen om het

ministerie een proactievare houding te laten aannemen, waardoor het zijn positie tegenover en zijn draagvlak in de politiek en de maatschappij kan versterken.

In dit onderzoek is in de eerste plaats gebleken dat het ministerie van Defensie na de Tweede Wereldoorlog opnieuw moest bepalen waaraan de krijgsmacht haar legitimiteit ontleende en wanneer en op welke manier deze onder druk kon komen te staan. Deze zoektocht zette zich gedurende de gehele Koude Oorlog voort. Tegen de achtergrond van veranderingen in het internationale krachtenveld en het ontstaan van nieuwe dreigingen, formuleerde het ministerie steeds opnieuw wanneer en waarom de krijgsmacht over bestaansrecht beschikte. Van groot belang daarbij was de opkomst van nieuwe groepen critici. Zij, en niet de gemiddelde burger, zetten namelijk het debat over de legitimiteit van de krijgsmacht op de militaire agenda en maakten het ministerie bewust van het belang van de vraag naar het bestaansrecht. Zij dwongen het ministerie een antwoord op deze vraag te formuleren. De critici beïnvloedden tevens het moment waarop het ministerie zijn opvatting over legitimiteit moest herzien. De defensieleiding kon als gevolg hiervan niet volhouden dat 'de krijgsmacht nu eenmaal nodig was tegen de Sovjet-dreiging', maar moest die noodzaak steeds opnieuw specificeren en uitleggen.

Tegen deze achtergrond kunnen twee algemene conclusies worden getrokken over de legitimiteit van de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog. Ten eerste is het bestaan van de krijgsmacht (in haar huidige vorm) nooit voor de gehele samenleving vanzelfsprekend. Ten tweede zoeken zowel het ministerie van Defensie als politici en burgers in elke periode naar een antwoord op de vraag waarom de krijgsmacht bestaansrecht heeft en waaraan zij dat ontleent. Dat geldt ook voor de huidige tijd, waarin de krijgsmacht onderwerp is van tal van discussies. Zo wordt gedebateerd over de verkleining van het defensiebudget en de gevolgen daarvan voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht, het nut en de noodzaak van nieuwe internationale missies en de aanschaf van nieuw materieel, zoals de *Joint Strike Fighter*. Het ministerie van Defensie moet oog hebben voor deze discussies en zich realiseren dat de uitkomst hiervan opnieuw gaat bepalen hoe binnen de krijgsmacht, de politiek en de samenleving over het bestaansrecht van de krijgsmacht wordt gedacht. Het moet dynamisch met de veranderde opvattingen over de krijgsmacht omgaan en zich proactief opstellen. Het moet niet, zoals tijdens de Koude Oorlog het geval was, pas over de legitimiteit van de krijgsmacht gaan nadenken wanneer critici het ministerie reeds met hun ideeën over de krijgsmacht confronteren. Het moet zich hier voortdurend op beraden en voor zichzelf vaststellen waarom de krijgsmacht noodzakelijk is.

In deze studie is in de tweede plaats naar voren gekomen dat het ministerie van Defensie en de regering in hun omgang met de kritiek en protesten tegen de krijgsmacht vaak maar moeizaam samenwerkten. In feite was er tijdens de Koude Oorlog niet alleen op verschillende momenten een kloof waar te nemen tussen de opvattingen van het ministerie en zijn critici, maar ook tussen die van het ministerie en de regering. Het ministerie accepteerde het primaat van de politiek over de krijgsmacht en betrok de regering bij de omgang met de kritiek en protesten. De regering toonde echter weinig interesse in het reilen en zeilen van de critici van de krijgsmacht. Tegelijkertijd gaf ze het ministerie evenmin genoeg speelruimte om zelf tegen de

critici op te treden. Mogelijk kwam dit doordat het ministerie niet zelf de momenten uitkoos waarop het met de regering discussieerde over de legitimiteit van de krijgsmacht. Het liet deze momenten bepalen door de critici die deze legitimiteit ter discussie stelden. In de discussies die het ministerie vervolgens met de regering aanging toonde het weinig afstand tot de protesten tegen de krijgsmacht en reageerde het vaak paniekerig. Het dacht bovendien niet goed na over hoe het de regering ervan kon overtuigen dat de legitimiteit van de krijgsmacht daadwerkelijk onder druk stond. Het gevolg hiervan was dat de regering de zorgen van het ministerie niet begreep en weinig bereidheid toonde zich hierin te verdiepen.

Ook op basis hiervan kan de conclusie worden getrokken dat het ministerie niet moet wachten tot de critici de legitimiteit van de krijgsmacht onder druk zetten, voordat het de dialoog met de regering opzoekt. Het moet proactief en voortdurend het gesprek over het nut en de noodzaak van de krijgsmacht met de regering aangaan. Beide moeten meer 'in elkaars keuken kijken' en hun standpunten uitwisselen om tot een beter wederzijds begrip te komen. Het zou een goed idee zijn om te investeren in een nog betere en duurzame communicatie over de legitimiteit van de krijgsmacht. Deze communicatie moet niet, zoals in het verleden, alleen tot stand komen op 'crisismomenten' wanneer bijvoorbeeld discussies over de aanschaf van de *Joint Strike Fighter* losbarsten of het defensiebudget dreigt te worden gekort. Communicatie tussen het ministerie van Defensie en de regering is in de 21e eeuw namelijk nog belangrijker geworden dan tijdens de Koude Oorlog. De vroegere discussies over het bestaansrecht en de legitimiteit van de krijgsmacht werden door maatschappelijke groeperingen gevoerd. In het huidige tijdsgewricht is het echter met name de politiek die ervoor zorgt dat de krijgsmacht voortdurend moet uitleggen waarom en hoe zij als zwaarmacht van de democratische rechtsstaat opereert.

Noten

Inleiding

- ¹ Nationaal Archief, Den Haag, Minister van Oorlog als lid van Directie B-vergaderingen, 1951-1959, de Grote Staf, 1959-1963; Defensieraad 1963-1975 en de Ochtendvergaderingen 1972-1975, nummer toegang 2.13.162, inventarisnummer 66, Weergave van de radio-uitzending *VPRO-vrijdag* over 'Sabotage in het Nederlandse leger', 5 december 1969.
- ² Nota van R. van Duijn en R. Kater aan de gemeenteraad van Amsterdam inzake het publieke onderwijs van sabotage en andere niet-militaire verzetsvormen oftewel democratie als afschrikingswapen, afgedrukt in: *Passieffist. Nationale en Soldatenkrant* jg. 2, nr. 1 (januari 1970) 4-6.
- ³ Coen Tasman, *Louter Kabouter. Kroniek van een beweging, 1969-1974* (Amsterdam 1996) 63-65.
- ⁴ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 66, Sabotagepamfletten S1, S2 en S3, 1970.
- ⁵ Henk Spaan, *Actie of overleg, Soldatenprotest 1966-1984* (Wageningen 1990) 52.
- ⁶ *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (HTK), Zitting 1969-1970, Aanhangsel, nr. 961, Vragen van G. Koudijs (VVD) aan W. den Toom, betr. een publicatie voorkomende in het afdelingsblad van de VVDM in Oirschot, ingezonden op 8 april 1970.
- ⁷ Frank de Kruif en Fred Lardenoye, *Over lef gesproken. 25 jaar VVDM* (Breda 1991) 97.
- ⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, nummer toegang 2.13.164, inventarisnummer 66, Flyer van de PSP 'Bulletin nr. 1. Nederland bezet', betr. de Actie Krak'et, 1971.
- ⁹ 'Ja, wat willen ze nu saboteren?', *Het Parool*, 8 oktober 1970.
- ¹⁰ Klaas Koops, *Suker in de tank* (Zuidwolde 2002) 31.
- ¹¹ *HTK*, Zitting 1970-1971, Handelingen, 7e vergadering, 13 oktober 1970.
- ¹² 'VPRO werd voor sabotage-uitzending door Minister Klompé berispt', *Ons Leger. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'* jg. 54, nr. 10 (1970) 4-5, aldaar 4-5.
- ¹³ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie; Legerraad, nummer toegang 2.13.182, inventarisnummer 26, Vergadernotulen Legerraad, 3 februari 1970.
- ¹⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, 1823-1984, nummer toegang 2.02.05.02, inventarisnummer 986, Vergadernotulen ministerraad, 2 januari 1970.
- ¹⁵ 'Ook Haex zegt: Meer sabotage, en zwijgt verder', *Het Vrije Volk*, 8 oktober 1970; 'Den Toom sust sabotage-zaak', *Algemeen Dagblad*, 8 oktober 1970.
- ¹⁶ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 66, De CGS aan de staatssecretaris van Defensie, betr. opneming in het Wetboek van Strafrecht van een artikel tegen sabotage aan goederen t.b.v. de krijgsmacht, 21 april 1970.
- ¹⁷ Zie bijvoorbeeld: Ben Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Leiden 2009); Ronald van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Hilversum 2003).

- ¹⁸ J.A.M.M. Janssen en J.N. Fernhout, 'Versterking en wederopbouw. De nederlaag in mei 1940 als cesuur in de geschiedenis van leger en luchtmacht', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 61-77, aldaar 66-68.
- ¹⁹ Vanaf 1959: ministerie van Defensie.
- ²⁰ Janssen en Fernhout, 'Versterking en wederopbouw', 61.
- ²¹ *Ibidem*, 69.
- ²² H.A. Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', in: P.W. Klein en G.N. van der Plaats (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981) 102-125.
- ²³ Wim Robben, *De Indonesië dienstweigeraars, 1945-1950. Een onderzoek naar de omvang, motieven en gevolgen* (Zwolle 1981) 11, 14-15, 29.
- ²⁴ Janssen en Fernhout, 'Versterking en wederopbouw', 68-69.
- ²⁵ Zie voor de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving tussen 1966 en 1989: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003).
- ²⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Bureau voor Nationale Veiligheid (BNV), (1933) 1945-1946 (1980), nummer toegang 2.04.80, inventarisnummer 3753, Rekwest van de weerbaarheidsorganisaties aan de minister-president, 26 juni 1946.
- ²⁷ In 1962 werd de Dienstweigerwet vervangen door de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. De term 'dienstweigeraar' maakte plaats voor de term 'gewetensbezwaarde dienstplichtige'. Hoewel het eigenlijk een anachronistisch begrip is, wordt in deze dissertatie toch de term 'dienstweigeraar' gehanteerd. De term 'gewetensbezwaarde dienstplichtige' laat namelijk in het ongewisse of deze persoon reeds een beroep heeft gedaan op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en voor erkenning in aanmerking is gekomen. Tijdens de Koude Oorlog duiden de meeste gewetensbezwaarde dienstplichtigen zichzelf ook aan als dienstweigeraars.
- ²⁸ Zie bijvoorbeeld: Jan van der Meulen, 'Krijgsmacht en draagvlak: trends en perspectieven', in: René Moelker, Jörg Noll en Michiel de Weger (red.), *Krijgsmacht en samenleving. Over de inzet van een geweldsinstrument: bestuurlijke, politieke en veiligheidsaspecten* (Amsterdam 2009) 143-162; Philip Everts, *De Nederlanders en de wereld. Publieke opinies na de Koude Oorlog* (Assen 2008); Ph.P. Everts, Het draagvlak voor militair optreden. De krijgsmacht in het oog van de publieke opinie. Ontwikkelingen na het einde van de Koude Oorlog, (manuscript Departement Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden 2006); *Maatschappij en krijgsmacht*, Adviesraad Internationale Vraagstukken, rapport nr. 48 (april 2006), bron: www.aiv-advies.nl, geraadpleegd op 25 november 2013.
- ²⁹ Zie voor de discussie over de Joint Strike Fighter in Nederland: Steven Derix, 'Besluiten rond de JSF', bron: www.vorige.nrc.nl/redactie/economie/jsf.pdf, geraadpleegd op 25 november 2013; zie ook de andere artikelen over de JSF en het defensiebudget in het online archief van NRC.
- ³⁰ E.A. Muller (red.) e.a., *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden* (Alphen aan den Rijn 2004) 11.
- ³¹ Nederlandse grondwet van 1948 (artikel 188, lid 1), bron: www.denederlandsegrondwet.nl, geraadpleegd op 13 maart 2012.

- ³² Deze definitie is voor de periode van de Koude Oorlog ongewijzigd terug te vinden in de grondwet van 1948 (artikel 188, lid 1), de grondwet van 1953 (artikel 195, lid 1), de grondwet van 1956 (artikel 195, lid 1), de grondwet van 1963 (artikel 195, lid 1), de grondwet van 1972 (artikel 195, lid 1), de grondwet van 1983 (artikel 98, lid 1) en de grondwet van 1987 (artikel 98, lid 1). Bron: www.denederlandsegrondwet.nl, geraadpleegd op 13 maart 2012.
- ³³ NAVO-Handvest, 4 april 1949, bron: www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm, geraadpleegd op 13 maart 2012.
- ³⁴ Zie bijvoorbeeld: Alfred van Staden, *Een trouwe bondgenoot. Nederland en het Atlantisch bondgenootschap, 1960-1974* (Baarn 1974); Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (4e druk; Houten en Antwerpen 2010); Duco Hellema, *1956. De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de Suezcrisis* (Amsterdam 1990); Jan Willem Honig, *Defense policy in the North Atlantic Alliance: the case of the Netherlands* (Westport 1993); G. Scott-Smith, 'Testing the limits of a 'special relationship'. US Unilateralism and Dutch multilateralism in the twenty-first century', in: J. Dumbrell en A. Schäfer (red.), *America's special relationships. Foreign and domestic aspects of the politics of alliance* (Londen 2009) 115-131; J. Hoffenaar, 'Kans of verplichting. Nederlands complete krijgsmacht in de Koude Oorlog', in: G.J. Folmer (red.) e.a., *50 jaar NAVO en Nederland* (Den Haag 1999); Kim van der Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning. Nederlands-Amerikaanse betrekkingen, 1969-1975* (Hilversum 2001); Quirijn van der Vegt, *Take-off. De opbouw van de Nederlandse luchtmacht, 1945-1973* (Amsterdam 2013).
- ³⁵ Elmar Wiesendahl, 'Legitimations- und Legitimitätsaspekte des Militärischen in der Demokratie. Ein Beitrag zur Legitimitätskrisendiskussion', in: Wolfgang R. Vogt (red.), *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 141-166, aldaar 149.
- ³⁶ Günther Wachtler, 'Struktur- und Funktionswandel der Streitkräfte. Eine gesellschaftstheoretische Neuorientierung der Militärsoziologie', in: Wolfgang R. Vogt (red.), *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 59-77, aldaar 74.
- ³⁷ Martina Fischer, *Spaniens ungeliebtes Militär. Legitimitätsdefizite: Öffentliche Meinung, Protestbewegungen und die Reaktionen des Militärsapparates (1982-1992)* (Frankfurt am Main 1996).
- ³⁸ Ibidem, 61-62.
- ³⁹ Max Weber, *Staatssoziologie* (Berlijn 1956) 28.
- ⁴⁰ Seymour Lipset, 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', in: *The American Political Science Review* jg. 53, nr. 1 (1959) 69-105.
- ⁴¹ David Easton, *A Systems Analysis of Political Life* (New York 1965).
- ⁴² Jean-Jacques Rousseau, *Het maatschappelijk verdrag, of Beginzelen der staatsinrichting. Ingeleid door Bert van Roermund en Sander van den Braak* (6e herziene (geactualiseerde) druk; Amsterdam 2002).
- ⁴³ John Rawles, *A theory of justice* (Harvard 1971).
- ⁴⁴ Robert Nozick, *Anarchy, state, and utopia* (New York en Oxford 1974).
- ⁴⁵ Weber, *Staatssoziologie*, 27-31.

- ⁴⁶ Fischer, *Spaniens ungeliebtes Militär*, 26-32.
- ⁴⁷ De andere bijdragen in deze bundel hebben als onderwerp: het legitimiteitsprobleem in Latijns-Europa (geschreven door een onbekende wetenschapper onder het pseudoniem 'John Brown'), de rol van massacommunicatie in de politieke socialisering van de Hongaarse krijgsmacht (E. Nagy), rekruteringspatronen en organisatorische veranderingen in de Griekse militaire academies (G.A. Kourvetaris), civiel-militaire relaties zoals waargenomen door de massa (D.R. Segal), de integratie van de krijgsmacht in de Poolse samenleving (M. Michalik), gepensioneerde officieren in Israël en de opkomst van een nieuwe elite (Y. Peri en M. Lissak), de vakbond van dienstplichtigen in het Nederlandse leger (G. Teitler).
- ⁴⁸ Jacques van Doorn, 'The military and the crisis of legitimacy', in: Gwyn Harries-Jenkins en Jacques van Doorn (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 17-39, aldaar 25-26.
- ⁴⁹ Ibidem, 29.
- ⁵⁰ Ibidem, 18.
- ⁵¹ Gwyn Harries-Jenkins, 'Legitimacy and the problem of order', in: Gwyn Harries-Jenkins en Jacques van Doorn (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 41-58, aldaar 41-45.
- ⁵² Ibidem, 51-52.
- ⁵³ Ibidem, 57.
- ⁵⁴ Morris Janowitz, 'Military institutions and citizenship in Western societies', in: Gwyn Harries-Jenkins en Jacques van Doorn (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 77-92, aldaar 81-90.
- ⁵⁵ Ibidem.
- ⁵⁶ Wolfgang R. Vogt, 'Die Legitimitätskrise der Sicherheitspolitik und der Streitkräfte als Herausforderung und Chance', in: Idem, *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 9-21, aldaar 9-15.
- ⁵⁷ De andere bijdragen in deze bundel hebben als onderwerp: de industrialisering van de krijgsmacht (G. Wachtler), de militair-strategische en politieke achtergronden van de afnemende geloofwaardigheid van de NAVO-strategie (M. Jopp en B. Meyer), een empirisch onderzoek naar de afname van legitimiteit van de Duitse *Bundeswehr* (R. Richter), de sociale identiteit van de *Bundeswehr* en de daaruit voortvloeiende legitimiteit (H. Fröchtling), de structurele en functionele oorzaken van de bureaucrativering van de *Bundeswehr* (H.W. Ganser), de maatschappelijke functie en doelen van de krijgsmacht in relatie tot de 'productie van veiligheid' (E. Lippert en G. Wachtler), de mate waarin een tekort aan legitimiteit in de krijgsmacht onder beroepssoldaten tot een identificatie- en motivatiecrisis leidt (P. Klein).
- ⁵⁸ Wiesendahl, 'Legitimations- und Legitimitätsaspekte des Militärischen in der Demokratie', 154-161.
- ⁵⁹ Ibidem, 161-164.
- ⁶⁰ Wolfgang R. Vogt, 'Das Theorem der Inkompatibilität. Zur Unvereinbarkeit von atomarer Militärgewalt und fortschrittlicher Gesellschaft', in: Idem, *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 21-59, aldaar 28-38. Zie ook: Wolfgang R. Vogt, 'Zivil-militärische Konflikte in der demokratischen Industriegesellschaft. Eine soziologische Konzeptualisierung des "Theorems

- der Inkompatibilität" ', in: Karl-Ernst Schulz (red.), *Streitkräfte im gesellschaftlichen Wandel* (Bonn 1980) 37-74, aldaar 51-55.
- ⁶¹ Vogt, 'Das Theorem der Inkompatibilität', 38-45.
- ⁶² Wolfgang R. Vogt, 'Die Legitimitätsproblematik der Sicherheitspolitik und Streitkräfte im Kernwaffenzeitalter. Thesen zur Delegitimierung nuklearer Doktrinen, Konzepte und Instrumente der Sicherheitspolitik', in: Idem, *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 99-139, aldaar 106 en 108-111.
- ⁶³ Ibidem, 126-134.
- ⁶⁴ In deze studie is gebruik gemaakt van kwantitatieve data, voornamelijk in de vorm van enquêtes, die door het NIPO en vanaf 1962 ook door de Stichting Volk en Verdediging (vanaf 1981: Stichting Maatschappij en Krijgsmacht) werden gehouden. Voor de enquêtes uit de jaren vijftig geldt dat deze niet heel gelijkmatig over deze jaren zijn verspreid. Zie: J.C.H. Blom, 'Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig. Een nabeschuiving', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992) 214-226, aldaar 221. Bovendien werden opinieonderzoeken, zeker ten aanzien van defensie en de buitenlandse politiek, pas vanaf de jaren zestig veelvuldig uitgevoerd. Zie: Ph.P. Everts, 'Het maatschappelijk verzet tegen de kernbepapening: "Ban-de-bom" ', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 100-115, aldaar 105.
- ⁶⁵ De begrippen 'bestaansrecht' en 'bestaanswijze' werden door Van Doorn in zijn artikel 'The military and the crisis of legitimacy' niet genoemd. De STUMIK schreef hier in zijn deelrapport uit juni 1977 en zijn eindrapport uit september 1977 wel over. Van Doorn was als lid van deze stuurgroep bekend met deze begrippen. Zie: *Krijgsmacht en maatschappij. Ontwikkelingen, vraagstukken, aanbevelingen*. STUMIK (Den Haag 1977); *Krijgsmacht in verandering. Situatieschets, beleidscontouren en aanbevelingen*. STUMIK (Den Haag 1977).
- ⁶⁶ Van Doorn, 'The military and the crisis of legitimacy', 25-26. Het derde criterium van Van Doorn om de 'legitimiteit van de krijgsmacht' vast te stellen, namelijk de mate van politieke representativiteit van de krijgsmacht, wordt in deze studie buiten beschouwing gelaten. De politieke representativiteit vormde in de onderzochte periode namelijk geen discussiepunt in de maatschappelijke debatten over de Nederlandse krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid.
- ⁶⁷ Voor zover in de aanname van Van Doorn toch een zekere mate van vooringenomenheid of subjectiviteit doorschemert, is dit niet nadelig. Als Nederlands socioloog en buitengewoon hoogleraar sociologie aan de KMA heeft hij met name de ontwikkeling van de Nederlandse krijgsmacht bestudeerd. Door zijn deelname aan de in 1972 door de staatssecretaris van Defensie ingestelde Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht (STUMIK) was hij in de gelegenheid de ontwikkelingen binnen de Nederlandse krijgsmacht van dichtbij te bestuderen en het ministerie van Defensie van zijn opvattingen op de hoogte te stellen. De STUMIK heeft in haar algemeen eindrapport uit 1977 expliciet over de legitimiteit van de krijgsmacht geschreven. Voor dit rapport heeft ze tevens onderzocht of de krijgsmacht zich tijdens de Koude Oorlog in een legitimiteitscrisis bevond.

- ⁶⁸ J. Hoffenaar en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990* (Den Haag 1994).
- ⁶⁹ Floribert Baudet, *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid, 1944-1953* (Amsterdam 2013).
- ⁷⁰ J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992); B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997); Hoffenaar, Van der Meulen en De Winter, *Confrontatie en ontspanning*.
- ⁷¹ Zie: J.S. van der Meulen en N.P.M. Nuij, ' "Ongelooflijk maar waar". De triomf van de langharige soldaat', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003) 100-117; B. Schoenmaker 'De beroeps beproefd: de vermaatschappelijking van de krijgsmacht in de jaren zestig en zeventig', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003) 117-137; J.A.M.M. Janssen, 'Geloofwaardigheid op de tocht? Het kernwapendebat in de krijgsmacht, 1978-1987', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003) 206-225. In dit verband dient tevens te worden gewezen op: Ger Teitler, 'Conscript unionism in the Dutch army', in: Gwyn Harries-Jenkins en Jacques van Doorn (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 193-215.
- ⁷² Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995); James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Meppel 1995).
- ⁷³ Duco Hellema, *Nederland in de jaren zeventig* (Utrecht 2012).
- ⁷⁴ Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967)* (Amsterdam 2003); Rimko van der Maar, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog, 1965-1973* (Amsterdam 2007).
- ⁷⁵ Tasman, *Louter Kabouter*.
- ⁷⁶ Remco van Diepen, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat, 1977-1987* (Amsterdam 2004).
- ⁷⁷ Beatrice de Graaf, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004).
- ⁷⁸ Eric Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999* (Amsterdam en Antwerpen 2000).
- ⁷⁹ Frits Hoekstra, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* (3e druk; Amsterdam 2004); Frits Hoekstra, *De dienst. De BVD van binnenuit* (Amsterdam 2012).
- ⁸⁰ Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007).
- ⁸¹ M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 2, band C: De periode van het Kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948* (Den Haag 1989); M.D. Bogaarts, 'Het wettig gezag gesteund? Enkele aantekeningen over achtergronden, ontstaan en verloop van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag 1948-1958', *Politieke Opstellen* jg. 2 (1981) 33-51.
- ⁸² J. Hoffenaar en J.P.M. Schoenmakers, *November Romeo treed nader! De Nationale Reserve 1948-1998* (Den Haag 1998).

- ⁸³ Paul Krijnen, *'Zonodig met behulp van wapens'. Geschiedenis van rechtse paramilitaire organisaties in Nederland* (Amsterdam 1983).
- ⁸⁴ Peter van Eerden, *De genese van de VVDM. Prelude op en ontstaan van een soldatenbeweging* (Doctoraalscriptie sociologie aan de Universiteit Utrecht, 1983).
- ⁸⁵ Fons Burger, *Soldaten in het geweer. De roerige geschiedenis van de tienjarige VVDM* (Baarn 1976); De Kruijff en Lardenoye, *Over lef gesproken!*; Kees Beemsterboer en Boudewijn Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat. Een reportage over de dienstplicht* (Bussum 1976).
- ⁸⁶ Spaan, *Actie of overleg*.
- ⁸⁷ Flip ten Cate, Maarten Evenblij en Guus Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers. Twee decennia dienstweigeren* (Amsterdam 1992); Guus Termeer e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984).
- ⁸⁸ Martin Heymans en Rikus Kieft (red.) e.a., *Dienstplicht, weigerplicht. Feiten en motieven rond dienstweigering* (Amersfoort 1980).
- ⁸⁹ Flip ten Cate, Cor Groeneweg en Jurjen Pen, *Barst de bom? Het veranderde gezicht van de radicale vredesbeweging* (Amsterdam 1985).
- ⁹⁰ Gerard van Alkemade, *Al ga je eraan kapot! Het leven van vredesactivist Kees Koning* (Breda 2003).
- ⁹¹ Voor de BvD waren dit de *Passieffist. Nationale en Soldatenkrant*, het *BvD Bulletin*, *De soldatenkrant. Spreekbuis van het verzet in het leger* en het *Kaderblad*. De VVDM had *Twintig* en de VVDM-afdeling in Oirschot *Luctor*. Het IKV bracht de *Vredeskrant* uit.
- ⁹² Voorbeelden van deze organisaties zijn: Vrouwen voor de Vrede, Vrouwen tegen Kernwapens, Is het Hier Oorlog, Geweldloze weerbaarheid, Beweging Weigering Defensiebelasting, Basisgroepen tegen Kerngeweld en Militarisme, Vrouwen tegen Militarisme, Van Zwaarden tot Ploegscharen.
- ⁹³ Zie voor de geschiedenis van Gladio: Daniele Ganser, *NATO's secret armies. Operation Gladio and terrorism in Western-Europe* (Londen 2005); Hugo Gijssels, *Netwerk Gladio* (Leuven 1991), Bob de Graaff en Cees Wiebes, *Gladio der vrije jongens. Een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd* (Den Haag 1992), Dick Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie in de Koude Oorlog 1945-1992: een institutioneel onderzoek. PIVOT-rapport* (Den Haag 1995), Herman Schoemaker, *Een geheime organisatie in beeld. De Nederlandse stay-behind-organisatie, geheim, onafhankelijk en zelfstandig* (Masterscriptie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, 2013).
- ⁹⁴ Zie voor de geschiedenis van de Dienst Humanistische Verzorging: Jules Brabers, *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006); R.M. de Boer, J.P. van Bruggen en G. Wildering (red.), *Naar eer en geweten. Geestelijke verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht* (Budel 2012).
- ⁹⁵ Zie hiervoor: Wim Robben, *De Indonesië dienstweigeraars, 1945-1950. Een onderzoek naar de omvang, motieven en gevolgen* (Zwolle 1981); Kees Bals en Martin Gerritsen, *De Indonesië-weigeraars* (3e gewijzigde druk; Amsterdam 1993); Henny Zwart, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam 1995).

Hoofdstuk 1

- ¹ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 16-17.
- ² Een synoniem voor het begrip 'weerbaarheidsorganisatie' is 'burgerwacht'.
- ³ Krijnen, *Zonodig met behulp van wapens*, 15-16.
- ⁴ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rekwest van de weerbaarheidsorganisaties aan de minister-president, 26 juni 1946; NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3751, Document over de weerbaarheidsorganisaties opgesteld door Bureau B van het BNV, getiteld 'Ik zal handhaven', 28 juni 1946.
- ⁵ Vanaf 1 januari 1947 werd het Hoofdkwartier van de Generale Staf in het ministerie van Oorlog opgenomen. Zie: Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 45.
- ⁶ H. Tersteeg, 'De hoofdzaak', *Allen weerbaar. Officieel orgaan van de Vereeniging 'Volksweerbaarheid'* jg. 1, nr. 1 (3 januari 1902) 1.
- ⁷ *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, KB van 4 augustus 1914 (nr. 49).
- ⁸ Over de verschillende Vrijwillige Burgerwachten is weinig informatie beschikbaar door het ontbreken van archiefmateriaal. Zie: Ben Endlich en Nanda van der Zee, *Metterdaad! De Vrijwillige Burgerwacht Haarlem* (Haarlem 2004) 7.
- ⁹ Rapport van J.G. Crabbendam van de Centrale Veiligheidsdienst over J.W. Klein van de Vereniging Volksweerbaarheid, bestemd voor de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Oorlog, 25 januari 1947, bron: www.stichtingargus.nl/bvd/engelen.html, aldaar bronnen 11-29, geraadpleegd op 9 februari 2013.
- ¹⁰ Zie ook: H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Utrecht 1984).
- ¹¹ Rapport van J.G. Crabbendam van de Centrale Veiligheidsdienst over J.W. Klein van de Vereniging Volksweerbaarheid, bestemd voor de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Oorlog, 25 januari 1947, bron: www.stichtingargus.nl/bvd/engelen.html, aldaar bronnen 11-29, geraadpleegd op 9 februari 2013.
- ¹² J.C. van der Does, *Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm* (Den Haag 1959) 75 en 104.
- ¹³ Endlich en Van der Zee, *Metterdaad!*, 17-20.
- ¹⁴ Van der Does, *Als 't moet*, 75, 104, 161-162, 206.
- ¹⁵ Zie: J.C.H. Blom, *De munterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Amsterdam 2005); Maud Boshart, *De munterij op de Zeven Provinciën. Ingeleid door J.H.A. Hofland* (Amsterdam 1978).
- ¹⁶ *Staatsblad*, KB van 10 juli 1933 (nr. 360).
- ¹⁷ Lou de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel I: Voorspel* (Den Haag 1995) 321.
- ¹⁸ De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 36.
- ¹⁹ Rapport van J.G. Crabbendam van de Centrale Veiligheidsdienst over J.W. Klein van de Vereniging Volksweerbaarheid, bestemd voor de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Oorlog, 25

- januari 1947, bron: www.stichtingargus.nl/bvd/engelen.html, aldaar bronnen 11-29, geraadpleegd op 9 februari 2013.
- ²⁰ Van der Does, *Als 't moet*, 326 en 281.
- ²¹ Endlich en Van der Zee, *Metterdaad!*, 101.
- ²² Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007) 331.
- ²³ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapportage van het BNV over de weerbaarheidsorganisaties, 6 december 1945; De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 36.
- ²⁴ Van der Does, *Als 't moet*, 283.
- ²⁵ J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst. Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (Den Haag 1998) 133 en 285.
- ²⁶ Krijnen, 'Zonodig met behulp van wapens', 15-16.
- ²⁷ Janssen en Fernhout, 'Versterking en wederopbouw', 69.
- ²⁸ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapportage van het BNV over de weerbaarheidsorganisaties, 6 december 1945.
- ²⁹ Ibidem.
- ³⁰ Lemma over generaal L.F. Duymaer van Twist, bron: www.parlement.com, geraadpleegd op 21 januari 2013.
- ³¹ Lemma over A.B. Roosjen, bron: www.parlement.com, geraadpleegd op 21 januari 2013.
- ³² Rapport van J.G. Crabbendam van de Centrale Veiligheidsdienst over J.W. Klein van de Vereniging Volksweerbaarheid, bestemd voor de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Oorlog, 25 januari 1947, bron: www.stichtingargus.nl/bvd/engelen.html, aldaar bronnen 11-29, geraadpleegd op 9 februari 2013.
- ³³ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapportage van het BNV over de weerbaarheidsorganisaties, 6 december 1945.
- ³⁴ Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 331.
- ³⁵ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapportage van het BNV over de weerbaarheidsorganisaties, 6 december 1945.
- ³⁶ Krijnen, 'Zonodig met behulp van wapens', 53; 'Nieuwe burgemeester van Leens', *Leeuwarder Courant*, 14 april 1947; 'Burgemeester van Leens overleden', *Leeuwarder Courant*, 4 mei 1951; 'Burgemeester Van Iperen ten grave gedragen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 mei 1951.
- ³⁷ Bogaarts, 'Het wettig gezag gesteund', 35.
- ³⁸ Ibidem.
- ³⁹ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), Afdeling Openbare Orde en Veiligheid (OOV)/Kabinet (Politie), periode archief 1946-1977, looptijd dossier 1947-1948, doosnummer 62, dossier reserveorganen, Circulaire van Beel aan de Commissarissen der Koningin en de burgemeesters van Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Arnhem, Haarlem, Eindhoven, Tilburg en Nijmegen, nr. 602, 24 februari 1947.
- ⁴⁰ Zie voor meer informatie omtrent het BNV ook het proefschrift van Constant Hijzen.

- ⁴¹ Dick Engelen, *De geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1996) 82-101. Zie voor informatie over het BNV, L. Einthoven en het anticommunistisch netwerk Interdoc ook: Giles Scott-Smith, *Interdoc. Een geheim netwerk in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2012).
- ⁴² NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rekwest van E.P. van Iperen aan W. Schermerhorn, 27 december 1945.
- ⁴³ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3752, Brief van Bureau B van het BNV aan Crabbendam, betr. een verslag van de vergadering van de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht, 16 juli 1946.
- ⁴⁴ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3752, Bericht van de Inlichtingendienst Rotterdam aan Bureau B van het BNV, 17 juli 1946.
- ⁴⁵ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Verslag van de audiëntie bij minister-president W. Schermerhorn, 11 februari 1946.
- ⁴⁶ Ibidem.
- ⁴⁷ Ibidem.
- ⁴⁸ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapport van het BNV over de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht, 17 juni 1946.
- ⁴⁹ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Afschrift van de vergadering van weerbaarheidsorganisaties met de minister-president, 30 maart 1946.
- ⁵⁰ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapport van het BNV over de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht, 17 juni 1946.
- ⁵¹ M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 2, band A: De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948* (Den Haag 1989) 44 en 47.
- ⁵² De voorloper van de CPN was de Sociaal-Democratische Partij (SDP), die in 1909 werd opgericht na een ideologisch conflict in de SDAP. In 1918 werd de naam van de SDP veranderd in Communistische Partij Holland en vanaf 1935 ging de partij door het leven als Communistische Partij Nederland.
- ⁵³ Ger Verrips, *Dwars, duivels, dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) 102, 227-228.
- ⁵⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 1789, Afschrift van de brief van de Haagsche Burgerwacht aan de minister van Oorlog, 29 mei 1946.
- ⁵⁵ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapport van het BNV over de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht, 17 juni 1946.
- ⁵⁶ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rekwest van de weerbaarheidsorganisaties aan de minister-president, 26 juni 1946.
- ⁵⁷ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapport van het BNV over de Ondergrondse Vrijwillige Burgerwacht, 17 juni 1946.
- ⁵⁸ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Bericht van een rechercheur eerste klasse te Goes aan Bureau B van het BNV, betr. de OVANH, 5 juli 1946.

- ⁵⁹ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rekwest van de weerbaarheidsorganisaties aan de minister-president, 26 juni 1946.
- ⁶⁰ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Visie van het bestuur van de OVANH, door het BNV gedateerd op 8 juli 1946.
- ⁶¹ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rekwest van de weerbaarheidsorganisaties aan de minister-president, 26 juni 1946; NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3751, Document over de weerbaarheidsorganisaties opgesteld door Bureau B van het BNV, getiteld 'Ik zal handhaven', 28 juni 1946.
- ⁶² NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3751, Document over de weerbaarheidsorganisaties opgesteld door Bureau B van het BNV, getiteld 'Ik zal handhaven', 28 juni 1946.
- ⁶³ Ibidem.
- ⁶⁴ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rekwest van de weerbaarheidsorganisaties aan de minister-president, 26 juni 1946; NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3751, Document over de weerbaarheidsorganisaties opgesteld door Bureau B van het BNV, getiteld 'Ik zal handhaven', 28 juni 1946.
- ⁶⁵ Zie voor de geschiedenis van het Nederlandse burgerschap: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998).
- ⁶⁶ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapport van Bureau B van het BNV, 15 juli 1946.
- ⁶⁷ Krijnen, 'Zonodig met behulp van wapens', 62; Rapport van J.G. Crabbendam van de Centrale Veiligheidsdienst over J.W. Klein van de Vereniging Volkswaarheid, bestemd voor de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Oorlog, 25 januari 1947, bron: www.stichtingargus.nl/bvd/engelen.html, aldaar bronnen 11-29, geraadpleegd op 9 februari 2013.
- ⁶⁸ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Bericht van een rechercheur eerste klasse te Goes aan Bureau B van het BNV, betr. de OVANH, 5 juli 1946.
- ⁶⁹ NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3753, Rapport van Bureau B van het BNV, 15 juli 1946.
- ⁷⁰ Krijnen, 'Zonodig met behulp van wapens', 53.
- ⁷¹ HTK, Zitting 1946-1947, Handelingen, 18e vergadering, 26 november 1946.
- ⁷² HTK, Zitting 1946-1947, Handelingen, 19e vergadering, 27 november 1946.
- ⁷³ J.J. Woltjer, *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992) 260-266; H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (3e herziene druk; Amsterdam 2001) 191-193.
- ⁷⁴ HTK, Zitting 1946-1947, Handelingen, 19e vergadering, 27 november 1946.
- ⁷⁵ Krijnen, 'Zonodig met behulp van wapens', 62, 54-59, 64.
- ⁷⁶ R. Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby; het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', 1-23, aldaar 4, bron: www.ru.nl/publish/pages/542419/1995-1996stevens.pdf, geraadpleegd op 7 juli 2010.

- ⁷⁷ NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 1789, De chef van de Afdeling OOV aan de minister van Binnenlandse Zaken, 30 september 1946.
- ⁷⁸ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 389, Vergadernotulen ministerraad, 17 februari 1947.
- ⁷⁹ NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 1789, De chef van de Afdeling OOV aan de minister van Binnenlandse Zaken, 30 september 1946.
- ⁸⁰ Ministerie van BZK, Afdeling OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen, Circulaire van Beel aan de Commissarissen der Koningin en de burgemeesters van Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Arnhem, Haarlem, Eindhoven, Tilburg en Nijmegen, nr. 602, 24 februari 1947.
- ⁸¹ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Nota van de minister van Binnenlandse Zaken aan de ministers, betr. de Vrijwillige Hulppolitie, nr. 1032, 9 april 1947.
- ⁸² Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Addendum van de minister van Binnenlandse Zaken aan de minister van Justitie, nr. 6810 H, 16 mei 1947.
- ⁸³ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Nota van de minister van Binnenlandse Zaken aan de ministers, betr. de Vrijwillige Hulppolitie, nr. 1032, 9 april 1947.
- ⁸⁴ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Brief van de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie, betr. de instelling van een Commissie ter bestudering van de particuliere weerbaarheidsorganisaties, nr. 1550, 12 juni 1947.
- ⁸⁵ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 389, Vergadernotulen ministerraad, 28 april 1947.
- ⁸⁶ Ministerie van BZK, Afdeling OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen, De Chef OOV aan de minister van Binnenlandse Zaken, november 1948.
- ⁸⁷ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Nota van de minister van Binnenlandse Zaken aan de ministers, betr. de Vrijwillige Hulppolitie, nr. 1032, 9 april 1947.
- ⁸⁸ Engelen, *De geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, 82-101.
- ⁸⁹ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Calmeyer aan de minister van Binnenlandse Zaken, betr. de aanwijzing van zijn vertegenwoordiger in de Commissie Vrijwillige Hulppolitie, nr. 159, 5 juni 1947.
- ⁹⁰ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Brief van de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie, betr. de instelling van een Commissie ter bestudering van de particuliere weerbaarheidsorganisaties, nr. 1550, 12 juni 1947.
- ⁹¹ Krijnen, *'Zonodig met behulp van wapens'*, 75.
- ⁹² Bogaarts, *'Het wettig gezag gesteund?'*, 39.
- ⁹³ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Nota van de minister van Binnenlandse Zaken aan de ministers, betr. de Vrijwillige Hulppolitie, nr. 1032, 9 april 1947.

- ⁹⁴ Lemma over J.B.G.M. ridder de van der Schueren, bron: www.parlement.com, geraadpleegd op 22 januari 2013.
- ⁹⁵ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Notulen van de eerste en tweede vergadering van de Commissie ter bestudering van het vraagstuk der Vrijwillige Hulppolitie, 23 juli 1947 en 27 september 1947.
- ⁹⁶ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 250-251.
- ⁹⁷ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Notulen van de eerste vergadering van de Commissie ter bestudering van het vraagstuk der Vrijwillige Hulppolitie, 23 juli 1947.
- ⁹⁸ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Notulen van de tweede vergadering van de Commissie ter bestudering van het vraagstuk der Vrijwillige Hulppolitie, 27 september 1947.
- ⁹⁹ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 15 en 19-21; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Archief van de Staatscommissie (Defensiecommissie), nummer toegang 2.13.159, inventarisnummer 4, Vergadernotulen Legercommissie, 19 mei 1947.
- ¹⁰⁰ *HTK*, Zitting 1946-1947, Handelingen, 19e vergadering, 27 november 1946.
- ¹⁰¹ *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (HEK), Zitting 1946-1947, Handelingen, 26e vergadering, 20 februari 1947.
- ¹⁰² *HEK*, Zitting 1947-1948, Handelingen, 30e vergadering, 1 april 1948.
- ¹⁰³ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie, Inventaris van de archieven van de Generale Staf/Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten en de daarbij gedeponeerde archieven, (1939) 1945 - 1972 (1979), toegangsnummer 2.13.196, inventarisnummer 2824, Vragen en antwoorden betr. de propaganda en werving van het NISWG, 16 mei 1949.
- ¹⁰⁴ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2827, M.R.H. Calmeyer aan de voorzitter van het NISWG, betr. Volkswaarbaarheid, 12 januari 1949.
- ¹⁰⁵ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Notulen van de eerste vergadering van de Commissie ter bestudering van het vraagstuk der Vrijwillige Hulppolitie, 23 juli 1947.
- ¹⁰⁶ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen en commissie particuliere weerbaarheidsorganisaties, Notulen van de eerste vergadering van de Commissie ter bestudering van het vraagstuk der Vrijwillige Hulppolitie, 23 juli 1947.
- ¹⁰⁷ Ibidem.
- ¹⁰⁸ Ronald Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos, 1939-1993* (Amsterdam 1993) 70-71.
- ¹⁰⁹ NL-HaNA, Defensie/Coll. Six, 2.13.117, inv.nr. 6, Brochure van de secretaris van de gewestelijke commissie van het NISWG te Den Haag, getiteld *De stand van Zaken in de Koude Oorlog*, uitgegeven in mei 1950.
- ¹¹⁰ M.D. Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', in: B.G.J. de Graaff en C. Wiebes (red.), *Hun crisis was de onze niet. Internationale crises en binnenlandse veiligheid, 1945-1960* (Den Haag 1994) 48-82, aldaar 48.
- ¹¹¹ Ibidem, 70-77 en 81.

- ¹¹² NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 1815, De minister van Binnenlandse Zaken aan de ministerraad, betr. de formatie van de reserve- Rijks- en gemeentepolitie, de reserve grensbewaking en de reserve militie (Nationale Garde), nr. 570, 3 maart 1948.
- ¹¹³ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, Vergadernotulen ministerraad, 8 maart 1948.
- ¹¹⁴ Bogaarts, 'Het wettig gezag gesteund', 41.
- ¹¹⁵ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, Vergadernotulen ministerraad, 8 en 15 maart 1948.
- ¹¹⁶ Bogaarts, 'Het wettig gezag gesteund', 41-42.
- ¹¹⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Gewoon en Geheim Verbaalarchief en daarbij opgelegde bescheiden, nummer toegang 2.13.151, inventarisnummer 6676, F.R. Mijnlieff aan de staatssecretaris van Oorlog, betr. het NISWG, 17 januari 1950.
- ¹¹⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Nationaal Bureau Steun Wettig Gezag, 1947-1960, nummer toegang 2.19.042.01, inventarisnummer 4, Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het dagelijks bestuur van het NISWG, betr. de bevoegdheden en de taak van het NISWG, 29 juni 1950.
- ¹¹⁹ Ministerie van BZK, Afdeling OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 62, dossier reserveorganen, De chef van de Afdeling OOV aan de minister van Binnenlandse Zaken, november 1948.
- ¹²⁰ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2824, Nota van de CGS aan de minister van Oorlog, 18 maart 1948. Zie voor de oprichtingsgeschiedenis van de Nationale Reserve ook: Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*; Michiel de Weger, *De binnenlandse veiligheidstaken van de Nederlandse krijgsmacht* (Assen 2006) 110-132; J.P.M. Schoenmakers, *40 jaar Korps Nationale Reserve. Beschermen wat je dierbaar is* (Leeuwarden 1988).
- ¹²¹ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2824, Nota van de CGS aan de adjunct-generaal hoofd A1 t/m A5, de Kwartiermeester-generaal hoofd K1 t/m K5, de Directeur Administratieve Diensten en de Wapendirecteuren, 31 maart 1948.
- ¹²² *Handboek Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag*. Steun Wettig Gezag (Arnhem 1948) p. B1.
- ¹²³ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 3, Notulen van de vergadering inzake de reserve rijks- en gemeentepolitie en de deelname van particuliere organisaties aan de maatregelen tot steun aan het wettig gezag, 25 maart 1948.
- ¹²⁴ *Handboek Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag*. Steun Wettig Gezag (Arnhem 1948), hierin: voorwoord van J.H. van Maarseveen, p. 0.
- ¹²⁵ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2824, Bericht van het ANP, verstrekt door de Legervoorlichtings- dienst, 13 april 1948.
- ¹²⁶ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, Vergadernotulen ministerraad, 21 juni 1948.
- ¹²⁷ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, Vergadernotulen ministerraad, 28 juni 1948.
- ¹²⁸ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 391, Vergadernotulen ministerraad, 27 december 1948.
- ¹²⁹ J.W.L. Brouwer, 'Politiek-militaire verhoudingen aan het begin van de Koude Oorlog: rond het ontslag van generaal H.J. Kruls, januari 1951', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992) 70-86, aldaar 73.
- ¹³⁰ *Staatsblad*, KB van 5 oktober 1948 (nr. I 438).
- ¹³¹ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: persoonlijk archief van jonkheer P.J. Six als lid van het hoofdbestuur van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag, 1946-1958, nummer

- toegang 2.13.117, inventarisnummer 1, Vergadernotulen van de Legercommissie van het NISWG, rede van luitenant-kolonel Th.E.E.H. Mathon, 9 juni 1948.
- ¹³² NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2824, Nota van de CGS aan de minister van Oorlog, 7 september 1948.
- ¹³³ Penny Summerfield en Corinna Peniston-Bird, *Contesting home defence. Men, women and the Home Guard in the Second World War* (Manchester en New York 2007) 1-2.
- ¹³⁴ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2824, Nota van de CGS aan de minister van Oorlog, 7 september 1948.
- ¹³⁵ John Lewis Gaddis, *The Cold War* (Londen 2007) 94-95 en 30-32.
- ¹³⁶ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 17 en 68.
- ¹³⁷ J.W.L. Brouwer en C.M. Megens, 'Het debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1951', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* jg. 107, nr. 3 (1992) 486-500, aldaar 489.
- ¹³⁸ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 69.
- ¹³⁹ Brouwer en Megens, 'Het debat in de ministerraad', 489-490.
- ¹⁴⁰ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 17, 68-69.
- ¹⁴¹ Brouwer en Megens, 'Het debat in de ministerraad', 492.
- ¹⁴² Ibidem, 489-490.
- ¹⁴³ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 70.
- ¹⁴⁴ Ibidem.
- ¹⁴⁵ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 1, Verslag van de bestuursvergadering, 17 september 1949.
- ¹⁴⁶ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, Nota van het hoofd van de afdeling A3 aan de CGS, 19 oktober 1949; NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, Ontwerp voor een nieuw KB, behorende bij de nota van het hoofd van de afdeling A3, 19 oktober 1949.
- ¹⁴⁷ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, Nota van het hoofd van de afdeling A3 aan de CGS, 19 oktober 1949.
- ¹⁴⁸ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, Brief van M.R.H. Calmeyer aan het hoofd van de afdeling A3, 1 november 1949.
- ¹⁴⁹ NL-HaNa, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6675, Uitspraken van H.J. Kruls, 30 december 1949.
- ¹⁵⁰ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, Reactie van W.H. Fockema Andreae op de nota van 1 november 1949, 21 november 1949.
- ¹⁵¹ Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, 21-22 en 31.
- ¹⁵² Zie voor alle redenen waarom de Nationale Reserve op zo weinig animo kon rekenen: Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, 19-24.
- ¹⁵³ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 1, Vergaderverslag van de Nationale Commissie van het NISWG, 23 juli 1948.
- ¹⁵⁴ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 1, Vergaderverslag van het bestuur van het NISWG, 21 januari 1950.

- ¹⁵⁵ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, H.J. Kruls aan de Directeur Nationale Reserve, 25 oktober 1949.
- ¹⁵⁶ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, Brief van M.R.H. Calmeyer aan het hoofd van de afdeling A3, 1 november 1949.
- ¹⁵⁷ NL-HaNa, Defensie/Coll. Six, 2.13.117, inv.nr. 6, Brochure van de secretaris van de gewestelijke commissie van het NISWG te Den Haag, getiteld *De stand van Zaken in de Koude Oorlog*, uitgegeven in mei 1950.
- ¹⁵⁸ NL-HaNa, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 11807, Opinieonderzoek van de Nederlandse Stichting voor Statistiek naar de Nationale Reserve, maart 1950.
- ¹⁵⁹ Ibidem.
- ¹⁶⁰ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2824, Nota van H.J. Kruls aan de directeur van de Nationale Reserve, 25 oktober 1949.
- ¹⁶¹ NL-HaNa, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6675, Bericht van het hoofd van de Directie Administratieve Diensten, afdeling B7 van de Generale Staf, 26 oktober 1949.
- ¹⁶² NL-HaNa, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6676, Nota van de Minister van Oorlog bestemd voor de voorzitter en de leden van de ministerraad, betr. de betekenis en strekking van het Besluit Nationale Reserve, 10 april 1951.
- ¹⁶³ NA, MvD/GS-BLS, 2.13.196 inv.nr. 2678, Bericht van H.J. Kruls aan de commandanten van de districten der Nationale Reserve en de bevelhebbers in de militaire gewesten, 31 december 1949.
- ¹⁶⁴ Jan van de Wall, *De Koninklijke Nederlandsche Vereeniging 'Ons Leger'* (z.p. ca. 1918).
- ¹⁶⁵ NL-HaNa, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6675, Passages uit de rede van generaal H.J. Kruls, uitgesproken te Utrecht voor de vereniging 'Ons Leger', 12 november 1949.
- ¹⁶⁶ NL-HaNa, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 1, Verslag van de vergadering van het bestuur van het NISWG met de voorzitters en secretarissen der provinciale en gewestelijke commissies, 6 april 1949.
- ¹⁶⁷ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2678, H.J. Kruls aan de Directeur Nationale Reserve, 25 oktober 1949.
- ¹⁶⁸ NL-HaNa, MvD/GS-BLS, 2.13.196, inv.nr. 2829, Vergaderverslag van het Bestuur der Provinciale Commissie voor Zuid-Holland van het NISWG, 18 januari 1950.
- ¹⁶⁹ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), periode archief 1950-1959, looptijd dossier 1948-1951, doosnummer 111, dossier NISWG, De Chef OOV aan dr. Prinsen, betr. de taak van de Nationale Reserve, 10 oktober 1949.
- ¹⁷⁰ 'Nat. Reserve zet nieuwe koers uit', *De Telegraaf*, 19 oktober 1949; 'Eigen militaire verdediging voor vitale bedrijven', *De Volkskrant*, 19 oktober 1949.
- ¹⁷¹ *Staatsblad*, KB van 12 mei 1948 (nr. 51); Herman Amersfoort e.a., *Een kwestie van vertrouwen. De geschiedenis van het opperbevel in Nederland en Nederlands-Indië* (Den Haag 2001) 62.
- ¹⁷² Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 111, dossier NISWG, W.H. Fockema Andreae aan F.G.C.J.M. Teulings, 14 januari 1950; NL-HaNa, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6676, Aantekeningen van de staatssecretaris van Oorlog aan de minister van Oorlog, 16 januari 1950.

- ¹⁷³ NL-HaNA, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6676, Aantekeningen van de staatssecretaris van Oorlog aan de minister van Oorlog, 16 januari 1950.
- ¹⁷⁴ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), doosnummer 111, dossier NISWG, Bericht van Mijnlieff aan de minister van Binnenlandse Zaken, 9 januari 1950.
- ¹⁷⁵ Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, 205.
- ¹⁷⁶ NL-HaNA, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6676, Aantekeningen van de staatssecretaris van Oorlog aan de minister van Oorlog, 16 januari 1950.
- ¹⁷⁷ Ministerie van BZK, OOV/Kabinet (Politie), periode archief 1950-1959, looptijd dossier 1948-1951, doosnummer 111, dossier NISWG, F.R. Mijnlieff aan W.H. Fockema Andreae, 17 januari 1950.
- ¹⁷⁸ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 38-39.
- ¹⁷⁹ HTK, Zitting 1949-1950, Bijlage 1672, nr. 11, Nota inzake het Defensiebeleid, 27 juni 1950
- ¹⁸⁰ Christ Klep en Richard van Gils, *Van Korea tot Kosovo. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 1999) 31.
- ¹⁸¹ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 4, Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het dagelijks bestuur van het NISWG, betr. de bevoegdheden en de taak van het NISWG, 29 juni 1950.
- ¹⁸² NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 1, Memorandum dat op een eventuele persconferentie aan journalisten kan worden uitgereikt, ongedateerd.
- ¹⁸³ Jan Hoffenaar, 'Hannibal ante portas: the soviet military threat and the build-up of the Dutch armed forces, 1948-1958', *The Journal of Military History* 66 (January 2002) 163-192, aldaar 56.
- ¹⁸⁴ HTK, Zitting 1949-1950, Bijlage 1672, nr. 11, Nota inzake het Defensiebeleid, 27 juni 1950.
- ¹⁸⁵ Hoffenaar, ' "Hannibal ante portas" ', 57.
- ¹⁸⁶ NL-HaNA, Defensie/Gewoon en Geheim Verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6271, Eerste rapport van de coördinatie-commissie voor de burgerlijke verdediging, nationale planning 1950. Dit rapport is ook bekend onder de naam Militaire Onderstelling 1950.
- ¹⁸⁷ Zie ook: Klep en Van Gils, *Van Korea tot Kosovo*.
- ¹⁸⁸ J.A. de Moor, 'Aan de Amerikanen overgeleverd. Nederland, de Verenigde Staten en de oorlog in Korea, 1950-1953', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992) 163-177, aldaar 163 en 168-171.
- ¹⁸⁹ Brouwer en Megens, 'Het debat in de ministerraad', 497-498.
- ¹⁹⁰ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 71-72.
- ¹⁹¹ J.A. de Moor, 'Aan de Amerikanen overgeleverd', 168-171.
- ¹⁹² Brouwer en Megens, 'Het debat in de ministerraad', 499.
- ¹⁹³ Ibidem, 486.
- ¹⁹⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Inspecties van de wapens en dienstvakken van de Koninklijke Landmacht, nummer toegang 2.13.158, inventarisnummer 1040, Kort verslag van de bespreking betr. de Nationale Reserve op 4 juni 1951, opgesteld op 8 juni 1951.
- ¹⁹⁵ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 4, Nota van H.C.W. Moorman, betr. de organisatie van de Nationale Reserve, 13 juni 1951.
- ¹⁹⁶ NL-HaNA, Defensie/Inspecties, 2.13.158, inv.nr. 1040, Vergadering over de Nationale Reserve, 7 augustus 1951.

- ¹⁹⁷ NL-HaNa, Defensie/Inspecties, 2.13.158, inv.nr. 1040, Vergadernotulen met als onderwerp de Nationale Reserve, 5 september 1951.
- ¹⁹⁸ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 395, Vergadernotulen ministerraad, 24 september 1951.
- ¹⁹⁹ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 4, Tussentijds rapport aan de staatssecretaris van Oorlog inzake de propaganda en werving voor de Nationale Reserve, oktober 1951.
- ²⁰⁰ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 23, Concept samenvatting van de zaken die tijdens de persconferentie van 1951 zijn behandeld, ongedateerd.
- ²⁰¹ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 4, Tussentijds rapport aan de staatssecretaris van Oorlog inzake de propaganda en werving voor de Nationale Reserve, oktober 1951.
- ²⁰² NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 23, Concept samenvatting van de zaken die tijdens de persconferentie van 1951 zijn behandeld, ongedateerd.
- ²⁰³ NL-HaNa, Defensie/Inspecties, 2.13.158, inv.nr. 1040, Radiorede van W. Drees, 14 november 1951.
- ²⁰⁴ *Staatsblad*, KB van 16 november 1951 (nr. 489).
- ²⁰⁵ Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, 34.
- ²⁰⁶ Blom, 'Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig', 222-223.
- ²⁰⁷ Zie voor de geschiedenis van de BB: Bart van der Boom, *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Amsterdam 2000).
- ²⁰⁸ Victor Sebesteyn, *1956. De Hongaarse opstand* (Amsterdam 2006) 159, 164, 331, 338-343, 358; Hellema, *1956*, 13-20.
- ²⁰⁹ Zie voor de Nederlandse politieke reactie op de Hongaarse opstand: Hellema, *1956*.
- ²¹⁰ Zie: Marcel Becker, 'De geschiedenis van Pax Christi van 1948 tot 1968; Gebed, Studie en Actie', in: Ben Schennink, Marcel Becker en Ben ter Veer (red.), *In beweging voor de vrede. Veertig jaar Pax Christi: geschiedenis, werkwijze, achterban en invloed* (Cahier Studiecentrum voor Vredesvraagstukken nr. 43, Nijmegen 1988) 19-58, aldaar 22-26; Martin Kerkhoven, *De opvang van Hongaarse vluchtelingen in Utrecht 1956-1958* (Masterscriptie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, 2006); Jan Willem ten Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid ten aanzien van Hongaarse vluchtelingen, 1956-1957* (Doctoraalscriptie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1985); Maria Douwes, *Hongaren in Nederland, Nederlanders in Hongarije. Vijftig jaar na 1956* (Zaltbommel 2006); Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Pax Christi, inv.nr. 45-46.
- ²¹¹ Hans Olink, *In strijd met de waarheid. De koude burgeroorlog in Amsterdam 1956* (Amsterdam 2002) 68-69.
- ²¹² B. van Kempen, *Van mobilisatiekruisdrager tot wapenbroeder 1925-2000* (Steenwijk 2000) 37 en 40.
- ²¹³ *Ibidem*, 51.
- ²¹⁴ *Oud-Wapenbroeders. Maandblad van en voor de Nederlandse oud-strijders. Jubileumnummer 1951-1961*. Veteranen Legioen Nederland (1961) 181.

- ²¹⁵ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Notulen van de vergadering van het Nationaal Bestuur met de voorzitters en secretarissen der provinciale en gewestelijke commissies, 22 november 1956.
- ²¹⁶ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, De Friese afdeling van het NISWG aan het hoofdbestuur, betr. de Nationale Reserve en volksweerbaarheid, 5 april 1957.
- ²¹⁷ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Notulen van de vergadering van het Nationaal Bestuur met de voorzitters en secretarissen der provinciale en gewestelijke commissies, 22 november 1956.
- ²¹⁸ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 22, Memorandum van het NISWG aan de ministers van Defensie en Binnenlandse Zaken, betr. de oprichting van een Nationale Vrijwilligers Organisatie, 5 december 1956; Ibidem, inv.nr. 28, Memorandum van het NISWG aan de ministers van Defensie en Binnenlandse Zaken, betr. de oprichting van een Nationale Vrijwilligers Organisatie, 14 februari 1957.
- ²¹⁹ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Notulen van de vergadering van het Nationaal Bestuur met de voorzitters en secretarissen der provinciale en gewestelijke commissies, 22 november 1956.
- ²²⁰ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 22, Memorandum van het NISWG aan de ministers van Defensie en Binnenlandse Zaken, betr. de oprichting van een Nationale Vrijwilligers Organisatie, 5 december 1956; NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Memorandum van het NISWG aan de ministers van Defensie en Binnenlandse Zaken, betr. de oprichting van een Nationale Vrijwilligers Organisatie, 14 februari 1957.
- ²²¹ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Brochure van het NISWG, getiteld *Hebt gij de les van Boedapest begrepen?*, november 1956.
- ²²² 'Nationale Reserve in nieuw gewaad', *De vrijheid. Officieel orgaan van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag* jg. 1958, nr. 2 (februari 1958) 4-5, aldaar 4.
- ²²³ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, De Friese afdeling van het NISWG aan het hoofdbestuur, betr. de Nationale Reserve en volksweerbaarheid, 5 april 1957; NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Brief van de plaatselijke commissie van Steun Wettig Gezag Maastricht met nader commentaar op zijn brief aan de minister van Oorlog, 27 maart 1957.
- ²²⁴ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Vergadernotulen van de vergadering van het Nationaal Bestuur met de voorzitters en secretarissen der provinciale en gewestelijke commissies, 22 november 1956.
- ²²⁵ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Brief van het bestuur van het NISWG aan het algemeen secretariaat van het NISWG, betr. het stopzetten van de fondsen voor de Werkgroep voor de Coördinatie van de Propaganda en Werving inzake de Nationale Reserve, 24 november 1956.
- ²²⁶ 'Nationale Reserve in nieuw gewaad', *De vrijheid. Officieel orgaan van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag* jg. 1958, nr. 2 (februari 1958) 4-5, aldaar 4.
- ²²⁷ Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, 62.
- ²²⁸ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Brief van het bestuur van het NISWG aan het algemeen secretariaat van het NISWG, betr. het stopzetten van de fondsen voor de Werkgroep

- voor de Coördinatie van de Propaganda en Werving inzake de Nationale Reserve, 24 november 1956; NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Notulen van de vergadering van het Nationaal Bestuur met de voorzitters en secretarissen der provinciale en gewestelijke commissies, 22 november 1956.
- ²²⁹ NL-HaNA, Defensie/Coll. Six, 2.13.117, inv.nr. 10, Afschrift van de brief van de minister van Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, de directie OOV, de afdeling Algemene Zaken in het Kabinet aan het NISWG, betr. de opheffing van de Nationale Reserve en de positie van het NISWG, 17 december 1957.
- ²³⁰ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 22, Memorandum van het NISWG aan de ministers van Defensie en Binnenlandse Zaken, betr. de oprichting van een Nationale Vrijwilligers Organisatie, 5 december 1956; NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Memorandum van het NISWG aan de ministers van Defensie en Binnenlandse Zaken, betr. de oprichting van een Nationale Vrijwilligers Organisatie, 14 februari 1957.
- ²³¹ *HEK*, Zitting 1956-1957, Bijlage 4500 VIII B, nr. 70a, Memorie van Antwoord, 27 februari 1957.
- ²³² *Ibidem*.
- ²³³ *HEK*, Zitting 1956-1957, Handelingen, 26e vergadering, 20 maart 1957.
- ²³⁴ 'Onze verdediging boet in aan paraatheid', *Trouw*, 27 maart 1957.
- ²³⁵ 'Volksverzet past in de totale oorlog', *Algemeen Handelsblad*, 11 april 1957.
- ²³⁶ M.W. Schakel, 'Gesol met zedelijke volkskracht', *Nederlandse gedachten. Partijblad van de ARP* jg. 13, nr. 15 (6 april 1957) 6-7.
- ²³⁷ Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, 67.
- ²³⁸ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, De Friese afdeling van het NISWG aan het hoofdbestuur van het NISWG, betr. de Nationale Reserve en volksweerbaarheid, 5 april 1957; *HEK*, Zitting 1956-1957, Handelingen, 26e vergadering, 20 maart 1957; 'Kamer vraagt: "Behoud Nationale Reserve" ', *Trouw*, 22 mei 1957.
- ²³⁹ '20.000 handtekeningen voor behoud Nationale Reserve', *Trouw*, 10 mei 1957.
- ²⁴⁰ *HTK*, Zitting 1956-1957, 62e vergadering, 21 mei 1957.
- ²⁴¹ 'Veteranenlegioen maakt plannen voor Nederlandse "home guard" ', *Deventer Dagblad*, 11 mei 1957.
- ²⁴² NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 12, Vergadernotulen Legerraad, 16 mei 1956.
- ²⁴³ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 28, Concept-brief van het NISWG aan de minister van Defensie, 10 juli 1957.
- ²⁴⁴ NL-HaNA, Defensie/Coll. Six, 2.13.117, inv.nr. 10, Afschrift van de brief van het NISWG aan de minister van Defensie, 30 juli 1957.
- ²⁴⁵ NL-HaNA, Defensie/Coll. Six, 2.13.117, inv.nr. 10, Afschrift van de brief van de minister van Defensie aan de voorzitter van het NISWG, 13 september 1957.
- ²⁴⁶ NL-HaNA, Defensie/Coll. Six, 2.13.117, inv.nr. 10, Vergadering van de commissie voor de militaire en politaire reserveorganen en de noodwachten in het ministerie van Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, 4 december 1957.
- ²⁴⁷ Hoffenaar en Schoenmakers, *November Romeo*, 75.
- ²⁴⁸ *Ibidem*, 76-78.

- ²⁴⁹ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 22, Resumé van het besprokene op de vergaderingen van de secretarissen der verschillende provincies, april 1958.
- ²⁵⁰ NL-HaNA, Steun Wettig Gezag, 2.19.042.01, inv.nr. 22, Verslag van de vergadering van de Nationale Raad, 14 mei 1958.
- ²⁵¹ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 14, Kort verslag van de directie B vergadering (interservice), 29 april 1958.
- ²⁵² Ien van der Coelen, 'Tegen het eenstemmige koor in. De externe contacten van Kerk en Vrede in de periode 1946-1967', in: Joos van Vugt en Leo Bergen (red.), *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw. Een bundel studies* (Nijmegen 1988) 99-119, aldaar 99 en 103.
- ²⁵³ G.R. Zondergeld, 'PSP, Provo en Vietnam. Links protest in de jaren zestig en zeventig', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003) 81-99, aldaar 82; *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*. Stichting Wetenschappelijk Bureau PSP (Amsterdam 1982) 44-45 en 53-57.
- ²⁵⁴ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 160.
- ²⁵⁵ In 1959 werden de ministeries van Oorlog en Marine samengevoegd tot het nieuwe ministerie van Defensie. De minister heette vanaf dat moment minister van Defensie.
- ²⁵⁶ Lou Brouwers, *Verboden toegang. Kernwapens in Nederland* (Soest 1982) 13-14.
- ²⁵⁷ Everts, 'Het maatschappelijk verzet tegen de kernbepapening', 111.
- ²⁵⁸ Brouwers, *Verboden toegang*, 21-22.
- ²⁵⁹ I.D. Verkuil, *De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945* (Utrecht 1988) 46-47.
- ²⁶⁰ Kerst Huisman, *Ban de bom. De beweging tegen kernwapens, 1960-1969* (Amsterdam 1981) 63, 66, 68.
- ²⁶¹ Zondergeld, 'PSP, Provo en Vietnam', 83.
- ²⁶² Huisman, *Ban de bom*, 63, 66, 68.
- ²⁶³ Overgenomen uit: J.C.H. Blom, 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschoouwing', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992) 252-264, aldaar 262.
- ²⁶⁴ Ibidem.

Hoofdstuk 2

- ¹ Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 170 en 182. Zie ook: Melvyn P. Leffler en Odd Arne Westad (red.), *The Cambridge history of the Cold War. Volume I: Origins* (Cambridge 2010); Archie Brown, *The rise and fall of communism* (New York 2011); John Lewis Gaddis, *We know now. rethinking Cold War history* (Oxford 1997); Timothy Garton Ash, *In Europe's name. Germany and the divided continent* (Londen 1993).
- ² Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen II. Deutsche Geschichte 1933-1990* (Bonn 2005) 206-315; Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart* (Frankfurt am Main 2004) 525-563. Zie ook: Peter Bender, *Die neue Ostpolitik und ihre Folgen. Vom Mauerbau bis zur Wiedervereinigung* (München 1995); Arnulf

- Bahring, *Machtwechsel. Die Ära Brandt-Scheel* (Stuttgart 1982); Carol Fink en Bernd Schaefer, *Ostpolitik 1969-1974. European and global responses* (Cambridge enz. 2009).
- ³ Gaddis, *The Cold War, 199-201*. Zie ook: Roger P. Labrie (red.), *SALT handbook. Key documents and issues, 1972-1979* (Washington 1979).
- ⁴ Zie o.a.: Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*; Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*; Pas, *Imaazje!*; Righart, *De eindeloze jaren zestig*; Tasman, *Louter Kabouter*.
- ⁵ IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Actieprogramma van de BvD, 10 februari 1968.
- ⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 13.
- ⁷ Ibidem, 25-31.
- ⁸ Pas, *Imaazje!*, 63-68.
- ⁹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 211-235.
- ¹⁰ F. Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2002) 134-136.
- ¹¹ Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D'66, 1966-2003* (Den Haag 2003) 19-40.
- ¹² Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (1983) 27-28.
- ¹³ Schoenmaker, 'De beroeps beproefd', 120; IISG, Archief VVDM, inv.nr. 119, Interne informatiemap van de VVDM, z.j. (waarschijnlijk 1972).
- ¹⁴ Van Eerden, De genese van de VVDM, 110-111.
- ¹⁵ Ibidem, 113.
- ¹⁶ Archief VVDM, inv.nr. 133, Werkprogramma van de VVDM, 1966.
- ¹⁷ Schoenmaker, 'De beroeps beproefd', 118.
- ¹⁸ Van Eerden, De genese van de VVDM, 115.
- ¹⁹ Ibidem, 117.
- ²⁰ Ibidem, 118-119, 133.
- ²¹ Geciteerd naar: Van Eerden, De genese van de VVDM, 130.
- ²² Ibidem, 143.
- ²³ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 13.
- ²⁴ Burger, *Soldaten in het geweer*, 16.
- ²⁵ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 134, Chronologie en gebeurtenissen rond de VVDM, opgetekend door H. Oosterbeek, citaten van 5 augustus 1966.
- ²⁶ Van Eerden, De genese van de VVDM, 149 en 175.
- ²⁷ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 134, Chronologie en gebeurtenissen rond de VVDM, opgetekend door H. Oosterbeek, citaten van 5 augustus 1966.
- ²⁸ Van Eerden, De genese van de VVDM, 137, 139, 141.
- ²⁹ 'Militair richt "vakbond" op', *Haagsche Courant*, 5 september 1966.
- ³⁰ 'Soldaat sticht militaire "vakbond" ', *Algemeen Dagblad*, 5 september 1966.
- ³¹ Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), Den Haag, Archief Afdeling Juridische Zaken, VVDM, doos IX, Rapport van het 440e Contra Inlichtingen Detachement over de oprichting van de VVDM, 7 september 1966.

- ³² 'Soldaat sticht militaire "vakbond" ', *Algemeen Dagblad*, 5 september 1966.
- ³³ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 16.
- ³⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Personeelraad, nummer toegang 2.13.172, inventarisnummer 6, Vergadernotulen Personeelraad, 5 september 1966; NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 41, Vergadernotulen Defensieraad, 7 september 1966.
- ³⁵ Amersfoort, *Een kwestie van vertrouwen*, 61.
- ³⁶ NL-HaNA, Personeelraad, 2.13.172, inv.nr. 6, Vergadernotulen Personeelraad, 5 september 1966; NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 41, Vergadernotulen Defensieraad, 7 september 1966.
- ³⁷ NL-HaNA, Personeelraad, 2.13.172, inv.nr. 6, Vergadernotulen Personeelraad, 5 september 1966.
- ³⁸ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 41, Vergadernotulen Defensieraad, 7 september 1966.
- ³⁹ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, hierin: 'Ik heb nooit gedacht dat de VVDM een eendagsvlieg zou zijn. Interview met Gerard Peijnenburg', 25-30, aldaar 26.
- ⁴⁰ Zie voor de PvdA en antimilitarisme: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam 1989); Annemieke Klijn, *Arbeiders- of volkspartij. Een vergelijkende studie van het Belgisch en Nederlands socialisme 1933-1946* (Maastricht 1990); J.S. Wijne, *De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het interbellum* (Amsterdam 1992).
- ⁴¹ NL-HaNA, Personeelraad, 2.13.172, inv.nr. 6, Vergadernotulen Personeelraad, 5 september 1966.
- ⁴² Schoenmaker, 'De beroeps beproefd', 118-121.
- ⁴³ 'Militair richt "vakbond" op', *Haagsche Courant*, 5 september 1966; 'Soldaat sticht militaire "vakbond" ', *Algemeen Dagblad*, 5 september 1966; 'Soldaat richt vakbond voor militairen op', *De Telegraaf*, 6 september 1966; 'Meer rechten voor soldaat', *Het Vrije Volk*, 6 september 1966; 'Naar betere verhouding soldaat-meerdere', *De Volkskrant*, 8 september 1966; 'Evenwaardig', *Trouw* 9 september 1966; 'Vereniging voor dienstplichtige militairen opgericht', *De Waarheid* 6 september 1966.
- ⁴⁴ 'Evenwaardig', *Trouw*, 9 september 1966.
- ⁴⁵ 'Militair richt "vakbond" op', *Haagsche Courant*, 5 september 1966.
- ⁴⁶ 'Soldaat richt vakbond voor militairen op', *De Telegraaf*, 6 september 1966.
- ⁴⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 143-145.
- ⁴⁸ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 15; Ibidem, hierin: 'Ik heb nooit gedacht dat de VVDM een eendagsvlieg zou zijn. Interview met Gerard Peijnenburg', 26.
- ⁴⁹ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 121, Bijdrage van D. Wallenburg aan de discussie over een nieuwe structuur voor de VVDM, 2 augustus 1973.
- ⁵⁰ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 18.
- ⁵¹ Geciteerd naar: Van Eerden, De genese van de VVDM, 195-196.
- ⁵² Burger, *Soldaten in het geweer*, 18.
- ⁵³ NL-HaNA, Personeelraad, 2.13.172, inv.nr. 7, Vergadernotulen Personeelraad, 13 maart 1967.
- ⁵⁴ Burger, *Soldaten in het geweer*, 20.
- ⁵⁵ Van Eerden, De genese van de VVDM, 195-196.

- ⁵⁶ Burger, *Soldaten in het geweer*, 21-22.
- ⁵⁷ Een vereniging had deze goedkeuring nodig om rechtspersoonlijkheid te krijgen.
- ⁵⁸ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 22.
- ⁵⁹ Dit gaf G.H.J.M. Peijnenburg toe in een later interview. De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, hierin: 'Ik heb nooit gedacht dat de VVDM een eendagsvlieg zou zijn. Interview met Gerard Peijnenburg', 28.
- ⁶⁰ Lemma over W. den Toom, bron: www.parlement.com, geraadpleegd op 9 november 2012.
- ⁶¹ Dit cijfer is geëxtrapoleerd op basis van de ledentallen van 1.200 in februari 1967 en 3.250 in juni 1967. Vgl: Spaan, *Actie of overleg*, 12 en 17.
- ⁶² Burger, *Soldaten in het geweer*, 21-22.
- ⁶³ Spaan, *Actie of overleg*, 24.
- ⁶⁴ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 32.
- ⁶⁵ Georges Wolinski, *Zeg jofele pik. Brieven aan en van Gandalf* (Amsterdam 1968).
- ⁶⁶ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 32.
- ⁶⁷ Ibidem.
- ⁶⁸ HEK, Buitengewone zitting 1967, Aangangsel, nr. 21, Vragen van O.M. Boetes (PSP) aan W. den Toom, betr. de bemoeienis van het ministerie van Defensie met het blad *Twintig*, ingezonden op 8 mei 1972.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 32.
- ⁷¹ NL-HaNa, Defensie/gewoon en geheim verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6485, Vergadernotulen CVCS, 12 oktober 1967.
- ⁷² NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 66, Ministeriële kennisgeving nr. 243.270 R, betr. de verspreiding van geschriften, 12 januari 1968.
- ⁷³ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 36, Besluit van de minister van Defensie tot instelling van de Lectuurcommissie, 21 december 1967. Peijnenburg was op dat moment geplaatst bij het bureau van de Secretaris-Generaal ter vervulling van bijzondere opdrachten voor de minister van Defensie. Naast zijn voorzitterschap van de Lectuurcommissie gaf hij onder meer leiding aan het Comité Automatisering Defensie.
- ⁷⁴ Th.W. van den Bosch, *Principiële gewetensbezwaren tegen het verrichten van militaire dienst* (Zwolle 1983) 7-8.
- ⁷⁵ Ibidem, 9; *Staatsblad*, KB van 27 september 1962 (nr. 404); *Staatsblad*, KB van 27 september 1962 (nr. 370).
- ⁷⁶ *Staatsblad*, KB van 27 september 1962 (nr. 404).
- ⁷⁷ Beemsterboer en Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat*, 118.
- ⁷⁸ Ibidem, 122.
- ⁷⁹ Martin Heymans en Rikus Kieft (red.) e.a., *Dienstplicht, weigerplicht. Feiten en motieven rond dienstweigering* (Amersfoort 1980) 103.
- ⁸⁰ Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 20-26.
- ⁸¹ Ibidem.
- ⁸² Hellema, *Nederland in de wereld*, 218.

- ⁸³ Interview met prof. dr. B. Dankbaar, 5 oktober 2011.
- ⁸⁴ Görtemaker, *Geschiede der Bundesrepublik Deutschland*, 525-563.
- ⁸⁵ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 225.
- ⁸⁶ Interview met prof. dr. B. Dankbaar, 5 oktober 2011.
- ⁸⁷ Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 140-141.
- ⁸⁸ Philip Everts en Guido Walraven (red.), *In actie voor een vredesklimaat. Twintig jaar IKV* (Amersfoort en Leuven 1987) 20-24.
- ⁸⁹ Niek Megens en Hilde Reiding, *Bewegen binnen smalle marges. Pax Christi Nederland, 1965-1990* (Utrecht 1999) 5 en 13; Becker, 'De geschiedenis van Pax Christi van 1948 tot 1968', 46-47; 'Niet dienen: wat dan?', *Trouw*, 13 mei 1967.
- ⁹⁰ IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Brief van de dienstweigeraars in Kamp Vledder aan de ministerraad en de Tweede Kamer, 22 februari 1967.
- ⁹¹ Spaan, *Actie of overleg*, 36-37.
- ⁹² 'Dienstweigeraars uit kamp Vledder vormen "vakbond" ', *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 september 1967.
- ⁹³ 'Dienstweigeraars te Vledder in bond', *Amersfoortse Courant*, 1 september 1967.
- ⁹⁴ 'Dienstweigeraars richten (vak)bond op: BvD', *Tubantia*, 1 september 1967.
- ⁹⁵ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 52.
- ⁹⁶ 'Dienstweigeraars uit kamp Vledder vormen "vakbond" ', *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 september 1967.
- ⁹⁷ IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Statuten en reglementen van de BvD, 1967.
- ⁹⁸ IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Brief van de secretaris van de BvD aan de Contactcommissie Dienstweigeraars, 9 oktober 1967.
- ⁹⁹ 'Dienstweigeraars te Vledder in bond', *Amersfoortse Courant*, 1 september 1967.
- ¹⁰⁰ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 213, De Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel over de BvD, 1967.
- ¹⁰¹ Ibidem.
- ¹⁰² IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Verslag van een bestuursvergadering, 19 oktober 1967; IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Brief van de BvD aan het Bureau gewetensbezwaren militaire dienst, 6 november 1967.
- ¹⁰³ IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Verslag van een bestuursvergadering, 13 oktober 1967.
- ¹⁰⁴ Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 81 en 92.
- ¹⁰⁵ IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Verslag van een bestuursvergadering, 21 oktober 1967.
- ¹⁰⁶ IISG, Archief BvD, inv.nr. 1, Verslag van een bestuursvergadering, 4 november 1967.
- ¹⁰⁷ De functies van CGS en BLS werden tussen november 1954 en december 1976 door dezelfde persoon vervuld. Zie: Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het oosten*, 461.
- ¹⁰⁸ J.A.M.M. Janssen, *De Legerraad, 1945-1982* (Den Haag 1982) 16, 30-34, 63.
- ¹⁰⁹ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 121, Aantekeningen over het ontstaan, de doelstelling en de organisatie van de VVDM, januari 1968.
- ¹¹⁰ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 20 februari 1968.

- ¹¹¹ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 9 januari 1968.
- ¹¹² Ibidem.
- ¹¹³ Ibidem.
- ¹¹⁴ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 20 februari en 19 maart 1968.
- ¹¹⁵ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 20 februari 1968.
- ¹¹⁶ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 20 februari 1968 en 12 juni 1968.
- ¹¹⁷ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 12 juni 1968.
- ¹¹⁸ Ibidem.
- ¹¹⁹ Ibidem.
- ¹²⁰ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 27 augustus 1968.
- ¹²¹ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 242.
- ¹²² NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 24, Vergadernotulen Legerraad, 17 december 1968.
- ¹²³ G. Teitler en F.Th. Olivier, *Mars in de lage landen. Defensie- en veiligheidsbeleid in en rond Nederland* (Den Haag 1985) 84.
- ¹²⁴ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 35.
- ¹²⁵ 'Soldaten, we moeten er niet direct mee kappen', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht* jg. 20, nr. 2 (februari 1970) 11-12, aldaar 11.
- ¹²⁶ HTK, Zitting 1969-1970, Bijlage 10 300 X, nr. 2, Memorie van Toelichting, ongedateerd.
- ¹²⁷ Winkler, *Der lange Weg nach Westen II*, 206-315; Görtemaker, *Gesichte der Bundesrepublik Deutschland*, 525-563. Zie ook: Bender, *Die neue Ostpolitik und ihre Folgen*; Bahrng, *Machtwechsel*; Fink en Schaefer, *Ostpolitik 1969-1974*.
- ¹²⁸ Gaddis, *The Cold War*, 199-201. Zie ook: Labrie, *SALT handbook*.
- ¹²⁹ Tasman, *Louter kabouter*, 53-56.
- ¹³⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 168-173.
- ¹³¹ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 578, Rapport over het congres van de BvD, 7 juli 1969.
- ¹³² Termeer e.a., *Dienstweigeraars*, hierin: 'Ernst Verhaar. Je voelde je verwant met de veensoldaten', 183-191, aldaar 183-184.
- ¹³³ 'BvD gaat over tot politieke actie', *Het Vrije Volk*, 2 juni 1969.
- ¹³⁴ IISG, Archief BvD, inv.nr. 8A, Verslag en evaluatie van het BvD-congres op 23 mei 1970, ongedateerd.
- ¹³⁵ H.J. Diekerhof, *Jullie hebben makkelijk praten...over dienstplicht en NAVO* (Baarn 1968) 24-28.
- ¹³⁶ Vgl.: Ibidem; H.J. Diekerhof, *Een vuile verrader. Krijgsmacht en kerk onderweg bekeken* (6e druk; Utrecht 1967).
- ¹³⁷ J. van de Berg, 'Ook de BvD wil medebeslissingrecht', *Vrij Nederland* jg. 29, nr. 41 (7 juni 1969) 5.
- ¹³⁸ IISG, Archief BvD, inv.nr. 2, Verslag van de landelijke BvD-vergadering te Utrecht, 2 april 1969.
- ¹³⁹ IISG, Archief BvD, inv.nr. 2, Pamflet 'Wat is de witte BvD?', 1969.
- ¹⁴⁰ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 17, Vergadernotulen CVCS, 11 augustus 1969.
- ¹⁴¹ Ibidem.

- ¹⁴² MIVD, Archief Afdeling Juridische Zaken, witte BvD, doos V, Sectie G2 van het Hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht, *Handboek Vredesbewegingen* (Den Haag, maart 1969) 8-10.
- ¹⁴³ Burger, *Soldaten in het geweer*, 48.
- ¹⁴⁴ IISG, Archief BvD, inv.nr. 8A, Memorandum over de geschiedenis van de BvD, oktober 1970.
- ¹⁴⁵ Heymans en Kieft, *Dienstplicht, weigerplicht*, 103.
- ¹⁴⁶ Cornelis van Andel, *Dienstweigering. Voorstel tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst*. (Cahiers voor Vredesvraagstukken nr. 5, Voorburg 1969) 6.
- ¹⁴⁷ Ibidem.
- ¹⁴⁸ HTK, Zitting 1970-1971, Handelingen, Eerste vergadering van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, 16 november 1970.
- ¹⁴⁹ HTK, Zitting 1970-1971, Bijlage 11 115, nr. 2, Ontwerp van wet betr. de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, 17 februari 1971.
- ¹⁵⁰ HTK, Zitting 1970-1971, Handelingen, 64e vergadering, 11 maart 1971.
- ¹⁵¹ HTK, Zitting 1971-1972, Bijlage 11 115, nr. 4, Voorlopig Verslag betr. de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, 9 december 1971.
- ¹⁵² Spaan, *Actie of overleg*, 24.
- ¹⁵³ Andries de Jong, *Meerdereren, minderen, mensen. Leven en geleefd worden in militaire dienst* (Baarn 1969) 89-117.
- ¹⁵⁴ NL-HaNa, Defensie/gewoon en geheim verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6485, Vergadernotulen CVCS, 13 oktober 1969.
- ¹⁵⁵ 'VVDM demonstreerde voor hogere wedde', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht* jg. 19, nr. 12 (december 1969) 4.
- ¹⁵⁶ Burger, *Soldaten in het geweer*, 40-41.
- ¹⁵⁷ Ibidem, 41.
- ¹⁵⁸ Philip Everts, *Wat denken 'de mensen in het land'? Ontwikkelingen in de publieke opinie over problemen van buitenlandse en defensiepolitiek, 1983-1992* (Cahiers van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken nr. 55, Nijmegen 1992) 230.
- ¹⁵⁹ Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 121-123.
- ¹⁶⁰ C.C. van den Heuvel, 'Anti-NAVO activiteiten in Nederland', *Ons Leger. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'* jg. 59, nr. 5 (1975) 27-31, aldaar 27.
- ¹⁶¹ IISG, Archief BvD, inv.nr. 4, Anti-NAVO-pamflet, 1969.
- ¹⁶² Ph.P. Everts, *Controversies at home. Domestic foreign factors in the foreign policy of the Netherlands* (Dordrecht 1985) 201.
- ¹⁶³ IISG, Archief BvD, inv.nr. 110, Brochure uit 1969 van de NSR, getiteld 'Wat is er mis met de NAVO?', 16 en 20-21.
- ¹⁶⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie; Kabinet van de Staatssecretaris van Marine, nummer toegang 2.12.55, inventarisnummer 306, Nota van de Lectorcommissie aan de minister van Defensie, betr. het verspreidingsverbod voor geschriften, 18 november 1969.
- ¹⁶⁵ NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 577, Beschouwing over de anti-NAVO agitatie van de NSR, 1969.

- ¹⁶⁶ Ministerie van Defensie, Semi-Statistische Archiefdiensten (Mindef/SSA), Rijswijk, Archief CLAS/BLS 1980-1989, voorlopig inv.nr. 5062, Richtlijnen voor het optreden tegen propaganda- of verzetsacties binnen of nabij onderdelen van de Nederlandse krijgsmacht, 20 november 1969.
- ¹⁶⁷ Mindef/SSA, Archief CLAS/BLS 1980-1989, inv.nr. 577, Bijlage bij de nota van de CGS, betr. zijn 'Beschouwing m.b.t. propaganda- of verzetsacties door militairen of waarbij militairen direct zijn betrokken', gericht aan de voorzitter van het CVCS, 19 september 1969.
- ¹⁶⁸ IISG, Archief BvD, inv.nr. 110, Kongresmap voor het anti-NAVO-congres op 21 en 22 november 1969.
- ¹⁶⁹ NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 578, Rapport van de BVD aan de minister van Defensie, betr. het anti-NAVO congres 1974, 2 december 1974.
- ¹⁷⁰ MIVD, Archief Afdeling Juridische Zaken, witte BvD, doos V, Verslag van de sectie G2, afdeling B, van het Hoofdkwartier Koninklijke Landmacht over het anti-NAVO-congres, 24 november 1969.
- ¹⁷¹ W. den Toom aan P. Ordeman, betr. het verspreidingsverbod voor de NSR-publicatie *Wat is er mis met de NAVO?*, 16 december 1969, afgedrukt in: *Passieffist. Nationale en Soldatenkrant* jg. 2, nr. 10 (januari 1970), 21.
- ¹⁷² NL-HaNa, Defensie/Kabinet Stas Marine, 2.12.55, inv.nr. 306, W. den Toom aan de bevelhebbers der land-, zee- en luchtmacht, betr. de verspreidingsverboden, 27 november 1969.
- ¹⁷³ HEK, Zitting 1969-1970, Bijlage 10 300 X, nr. 38a, Nota n.a.v. het eindverslag van de Vaste Commissie voor Defensie, 31 december 1969.
- ¹⁷⁴ NL-HaNa, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 66, Memorandum van de Generale Staf, getiteld 'De Koninklijke Landmacht onder de druk van in de maatschappij levende stromingen', juni 1970.
- ¹⁷⁵ NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 578, Rapport van de BVD aan de minister van Defensie, betr. het anti-NAVO-congres in 1974, 2 december 1974.
- ¹⁷⁶ NL-HaNa, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 66, Weergave van de radio-uitzending *VPRO-vrijdag*, betr. sabotage in het Nederlandse leger, 5 december 1969.
- ¹⁷⁷ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 954, Vergadernotulen ministerraad, 12 december 1969.
- ¹⁷⁸ Nota van R. van Duijn en R. Kater aan de gemeenteraad van Amsterdam inzake het publieke onderwijs van sabotage en andere niet-militaire verzetsvormen oftewel democratie als afschrikingswapen, afgedrukt in: *Passieffist. Nationale en Soldatenkrant* jg. 2, nr. 10 (januari 1970), 4-6.
- ¹⁷⁹ NL-HaNa, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 66, Uittreksel van het televisieprogramma *Opmaat* van de VARA, 29 december 1969.
- ¹⁸⁰ Tasman, *Louter Kabouter*, 59.
- ¹⁸¹ Spaan, *Actie of overleg*, 52.
- ¹⁸² NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 986, Vergadernotulen ministerraad, 2 januari 1970.
- ¹⁸³ 'Saluut geweigerd: eis 16 maanden', *De Volkskrant*, 18 juni 1970.
- ¹⁸⁴ Geciteerd naar: Arjan Kors, *'t Is plicht dat iedere jongen. Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland* (Utrecht 1996) 120.
- ¹⁸⁵ 'Saluut geweigerd: eis 16 maanden', *De Volkskrant*, 18 juni 1970.
- ¹⁸⁶ Beemsterboer en Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat*, 71.

- ¹⁸⁷ Zie: 'Saluut geweigerd: eis 16 maanden', *De Volkskrant*, 18 juni 1970; 'Soldaat wil niet groeten: 8 maanden', *Trouw*, 2 juli 1970; ' "Alternatieve soldaat" krijgt 8 maanden voor opzettelijk verzuim', *De Volkskrant*, 2 juli 1970; 'Groetactie ondanks verzet legerleiding doorgezet', *De Volkskrant*, 2 juli 1970; 'VVDM: "Hoog Militair Gerechtshof totalitair" ', *NRC*, 2 juli 1970; 'Nationale groetdag was succes', *De Telegraaf*, 2 juli 1970; 'Militair hof geeft soldaat 8 maanden', *De Volkskrant*, 2 juli 1970; 'Protestgroet op de dam', *De Volkskrant*, 2 juli 1970.
- ¹⁸⁸ Burger, *Soldaten in het geweer*, 46-47.
- ¹⁸⁹ *HTK*, Zitting 1969-1970, Aanhangsel, nr. 1471, Vragen van E.R. Wieldraayer (PvdA) aan W. den Toom, betr. de mogelijke afschaffing van de groetplicht voor militairen en de algehele herziening van het militaire straf- en tuchtrecht, ingezonden op 1 juli 1970.
- ¹⁹⁰ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 987, Vergadernotulen ministerraad, 23 juli 1970.
- ¹⁹¹ Ibidem.
- ¹⁹² Ibidem.
- ¹⁹³ Ibidem.
- ¹⁹⁴ Van der Meulen en Nuij, 'Ongelooflijk maar waar', 107.
- ¹⁹⁵ *HTK*, Zitting 1971, Aanhangsel, nr. 151, Vragen van E.R. Wieldraaijer (PvdA) aan W. den Toom, betr. voorschriften ten aanzien van de haardracht in de krijgsmacht, ingezonden op 28 mei 1971.
- ¹⁹⁶ IISG, Archief BvD, inv.nr. 9, Rinus vrij, het haar vrij, een gepaste zelfkritiek, 16 juni 1971.
- ¹⁹⁷ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, hierin: 'Dat lange haar vond ik te gek. Interview met Willem den Toom', 44-50, aldaar 47.
- ¹⁹⁸ 'Wallende locken in Holland - Kahlschnitt in Spanien', *Die Welt*, 16 mei 1972.
- ¹⁹⁹ *HTK*, Zitting 1971, Aanhangsel, nr. 151, Vragen van E.R. Wieldraaijer (PvdA) aan W. den Toom, betr. voorschriften ten aanzien van de haardracht in de krijgsmacht, ingezonden op 28 mei 1971.
- ²⁰⁰ 'Läuse im Pels der teuren Armee', *Die Welt*, 13 april 1972.
- ²⁰¹ Karl-Volker Neugebauer (red.), *Grundkurs deutscher Militärgeschichte. Deel 3: Die Zeit nach 1945. Armeen im Wandel* (München 2008) 84-86.
- ²⁰² Van der Meulen en Nuij, 'Ongelooflijk maar waar', 106.
- ²⁰³ *HTK*, Zitting 1971, Aanhangsel, nr. 151, Vragen van E.R. Wieldraaijer (PvdA) aan W. den Toom, betr. voorschriften ten aanzien van de haardracht in de krijgsmacht, ingezonden op 28 mei 1971.
- ²⁰⁴ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 27, Vergadernotulen Legerraad, 1 juni 1971.
- ²⁰⁵ 'KVP voor lang haar in dienst', *De Telegraaf*, 4 juni 1971.
- ²⁰⁶ 'VVDM wil acties tegen vonnis langharige', *De Volkskrant*, 4 juni 1971; 'Militaire rechtspraak volstrekt onbevredigend', *De Volkskrant*, 4 juni 1971.
- ²⁰⁷ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1105, Vergadernotulen ministerraad, 11 juni 1971.
- ²⁰⁸ Van der Meulen en Nuij, 'Ongelooflijk maar waar', 109.
- ²⁰⁹ *HTK*, Zitting 1971, Bijlage 10 900 X, nr. 24, Brief van W. den Toom aan de voorzitter van de Tweede Kamer, betr. de militaire haardracht, 16 juni 1971.
- ²¹⁰ BArch, Abteilung Militärarchiv, Freiburg, Archief Führungsstab Streitkräfte, BW2/8211, Bericht van het defensie- en landmachtattaché van de Duitse ambassade, 18 juni 1971.
- ²¹¹ ' "Nederlandse militair overbetaald" ', *Algemeen Dagblad*, 27 november 1971.

- ²¹² De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, hierin: 'Dat lange haar vond ik te gek. Interview met Willem den Toom', 46-47.
- ²¹³ Van der Meulen en Nuij, 'Ongelooflijk maar waar', 111.
- ²¹⁴ Burger, *Soldaten in het geweer*, 61.
- ²¹⁵ NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 577, De BLS over betogingen op kazerneterrein, 25 augustus 1971.
- ²¹⁶ Ibidem.
- ²¹⁷ Burger, *Soldaten in het geweer*, 62.
- ²¹⁸ *HTK*, Zitting 1971-1972, Aanhangsel, nr. 128, Vragen van E.R. Wieldraaijer aan W. den Toom, betr. de brief van brigade-generaal P.P. van Elsen over het optreden tegen ongeoorloofde acties, ingezonden op 8 september 1971.
- ²¹⁹ 'Generaal vreest linkse acties', *De Volkskrant*, 8 september 1971.
- ²²⁰ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 27, Vergadernotulen Legerraad, 14 september 1971.
- ²²¹ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 27, Vergadernotulen Legerraad, 2 november 1971.
- ²²² 'Extreem links vormt cellen in ons leger. Doel: omverwerping van democratische maatschappij', *De Telegraaf*, 5 augustus 1970.
- ²²³ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 53.
- ²²⁴ IISG, Archief BvD, inv.nr. 9, Rede van voorzitter J. Reijntjes tijdens de Algemene Ledenvergadering van de VVDM en de daaropvolgende discussie, 15 september 1971; IISG, Archief BvD, inv.nr. 9, Positiebepaling van de BvD t.a.v. de afkoelingsperiode, 24 september 1971.
- ²²⁵ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 56.
- ²²⁶ *HTK*, Zitting 1971-1972, Aanhangsel, nr. 226, Vragen van W. du Chatinier (KVP) aan H.J. de Koster, betr. het door de commandant van de Generaal Spoorkazerne in Ermelo uitgevaardigde verspreidingsverbod van het julinumnummer van het afdelingsblad *Alarm*, ingezonden op 1 oktober 1971.
- ²²⁷ 'Protest tegen leger', *De Volkskrant*, 28 oktober 1971.
- ²²⁸ 'Generaal wijst op telegram over VVDM', *De Volkskrant*, 11 november 1971.
- ²²⁹ 'De Koster wijst VVDM terecht over uitlating', *De Volkskrant*, 10 november 1971.
- ²³⁰ Burger, *Soldaten in het geweer*, 66.
- ²³¹ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 57.
- ²³² *HTK*, Zitting 1971-1972, Bijlage 11 618, nr. 7, Brief van H.J. de Koster aan de voorzitter van de Tweede Kamer, betr. de vrijheid van meningsuiting, 25 januari 1972.
- ²³³ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 36, Brief van het hoofd van de Afdeling Wetgeving en Publiekrecht aan de minister en staatssecretaris van Defensie, betr. de verspreidingsbeschikking, 25 oktober 1971.
- ²³⁴ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 36, Vergadernotulen Defensieraad, 24 november 1971.
- ²³⁵ 'VVDM blijft praten met defensie-top', *De Volkskrant*, 23 november 1971.
- ²³⁶ *HTK*, Zitting 1971-1972, Handelingen, 29e vergadering, 2 december 1971.
- ²³⁷ *HTK*, Zitting 1971-1972, Handelingen, 29e vergadering, 2 december 1971.
- ²³⁸ Burger, *Soldaten in het geweer*, 75.

- ²³⁹ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1107, Vergadernotulen ministerraad, 10 december 1971.
- ²⁴⁰ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 57-58.
- ²⁴¹ Tasman, *Louter Kabouter*, 59-60.
- ²⁴² Roel van Duyn, *Diepvriesfiguur. Autobiografie van PD106043 in samenwerking met de AIVD* (Amsterdam 2012) 132.
- ²⁴³ Tekst van de proclamatie van de Oranjevrijstaat, afgedrukt in: Tasman, *Louter Kabouter*, 401-403.
- ²⁴⁴ Tasman, *Louter Kabouter*, 68.
- ²⁴⁵ Van Duijn, *Diepvriesfiguur*, 135.
- ²⁴⁶ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Sabotagepamfletten S1, S2 en S3, 1970.
- ²⁴⁷ NL-HaNA, Defensie/Kabinet Stas Marine, 2.12.55, inv.nr. 306, Brief van de BLS aan de minister van Defensie, betr. de verspreiding van pamflet S, 20 maart 1970.
- ²⁴⁸ NL-HaNA, Defensie/Kabinet Stas Marine, 2.12.55, inv.nr. 306, Nota van de Lectorcommissie aan de minister van Defensie, betr. het verspreidingsverbod voor de pamfletten S1, S2 en S3, 19 april 1970.
- ²⁴⁹ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr.26, Vergadernotulen Legerraad, 3 februari 1970.
- ²⁵⁰ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Brief van J.F. Hartsuiker aan de procureur-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam, betr. R. Kater en R. van Duijn, 5 februari 1970.
- ²⁵¹ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 986, Vergadernotulen ministerraad, 13 februari 1970.
- ²⁵² NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 18, Vergadernotulen CVCS, 23 februari 1970.
- ²⁵³ NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, Vergadernotulen CVCS, 4 maart 1970.
- ²⁵⁴ IISG, Archief BvD, inv.nr. 8A, Kort informatiestencil over sabotage van het Volksdepartement voor Sabotage van Macht en Geweld van de Oranjevrijstaat, juni 1970.
- ²⁵⁵ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-045, Aantekeningen van de sectie G2 van de Koninklijke Landmacht over de inval in de Juliana van Stolbergkazerne, 11 maart 1970.
- ²⁵⁶ NL-HaNa, Defensie/gewoon en geheim verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6487, Vergadernotulen CVCS, 12 maart 1970.
- ²⁵⁷ NL-HaNa, Defensie/gewoon en geheim verbaalarchief, 2.13.151, inv.nr. 6487, Vergadernotulen CVCS, 23 maart 1970.
- ²⁵⁸ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Brief van J.F. Hartsuiker aan de procureur-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam, betr. de inval in de Juliana van Stolbergkazerne, 20 maart 1970.
- ²⁵⁹ *HTK*, Zitting 1969-1970, Aanhangsel, nr. 961, Vragen van G. Koudijs (VVD) aan H.J. de Koster, betr. een publicatie in het afdelingsblad van de VVDM in Oirschot, ingezonden op 8 april 1970.
- ²⁶⁰ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 97.
- ²⁶¹ NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 577, W. van Rijn aan de commanderende officieren, betr. gezagsondermijnende activiteiten, 1 april 1970.
- ²⁶² Ibidem.
- ²⁶³ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 97.

- ²⁶⁴ 'Onderwijzer door marechaussee uit klas gehaald', *Luctor*, 11 april 1970.
- ²⁶⁵ IISG, Archief BVD, inv.nr. 7, Pamflet 'Militaire dictatuur en terreur', maart/april 1970.
- ²⁶⁶ *HTK*, Zitting 1969-1970, Aanhangsel, nr. 961, Vragen van G. Koudijs (VVD) aan H.J. de Koster, betr. een publicatie in het afdelingsblad van de VVDM in Oirschot, ingezonden op 8 april 1970.
- ²⁶⁷ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 18, Vergadernotulen CVCS, 13 april 1970.
- ²⁶⁸ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Nota van de Personeelraad aan B.H. Slager, luitenant-generaal van de Koninklijke Luchtmacht, betr. sabotagegevallen in de periode van 25 maart tot en met 9 mei 1970, 19 mei 1970.
- ²⁶⁹ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, W. van Rijn aan de staatssecretaris van Defensie, betr. opnemings in het Wetboek van Strafrecht van een artikel tegen sabotage aan goederen t.b.v. de krijgsmacht, 21 april 1970.
- ²⁷⁰ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Het ministerie van Justitie aan de minister van Defensie, betr. de bespreking tussen de legerleiding en het Openbaar Ministerie, 11 mei 1970.
- ²⁷¹ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Den Toom aan de staatssecretaris van Justitie, betr. de bespreking tussen de legerleiding en het Openbaar Ministerie, 14 mei 1970.
- ²⁷² NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Verslag van de eerste bespreking tussen leden van het Openbaar Ministerie en de hogere legerleiding, gehouden op 20 mei 1970.
- ²⁷³ *Ibidem*.
- ²⁷⁴ 'Leger in soldatenblad semi-fascistisch genoemd', *Trouw*, 5 juni 1970.
- ²⁷⁵ Geciteerd naar: 'Boetes tegen redactie soldatenblad geëist', *Trouw*, 13 augustus 1970.
- ²⁷⁶ 'Redactie soldatenblad gestraft voor opruiing', *De Volkskrant*, 10 september 1970.
- ²⁷⁷ *Ontwapenend*. Stichting Wetenschappelijk Bureau PSP, 167-170.
- ²⁷⁸ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Flyer van de PSP 'Bulletin nr. 1. Nederland bezet' over de Actie Krak'et, 1971.
- ²⁷⁹ *Ontwapenend*. Stichting Wetenschappelijk Bureau PSP, 167-168.
- ²⁸⁰ *HTK*, Zitting 1970-191, Aanhangsel, nr. 301, Vragen van B. van der Lek (PSP) aan W. den Toom, betr. sabotage in het leger, ingezonden op 27 oktober 1970.
- ²⁸¹ Uitspraak van J.C.E. Haex in *De Groene Amsterdammer*, 10 oktober 1970, geciteerd naar: *Ontwapenend*. Stichting Wetenschappelijk Bureau PSP, 168.
- ²⁸² NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, De secretaris van het ministerie van Justitie aan de voorzitter van de Personeelraad, betr. agendapunten voor de vergadering tussen het Openbaar Ministerie en de hogere legerleiding op 10 september 1970, ongedateerd.
- ²⁸³ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 987, Vergadernotulen ministerraad, 11 september 1970.
- ²⁸⁴ *Ontwapenend*. Stichting Wetenschappelijk Bureau PSP, 168.

- ²⁸⁵ 'Ja, wat willen ze nu saboteren?', *Het Parool*, 8 oktober 1970.
- ²⁸⁶ NL-HaNa, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 18, Vergadernotulen CVCS, 1 oktober 1970.
- ²⁸⁷ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 988, Vergadernotulen ministerraad, 2 oktober 1970.
- ²⁸⁸ 'VPRO werd voor sabotage-uitzending door Minister Klompé berispt', *Ons Leger. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'* jg. 54, nr. 10 (1970) 4-5.
- ²⁸⁹ 'Minister wil optreden tegen VPRO', *De Volkskrant*, 7 oktober 1970.
- ²⁹⁰ 'VPRO-voorzitter: Nederland is naar dictatuur op weg', *Algemeen Dagblad*, 9 oktober 1970.
- ²⁹¹ 'Starfighters bleven aan de grond uit angst voor sabotage', *Het Parool*, 8 oktober 1970.
- ²⁹² 'Ook Haex zegt: Meer sabotage, en zwijgt verder', *Het Vrije Volk*, 8 oktober 1970.
- ²⁹³ 'Meer sabotage in leger', *Leidsch Dagblad*, 7 oktober 1970.
- ²⁹⁴ 'Kritiek op Udink', *Algemeen Dagblad*, 9 oktober 1970.
- ²⁹⁵ 'Tien mensen willen leger onbruikbaar maken', *De Telegraaf*, 21 december 1971.
- ²⁹⁶ 'Bvd distantieert zich van sabotage acties in leger', *Het Parool*, 8 oktober 1970.
- ²⁹⁷ IISG, Archief Bvd, inv.nr. 8A, Persbericht afkomstig van de Bvd, betr. sabotage, 8 oktober 1970.
- ²⁹⁸ 'Den Toom sust sabotage-zaak', *Algemeen Dagblad*, 8 oktober 1970.
- ²⁹⁹ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 988, Vergadernotulen ministerraad, 9 oktober 1970.
- ³⁰⁰ 'Deel kabinet tegen forse uitspraken', *De Volkskrant*, 9 oktober 1970.
- ³⁰¹ *HTK*, Zitting 1970-1971, Aanhangsel, nr. 174, Vragen van M.J.J.A. Imkamp (D'66) aan W. den Toom, betr. sabotage in het leger, ingezonden op 7 oktober 1970.
- ³⁰² Koops, *Suker in de tank*, 31.
- ³⁰³ *Ibidem*, 45.
- ³⁰⁴ 'Grote speuracties naar de saboteurs', *Drentsche en Asser Courant*, 13 oktober 1970.
- ³⁰⁵ Koops, *Suker in de tank*, 32.
- ³⁰⁶ 'Grote speuracties naar de saboteurs', *Drentsche en Asser Courant*, 13 oktober 1970.
- ³⁰⁷ 'VVDM keurt sabotage ten zeerste af', *Drentsche en Asser Courant*, 13 oktober 1970.
- ³⁰⁸ *HTK*, Zitting 1970-1971, Handelingen, 7e vergadering, 13 oktober 1970.
- ³⁰⁹ *HTK*, Zitting 1970-1971, Handelingen, 7e vergadering, 13 oktober 1970; *HTK*, Zitting 1970-1971, Handelingen, 8e vergadering, 14 oktober 1970.
- ³¹⁰ *HTK*, Zitting 1970-1971, Handelingen, 7e vergadering, 13 oktober 1970.
- ³¹¹ *HTK*, Zitting 1970-1971, Bijlage 10 965, nr. 1, Motie van H.A.F.M.O. van Mierlo, betr. het geven van inlichtingen aan de Kamer of een commissie uit de Kamer omtrent sabotageactiviteiten, 15 oktober 1970.
- ³¹² *HTK*, Zitting 1970-1971, Handelingen, 9e vergadering, 15 oktober 1970.
- ³¹³ Geciteerd naar: Koops, *Suker in de tank*, 43.
- ³¹⁴ 'Demonstrant bungelde in Kamer', *De Volkskrant*, 12 februari 1971.
- ³¹⁵ Koops, *Suker in de tank*, 43.
- ³¹⁶ Geciteerd naar: Koops, *Suker in de tank*, 47.
- ³¹⁷ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 99, De Sectie Veiligheid van de Generale Staf aan de Legerraad, betr. het 'Memorandum m.b.t. vernielingen/beschadigingen in de Koninklijke Landmacht', 28 mei 1971.
- ³¹⁸ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 27, Vergadernotulen Legerraad, 4 mei 1971.

Hoofdstuk 3

- ¹ De Graaf, *Over de muur*, 50; Floribert Baudet, *'Het heeft onze aandacht'. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (Amsterdam 2001) 73-74; D.A. Hellema, 'De Brezjnev-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2001) 21-36, aldaar 25. Zie ook: Andreas Wenger, Vojtech Mastny en Christian Nuenlist (red.), *Origins of the European security system. The Helsinki process revisited, 1965-1975* (Londen 2008); Oliver Bange en Gottfried Niehart (red.), *Helsinki 1975 and the transformation of Europe* (New York 2008); D.C. Thomas, *The Helsinki effect. International norms, human rights and the demise of communism* (Princeton en Oxford 2001); Matthias Peter en Hermann Wentker (red.), *Die KSZE im Ost-West-Konflikt. Internationale Politik und gesellschaftliche Transformation, 1975-1990* (München 2012).
- ² Hellema, *Nederland in de jaren zeventig*, 165.
- ³ Burger, *Soldaten in het geweer*, 70.
- ⁴ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 119, Informatiemap voor de afdelingen, oktober 1972.
- ⁵ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 119, De VVDM als vakbond. Enkele consequenties m.b.t. haar organisatie en haar beleid. Uitgave van de commissie scholing en vorming, 1973.
- ⁶ Burger, *Soldaten in het geweer*, 81.
- ⁷ IISG, Archief BvD, inv.nr. 12, Stencil over de organisatie van de BvD, 20 mei 1972.
- ⁸ IISG, Archief BvD, inv.nr. 12, *Kaderblad* nr. 1, 1972.
- ⁹ IISG, Archief BvD, inv.nr. 12, Stencil over de organisatie van de BvD, 20 mei 1972.
- ¹⁰ IISG, Archief BvD, inv.nr. 15, *Kaderblad* jubileumnr. 16, 5 september 1973.
- ¹¹ IISG, Archief BvD, inv.nr. 14, *Kaderblad* nr. 11, april 1973.
- ¹² IISG, Archief BvD, inv.nr. 13, Stencil van het VVDM-steuncomité, betr. de juiste houding tegenover de VVDM, 23 oktober 1972.
- ¹³ IISG, Archief BvD, inv.nr. 24, Concept strategiemap, mei 1979.
- ¹⁴ C.G.A.W. Hakkert, *Een boekje open over de officieren* (Leiden 1971) 9, 12, 16, 23, 148.
- ¹⁵ Ben Bos, 'Majoor Gerardus Miog. Te dom voor apostel, te slim voor martelaar', *De Nieuwe Linie* jg. 28, nr. 38 (19 september 1973) 9; Loek Hieselaar, 'Kritische officieren slaan brug tussen leger en burgermaatschappij', *De Tijd* jg. 127, nr. 41150 (29 april 1972) 5.
- ¹⁶ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 103-58, Melding van het 111e CID aan de CGS t.a.v. het hoofd van de afdeling B van de sectie G2, betr. de artikelenserie 'Parate hapjes' in *Het Vrije Volk*, 27 januari 1969.
- ¹⁷ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 103-58, Analyse van de 15 verschenen artikelen in *Het Vrije Volk* m.b.t. achtergrondkennis en plaatselijke bekendheid, 1969.
- ¹⁸ ' "M'n stukjes worden me niet in dank afgenomen" ', *Deventer Dagblad*, 30 december 1972.
- ¹⁹ Hieselaar, 'Kritische officieren slaan brug tussen leger en burgermaatschappij', 5.
- ²⁰ Hieselaar, 'Kritische officieren slaan brug tussen leger en burgermaatschappij', 5.
- ²¹ 'Een officier mag niet zeggen wat hij denkt', *De Volkskrant*, 10 februari 1973.

- ²² F.M.F. Uijen, majoor b.d., ' "Conformereren!! Zo niet, dan maar boeten", *De soldatenkrant. Spreekbuis van het verzet in het leger* nr. 151 (juni 2003) 2. Uijen nam op 1 oktober 1975 ontslag uit de militaire dienst en werd vervolgens secretaris van de defensiecommissie van de PvdA. Eind jaren zeventig verwierf hij vanwege zijn kritiek op de NAVO en de kernwapens de bijnaam 'rode majoor'. Tussen 1977 en 1991 was Uijen tevens vicevoorzitter van de Vereniging Nederland-DDR. Deze in 1974 opgerichte vereniging verzamelde informatie over en onderhield vriendschappelijke banden met de DDR. Zie: De Graaf, *Over de muur*, 112; Jacco Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Amsterdam 1998) 374-376.
- ²³ ' "M'n stukjes worden me niet in dank afgenomen" ', *Deventer Dagblad*, 30 december 1972; Hieselaar, 'Kritische officieren slaan brug tussen leger en burgermaatschappij', 5.
- ²⁴ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 103-58, Schriftelijke weergave van de televisie-uitzending *Dit is het begin* van de VARA, 8 januari 1972.
- ²⁵ IISG, Archief VD, inv.nr. 34, Korte geschiedschrijving van de VD en wat daaraan vooraf ging, 28 juli 1972.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ Termeer e.a., *Dienstweigeraars*, 203.
- ²⁸ Martin Gerritsen, *Net niet volwassen. 21 jaar Vereniging Dienstweigeraars* (Amsterdam 1992) 36.
- ²⁹ IISG, Archief VD, inv.nr. 34, Korte geschiedschrijving van de VD en wat daaraan vooraf ging, 28 juli 1972.
- ³⁰ IISG, Archief VD, inv.nr. 181, Verslag van een bespreking tussen de VD en het Bureau gewetensbezwaren militaire dienst, 23 november 1971.
- ³¹ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, 9; IISG, Archief VD, inv.nr. 44, Het bestuur aan alle leden en abonnees, 27 april 1974.
- ³² IISG, Archief VD, inv.nr. 390, Verslag van de vierde Algemene Ledenvergadering, 2 september 1972.
- ³³ IISG, Archief VD, inv.nr. 181, Verslag van de bespreking tussen de VD en het Bureau gewetensbezwaren militaire dienst, 16 februari 1972.
- ³⁴ IISG, Archief VD, inv.nr. 83, Discussiestuk getiteld 'Het overleg met Defensie, wat doen we ermee', 12 september 1974.
- ³⁵ IISG, Archief VD, inv.nr. 34, Korte geschiedschrijving van de VD en wat daaraan vooraf ging, 28 juli 1972.
- ³⁶ IISG, Archief VD, inv.nr. 19, Open brief van J.S. Pen aan G.H.J.M. Peijnenburg, 24 februari 1972.
- ³⁷ IISG, Archief VD, inv.nr. 34, Korte geschiedschrijving van de VD en wat daaraan vooraf ging, 28 juli 1972.
- ³⁸ IISG, Archief VD, inv.nr. 19, Brief van het hoofd van de Afdeling Dienstplichtzaken aan de VD, 15 december 1972.
- ³⁹ IISG, Archief VD, inv.nr. 20, Het bestuur van de VD aan de Afdeling Dienstplichtzaken, 11 april 1973.
- ⁴⁰ IISG, Archief BvD, inv.nr. 164, Beginselprogramma BVVVDM, 16 november 1971.
- ⁴¹ Paul Hartman en Bert Jongsma, 'Eerste-luitenant Brouwer trekt rapier tegen "Geestelijke terreur" ', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht* jg. 22, nr. 1 (1972) 22-24, aldaar 23.

- ⁴² IISG, Archief BvD, inv.nr. 164, Brief van de BVVVDM aan minister-president Biesheuvel, 17 januari 1972.
- ⁴³ IISG, Archief BvD, inv.nr. 164, Pamflet BVVVDM, 1972.
- ⁴⁴ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 27, Vergadernotulen Defensieraad, 1 december 1971.
- ⁴⁵ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 27, Vergadernotulen Defensieraad, 9 februari 1972.
- ⁴⁶ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 110, Rapport van de Commissie Open Poort, getiteld 'Het leger binnen de samenleving', 3 maart 1972.
- ⁴⁷ Ibidem.
- ⁴⁸ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 28, Vergadernotulen Legerraad, 14 maart 1972 en 11 april 1972.
- ⁴⁹ Mindef/SSA, Archief GS-BLS 1945-1989, inv.nr. 2638, Brief van de Territoriaal Bevelhebber Oost aan de commandant van het Eerste Legerkorps en de ondercommandanten, betr. de voorlichting door de BVVVDM, 5 april 1972.
- ⁵⁰ 'Generaals doen niet wat De Koster zegt. Wél rechtse (BVVVDM)-propaganda in kazernes', *Het Vrije Volk*, 15 april 1972.
- ⁵¹ De Defensieraad was vanaf maart 1972 niet langer slechts een coördinerend orgaan, maar werd het hoogste beleidsvormend college. De Chefs van Staven/Bevelhebbers namen voortaan als volwaardige leden deel aan de vergaderingen van de Defensieraad. Zie: Amersfoort, *Een kwestie van vertrouwen*, 69.
- ⁵² NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 26 april 1972.
- ⁵³ Interview met P. Groeneveld, H. Alles en J. Halkes, 26 januari 2012.
- ⁵⁴ Wineke F.C. Adema (red.) e.a., *Geel tussen het groen. Twintig jaar actieve belangenbehartiging* (Amersfoort 1992) 14-17.
- ⁵⁵ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 53, Vergadernotulen Ochtendvergadering, 26 april 1973.
- ⁵⁶ Adema, *Geel tussen het groen*, 16-17.
- ⁵⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Generale Staf; Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, later Landmachtstaf; Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, (1969) 1973-1979 (1980), nummer toegang 2.13.110, inventarisnummer 789, De staf CGS/BLS, afd. Personeel, over 'Het overleg en de militaire belangenverenigingen', februari 1974.
- ⁵⁸ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 51, Vergadernotulen Defensieraad, 24 september 1975.
- ⁵⁹ Bundesarchiv (BArch), Abteilung Militärarchiv, Freiburg, Archief Heeresstruktur, BH7/1/945, Stafbevel nr. 31/72 van de commandant van de korpstroepen, betr. de haar- en baarddracht van de soldaten, 15 mei 1972.
- ⁶⁰ P.J.S. de Jong (red.), *De secretaris-generaal 1969-1984 (Liber amicorum voor G.H.J.M. Peijnenburg, z.p. 1983)*, hierin: Bijdrage van H.J. de Koster, 17-20, aldaar 19.
- ⁶¹ Van der Meulen en Nuij, 'Ongelooflijk maar waar', 116.

- ⁶² NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 1 november 1972 en 29 november 1972.
- ⁶³ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 1 november 1972.
- ⁶⁴ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 25 oktober 1972.
- ⁶⁵ Ibidem.
- ⁶⁶ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 31, Conceptbeschikking met nadere regels ten aanzien van de haardracht van militairen, 1972.
- ⁶⁷ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 31, Verslag van de bespreking van de minister van Defensie met de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, 16 november 1972.
- ⁶⁸ Ibidem.
- ⁶⁹ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 1 november 1972 en 29 november 1972.
- ⁷⁰ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 22 november 1972.
- ⁷¹ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 29 november 1972.
- ⁷² NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 31, Weergave van het televisieprogramma *Den Haag vandaag*, 16 november 1972.
- ⁷³ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 1 november 1972.
- ⁷⁴ Van der Meulen en Nuij, 'Ongelooflijk maar waar', 112.
- ⁷⁵ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 29 november 1972.
- ⁷⁶ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 29, Ministerieel schrijven inzake discipline en uiterlijk voorkomen, januari 1973.
- ⁷⁷ 'De Koster dreigt met maatregelen voor meer discipline in het leger', *Trouw*, 26 januari 1973.
- ⁷⁸ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 10 mei 1972.
- ⁷⁹ Ibidem.
- ⁸⁰ Ibidem.
- ⁸¹ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 7 juni 1972, 15 juni 1972 en 21 juni 1972.
- ⁸² Beemsterboer en Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat*, 90.
- ⁸³ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 12 juli 1972.
- ⁸⁴ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1162, Vergadernotulen ministerraad, 3 augustus 1972.
- ⁸⁵ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 60.
- ⁸⁶ Beemsterboer en Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat*, 90.

- ⁸⁷ Ibidem, 90-91.
- ⁸⁸ Burger, *Soldaten in het geweer*, 84.
- ⁸⁹ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1162, Vergadernotulen ministerraad, 3 augustus 1972.
- ⁹⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie; Algemene Secretarie, Beleidsterrein Dienstplicht, nummer toegang 2.13.5383, inventarisnummer 111, H.J. de Koster aan de VVDM, betr. de opschorting van het geregelde overleg, 2 augustus 1972.
- ⁹¹ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Vergadernotulen Defensieraad, 16 augustus 1972.
- ⁹² NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 47, Conceptbeschikking t.a.v. de groetplicht, behorende bij de vergadering van 20 september 1972.
- ⁹³ *HTK*, Zitting 1972, Aanhangsel, nr. 282, Vragen van A. Stemerdink (PvdA) en E.R. Wieldraayer (PvdA) aan A.A.M. van Agt, betr. de veroordeling van zeven hoofdbestuursleden van de VVDM, 4 oktober 1972.
- ⁹⁴ 'Stroom protestkaarten naar defensie', *De Waarheid*, 12 oktober 1972.
- ⁹⁵ Spaan, *Actie of overleg*, 83 en 86.
- ⁹⁶ 'Tegen VVDM-top twee maanden geëist', *Trouw*, 9 november 1972.
- ⁹⁷ 'Minister vindt eisen tegen VVDM te hoog', *De Volkskrant*, 10 november 1972; 'Van Agt niet gelukkig met militaire straffen', *Trouw*, 11 november 1972.
- ⁹⁸ 'Hof straft VVDM'ers voor groetweigerdag met maand Nieuwersluis', *Trouw*, 23 november 1972.
- ⁹⁹ 'Bevestiging geëist van zware straffen voor sit-downstaking', *De Waarheid*, 27 oktober 1972.
- ¹⁰⁰ Burger, *Soldaten in het geweer*, 75-77.
- ¹⁰¹ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 111, Verslag van het VVDM-tribunaal, 12 april 1972.
- ¹⁰² Cees Labeur, 'Generaal-majoor Brackel contra VVDM', *Elseviers Magazine* jg. 28, nr. 21 (20 mei 1972) 21-24, aldaar 21.
- ¹⁰³ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 111, IJsselstein aan de minister van Defensie, betr. de VVDM, 30 mei 1972.
- ¹⁰⁴ Ibidem.
- ¹⁰⁵ 'President HMG over soldaten-actie: "Zaak om lekker te rellen" ', *De Volkskrant*, 26 oktober 1972.
- ¹⁰⁶ 'Stakende militairen horen ook in hoger beroep gevangenisstraf tegen zich eisen', *NRC Handelsblad*, 27 oktober 1972.
- ¹⁰⁷ 'Hof straft VVDM'ers voor groetweigerdag met maand Nieuwersluis', *Trouw*, 23 november 1972.
- ¹⁰⁸ Gé Miog, 'Geestelijke terreur in de krijgsmacht', *Haagse Post* jg. 59, nr. 27 (28 juni 1972) 11.
- ¹⁰⁹ Geciteerd naar: 'Deze week', *Haagse Post* jg. 59, nr. 40 (27 september 1972) 7.
- ¹¹⁰ Geciteerd naar: 'Drie dagen straf voor artikel', *Algemeen Dagblad*, 25 augustus 1972.
- ¹¹¹ G. Miog, 'Politiek in de kazerne', *Haagse Post* jg. 59, nr. 49 (29 november 1972) 31.
- ¹¹² 'De Koster is voorzichtig met affaire-Miog', *Trouw*, 1 maart 1973.
- ¹¹³ 'Majoor houdt licht arrest', *Algemeen Dagblad*, 3 mei 1973.
- ¹¹⁴ ' "Mijn arrest wil eigenlijk zeggen dat ik niet meer bruikbaar ben" ', *Drentsche en Asser Courant*, 27 januari 1973.

- ¹¹⁵ 'Majoor Miog: arrest voor tijdschrift-artikel. Ik had het wel gedacht', *De Gelderlander*, 20 januari 1973; 'Majoor Miog: "Openhartigheid is ver te zoeken bij leger". "M'n stukjes worden me niet in dank afgenomen" ', *Deventer Dagblad*, 30 december 1972.
- ¹¹⁶ Geciteerd naar: 'Majoor houdt licht arrest', *Algemeen Dagblad*, 3 mei 1973.
- ¹¹⁷ Zie: G. Miog, 'De doodgravers van onze samenleving', *Haagse Post* jg. 60, nr. 4 (27 januari 1973) 9; Daan Dijksman, 'De verhoudingen in ons leger zijn weer op hun plaats gevallen', *Haagse Post* jg. 60, nr. 6 (24 februari 1973) 32-35; G. Miog, 'De generaals zitten nog steeds gebeiteld', *Haagse Post* jg. 60, nr. 11 (17 maart 1973) 15.
- ¹¹⁸ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 113, H.J. de Koster aan de minister van Binnenlandse Zaken, betr. de aanwijzingen voor militairen en hun vrijheid van meningsuiting, 25 april 1973.
- ¹¹⁹ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) 293.
- ¹²⁰ Hellema, *Nederland in de wereld*, 280-282; Zuidam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 273.
- ¹²¹ Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 244-245. Zie ook: Leffler en Westad, *The Cambridge history of the Cold War*; Brown, *The rise and fall of communism*; Gaddis, *We know now*; Garton Ash, *In Europe's name*.
- ¹²² De Graaf, *Over de muur*, 50; Baudet, 'Het heeft onze aandacht', 73-74; Hellema, 'De Brezjnevjaren, 1964-1982', 25. Zie ook: Wenger, Mastny en Nuenlist, *Origins of the European security system*; Bange en Niehart, *Helsinki 1975 and the transformation of Europe*; Thomas, *The Helsinki effect*; Peter en Wentker, *Die KSZE im Ost-West-Konflikt*.
- ¹²³ De Jong, De secretaris-generaal 1969-1984, hierin: Bijdrage van H. Vredeling, 23-26, aldaar 23.
- ¹²⁴ 'Oud-minister van Defensie Vredeling waarschuwt partijgenoot Ter Beek: "Militairen zullen je nooit wijzer maken" ', *De Volkskrant*, 11 november 1989.
- ¹²⁵ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 289-291.
- ¹²⁶ *Keerpunt '72. Regeerakkoord van de progressieve drie*. PvdA, D'66 en PPR (Amsterdam 1972) 43-44.
- ¹²⁷ 'Overleg is hersteld', *Twintig* jg. 7, nr. 6 (juni 1973) 1.
- ¹²⁸ 'Oud-minister van Defensie Vredeling waarschuwt partijgenoot Ter Beek: "Militairen zullen je nooit wijzer maken" ', *De Volkskrant*, 11 november 1989.
- ¹²⁹ Geciteerd naar: Van der Meulen en Nuij, 'Ongelooflijk maar waar', 113.
- ¹³⁰ Cees Labeur en Joke Mulder, 'Profiel van de bewindsman. Henk Vredeling laat zich niet onder druk zetten', *Elseviers Magazine* jg. 30, nr.26 (29 juni 1974) 14-23, aldaar 23.
- ¹³¹ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie; Staf Inspecteur-Generaal der Krijgsmacht, nummer toegang 2.13.5324, inventarisnummer 3, De Inspecteur-Generaal van de Krijgsmacht aan het ministerie van Defensie, betr. zijn verslag over het tweede kwartaal van 1973, 16 juli 1973.
- ¹³² Geciteerd naar: De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 77.
- ¹³³ *Keerpunt '72*. PvdA, D'66 en PPR, 43.
- ¹³⁴ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 31, Vergadernotulen Defensieraad, 13 juni 1973.
- ¹³⁵ Ibidem.
- ¹³⁶ Ibidem.

- ¹³⁷ Hellema, *Nederland in de wereld*, 271.
- ¹³⁸ Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 315.
- ¹³⁹ Geciteerd naar: De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, hierin: 'Ik had de neiging om al die folklore van die generaals af te schaffen. Interview met Henk Vredeling', 84-91, aldaar 84.
- ¹⁴⁰ *Defensie in de publieke opinie. Samenvattend verslag van een onderzoek naar houdingen en opvattingen van de Nederlandse bevolking inzake veiligheid, verdediging en krijgsmacht, gehouden in mei/juni 1974*. Stichting Volk en Verdediging (Den Haag, mei 1977).
- ¹⁴¹ Burger, *Soldaten in het geweer*, 96-98.
- ¹⁴² Ibidem.
- ¹⁴³ Spaan, *Actie of overleg*, 91.
- ¹⁴⁴ IISG, Archief BvD, inv.nr. 24, Concept strategiemap, mei 1979.
- ¹⁴⁵ IISG, Archief BvD, inv.nr. 15, *Kaderblad* nr. 21, februari 1974.
- ¹⁴⁶ Burger, *Soldaten in het geweer*, 108 en 120.
- ¹⁴⁷ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 465, De voorzitter van de ad-hoc werkgroep Discipline, kolonel der grenadiers W.M.G. Hogenboom, aan de voorzitter van het CVCS, 21 januari 1974.
- ¹⁴⁸ 'Grandioze demonstratie van duizenden militairen' en 'Soldatendemonstratie', *De Waarheid*, 15 februari 1974.
- ¹⁴⁹ 'Massabetoging soldaten', *De Volkskrant*, 15 februari 1974.
- ¹⁵⁰ PvdA, D'66 en PPR, *Keerpunt '72*, 43.
- ¹⁵¹ 'Massabetoging soldaten', *De Volkskrant*, 15 februari 1974.
- ¹⁵² Spaan, *Actie of overleg*, 97.
- ¹⁵³ IISG, Archief BvD, inv.nr. 15, Verklaring van de BvD over de VVDM-manifestatie, 14 februari 1974.
- ¹⁵⁴ IISG, Archief BvD, inv.nr. 15, Verklaring van de BvD over het optreden van de bond tijdens de landelijke manifestatie, 14 februari 1974.
- ¹⁵⁵ 'Massabetoging soldaten', *De Volkskrant*, 15 februari 1974; 'VVDM'ers gingen massaal straat op', *Trouw*, 15 februari 1974; 'Militairen eisen compensatie voor overwerk', *Het Parool*, 15 februari 1974; 'Hogere wedde, kortere dienst', *Het Vrije Volk*, 15 februari 1974; 'Grandioze demonstratie van duizenden militairen' en 'Soldatendemonstratie', *De Waarheid*, 15 februari 1974.
- ¹⁵⁶ Burger, *Soldaten in het geweer*, 124.
- ¹⁵⁷ IISG, Archief BvD, inv.nr. 16, Discussiestuk, getiteld 'Hoe gaan we verder met de compensatie. Een poging wat concrete richtlijnen te formuleren voor de BvD'ers op de kazernes', 16 maart 1974.
- ¹⁵⁸ Burger, *Soldaten in het geweer*, 133.
- ¹⁵⁹ Ibidem, 125 en 155.
- ¹⁶⁰ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 578, Rapport van de CGS aan buitenlandse inlichtingendiensten, betr. het anti-NAVO-congres, 20 januari 1975.
- ¹⁶¹ Ibidem.
- ¹⁶² Spaan, *Actie of overleg*, 121-122.
- ¹⁶³ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 117, Een brigade-generaal van de Sectie Veiligheid aan de minister van Defensie, betr. de communistische activiteiten binnen de krijgsmacht, 4

- januari 1972; NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 578, Rapport van de CGS aan buitenlandse inlichtingendiensten, betr. het anti-NAVO-congres, 20 januari 1975.
- ¹⁶⁴ NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 9934, Aantekening van de CGS, circa 1975.
- ¹⁶⁵ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 518, KL CI-rapportage nr. 61, 8 april 1974.
- ¹⁶⁶ MIVD, Archief Afdeling Juridische Zaken, VVDM, deel III, Maandrapporten van de Afdeling CI van het ministerie van Defensie voor de Sectie Veiligheid van de Generale Staf, 1971-1975.
- ¹⁶⁷ Spaan, *Actie of overleg*, 100.
- ¹⁶⁸ 'Hard optreden bij VVDM-acties', *Trouw*, 9 mei 1974.
- ¹⁶⁹ 'VVDM-ers in arrest bij actie in kazerne', *De Volkskrant*, 9 mei 1974.
- ¹⁷⁰ Burger, *Soldaten in het geweer*, 133.
- ¹⁷¹ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 578, Rapport van de CGS aan buitenlandse inlichtingendiensten, betr. het anti-NAVO-congres, 20 januari 1975.
- ¹⁷² NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 518, KL CI-rapportage nr. 63, 18 juni 1974.
- ¹⁷³ 'Hard optreden bij VVDM-acties', *Trouw*, 9 mei 1974.
- ¹⁷⁴ Burger, *Soldaten in het geweer*, 133-135.
- ¹⁷⁵ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 113, Verslag van de kennismakingsbijeenkomst van de minister en de staatssecretarissen van Defensie met een aantal vertegenwoordigers van de VVDM, 9 mei 1974.
- ¹⁷⁶ Geciteerd naar: Burger, *Soldaten in het geweer*, 135.
- ¹⁷⁷ Burger, *Soldaten in het geweer*, 137.
- ¹⁷⁸ Geciteerd naar: Spaan, *Actie of overleg*, 102.
- ¹⁷⁹ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 50, Vergadernotulen Defensieraad, 29 mei 1974.
- ¹⁸⁰ 'VVDM-ers in arrest bij actie in kazerne', *De Volkskrant*, 9 mei 1974; 'Hard optreden bij VVDM-acties', *Trouw*, 9 mei 1974; 'VVDM-ers bij acties in kazerne opgepakt', *Het Parool*, 9 mei 1974; 'Vredeling botst met VVDM over stakingsrecht', *Trouw*, 10 mei 1974.
- ¹⁸¹ IISG, Archief VD, 'Jaar' verslag van het landelijk secretariaat van de VD, februari 1975-september 1976.
- ¹⁸² NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 50, Vergadernotulen Defensieraad, 29 mei 1974.
- ¹⁸³ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 1315, Uitspraken van Vredeling op een verkiezingsvergadering van de PvdA te Vaassen, 27 mei 1974.
- ¹⁸⁴ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 1315, Uitspraken van Vredeling op een verkiezingsvergadering van de PvdA te Vaassen, 27 mei 1974.
- ¹⁸⁵ Ibidem.
- ¹⁸⁶ Geciteerd naar: Burger, *Soldaten in het geweer*, 138 en 102.
- ¹⁸⁷ Geciteerd naar: Beemsterboer en Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat*, 98.
- ¹⁸⁸ Bibeb, 'Ik hoor nu tot het soort waar ik zelf zo de schurft aan had', *Vrij Nederland* jg. 35, nr. 35 (31 augustus 1974) 3.

- ¹⁸⁹ Bert Kreemers, 'Bibeb in gesprek met Defensie minister Henk Vredeling', 20 januari 2011, bron: www.vn.nl/Archief/Media/Artikel-Media/Bibeb-in-gesprek-met-Defensie-minister-Henk-Vredeling.htm, geraadpleegd op 5 december 2011.
- ¹⁹⁰ Zie voor de discussie over de Defensienota: J. Hoffenaar, ' "De baby is er!" De Defensienota 1974 en het gevecht over de toekomst van de krijgsmacht', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2001) 37-58.
- ¹⁹¹ *Om de veiligheid van het bestaan. Defensiebeleid in de jaren 1974-1983*. Ministerie van Defensie (Den Haag 1974) 10-11 en 68-102.
- ¹⁹² NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 51, Vergadernotulen Defensieraad, 22 januari 1975.
- ¹⁹³ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 447, Voorlopige Aanwijzingen inzake de uitoefening van bepaalde grondrechten door militairen, 5 juni 1974.
- ¹⁹⁴ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 100.
- ¹⁹⁵ Van den Heuvel, 'Anti-NAVO activiteiten in Nederland', 29.
- ¹⁹⁶ NL-HaNA, Minister van Oorlog/vergaderingen, 2.13.162, inv.nr. 54, Vergadernotulen Ochtendvergadering, 10 juli 1974.
- ¹⁹⁷ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 518, KL CI-rapportage nr. 67, 14 november 1974.
- ¹⁹⁸ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 115, Vredeling aan het Algemeen Bestuur van de VVDM, 19 november 1974.
- ¹⁹⁹ Van den Heuvel, 'Anti-NAVO activiteiten in Nederland', 29.
- ²⁰⁰ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 115, De voorzitter Personeelraad aan de minister van Defensie, betr. de aanbieding van het conceptverslag van de bespreking met de VVDM op 25 november, 10 december 1974.
- ²⁰¹ Ibidem.
- ²⁰² Ph.P. Everts, *Public opinion, the churches and foreign policy. Studies of domestic factors in the making of Dutch foreign policy* (Leiden 1983) 230.
- ²⁰³ Teitler en Olivier, *Mars in de lage landen*, 84.
- ²⁰⁴ *Verplicht of vrijwillig dienen. Een onderzoek naar de wenselijkheid en mogelijkheid van een vrijwilligerskrijgsmacht*. Staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening voor de krijgsmacht (Den Haag 1977), hierin: bijlage II Toespraak van de minister bij de installatie van de Staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening voor de krijgsmacht, 91-92.
- ²⁰⁵ Ibidem, 26-32.
- ²⁰⁶ Ibidem, 91-92.
- ²⁰⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Losse Stukken, Toegang 57, inventarisnummer 3343, Verklaring van de VVDM afgelegd op de hoorzitting van de Commissie Mommersteeg, 4 december 1975.
- ²⁰⁸ IISG, Archief BvD, inv.nr. 18, Stellingen over de interne functie van het leger, 1974.
- ²⁰⁹ IISG, Archief VD, inv.nr. 2, Bijdrage aan de discussie binnen de VD over dienstplichtigen versus beroepsleger, 27 april 1974.

- ²¹⁰ *Verplicht of vrijwillig dienen*. Staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening voor de krijgsmacht, 16-21; *HTK*, Zitting 1979-1980, Bijlage 15 800 X, nr. 25, Brief van de minister en de staatssecretaris van Defensie aan de Tweede Kamer, 22 januari 1980.
- ²¹¹ Spaan, *Actie of overleg*, 106.
- ²¹² IISG, Archief VVDM, inv.nr. 1354, Discussiestuk voor de VVDM-Luchtvaartvergadering, 10 juni 1976.
- ²¹³ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 71, Een kolonel van de LAMID aan de minister van Defensie, betr. de aanvraag van extra fondsen voor een speciaal CI-project, 28 mei 1975.
- ²¹⁴ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 78.
- ²¹⁵ *HTK*, Zitting 1975-1976, Handelingen, 37e vergadering, 20 januari 1976; *HTK*, Zitting 1975-1976, 13 600 X, nr. 21, Verslag van een mondeling overleg, 20 januari 1976.
- ²¹⁶ Fons Burger, 'Defensietop leugenaars', *Twintig* jg. 9, nr. 12 (december 1975) 1.
- ²¹⁷ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 115, De voorzitter van de VVDM aan de voorzitter van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen, betr. de opschorting van het overleg, 16 december 1975.
- ²¹⁸ 'VVDM gaat harde acties voeren', *De Volkskrant*, 15 januari 1976.
- ²¹⁹ *HTK*, Zitting 1975-1976, Handelingen, 37e vergadering, 20 januari 1976.
- ²²⁰ 'VVDM gaat harde acties voeren', *De Volkskrant*, 15 januari 1976; 'Kritiek van VVDM op uitstel van verbeterde compensatieregeling', *Het Parool*, 15 januari 1976; 'VVDM gaat denken aan "harde acties"', *Trouw*, 15 januari 1976; 'VVDM dreigt met acties voor betere compensatieregeling', *NRC Handelsblad*, 15 januari 1976.
- ²²¹ 'VVDM gaat denken aan "harde acties"', *Trouw*, 15 januari 1976.
- ²²² Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 1, Vergadernotulen Ochtendvergadering Personeel, 16 januari 1976; 'Telegram generaals wekt wrevel op', *De Volkskrant*, 17 januari 1976.
- ²²³ 'Telegram generaals wekt wrevel op', *De Volkskrant*, 17 januari 1976.
- ²²⁴ Ibidem; 'Generaal heft de vinger tegen protesten', *Het Vrije Volk*, 17 januari 1976; 'Dreigementen Defensie tegen soldaten', *De Waarheid*, 17 januari 1976.
- ²²⁵ *HTK*, Zitting 1975-1976, 13 600 X, nr. 21, Verslag van een mondeling overleg, 20 januari 1976.
- ²²⁶ *HTK*, Zitting 1975-1976, 13 600 X, nr. 20, Motie van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, 20 januari 1976.
- ²²⁷ *HTK*, Zitting 1975-1976, Handelingen, 37e vergadering, 20 januari 1976.
- ²²⁸ Ibidem.
- ²²⁹ Spaan, *Actie of overleg*, 107.
- ²³⁰ Ibidem.
- ²³¹ Burger, *Soldaten in het geweer*, 188.
- ²³² *Krijgsmacht en maatschappij*. STUMIK, 18-20; *Krijgsmacht in verandering*. STUMIK, 29-30.
- ²³³ IISG, Archief VD, inv.nr. 35, Discussiemap over de structuur van de VD, t.b.v. de discussiebijeenkomst op 26 april 1979; IISG, Archief VD, inv.nr. 43, Statuten en huishoudelijk reglement, zoals definitief vastgesteld door de Algemene Ledenvergadering, 10 november 1973.

- ²³⁴ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, 9; IISG, Archief VD, inv.nr. 44, Het bestuur aan alle leden en abonnees, 27 april 1974.
- ²³⁵ IISG, Archief VD, inv.nr. 2, Vergadernotulen van de eerste vergadering van het Algemeen Bestuur, 1 september 1973.
- ²³⁶ IISG, Archief VD, inv.nr. 43, Statuten en huishoudelijk reglement, zoals definitief vastgesteld door de Algemene Ledenvergadering, 10 november 1973.
- ²³⁷ 'Dienstweigeraars organiseren zich', *NRC Handelsblad*, 24 januari 1972; IISG, Archief VD, inv.nr. 48, Stuk getiteld '18 november 2001', 21 januari 1974.
- ²³⁸ IISG, Archief VD, inv.nr. 1, Bericht van de werkgroep Beleidsnota aan alle leden van de VD, t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 14 juni, 20 april 1975.
- ²³⁹ IISG, Archief VD, inv.nr. 100, Brief van de VD over het plaatsen van een advertentie, 31 maart 1974.
- ²⁴⁰ IISG, Archief VD, inv.nr. 6, 'Het actieplan van de VD', bijgevoegd bij het bericht aan alle regio's en leden van het Algemeen Bestuur, 18 april 1977.
- ²⁴¹ IISG, Archief VD, inv.nr. 1, Bericht van de werkgroep Beleidsnota aan alle leden van de VD, t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 14 juni, 20 april 1975.
- ²⁴² IISG, Archief VD, inv.nr. 2, Bijdrage aan de discussie binnen de VD over dienstplichtigen versus beroepsleger, 27 april 1974.
- ²⁴³ IISG, Archief VD, inv.nr. 2, Vergadering van het Algemeen Bestuur van de VD, 10 januari 1974.
- ²⁴⁴ IISG, Archief VD, inv.nr. 1, Verslag van de vergadering van de Algemene Ledenvergadering te Utrecht, 13 september 1975.
- ²⁴⁵ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, hierin: Interview met J.J. ter Laak 'Natuurlijke bondgenoot', 46.
- ²⁴⁶ IISG, Archief VD, inv.nr. 99, K. Vellekoop aan de minister van Defensie, betr. de toelichting op zijn bezwaren tegen het vervullen van de militaire dienst, 7 december 1971.
- ²⁴⁷ IISG, Archief VD, inv.nr. 99, Het hoofd van de Afdeling Dienstplichtzaken, betr. het verzoekschrift van Kees Vellekoop, 2 april 1973.
- ²⁴⁸ NL-HaNA, Ministerie van Defensie: Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel, 2.13.164, inv.nr. 66, Verslag van de bespreking tussen de minister van Justitie, de staatssecretaris van Defensie en de advocaat-fiscaal van de krijgsmacht, betr. enkele algemene aspecten van het vervolgingsbeleid in militaire zaken, 12 februari 1974.
- ²⁴⁹ Heymans en Kieft, *Dienstplicht, weigerplicht*, 103.
- ²⁵⁰ 'Defensie-kantoor bezet na veroordeling van politiek dienstweigeraar', *Het Parool*, 21 september 1973.
- ²⁵¹ IISG, Archief VD, inv.nr. 99, Standpunten van de VD inzake wetsontwerp 11 155, oktober 1973.
- ²⁵² IISG, Archief VD, inv.nr. 99, Verloop van de bezetting op 20 december 1973 van het gebouw van de Commissie van Advies door leden van de VD, ongedateerd.
- ²⁵³ 'Tegen dienstweigeraar 21 maanden geëist', *NRC Handelsblad*, 21 maart 1974; 'Dienstweigeraar kiest voor de gevangenis', *Het Parool*, 21 maart 1974; 'Geen wijziging in eis tegen dienstweigeraar', *Trouw*, 21 maart 1974; 'Advocaat-fiscaal verwerpt politiek gewetensbezwaar', *De Volkskrant*, 21 maart 1974; 'Gewetensnood van Kees bij Militair Hof onder de loep', *De Telegraaf*, 21 maart 1974.

- ²⁵⁴ 'Versnelde verruiming wet gewetensbezwaren bepleit', *De Volkskrant*, 4 april 1974.
- ²⁵⁵ Gerritsen, *Net niet volwassen*, 37.
- ²⁵⁶ 'Versnelde verruiming wet gewetensbezwaren bepleit', *De Volkskrant*, 4 april 1974.
- ²⁵⁷ Ibidem.
- ²⁵⁸ Termeer e.a., *Dienstweigeraars*, hierin: Interview met K. Vellekoop 'Prima geval', 206-213, aldaar 212.
- ²⁵⁹ *HTK*, Zitting 1974-1975, Bijlage 11 155, nr. 6, Verslag van een mondeling overleg, betr. de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, 28 januari 1975.
- ²⁶⁰ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1409, Vergadernotulen ministerraad, 29 november 1974.
- ²⁶¹ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1409, Vergadernotulen ministerraad, 13 december 1974.
- ²⁶² PvdA, D'66 en PPR, *Keerpunt '72*, 44.
- ²⁶³ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1591, Vergadernotulen ministerraad, 7 februari 1975.
- ²⁶⁴ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1410, Vergadernotulen ministerraad, 13 december 1974.
- ²⁶⁵ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1590, Vergadernotulen ministerraad, 17 januari 1974.
- ²⁶⁶ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1410, Vergadernotulen ministerraad, 20 december 1974; NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1590, Vergadernotulen ministerraad, 17 januari 1975; NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1591, Vergadernotulen ministerraad, 7 februari 1975.
- ²⁶⁷ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1591, Vergadernotulen ministerraad, 7 februari 1975.
- ²⁶⁸ Ibidem.
- ²⁶⁹ NL-HaNa, 2.13.164, inv.nr. 66, Nota van de Voorzitter Personeelraad over de burgerlijke ongehoorzaamheid van militairen, 8 maart 1974.
- ²⁷⁰ NL-HaNA, Defensie/Dienstplicht, 2.13.5383, inv.nr. 5, Eerste discussienota van C.L.J. van Lent over de Wet gewetensbezwaren militaire dienst aan de leden van de ministerraad, 11 december 1974.
- ²⁷¹ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1410, Vergadernotulen ministerraad, 20 december 1974.
- ²⁷² NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1591, Vergadernotulen ministerraad, 7 februari 1975.
- ²⁷³ NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1410, Vergadernotulen ministerraad, 20 december 1974.
- ²⁷⁴ Termeer, *Dienstweigeraars*, hierin: Interview met K. Vellekoop 'Prima geval', 206-213, aldaar 213.
- ²⁷⁵ *HTK*, Zitting 1975-1976, Bijlage 11 155, nr. 7, Memorie van Antwoord betr. de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, 30 januari 1976.
- ²⁷⁶ J.J.E. Schutte, 'Wet gewetensbezwaren militaire dienst', *Ars Aequi* jg. 28, nr. 4 (1979) 194-200, aldaar 196-197.
- ²⁷⁷ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 335.
- ²⁷⁸ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 32, Vergadernotulen Legerraad, 7 december 1976.
- ²⁷⁹ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 94, Vergadernotulen Defensieraad, 17 november 1976.

- ²⁸⁰ *HTK*, Zitting 1975-1976, Bijlage 11 155, nr. 16, Amendement van W. de Kwaadsteniet (ARP) c.s., betr. de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, 1 september 1976.
- ²⁸¹ *HTK*, Zitting 1975-1976, Handelingen, 39e vergadering, 22 december 1976.
- ²⁸² IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 12, Politieke visie van Onkruit, ongeveer 1975.
- ²⁸³ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 11, Notulen van de Onkruit-bijeenkomst, 1 mei 1976.
- ²⁸⁴ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 12, Politieke visie van Onkruit, ongeveer 1975.
- ²⁸⁵ IISG, Archief BvD, inv.nr. 158, Doelstellingen van Onkruit, 8 oktober 1975.
- ²⁸⁶ Ten Cate, Groeneweg en Pen, *Barst de bom?*, 17.
- ²⁸⁷ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, hierin: Interview met G. Pouw 'Overall actie tegen, behalve tegen de militaire dienstplicht', 40-45, aldaar 40-41.
- ²⁸⁸ Anarchistische uitgaven, *Ger Pouw moet vrij! Dokumenten over leger en totaal dienstweigeren* (Amsterdam, april 1976) 1, 3, 6.
- ²⁸⁹ 'Celstraf dreigt weer voor dienstweigeraar', *De Volkskrant*, 9 oktober 1975; ' "Nieuwe zaak Vellekoop is vereist" ', *Trouw* 9 oktober 1975; 'Militair Hof bevestigt vonnis tegen Ger Pouw', *De Volkskrant*, 6 februari 1976
- ²⁹⁰ 'Pouw zet hongerstaking voort', *Het Vrije Volk*, 17 maart 1976.
- ²⁹¹ IISG, Archief VD, inv.nr. 183, Inventarisatie van de uitspraken van het ministerie van Sociale Zaken en de VD over de personele bezetting van het secretariaat van de VD, 20 april 1979.
- ²⁹² IISG, Archief VD, inv.nr. 102, Oproep van de VD aan haar leden, 14 januari 1976; IISG, Archief VD, inv.nr. 392, Statuten en huishoudelijk reglement van de VD, december 1984.
- ²⁹³ IISG, Archief VD, inv.nr. 4, Brief van het Algemeen Bestuur, de regio's en de werkgroepen van de VD aan alle leden, 15 maart 1976.
- ²⁹⁴ IISG, Archief VD, inv.nr. 4, Vergadernotulen van het Algemeen Bestuur, 5 maart 1976.
- ²⁹⁵ 'Demonstratie voor vrijlating dienstweigeraar', *Het Binnenhof*, 24 maart 1976; 'Onderscheid gehekel', *De Volkskrant*, 24 maart 1976.
- ²⁹⁶ Archiefbeschrijving van de Collectie Totaalweigerarchieff in het IISG, bron: www.iisg.nl, geraadpleegd op 12 maart 2013.

Hoofdstuk 4

- ¹ Vgl. voor de term 'tweede Koude Oorlog': Fred Halliday, *The making of the second cold war* (Londen 1983); Michael Cox, *Beyond the Cold War. Superpowers at the crossroads* (Lanham 1990); John P. Diggins, *Ronald Reagan. Fate, freedom, and the making of history* (New York 2008).
- ² Van Diepen, *Hollanditis*, 86 en 110; De Graaf, *Over de muur*, 88-89. Zie ook: Philipp Gassert, Tim Geiger en Hermann Wentker (red.), *Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung. Der NATO-Doppelbeschluss in deutsch-deutscher und internationaler Perspektive* (München 2011); B.J. Eenennaam, *Achtenveertig kruisraketten. Hoogspanning in de lage landen* (Den Haag 1988); Robert Cowley (red.), *The Cold War. A military history* (New York 2005); Gustav Schmidt, *A history of NATO. The first fifty years* (Basingstoke 2001).

- ³ Ibidem, 86; De Graaf, *Over de Muur*, 88. Zie ook: Carel Horstmeier, 'De moeizame betrekkingen tussen de CPN en de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), 1946-1989', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998* (Groningen 1999) 231-257; Carel Horstmeier, ' "Stop de neutronenbom!" The last mass-action of the CPN and the Moscow-Berlin-Amsterdam triangle', in: Idem, *Around Peter the Great. Three Centuries of Russian-Dutch Relations* (Groningen 1997) 65-77.
- ⁴ Gerard van den Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging in Nederland. Van socialisten tegen oorlog tot vrouwen voor vrede* (Amstelveen 1983) 152; Everts en Walraven, *In actie voor een vredesklimaat*, 41-42 en 50.
- ⁵ IISG, Archief BvD, inv.nr. 26, *Kaderblad* nr. 101 (juli-augustus 1980).
- ⁶ De KVP, de ARP en de CHU verenigden zich op 11 oktober 1980 in het Christen-Democratisch Appèl (CDA).
- ⁷ P. Wols, 'De kerken zeggen "neen" tegen de neutronenbom', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 1, nr. 6 (mei 1978) 29-30.
- ⁸ M.J.F. Stelling, 'Reactie op "De kerk en de neutronenbom" ', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 1, nr. 10 (september 1978) 19-20.
- ⁹ M.J.F. Stelling, 'De grenzen van geweld', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 9 (september 1979) 15-18, aldaar 16.
- ¹⁰ G. Puchinger, *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Kampen 1980), hierin: 'Gesprek met R.J.H. Kruisinga', 350-355.
- ¹¹ Leon van Damme, ' "Hij doorbrak de goede sfeer van camaraderie". Het aftreden van minister van Defensie Kruisinga en de gevolgen hiervan voor het latere Nederlandse kernwapenbeleid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* jg. 125, nr. 3 (2012) 400-412, aldaar 406, 408-409, 412.
- ¹² Van Diepen, *Hollanditis*, 110; De Graaf, *Over de Muur*, 88-89. Zie ook: Labrie, *SALT handbook*; Leffler en Westad, *The Cambridge history of the Cold War*; Brown, *The rise and fall of communism*; Gaddis, *We know now*; Garton Ash, *In Europe's name*.
- ¹³ De Graaf, *Over de Muur*, 88-89; Coreline Boot en Beatrice de Graaf, ' "Hollanditis" oder die Niederlande als "schwaches Glied in der NATO-Kette"? Niederländische Proteste gegen den NATO-Doppelbeschluss 1979-1985', in: Philipp Gassert, Tim Geiger en Hermann Wentker (red.), *Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung. Der NATO-Doppelbeschluss in deutsch-deutscher und internationaler Perspektive* (München 2011) 345-363, aldaar 345 en 355.
- ¹⁴ Everts en Walraven, *In actie voor een vredesklimaat*, 45 en 50.
- ¹⁵ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 116-119.
- ¹⁶ IISG, Archief BvD, inv.nr. 29, *Kaderblad* nr. 128 (januari 1983).
- ¹⁷ Burger, *Soldaten in het geweer*, 70; IISG, Archief VD, 'Jaar' verslag van het landelijk secretariaat van de VD, februari 1975-september 1976; Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 100, Vergadernotulen Defensieraad, 15 december 1982.
- ¹⁸ IISG, Archief BvD, inv.nr. 25, *Kaderblad* 92 (september 1979).
- ¹⁹ Ibidem; IISG, Archief BvD, inv.nr. 25, *Kaderblad* 100 (juni 1980); Archief BvD, inv.nr. 25, Geschrift 'Haalt de BvD 1981?'.
²⁰ Hellema, *Nederland in de jaren zeventig*, 18.

- ²¹ Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 287-288 en 299-300. Zie ook: Steven F. Hayward, *The age of Reagan. The conservative counterrevolution, 1980-1989* (New York 2009); Peter Jenkins, *Mrs Thatcher's revolution. Ending of the socialist era* (New York 1989).
- ²² Hellema, Nederland en de jaren zeventig, 229-232; Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland*, 304-348.
- ²³ Petra Groen en Wim Klinkert (red.), *Studeren in uniform. 175 jaar KMA, 1828-2001* (Den Haag 2003) 393. Zie voor de verschillen in de opleiding van de verschillende generaties (aspirant-) officieren aan de KMA: Jos van Schilt, *Herfsttij van het militaire elitegevoel. Het elitaire zelfbeeld van aspirant-officieren op de Koninklijke Militaire Academie in de periode 1948 tot 2008* (Ridderkerk 2011).
- ²⁴ Adema en Jansen, *Geel tussen het groen*, 26.
- ²⁵ Heymans en Kieft, *Dienstplicht, weigerplicht*, 105.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ Spaan, *Actie of overleg*, 165.
- ²⁸ Archiefbeschrijving van de Collectie Totaalweigerarchief in het IISG, bron: www.iisg.nl, geraadpleegd op 12 maart 2013.
- ²⁹ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken*, 117.
- ³⁰ *Staatsgeheimen tegen de VVDM*, Bond voor Dienstweigerders (BvD Bulletin nr. 40/41, 1982) 100.
- ³¹ IISG, Archief BvD, inv.nr. 26, *Kaderblad* nr. 101 (juli-augustus 1980).
- ³² J. de Koning (ARP) was van 3 tot 8 maart 1978 minister van Defensie ad interim.
- ³³ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 30 januari 1980.
- ³⁴ *CID-dossier 004*. Onkruit (Amsterdam 1985) 5; Interview met luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012.
- ³⁵ *Staatsgeheimen tegen de VVDM*. Bond voor Dienstplichtigen, 100.
- ³⁶ Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 376.
- ³⁷ Spaan, *Actie of overleg*, 174.
- ³⁸ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 119.
- ³⁹ IISG, Archief BvD, inv.nr. 26, *Kaderblad* nr. 101 (juli-augustus 1980).
- ⁴⁰ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 3 december 1980.
- ⁴¹ Van den Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 225.
- ⁴² *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 1250, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) en G.H. Schreuders (CPN) aan J. van Houwelingen, betr. de detentie van twee VVDM-bestuursleden en een dienstplichtige, 22 juni 1982; *HTK*, Zitting 1984-1985, Bijlage 18 600 X, nr. 14, Nota n.a.v. het verslag, 5 december 1984; Janssen, 'Geloofwaardigheid op de tocht?', 218.
- ⁴³ *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 1203, Vragen van H.G.J. Waltmans (PPR) aan J. van Houwelingen, betr. de detentie van VVDM-bestuursleden, 21 juni 1982.
- ⁴⁴ Janssen, 'Geloofwaardigheid op de tocht?', 208.
- ⁴⁵ Van den Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 224; Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 10 december 1980.

- ⁴⁶ Van den Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 224.
- ⁴⁷ Sommigen bleven echter nog een paar jaar met het ministerie van Defensie verbonden, omdat zij het geld dat het ministerie aan hun militaire opleiding had uitgegeven moesten terugbetalen. Welle moest bijvoorbeeld 36.000 gulden en Hent 90.000 gulden aan navordering betalen. Zie: Van den Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 225.
- ⁴⁸ Beatrice de Graaf, 'Generaals voor de vrede. Oost-Duitse beïnvloeding van Nederlands protest, 1980-1989', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 225-243, aldaar 233.
- ⁴⁹ Groen en Klinkert, *Studeren in uniform*, 393.
- ⁵⁰ 'Vind je mij te optimistisch?', *NRC Handelsblad*, 23 februari 1980; 'M.H. von Meijenfheldt. De generaal', *Haagsche Courant*, 15 november 1980.
- ⁵¹ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 26 maart 1980.
- ⁵² "'KMA geeft lessen in eenzijdig ontwapenen"', *De Telegraaf*, 31 maart 1980.
- ⁵³ *HTK*, Zitting 1979-1980, Aanhangsel, nr. 1039, Vragen van J.J.P. de Boer (CDA) en A.B.M. Frinking (CDA) aan W. Scholten, betr. het onderwijs op de KMA, 2 april 1980.
- ⁵⁴ *HTK*, Zitting 1979-1980, Aanhangsel, nr. 1051, Vragen van H.G.J. Waltmans (PPR) en J.J.P. de Boer (CDA), betr. het ontslag van generaal-majoor Von Meijenfheldt als gouverneur van de KMA, 24 april 1980.
- ⁵⁵ De Graaf, *Over de Muur*, 111-114. Zie ook: Gerhard Kade, *Generale für den Frieden. Interviews* (Keulen 1981), hierin: 'Interview met generaal M.H. von Meijenfheldt', 191-244.
- ⁵⁶ G.J.M. Kuypers, 'De kerk en de neutronenbom (XXIII)', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 1 (Januari 1980) 26-27, aldaar 26.
- ⁵⁷ R.A.A. Budel, 'Kuypers contra Stelling', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 3 (maart 1980) 31.
- ⁵⁸ P.C. van Kerkum, 'Kernwapens en de positie van de officier III', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 5 (mei 1980) 26-27; C.F. Brands, 'Reacties op "De kerk en de neutronenbom" X Wie stelt de grenzen vast?', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 1 (januari 1979) 32-33.
- ⁵⁹ Z. Hofman, 'Over een andere boeg', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 10 (oktober 1980) 33-34, aldaar 33-34.
- ⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: G.W. Koster, 'Geen alternatief', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 9 (september 1979) 22-23, aldaar 23; C.C. Eindhoven-Das, 'Kernwapens in discussie', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 11 (november 1979) 32-33, aldaar 32; P.C. van Kerkum, 'Kernwapens en de positie van de officier', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 2 (februari 1980) 25-26, aldaar 26.
- ⁶¹ H.J. van der Maesen, 'Stellingname en weerwoord', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 10 (oktober 1980) 34.
- ⁶² M.J.F. Stelling, 'Elke militair mag weigeren aan kernbewapening mee te werken', *Trouw*, 29 februari 1980.

- ⁶³ *HTK*, Zitting 1979-1980, Aanhangsel, nr. 864, Vragen van H.Ch. Couprie (CDA) en W. de Kwaadsteniet (CDA) aan W. Scholten, betr. de medewerking aan de inzet van kernwapens, 21 maart 1980.
- ⁶⁴ *HTK*, Zitting 1979-1980, Bijlage 15 800 X, nr. 39, Brief van W. Scholten aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 14 juli 1980.
- ⁶⁵ M.J.F. Stelling, 'Minister Scholten en het oorlogsrecht', *Trouw*, 8 augustus 1980.
- ⁶⁶ Testimony of M.J.F. Stelling, bron: www.tridentploughshares.org/article1153, geraadpleegd op 3 juli 2012.
- ⁶⁷ M.J.F. Stelling, 'De minister van Defensie en het internationale recht', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 10 (oktober 1980) 25-30.
- ⁶⁸ E.L. Gonsalves, 'Kernwapens en het internationale recht. Een reactie', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 11 (november 1980) 27-30, aldaar 30.
- ⁶⁹ Janssen, 'Geloofwaardigheid op de tocht', 211.
- ⁷⁰ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 1 oktober 1980.
- ⁷¹ Ibidem.
- ⁷² Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 17 december 1980; Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 december 1981.
- ⁷³ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 5 november 1980.
- ⁷⁴ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 14 januari 1981.
- ⁷⁵ Mindef/SSA, Archief Comité Personeel 1976-1991, voorlopig inv.nr. 142-157, Vergadernotulen van het Comité Personeel, 3 november 1980.
- ⁷⁶ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 1 oktober 1980 en 22 oktober 1980.
- ⁷⁷ *Zelfevaluatie MRK periode 1980-1990*. Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht (Den Haag, 6 november 1990), hierin: bijlage 1 Instellingsbeschikking en verlenging Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht van de Directie Militaire Personeelszaken, 6 mei 1980, pp 35-37.
- ⁷⁸ *HTK*, Zitting 1980-1981, Bijlage 16 400 X, nr. 66, Verslag van een mondeling overleg, 4 juni 1981, bijlage: de brief van P.B.R. de Geus aan de bevelhebbers, 14 oktober 1980.
- ⁷⁹ *HTK*, Zitting 1980-1981, Bijlage 16 400 X, nr. 66, Verslag van een mondeling overleg, 4 juni 1981, bijlage: de brief van P.B.R. de Geus aan de bevelhebbers, 14 oktober 1980.
- ⁸⁰ Ibidem.
- ⁸¹ Ibidem.
- ⁸² Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 22 oktober 1980.
- ⁸³ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 1 oktober 1980.

- ⁸⁴ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 22 oktober 1980.
- ⁸⁵ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 101, Vergadernotulen Defensieraad, 16 maart 1983.
- ⁸⁶ *Publieke opinie en defensiepolitiek in Nederland*. Stichting Maatschappij en Krijgsmacht (Den Haag 1982) 48-49.
- ⁸⁷ Ph.P. Everts en Ch.J. Vaneker, *Buitenlandse politiek in de Nederlandse publieke opinie. Inventaris van de in Nederland gehouden opinieonderzoeken m.b.t. de buitenlandse politiek in de periode 1975-1984* (Den Haag 1984) 16-17, aldaar NIPO-weekonderzoek N8042 vraag 19 en NIPO-weekonderzoek N8050 vraag 19 en 20.
- ⁸⁸ *Kernwapens in discussie*. Directie Voorlichting van het ministerie van Defensie (Den Haag, september 1980).
- ⁸⁹ *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 144, Vragen van H.J.G. Waltmans (PPR) aan H.A.F.M.O. van Mierlo, betr. de voorlichting binnen de krijgsmacht over het bezit en het gebruik van kernwapens, 13 oktober 1981; Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 8 oktober 1980.
- ⁹⁰ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 5 november 1980.
- ⁹¹ Mindef/SSA, Archief COVCSB, voorlopig inv.nr. 126, Vergadernotulen COCSB, 20 oktober 1980.
- ⁹² Janssen, 'Geloofwaardigheid op de tocht', 215-216.
- ⁹³ 'De puntjes op de i gezet', *Militaire Spectator* jg. 149, nr. 12 (december 1980) 525-526.
- ⁹⁴ *HTK*, Zitting 1980-1981, Bijlage 16 400 X, nr. 66, Verslag van een mondeling overleg, 4 juni 1981.
- ⁹⁵ Ibidem.
- ⁹⁶ M.J.F. Stelling, 'Minister eist totale onderwerping aan het systeem', *Trouw*, 22 oktober 1980.
- ⁹⁷ T. van Erp, 'Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK)', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 12 (december 1980) 36-37, aldaar 36.
- ⁹⁸ Van Erp, 'Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK)'; 'Nadenken maakt militair deloyaal', *Trouw*, 23 oktober 1980; 'Kernwapen-twijfel rukt op', *Het Parool*, 27 december 1980.
- ⁹⁹ 'Militairen richten vredesberaad op', *Trouw*, 23 oktober 1980.
- ¹⁰⁰ 'Nadenken maakt militair deloyaal', *Trouw*, 23 oktober 1980.
- ¹⁰¹ 'Kernwapen-twijfel rukt op', *Het Parool*, 27 december 1980.
- ¹⁰² Ibidem.
- ¹⁰³ *HTK*, Zitting 1981-1982, Handelingen, 39e vergadering, 3 februari 1982; *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 144, Vragen van H.J.G. Waltmans (PPR) aan H.A.F.M.O. van Mierlo, betr. de voorlichting binnen de krijgsmacht over het bezit en het gebruik van kernwapens, 13 oktober 1981.
- ¹⁰⁴ Hans Smits, 'Staatsgeheim. Wat zat er in de bureaula van arrestant Oscar van Rijswijk', *Vrij Nederland* jg. 43, nr. 26 (26 juni 1982) 9.
- ¹⁰⁵ 'TKV neemt het op voor atoompacifisten in leger', *Trouw*, 22 oktober 1980.
- ¹⁰⁶ *Zelfevaluatie MRK periode 1980-1990*. Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht, 22.
- ¹⁰⁷ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 december 1981.

- ¹⁰⁸ *HTK*, Zitting 1980-1981, Aanhangsel, nr. 78, Vragen van A. Stemerding (PvdA) en K.G. de Vries (PvdA) aan P.B.R. de Geus, betr. een proefonderzoek over arbeidssatisfactie bij de Koninklijke Landmacht, 10 september 1980.
- ¹⁰⁹ 'Zaak-Stelling komt opnieuw in Kamer', *De Volkskrant*, 11 september 1980.
- ¹¹⁰ *HTK*, Zitting 1980-1981, Aanhangsel, nr. 78, Vragen van A. Stemerding (PvdA) en K.G. de Vries (PvdA) aan P.B.R. de Geus, betr. een proefonderzoek over arbeidssatisfactie bij de Koninklijke Landmacht, 10 september 1980.
- ¹¹¹ 'Kernwapen-twijfel rukt op', *Het Parool*, 27 december 1980.
- ¹¹² *Staatsblad*, Wet van 28 november 1978, houdende wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst (jg. 78, nr. 694).
- ¹¹³ Van den Bosch, *Principiële gewetensbezwaren tegen het verrichten van militaire dienst*, 11.
- ¹¹⁴ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, 102-103.
- ¹¹⁵ IISG, Archief VD, inv. nr. 184, Bericht van de VD aan alle tewerkgestelde dienstweigeraars: VD staakt overleg met het ministerie van Sociale Zaken, 17 september 1979; IISG, Archief VD, inv.nr. 184, Ex-voorzitter van de VD, H. Bouwman, aan dhr. Rensch, betr. het afbreken van het overleg tussen de VD en het ministerie van Sociale Zaken, 15 oktober 1979.
- ¹¹⁶ 'Protest hoog van de toren', *Trouw*, 16 maart 1979.
- ¹¹⁷ Willem de Haan, 'Steeds harder optreden tegen totaalweigeraars', *De Nieuwe Linie* jg. 36, nr. 4 (21 januari 1981) 7.
- ¹¹⁸ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 9, Verklaring van Onkruit over de landelijke bezettingsacties op 15 maart 1979, ongedateerd.
- ¹¹⁹ 'Onkruit vreest averechtse effecten niet', *De Gelderlander*, 23 september 1980.
- ¹²⁰ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 12, 'Tien jaar oorlog aan de oorlog. Een werkopzet voor een VN-bijlage over de antimilitaristische groep Onkruit', Nijmegen, 16 april 1984.
- ¹²¹ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 10, Bericht van een bron van de MID, betr. de antimilitaristische demonstratie te Breda op 20 september 1979, 25 september 1979.
- ¹²² Geciteerd naar: Ten Cate, Groeneweg en Pen, *Barst de bom?*, 19.
- ¹²³ 'Speelgoed, commercie en de kinderziel', *NRC Handelsblad*, 1 december 1979; 'Speelgoed en militarisme', *De Volkskrant*, 1 december 1979.
- ¹²⁴ Heymans en Kieft, *Dienstplicht, weigerplicht*, 32-33.
- ¹²⁵ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 12, Acties van Onkruit rond F16's, ongedateerd.
- ¹²⁶ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 10, Verklaring van Onkruit n.a.v. de gebeurtenissen op 15 maart 1979, ongedateerd.
- ¹²⁷ Matt Dings, 'De anti-militaristen van Onkruit. Babybillenroze als wapen tegen de oorlog', *De Tijd* jg. 7, nr. 3 (18 januari 1980) 4-7, aldaar 6.
- ¹²⁸ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv. nr. 10, Bericht van een bron van de MID, betr. de bezetting van het Bureau Militaire Zaken te Groningen door Onkruit, 19 maart 1979; IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 10, Melding/rapport van de CID, betr. de bezetting van de Martinitoren en het Bureau militaire zaken te Groningen door Onkruit, 16 maart 1979.
- ¹²⁹ 'Actie van Onkruit in Den Bosch ten dele geslaagd', *NRC Handelsblad*, 3 januari 1980.

- ¹³⁰ Tjark Reininga, 'Nooit iets in het geniep gedaan. Interview met Willem de Haan', bron: www.vdamok.nl/Teksten/Tijdschrift/2000-1.html, geraadpleegd op 27 maart 2012.
- ¹³¹ Heymans en Kieft, *Dienstplicht, weigerplicht*, 32-33
- ¹³² De Haan, 'Steeds harder optreden tegen totaalweigeraars', 7; 'Actiegroep Onkruit, klein maar dapper', *De Volkskrant*, 1 december 1979; Hans Smits, 'In de pot voor discipline, zitten wij nu met ons tieners, opgesloten in de bajes, als geboefte, tuig en gajes', *Vrij Nederland* jg. 41, nr. 49 (6 december 1980) 15.
- ¹³³ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv. nr. 10, 'Aanklacht' van Onkruit aan het Nederlandse volk, 22 februari 1979.
- ¹³⁴ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv. nr. 10, Open brief van de vijf totaalweigeraars, 1979.
- ¹³⁵ Van den Bosch, *Principiële gewetensbezwaren tegen het verrichten van militaire dienst*, 26.
- ¹³⁶ 'Onkruit reageert fel op militaire straffen', *De Volkskrant*, 30 november 1979.
- ¹³⁷ Heymans en Kieft, *Dienstplicht, weigerplicht*, 32-33.
- ¹³⁸ 'Hoge eisen tegen totaalweigeraars', *Brabants Dagblad*, 7 februari 1980.
- ¹³⁹ Jacco Pekelder, *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980* (Amsterdam 2007) 192-202.
- ¹⁴⁰ 'Justitie bang voor acties van Onkruit. Hof verkiest zaal met kogelvrij glas', *De Volkskrant*, 12 maart 1980; 'Militair hof weert getuigen', *Trouw*, 13 maart 1980.
- ¹⁴¹ 'Rechter onbevoegd in Onkruit-zaak', *De Volkskrant*, 13 maart 1980.
- ¹⁴² Zie bijvoorbeeld: Ibidem, 'Militair hof weert getuigen', *Trouw*, 13 maart 1980, 'Weigeren van getuige wekt verontwaardiging', *De Volkskrant*, 13 maart 1980.
- ¹⁴³ 'Militair hof weert getuigen', *Trouw*, 13 maart 1980.
- ¹⁴⁴ 'Onkruit lijmt garage rechtbank-president dicht', *Brabants Dagblad*, 17 april 1980.
- ¹⁴⁵ Smits, 'In de pot voor discipline', 15.
- ¹⁴⁶ Zie voor de geschiedenis van deze organisatie: Anton Legerer, *Tatort: Versöhnung. Aktion Sühnezeichen in der BRD und in der DDR und Gedenkdienst in Österreich* (Leipzig 2011); Gabriele Kammerer, *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Aber man kann es einfach tun* (Göttingen 2008).
- ¹⁴⁷ Verkuil, *De grote illusie*, 97.
- ¹⁴⁸ *Staatsgeheimen tegen de VVDM*. Bond voor Dienstplichtigen, 100.
- ¹⁴⁹ Ibidem, 100-101.
- ¹⁵⁰ Smits, 'Staatsgeheim. Wat zat er in de bureaula van arrestant Oscar van Rijswijk', 9.
- ¹⁵¹ Verkuil, *De grote illusie*, 99; *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 496, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) aan H.A.F.M.O. van Mierlo, betr. de soort straffen voor militaire deelnemers aan de vredesdemonstraties te Amsterdam, 21 december 1981.
- ¹⁵² Smits, 'Staatsgeheim. Wat zat er in de bureaula van arrestant Oscar van Rijswijk', 9.
- ¹⁵³ NL-HaNA, Def/CVCS, 2.13.180, inv.nr. 447, Voorlopige Aanwijzingen inzake de uitoefening van bepaalde grondrechten door militairen, 5 juni 1974.
- ¹⁵⁴ *HTK*, Zitting 1981, Aanhangsel, nr. 325, Vragen van A.G. van der Spek (PSP), betr. celstraffen voor vier dienstplichtigen van de Westenbergkazerne te Schalkhaar, 1 september 1981; Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 27 mei 1981.

- ¹⁵⁵ De BLS was tussen december 1976 en december 1988 tevens de CLAS. Zie: Hoffenaar en Schoemaker, *Met de blik naar het oosten*, 461.
- ¹⁵⁶ Mindef/SSA, Archief CLAS/BLS 1980-1989, inv.nr. 267, De BLS aan de minister van Defensie, betr. richtlijnen terzake van het deelnemen aan betogingen in het buitenland door in uniform geklede militairen, 16 juli 1981.
- ¹⁵⁷ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 september 1981.
- ¹⁵⁸ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 30 september 1981.
- ¹⁵⁹ G.F. Walgemoed, *Lexplicatie. De complete wetgeving toegelicht. Militair straf-, strafproces- en tuchtrecht* (Deventer 2008) 256.
- ¹⁶⁰ Mindef/SSA, Archief CLAS/BLS 1980-1989, inv.nr. 267, Aantekeningen van de afdeling Landmachtstaf/BLS, betr. richtlijnen inzake het deelnemen aan betogingen in het buitenland door in uniform geklede militairen, 22 juni 1981.
- ¹⁶¹ *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 496, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) aan H.A.F.M.O. van Mierlo, betr. de soort straffen voor militaire deelnemers aan de vredesdemonstraties te Amsterdam, 21 december 1981.
- ¹⁶² Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 21 oktober 1981.
- ¹⁶³ Van den Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 219-220.
- ¹⁶⁴ 'Defensie beraadt zich over uitlating Stelling', *Trouw*, 3 september 1981.
- ¹⁶⁵ 'Zaak-Stelling komt opnieuw in Kamer', *De Volkskrant*, 11 september 1980.
- ¹⁶⁶ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 september 1981 en 9 september 1981
- ¹⁶⁷ In het archief van de MIVD zijn geen dossiers over kapitein M.J.F. Stelling voorhanden.
- ¹⁶⁸ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 september 1981.
- ¹⁶⁹ *Publieke opinie en defensiepolitiek in Nederland*. Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 48-49.
- ¹⁷⁰ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 september 1981.
- ¹⁷¹ *Aspekte der Friedenspolitik. Argumente zum Doppelbeschluss des Nordatlantischen Bündnisses*. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (Bonn 1981) 12.
- ¹⁷² De brochure zelf is in de archieven niet aangetroffen.
- ¹⁷³ 'Soldaten demonstreren ondanks verbod. "In uniform de kernwapens te lijf" ', *De Volkskrant*, 15 oktober 1981.
- ¹⁷⁴ 'Minister woedend over uitlatingen van kapitein', *De Telegraaf*, 2 september 1981; 'Defensie wil kapitein mond snoeren', *De Telegraaf*, 3 september 1981.
- ¹⁷⁵ 'Defensie wil kapitein mond snoeren', *De Telegraaf*, 3 september 1981.
- ¹⁷⁶ 'Minister woedend over uitlatingen van kapitein', *De Telegraaf*, 2 september 1981.

- ¹⁷⁷ *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 31, Vragen van A.H.D. Wagenaar (RPF) en C.N. van Dis (SGP) aan H.A.F.M.O. van Mierlo, betr. de uitlatingen van kapitein M.J.F. Stelling, 8 september 1981.
- ¹⁷⁸ *Ibidem*.
- ¹⁷⁹ Verkuil, *De grote illusie*, 98 en 90.
- ¹⁸⁰ Everts, *Public opinion, the churches and foreign policy*, 257.
- ¹⁸¹ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 11 november 1981; *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 215, Vragen van L.S. Groenman (D'66) aan H.A.F.M.O. van Mierlo, betr. het demonstreren in militair uniform, 11 november 1981.
- ¹⁸² *HTK*, Zitting 1983-1984, Aanhangsel, nr. 430, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) aan J. de Ruiter, betr. het demonstreren in militair uniform, 2 december 1983.
- ¹⁸³ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 11 november 1981.
- ¹⁸⁴ *Ibidem*.
- ¹⁸⁵ *HTK*, Zitting 1983-1984, Aanhangsel, nr. 430, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) aan J. de Ruiter, betr. het demonstreren in militair uniform, 2 december 1983.
- ¹⁸⁶ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 11 november 1981 en 16 november 1981.
- ¹⁸⁷ *Ibidem*.
- ¹⁸⁸ *Ibidem*.
- ¹⁸⁹ Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 302.
- ¹⁹⁰ Hellema, *Nederland in de wereld*, 311.
- ¹⁹¹ De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 121; IISG, Archief Landelijk Organisatiecomité 21 november, inv.nr. 14, Persverklaring van de organisaties die aan de vredesdemonstratie op 21 november 1981 meewerken, 1981; Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 4 november 1981.
- ¹⁹² 'Hollanditis beheerste Amsterdam', *Het Parool*, 23 november 1981.
- ¹⁹³ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 december 1981.
- ¹⁹⁴ 'Hollanditis beheerste Amsterdam', *Het Parool*, 23 november 1981.
- ¹⁹⁵ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 1137, Weergave van de vergadering 'Mobilisatie '81: hoe gaan we verder' op 16 december 1981, december 1981.
- ¹⁹⁶ 'Geldboete of arrest voor militairen in uniform', *De Telegraaf*, 23 november 1981.
- ¹⁹⁷ 'Censuur in de lucht', *De Telegraaf*, 21 november 1981.
- ¹⁹⁸ Interview met P.J.G.A. Ego, 27 juli 2010 en 20 augustus 2010. Vgl.: Marcel Krueger, *De OSL Stichtingen voor vrijheid en veiligheid. Een portret* (Doctoraalscriptie politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1987).
- ¹⁹⁹ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 december 1981. In de notulen wordt een totaal van 64 militairen genoemd, maar dit moet 65 zijn.
- ²⁰⁰ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 9 december 1981.

- ²⁰¹ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 december 1981; De Kruif en Lardenoye, *Over lef gesproken!*, 121.
- ²⁰² *HTK*, Zitting 1981-1982, Handelingen, 39e vergadering, 3 februari 1982.
- ²⁰³ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 2 december 1981.
- ²⁰⁴ *Publieke opinie en defensiepolitiek in Nederland*. Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 47.
- ²⁰⁵ Teitler en Olivier, *Mars in de lage landen*, 84.
- ²⁰⁶ Hellema, *Nederland in de wereld*, 311.
- ²⁰⁷ 'Het gaat om de vrijheid van ieder mens', *Het Parool*, 31 oktober 1983.
- ²⁰⁸ *HTK*, Zitting 1983-1984, Aanhangsel, nr. 430, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) aan J. de Ruiter, betr. het demonstreren in militair uniform, 2 december 1983.
- ²⁰⁹ 'Rotten van vier in vredesleger', *NRC Handelsblad*, 31 oktober 1983.
- ²¹⁰ 'Militairen geïrriteerd na kritiek PvdA op betogen in uniform', *De Volkskrant*, 31 oktober 1983.
- ²¹¹ 'Binnenstad Den Haag één schuifelende mensenzee', *NRC Handelsblad*, 31 oktober 1983.
- ²¹² Verkuil, *De grote illusie*, 109.
- ²¹³ *HTK*, Zitting 1983-1984, Aanhangsel, nr. 430, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) aan J. de Ruiter, betr. het demonstreren in militair uniform, 2 december 1983.
- ²¹⁴ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 38, Vergadernotulen Legerraad, 14 december 1983.
- ²¹⁵ Hellema, *Nederland in de wereld*, 312.
- ²¹⁶ De Graaf, 'Generaals voor de vrede', 240.
- ²¹⁷ Spaan, *Actie of overleg*, 166.
- ²¹⁸ IISG, Archief BvD, inv.nr. 29, Opheffingsbrief van de BvD aan het KSTK (en vele anderen), 29 december 1983.
- ²¹⁹ *HTK*, Zitting 1983-1984, Bijlage 18 169, nr. 2, Defensienota 1984-1993, ongedateerd.
- ²²⁰ Dit beleid was in juli 1983 door een interdepartementale werkgroep met vertegenwoordigers van de ministeries van Defensie, Justitie en Binnenlandse Zaken vastgesteld en gepubliceerd in een rapport getiteld 'De ambtenaar met gewetensbezwaren'. Zie: J.P. Loof (red.), *Juridische ruimte voor gewetensbezwaren?* (Leiden 2008), hierin: bijlage 'De ambtenaar met gewetensbezwaren', 26-27.
- ²²¹ NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 40, Vergadernotulen Legerraad, 3 januari 1984.
- ²²² Janssen, 'Geloofwaardigheid op de tocht?', 221-222.
- ²²³ 'Meindert Stelling is terug', *Trouw*, 12 oktober 2005.
- ²²⁴ Janssen, 'Geloofwaardigheid op de tocht?', 222.
- ²²⁵ Anti-militaristisch Onderzoekskollektief (AMOK), Utrecht, Archief Vredesaktiekamp Woensdrecht, Infostencil over het Vredeskamp in Volkel, 1983.
- ²²⁶ Interview met N. van Essen, 25 september 2012.
- ²²⁷ AMOK, Archief Vredesaktiekamp Woensdrecht, Brief van het VAK aan alle Amsterdamse vredesplatforms, 30 oktober 1983.
- ²²⁸ Interview met N. van Essen, 25 september 2012.
- ²²⁹ AMOK, Archief Vredesaktiekamp Woensdrecht, Persbericht over de vredesaktieweek van 17-23 oktober, ongedateerd.
- ²³⁰ 'Actie kerstboom loopt uit de hand', *De stem van West-Brabant*, 27 december 1983.

- ²³¹ AMOK, Archief Vredesaktiekamp Woensdrecht, Brochure getiteld 'Eén jaar Vredesaktiekamp Woensdrecht', 1984.
- ²³² Hoekstra, *De dienst*, 173-181.
- ²³³ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 456, Bijlage bij de brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de minister van Defensie, betr. Woensdrecht, 17 mei 1984.
- ²³⁴ Hoekstra, *De dienst*, 170.
- ²³⁵ Interview met N. van Essen, 25 september 2012.
- ²³⁶ Hoekstra, *De dienst*, 169
- ²³⁷ MIVD, Archief Afdeling Militaire Inlichtingen Dienst Koninklijke Luchtmacht, inv.nr. 156, *Counter Intelligence summaries* van de LUMID, 1986-1988.
- ²³⁸ Interview met N. van Essen, 25 september 2012.
- ²³⁹ *Woensdrecht. Drie jaar Vredesaktiekamp*. Vredesaktiekampen (Woensdrecht 1986) 9.
- ²⁴⁰ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 102, Vergadernotulen Defensieraad, 14 maart 1984; NL-HaNA, Def/Legerraad, 2.13.182, inv.nr. 40, Vergadernotulen Legerraad, 27 maart 1984.
- ²⁴¹ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. OA, Vergadernotulen ministerstaf, 18 februari 1985.
- ²⁴² Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 102, Vergadernotulen Defensieraad, 6 juni 1984.
- ²⁴³ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 14, Vergaderverslag ministerstaf, 18 juni 1984 en 18 februari 1985.
- ²⁴⁴ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 829, dossiernummer: D87/014, De minister van Defensie aan de voorzitter van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, betr. de beveiliging van militaire objecten in vredestijd, 2 juni 1987.
- ²⁴⁵ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 829, dossiernummer: D87/014, Instructie BDL NR 4D5 inzake het optreden tegen mogelijke demonstratieve geweldpleging in vredestijd in Nederland, 30 mei 1984.
- ²⁴⁶ *Woensdrecht*. Vredesaktiekampen, 39-41.
- ²⁴⁷ Ibidem.
- ²⁴⁸ Hellema, *Nederland in de wereld*, 312-313.
- ²⁴⁹ Van Alkemade, *Al ga je eraan kapot!*, 84-85.
- ²⁵⁰ Van Diepen, *Hollanditis*, 338. Zie ook: Leffler en Westad, *The Cambridge history of the Cold War*; Brown, *The rise and fall of communism*; Gaddis, *We know now*; Garton Ash, *In Europe's name*.
- ²⁵¹ Zie voor een uitgebreid overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse kraakbeweging: Van Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur*.
- ²⁵² Maurice Crul (red.) e.a., *Wie niet weg is, is gezien. Marechaussee bespiedt antimilitaristen* (Amsterdam 1993) 49.
- ²⁵³ IISG, Collectie Totaalweigerarchief, inv.nr. 12, Rapport van de MID over de toenemende activiteiten van de antimilitaristische actiegroep Onkruit en het daarmee gelieerde Politiek Dienstweiger Kollektief, 6 augustus 1980.

- ²⁵⁴ Ten Cate, Groeneweg en Pen, *Barst de bom?*, 19.
- ²⁵⁵ IISG, Archief VD, inv.nr. 392, Jaarverslag van de VD, oktober 1979 tot 1 november 1980.
- ²⁵⁶ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, 9.
- ²⁵⁷ Gerritsen, *Net niet volwassen*, 38.
- ²⁵⁸ Mindef/SSA, Archief CLAS/BLS 1980-1989, voorlopig inv.nr. 4712, Memo Realisatie Legerplan nr. 112 betr. de Vredesbewaking van de KL, 16 juni 1980.
- ²⁵⁹ Mindef/SSA, Archief CLAS/BLS 1980-1989, voorlopig inv.nr. 5062, De BLS, voor deze generaal H.A. Couzy aan de Directeur Personeel KL, betr. de richtlijnen voor het optreden tegen propaganda of verzetsacties, 25 augustus 1980.
- ²⁶⁰ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 2082, dossiernummer: D81/133, Bijlage bij de Handleiding van het ministerie van Defensie m.b.t. gijzelings- en bezettingsacties, 5 februari 1981.
- ²⁶¹ 'Onkruid smijt met geheime TNO-stukken', *De Telegraaf*, 12 september 1980.
- ²⁶² NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 2971, Vergadernotulen ministerraad, 12 september 1980.
- ²⁶³ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 98, Vergadernotulen Defensieraad, 17 september 1980.
- ²⁶⁴ MIVD, Archief Afdeling Contra-inlichtingen en Veiligheid, inv.nr. 5567, Het hoofd van de Sectie Inlichtingen van de Defensiestaf aan de Chef Defensiestaf, betr. de acties van Onkruid, 25 mei 1981.
- ²⁶⁵ 'Openbaar Ministerie moet beroep tegen Onkruid intrekken', *NRC Handelsblad*, 15 oktober 1981.
- ²⁶⁶ 'Onvrede met Haagse beleid is groot. Dienstweigeraar radicaliseert', *De Volkskrant*, 15 januari 1981.
- ²⁶⁷ IISG, Archief VD, inv.nr. 352, Feitelijk verloop van de gebeurtenissen n.a.v. de actie van Onkruid en de VD in Hengelo op 7 januari 1981, ongedateerd.
- ²⁶⁸ 'Anti-militaristen krijgen maand', *De Volkskrant*, 16 januari 1981.
- ²⁶⁹ De Haan, 'Steeds harder optreden tegen totaalweigeraars', 7.
- ²⁷⁰ IISG, Archief Hein van Wijk, inv.nr. 117, Verslag van de rechtszaak tegen de leden van Onkruid en de VD, 15 januari 1981.
- ²⁷¹ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, hierin: Interview met L. Klappe 'Misschien heb ik wel een soort brugfunctie gehad', 47-53, aldaar 52.
- ²⁷² ' "Harde straf acties werkt averechts" ', *Trouw*, 25 maart 1981.
- ²⁷³ 'Straf verlaagd van groep anti-militaristen', *De Volkskrant*, 8 april 1981.
- ²⁷⁴ Ten Cate, Evenblij en Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers*, hierin: Interview met L. Klappe 'Misschien heb ik wel een soort brugfunctie gehad', 47-53, aldaar 52.
- ²⁷⁵ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 11 maart 1981.
- ²⁷⁶ ANP-Radiobulletin nummer 61 van 24 juni 1981, bron: www.anp.kb.nl/thumb/showmsgdetail/msgdate/24-06-1981/msgnr/129, geraadpleegd op 27 maart 2012.
- ²⁷⁷ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv. nr. 9, Solidariteitsverklaring van de PSP, ondertekend door A.G. van

- der Spek, A.Ch. van Es en W.J. Willems aan de veroordeelde Onkruit-leden n.a.v. de bezetting van de Rotterdamse Droogdok Maatschappij, 25 juni 1981.
- ²⁷⁸ 'Lagere straf voor Onkruit', *Haagsche Courant*, 26 februari 1982.
- ²⁷⁹ Beatrice de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010) 27-51.
- ²⁸⁰ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Telefonisch ontvangen melding van een veiligheidsincident door de Sectie Veiligheid, 21 mei 1981.
- ²⁸¹ IISG, Collectie Totaalweigerarchieff, inv.nr. 9, Een extra Onkruit-bulletin met daarin de 'Beschrijving van de inbraak bij het PMC', 1981.
- ²⁸² MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Nota van de Directeur Juridische Zaken, betr. de 'Overval van Onkruit op het bureau van de Provinciaal Militair Commandant Noord-Holland' aan de minister van Defensie, t.b.v. de vergadering van de Defensieraad op 15 juli 1981, 7 juli 1981.
- ²⁸³ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Reactie van de afdeling Operatiën van de Landmachtstaf op de nota van de Directeur Juridische Zaken, betr. de 'Overval van Onkruit op het bureau van de Provinciaal Militair Commandant Noord-Holland', 14 juli 1981.
- ²⁸⁴ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Nota van de Directeur Juridische Zaken aan de minister van Defensie, getiteld 'Overval op het bureau van de Provinciaal Militair Commandant Noord-Holland', 7 juli 1981.
- ²⁸⁵ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 10 juni 1981.
- ²⁸⁶ Ibidem.
- ²⁸⁷ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Nota van de Directeur Juridische Zaken aan de minister van Defensie, getiteld 'Overval op het bureau van de Provinciaal Militair Commandant Noord-Holland', 7 juli 1981.
- ²⁸⁸ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv. nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 15 juli 1981.
- ²⁸⁹ 'Ingehouden woede bij natopartner', *De Telegraaf*, extra editie juni 1980.
- ²⁹⁰ De classificatiegraden die in de Koude Oorlog door de inlichtingendiensten werden gehanteerd zijn in oplopende volgorde: dienstgeheim, confidencieel of vertrouwelijk, geheim, zeer geheim.
- ²⁹¹ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Telefonisch ontvangen melding van een veiligheidsincident door de Sectie Veiligheid, 21 mei 1981.
- ²⁹² Interview met A.J.W. Duyvendak, 19 juli 2012; Interview met P. Groeneveld, H. Alles en J. Halkes, 26 januari 2012.
- ²⁹³ Zie hiervoor: John Prados en Margaret Pratt Porter (red.), *Inside the Pentagon Papers* (Kansas 2004).
- ²⁹⁴ *The PMC-papers*, nr. 1-4. Onkruit (Amsterdam 1981).
- ²⁹⁵ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Reactie van de afdeling Operatiën van de Landmachtstaf op de nota van de Directeur Juridische Zaken, betr. de 'Overval van Onkruit op het bureau van de Provinciaal Militair Commandant Noord-Holland', hierin: handgeschreven

- commentaar van de plaatsvervangend BLS op de nota van de Directeur Juridische Zaken, 14 juli 1981.
- ²⁹⁶ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 15 juli 1981.
- ²⁹⁷ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, Reactie van de afdeling Operatiën van de Landmachtstaf op de nota van de Directeur Juridische Zaken, betr. de 'Overval van Onkruid op het bureau van de Provinciaal Militair Commandant Noord-Holland', 14 juli 1981.
- ²⁹⁸ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 17-44, De Provinciaal Militair Commandant Noord-Holland aan de Nationaal Territoriaal Commandant, betr. de infrastructurele en veiligheidsvoorzieningen van het gebouw en de staf van het PMC Noord-Holland, 3 juni 1981.
- ²⁹⁹ Mindef/SSA, Archief COVCSB, voorlopig inv.nr. 9, Vergadernotulen COCSB, 25 mei 1981.
- ³⁰⁰ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, voorlopig inv.nr. 99, Vergadernotulen Defensieraad, 15 juli 1981.
- ³⁰¹ MIVD, Archief Afdeling Contra-inlichtingen en Veiligheid, inv.nr. 5567, Wijzigingsbeschikking van de Directie Juridische Zaken, afdeling Wetgeving en Publiekrecht, betr. de Stuurgroep Beveiliging Defensieobjecten, 25 september 1986.
- ³⁰² 'Boekhandelaren na etmaal vrij', *De Volkskrant*, 16 januari 1982.
- ³⁰³ 'Staatsgeheimen te koop in etalage', *Haagsche Courant*, 15 januari 1982.
- ³⁰⁴ 'Recherche neemt bij inval legerpapieren in beslag', *De Volkskrant*, 19 januari 1982.
- ³⁰⁵ *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 894, Vragen van H. Wiegel (VVD) en E.H.Th.M. Nijpels (VVD) aan J. de Ruiter, betr. de openbaarmaking van vertrouwelijke defensiedocumenten, 20 januari 1982.
- ³⁰⁶ *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 895, Vragen van A.Ch. van Es (PSP) aan J. de Ruiter, betr. de publicatie van staatsgeheimen, 22 januari 1982.
- ³⁰⁷ 'Boekhandelaren na etmaal vrij', *De Volkskrant*, 16 januari 1982.
- ³⁰⁸ 'Boekhandelaar vindt arrestatie "gedoe om niks"', *De Volkskrant*, 16 januari 1982; 'Boekhandelaren als staatsgevaarlijk gearresteerd', *De Waarheid*, 15 januari 1982; 'Boekhandelaren ten onrechte gearresteerd', *De Volkskrant*, 21 maart 1982.
- ³⁰⁹ 'Arrestatie van boekhandelaren was fout', *Haagsche Courant*, 21 april 1982.
- ³¹⁰ 'Recherche neemt bij inval legerpapieren in beslag', *De Volkskrant*, 19 januari 1982.
- ³¹¹ 'Arrestatie van boekhandelaren was fout', *Haagsche Courant*, 21 april 1982.
- ³¹² *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 895, Vragen van A.Ch. van Es (PSP) aan J. de Ruiter, betr. de publicatie van staatsgeheimen, 22 januari 1982.
- ³¹³ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 1504, dossiernummer: D82/016, Brief van H.A.F.M.O. van Mierlo aan de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, betr. informatie over de intrekking en de verwijzing van de strafzaken tegen drie dienstplichtige militairen, 27 oktober 1982.
- ³¹⁴ 'VVDM-zaak zou gaan over Cannerberg', *Utrechts Nieuwsblad*, 25 juni 1982.
- ³¹⁵ *Staatsgeheimen tegen de VVDM*. Bond voor Dienstplichtigen.
- ³¹⁶ IISG, Archief VVDM, inv.nr. 915, Pamflet van de VVDM, de BVD en het KSTK 'Arrestatie VVDM-bestuurders. Legertop bluft', 1982.

- ³¹⁷ Jan Westerhof, 'De nacht van de matennaaiers', *De Groene Amsterdammer* jg. 106, nr. 26 (30 juni 1982) 5.
- ³¹⁸ De IKB veranderde in 1983 zijn naam in Socialistische Arbeiderspartij.
- ³¹⁹ IISG, Archief VVDM, inv. nr. 916, Brief van de VVDM aan de leden, betr. het steuncomité Handen af van de VVDM, 9 juli 1982.
- ³²⁰ IISG, Archief VVDM, inv. nr. 915, Brief van de VD aan de VVDM, 23 juni 1982; 'Defensie heeft arrestanten waarschijnlijk aangezet tot strafbaar feit', *De Volkskrant*, 9 juli 1982; 'Twee bestuurders VVDM blijven nog in hechtenis', *Trouw*, 19 juni 1982; ' "VVDM'ers gevaar staatsveiligheid" ', *De Volkskrant*, 19 juni 1982; 'Staatsgeheim', *De Volkskrant*, 8 juli 1982; 'Kans op meer arrestaties VVDM-leiders', *Algemeen Dagblad*, 26 juni 1982; 'Wat zat er in de bureaula van Oscar van Rijswijk?', *Vrij Nederland* 26 juni 1982.
- ³²¹ *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 1203, Vragen van H.G.J. Waltmans (PPR) aan J. van Houwelingen, betr. de detentie van VVDM-bestuursleden, 21 juni 1982; *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 1202, Vragen van J.P. de Waart (PvdA) en G. Schaapman (PvdA) aan J. van Houwelingen, betr. de detentie van VVDM-bestuursleden, 21 juni 1981; *HTK*, Zitting 1981-1982, Aanhangsel, nr. 1250, Vragen van A.G. van der Spek (PSP) en G.H. Schreuders (CPN) aan J. van Houwelingen, betr. de detentie van twee VVDM-bestuursleden en een dienstplichtige, 22 juni 1982.
- ³²² Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 1504, dossiernummer: D82/016, H.A.F.M.O van Mierlo aan de officier-commissaris bij de arrondissementsrechtbank te Arnhem, betr. de strafzaken van de soldaten O. van R., S.B. en P.A. van W., 16 juli 1982.
- ³²³ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 1504, dossiernummer D82/016, De minister van Defensie aan de voorzitter van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, betr. de informatie over de intrekking en de verwijzing van de strafzaken tegen de drie dienstplichtige militairen, 27 oktober 1982.
- ³²⁴ Interview met luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012.
- ³²⁵ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, inv.nr. 34, Vergadernotulen Centraal Departementaal Beraad, 13 oktober 1982.
- ³²⁶ Ibidem.
- ³²⁷ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 1504, dossiernummer: D82/016, H.A.F.M.O. van Mierlo aan de officier-commissaris bij de arrondissementsrechtbank te Arnhem, betr. de strafzaken van de soldaten O. van R., S.B. en P.A. van W., 16 juli 1982.
- ³²⁸ Mindef/SSA, Conceptinventaris deel 3, inv.nr. 34, Vergadernotulen Centraal Departementaal Beraad, 13 oktober 1982.
- ³²⁹ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 1504, dossiernummer: D82/016, Interne toelichting van de Directeur Juridische Zaken voor de minister van Defensie, betr. de beveiliging van geclassificeerde tekeningen, ongedateerd (maar op 3 december 1982 geparafeerd door Secretaris-Generaal G.H.J.M. Peijnenburg).
- ³³⁰ Mindef/SSA, Archieven van de politieke leiding 1976-1992, voorlopig inv.nr. 1504, dossiernummer: D82/016, J. de Ruiters aan de Commandant der Zeemacht in Nederland, de Commandant der Zeemacht in de Nederlandse Antillen en de bevelhebbers der Land- en Luchtstrijdkrachten, betr. de procedure in spionagezaken en andere veiligheidsgevoelige zaken, 7 februari 1983.

- ³³¹ Geciteerd naar: Engelen, *De Militaire Inlichtingendienst*, 124.
- ³³² 'Vredesgroepen worden uitvoerig bespioneerd', *De Volkskrant*, 16 februari 1985.
- ³³³ Interview met luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012.
- ³³⁴ *CID-dossier 001*. Onkruit (Amsterdam 1985).
- ³³⁵ *CID-dossier 002*. Onkruit (Amsterdam 1985).
- ³³⁶ Interview met luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012.
- ³³⁷ *CID-dossiers 003-004*. Onkruit (Amsterdam 1985).
- ³³⁸ Interview met luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012.
- ³³⁹ MIVD, Archief Afdeling Contra-inlichtingen en Veiligheid, Bulletin van de MARID, betr. antimilitaristische publicaties en activiteiten, 12 maart 1985.
- ³⁴⁰ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 683-1218, Aantekeningen van de LAMID, afdeling B1, betr. de aangifte n.a.v. de Onkruit-publicatie van *CID-Dossier 002*, 13 maart 1985.
- ³⁴¹ Interview met luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012.
- ³⁴² MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 683-1219, Aantekeningen van de LAMID, afdeling B1, betr. *CID-dossier 002*, hierin: handgeschreven commentaar van de Sous-Chef Operatiën, 8 maart 1985.
- ³⁴³ 'Vredesgroepen worden uitvoerig bespioneerd', *De Volkskrant*, 16 februari 1985.
- ³⁴⁴ Jeroen Smit, 'Big brother is watching you. Geheime dienst ziet spoken', *Twintig* jg. 19, nr. 1 (januari 1985) 5-9, aldaar 5.
- ³⁴⁵ 'Landmacht infiltreert groepen anti-militaristen', *De Volkskrant*, 29 november 1984; 'Vredesgroepen worden uitvoerig bespioneerd', *De Volkskrant*, 16 februari 1985; 'Onkruits "geheime agenten" ontkenen in alle toonaarden', *De Volkskrant*, 8 maart 1985.
- ³⁴⁶ 'De legerspionnen blijven snuffelen', *De Waarheid*, 3 december 1984.
- ³⁴⁷ Engelen, *De Militaire Inlichtingendienst*, 97.
- ³⁴⁸ *Ibidem*, 129-131.
- ³⁴⁹ *HTK*, Zitting 1984-1985, Aangangsel, nr. 539, Vragen van A.Ch. van Es (PSP) en A.G. van der Spek (PSP) aan J. de Ruiter, betr. de activiteiten van het CID, 3 december 1984.
- ³⁵⁰ 'PSP debat over inlichtingendienst', *De Volkskrant*, 2 maart 1985.
- ³⁵¹ Interview met luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012.
- ³⁵² *HTK*, Zitting 1984-1985, Handelingen, 58e vergadering, 7 maart 1985.
- ³⁵³ *HTK*, Zitting 1984-1985, Handelingen, 67e vergadering, 28 maart 1985.
- ³⁵⁴ *Ibidem*.
- ³⁵⁵ *Ibidem*.
- ³⁵⁶ 'IKV eist opheldering over infiltratie inlichtingendienst', *De Volkskrant*, 27 februari 1985.
- ³⁵⁷ 'Soldatenvakbond dreigt met geding tegen De Ruiter: Infiltratie in VVDM moet stoppen', *De Volkskrant*, 16 maart 1985; MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 21-284, Korte impressie van de afdeling Inlichtingen Landmachtstaf, Bureau B, van het interpellatiedebat in de Tweede Kamer op 28 maart 1985 over het optreden van de militaire inlichtingendiensten, 1 april 1985.
- ³⁵⁸ MIVD, Archief Afdeling Juridische Zaken, VVDM, deel I, II en III, Aantekeningen van de LAMID, afdeling B1, over het Comité Inzage w(itte)- CID, 20 juni 1985.

³⁵⁹ Ibidem.

³⁶⁰ MIVD, Archief DISCO-beeldopnamen, nummer 683-1221, Brief van het hoofd van de LAMID aan het hoofd van de LAMID, afdeling B, en de vier Contra Inlichtingen Detachementen, betr. de beëindiging van het F-project, 14 mei 1985.

³⁶¹ Interview met A.J.W. Duyvendak, 19 april 2012.

³⁶² Hoekstra, *De dienst*, 189-192.

³⁶³ Engelen, *De Militaire Inlichtingendienst*, 132-133.

Summary

The army under fire. The Royal Netherlands Army and its critics, 1945-1989

Does society need armed forces? If so, what form should they take and what position should they hold in a democratic society? Critical conscripts, conscientious objectors, professional soldiers, civilians and antimilitarists posed these questions during the Cold War. This study investigates their criticism of and protest against the armed forces and national security and defense policy in the Netherlands between 1945 and 1989. It first examines how and why the critics of the armed forces questioned its form and existence. Secondly, this study looks into the Ministry of Defense's reaction to these critics. It explores how the ministry interpreted and responded to criticism and protest. The main question of this study is to what extent did the ministry believe that the criticism undermined the armed forces' legitimacy?

Criticism, protests and changing perceptions of the Ministry of Defense

During the Cold War, the character and expression of criticism and protest against the armed forces and against national security and defense policy evolved. As the character of the criticism and protest changed, so too did the Ministry of Defense's perception of it alter. The first chapter of this study focuses on the 1945-1966 period. It analyses how the Ministry of War (from 1959 onwards: Ministry of Defense) was confronted with civil guards, such as the *Bijzondere Vrijwillige Landstorm* (Special Voluntary Landstorm), the *Vereniging Volksweerbaarheid* (Organisation for Defensibility) and the *Organisatie voor Algemene Nationale Hulp* (Organization for General National Assistance). The volunteers in these guards denied that the armed forces held the monopoly of power with regard to national defense. Instead, they asked for the authorities' approval to participate in national defense. They also requested weapons and uniforms. The civil guards believed in the necessity of their participation as the so-called communist fifth column grew in size and strength after 1945. At the same time, the armed forces were not able to protect the Netherlands without help from the citizens due to their struggle in the Dutch East-Indies and ongoing post-war reconstruction. From an ideological perspective, the civil guards believed that their citizenship justified their contribution to defending the country against the communists.

The Ministry of War was displeased with the rise of the civil guards. It believed the armed forces had a monopoly of power with regard to national defense. Civil volunteer organizations, with their power aspirations, threatened the armed forces' monopoly on military power. The government also felt threatened by these guards. It feared they would easily undermine state power and become their own state within the Dutch state. In 1948, the government decided to unite the members of the civil guards and put them under state control. It sectioned

them into reserve troops of the police, the military police and the armed forces. The name of the reserve troops of the armed forces was National Reserve.

Although the Ministry of War no longer had to worry about civil guards undermining its monopoly on military power, it now feared that the armed forces' defensive capacity was challenged. The Ministry believed that the nations' defense depended on its ability to counter the Soviet threat at the Dutch borders and its capacity to cooperate with NATO. These assumptions were not shared in equal measure by the government and the former civil guards united in the reserve troops. The former civil guards feared the purported domestic fifth column more than they dreaded an assault by the Soviet Union's armed forces and therefore focused on maintaining public order. The government did in fact perceive the Soviet Union as a threat, though rather in ideological and socio-economic than in military terms. Consequently, the state was not motivated to pay much attention to the military build-up of NATO nor the National Reserve. It would focus instead on the socio-economic reconstruction of the Netherlands.

This state of affairs changed following the beginning of the Korean War in 1950. Both the former civil guards, united in the National Reserve, and the government now believed the Soviet Union posed a military threat. They confirmed that the armed forces were the only appropriate and desirable means to counter this threat. The National Reserve became a full-fledged part of the Dutch army. The government now also believed it should pay more attention to NATO and to the Netherlands' role within this alliance. After the initial discussions between the Ministry of War, the government and the former civil guards about their mutual responsibilities the 1950s became the most stable decade with respect to the armed forces' legitimacy. The Ministry of Defense, politicians and civilians now agreed that the armed forces and the Dutch contribution to NATO were necessary and aligned with the Dutch security and defense policy.

In the late 1950s this situation started to change. Politicians of the communist and pacifist parties, as well as some activists, objected to deploying the first nuclear weapons on Dutch soil. Their objections showed that the general consensus towards the armed forces and the national security and defense policy began to crumble. Nevertheless, the Ministry of Defense did not believe the opponents of the nuclear weapons would challenge its monopoly on military defense as such. Most civilians and politicians still approved of the national security and defense policy. Besides, the critics directed their objections neither directly to the Ministry of Defense, nor to the armed forces. Their criticism reflected a general discord with regard to militarism and the nuclear arms race.

The second and third chapters of this study, dealing with the 1966-1976 timeframe, analyze how the Ministry of Defense was confronted with criticism and protest against national security and defense policy from the mid-1960's onwards. It explores how the armed forces were criticized by its own members as well as by civilians. First, critics doubted the need for a strong military defense and likewise attacked the armed forces' legitimacy. In 1966, conscripts established the first military 'labor union', the *Vereniging van Dienstplichtige Militairen* (Union

of Conscripted Soldiers). The conscripts believed the Warsaw Pact was no longer an acute threat due to the easing of tensions between the United States and the Soviet Union. As a result, they could afford to focus on their personal freedom inside the armed forces instead of collective military security. The army in particular had to deal with the critical conscripts, because it contained most of them. In the 1970s, a few professional soldiers even chose to side with the critical conscripts. The conscientious objectors united in 1967 in the *Bond voor Dienstweigeraars/Dienstplichtigen* (League of Conscientious Objectors/Conscripts) and in 1972 in the *Vereniging Dienstweigeraars* (Organization of Conscientious Objectors). They denied that the Soviet Union posed a threat and considered the armed forces and NATO as Cold War relics. So, from 1974 onwards, did the antimilitarists in *Onkruit*, who tried to make their point clear through sabotage and anti-NATO activities.

Second, critics also condemned the undemocratic appearance of the armed forces. They stated that while the armed forces had to protect the constitutional state and democracy, it was not democratic in its appearance and means itself. The conscripts believed that the army's characteristics were not democratic enough. They perceived themselves not as soldiers, but as civilians wearing a military uniform. They strove to obtain the same civil rights and the same degree of personal freedom inside the armed forces as their peers had in civil society. They sought the democratization of the armed forces, freedom of speech and the right to strike inside the armed forces. Conscientious objectors and antimilitarists demanded the participation of civilians in the decision-making process with regard to the national security and defense policy.

For the first time since the beginning of the Cold War, the Ministry of Defense was confronted with wide-scale criticism inside and outside the armed forces. It was shocked that conscripts, conscientious objectors, professional soldiers and antimilitarists did not focus most of their attention on the Soviet threat but concentrated instead on the transformation of the armed forces' organization and morale. Some of them even attempted to abolish the armed forces. Despite the easing of tensions between the Soviet Union and the Warsaw Pact, the Ministry of Defense believed that the armed forces had to be fully operational at all times. It still considered the Soviet Union a major military threat. In the 1960s and 1970s, the Ministry of Defense believed the armed forces' legitimacy depended on its operational capability to counter the Warsaw Pact. Democratization could affect this capability. Conscripts that went on strike, for example, would not be fully capable of countering a sudden Soviet attack. The struggle of the conscientious objectors and the antimilitarists for the participation of civilians in the decision-making process with regard to the national security and defense policy also undermined the armed forces' democratic legitimacy. The Ministry of Defense stated that the security and defense policy was sanctioned by parliament and executed by the armed forces. In a democracy, civilians could not directly interfere in this process. If the armed forces no longer had the exclusive power to execute the national security and defense policy, their democratic legitimacy would be undermined.

The fourth chapter of this study, which covers the timeframe between 1977 and 1989, examines how critics of the armed forces and the national security and defense policy put the

public acceptance of the armed forces under pressure. Against the background of the intended introduction of the neutron bomb to the NATO weapons arsenal in 1977 and the NATO Double-Track Decision of 1979, critical civilians, conscripts, conscientious objectors and professional soldiers protested against the deployment of new cruise missiles on Dutch soil. They considered these weapons immoral from a religious and ethical perspective. They also believed the western possession of cruise missiles would intimidate the Soviet Union and increase the chance of a Soviet attack. Conscripts and professional soldiers considered it their democratic right to protest against cruise missiles within the armed forces and rejected their obligation to carry out nuclear drills. At the same time, antimilitarists protested against the existence of the armed forces as such and pleaded for a nonviolent national security and defense policy.

The Ministry of Defense believed that the nuclear, as well as the antimilitaristic protests undermined the credibility of the armed forces' operational capability. In the 1980s, the legitimacy of the armed forces depended on this credibility. The Soviet Union had to believe the Dutch military would not hesitate to use its cruise missiles. According to the Ministry of Defense, the better this deterrence strategy functioned, the more likely it was that the Soviet Union would abandon its plans for attack. It was crucial that NATO would have no reason to doubt the operational capability of the Dutch armed forces. Similarly Dutch society had to be asserted in this belief as its judgment influenced the image of the Soviet-Union and NATO with regard to the Dutch armed forces.

Central themes in the Ministry of Defense's response to the criticism and protests

This study has shown that during the Cold War, the Ministry of Defense feared that the critical conscripts, conscientious objectors, professional soldiers, civilians and antimilitarists undermined the armed forces' legitimacy. Four other central themes in the ministry's response to the criticism and protests has been explored in this study.

First, the Ministry of Defense only had limited ability to respond to the criticism and protest against the armed forces and the national security and defense policy. It had to accept the primacy of the government in these matters. The Ministry also had little power to deal with the critics because only conscripts, conscientious objectors and professional soldiers could be punished by the Services Correctives Establishment. Antimilitarists and other activists were under the jurisdiction of civil authorities and lawyers. The Ministry of Defense could not intervene if civil lawyers refused to prosecute civilians who had sabotaged the armed forces or preached antimilitarism. The ministry's ability to initiate proceedings against the critics was also limited by the fact that conscripts and conscientious objectors left after their term of service was over. New conscripts and conscientious objectors stood at the head of organizations like the Union of Conscripted Soldiers, the League of Conscientious Objectors and the Organization of Conscientious Objectors. They did not necessarily choose the same path as their predecessors, which made it difficult for the Ministry of Defense to anticipate their actions.

Second, the Ministry did not gain much support from the government for its interpretation of the criticism and protest, nor for its strict approach towards the critics. Public opinion and politics conflicted with the Ministry's position that conscripts were a danger to the armed forces' legitimacy. In their opinion, the struggle of conscripts, conscientious objectors, professional soldiers, civilians and antimilitarists reflected the zeitgeist of the 1960s and 1970s and had to be expected. Therefore, they believed that a repressive approach to the critics was inappropriate. The differences in opinion between the Ministry of Defense on the one hand, and politics and public opinion on the other, created a chasm between both parties. This study has shown that the Ministry of Defense's approach to the armed forces and national security and defense policy was incompatible with the approach advocated by its critics. One could also argue that the way the Ministry approached its critics, as well as its interpretation of their criticism, were at times incompatible with the interpretation and approach taken by the government.

Third, due to the limited scope of its authority over its critics, the Ministry of Defense often had to make concessions when dealing with them. Lacking societal and political support for its conservatism, the armed forces became more liberal and democratic in the 1960s and 1970s. For example, the Ministry of Defense accepted the establishment of the first military 'labor union', alleviated the armed forces grooming standards and compensated overtime work with more money and furloughs. Nevertheless, the Ministry did not accept changes that would have jeopardized the operational capability of the armed forces and thus their legitimacy. The right to strike inside the armed forces, for example, was not introduced.

In conclusion, the Ministry of Defense during the Cold War needlessly feared the undermining of the armed forces' monopoly on military power, their democratic position and their operational capability and credibility. At most, one could argue that the nature of the armed forces changed as a result of the wide-scale criticism and protest. However, the motivation for these changes cannot be attributed solely to the critics. Ultimately, they resulted from the incompatibility of the Ministry of Defense's position with politicians and public opinion and the political impulses originating from within the Ministry and the armed forces to adapt to the transformation of society.

Lijst van afkortingen

AMOK	Anti-Militaristies Onderzoekskollektief
ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
ANJV	Algemeen Nederlands Jeugd Verbond
ANVA	Algemene Nederlandse Vredes Aktie
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
ASVA	Algemene Studenten Vereniging Amsterdam
AVRO	Algemene Vereniging Radio Omroep
AVNM	Algemene Vereniging Nederlandse Militairen
BArch	Bundesarchiv
BB	Bescherming Bevolking
BLS	Bevelhebber der Landstrijdkrachten
BNV	Bureau Nationale Veiligheid
BRD	Bondsrepubliek Duitsland
BvD	Bond voor Dienstweigeraars (vanaf 23 mei 1970: Bond voor Dienstplichtigen)
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BVL	Bijzondere Vrijwillige Landstorm
BVVVDM	Bond van Verplicht, Vrijwillig en Voormalig Dienende Militairen
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CGS	Chef Generale Staf
CHU	Christelijk-Historische Unie
CIA	Central Intelligence Agency
CID	Contra Inlichtingen Detachment/Dienst
CI	Contra-inlichtingen
CLAS	Chef Landmachtstaf
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
COCSB	Comité Chefs van Staven/Bevelhebbers
COVCSB	Comité Vertegenwoordigers Chefs van Staven/Bevelhebbers
CPN	Communistische Partij Nederland
CVCS	Comité Verenigde Chefs van Staven
CVD	Centrale Veiligheidsdienst
CVSE	Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
DDR	Duitse Democratische Republiek
D'66	Democraten 1966
DS '70	Democratisch-Socialisten 1970
FDP	Freie Demokratische Partei
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
GS	Generale Staf

HEK	Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal
HTK	Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IKB	Internationale Kommunisten Bond
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
INF	Intermediate-Range Nuclear Forces
KB	Koninklijk Besluit
KL	Koninklijke Landmacht
KLu	Koninklijke Luchtmacht
KM	Koninklijke Marine
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KMar	Koninklijke Marechaussee
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
KRO	Katholieke Radio Omroep
KSTK	Komitee Soldaten Tegen Kernwapens
KVP	Katholieke Volkspartij
KWJ	Katholieke Werkende Jongeren
LAMID	Landmacht Inlichtingendienst
LUMID	Luchtmacht Inlichtingendienst
MARID	Marine Inlichtingendienst
MBFR	Mutually and Balanced Force Reductions
MID	Militaire Inlichtingendienst
MILVA	Militaire Vrouwen Afdeling
MIVD	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
MRK	Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht
MvD	Ministerie van Defensie
NATO	North Atlantic Treaty Organisation
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NCRV	Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie
NIPO	Nederlands Instituut voor Publieke Opinie
NISWG	Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NRC	Nieuwe Rotterdamsche Courant
NSDAP	Nationaal-Socialistische Arbeiderspartij
NSR	Nederlandse Studentenraad
NVSH	Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming
NVV	Nederlandse Verbond van Vakverenigingen
OOV	Openbare Orde en Veiligheid
OSL	Oud-Strijders Legioen

OVANH	Organisatie voor Algemene Nationale Hulp
PMC	Provinciaal Militair Commando / Provinciaal Militair Commandant
PPR	Politieke Partij Radicalen
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
RAF	Rote Armee Fraktion
RAI	Rijwiel- en Automobiel-Industrie
RaRa	Revolutionaire Anti-Racistische Actie
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
RVO	Rijksverdedigingsorganisatie
SALT	Strategic Arms Limitation Talks
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDP	Sociaal-Democratische Partij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SSA	Semi-Statistische Archiefdiensten
TNO	(Nederlandse organisatie voor) Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek
VD	Vereniging Dienstweigeraars
VAK	Vredes Aktie Kamp
VARA	Vereniging Arbeiders Radio Amateurs
VDB	Vrijzinnig Democratische Bond
VLN	Veteranen Legioen Nederland
VPRO	Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep
VVBK	Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVDM	Vereniging van Dienstplichtige Militairen

Geraadpleegde archieven en personen

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag

- 2.02.05.02 Ministerraad
- 2.03.01 Kabinet van de Minister-President
- 2.04.80 Bureau voor Nationale Veiligheid
- 2.12.55 Kabinet van de staatssecretaris van Marine
- 2.13.110 Generale Staf/Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten 1973-1979
- 2.13.117 Collectie van P.J. Six
- 2.13.151 Ministerie van Defensie
- 2.13.158 Inspecties van de wapens en dienstvakken van de Koninklijke Landmacht
- 2.13.159 Staatscommissie (Defensiecommissie)
- 2.13.162 Vergaderingen Ministerie van Defensie
- 2.13.164 Directie Plannen en Arbeidsvoorwaarden Militair Personeel
- 2.13.172 Personeelraad Defensie
- 2.13.180 Comité Verenigde Chefs van Staven
- 2.13.182 Legerraad
- 2.13.196 Generale Staf/Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten 1945-1972
- 2.13.5324 Staf Inspecteur-Generaal der Krijgsmacht
- 2.13.5383 Algemene Secretarie Beleidsterrein Dienstplicht
- 2.19.042.01 Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag

Ministerie van Defensie, Semi-Statistische Archiefdiensten, Rijswijk

Politieke leiding ministerie van Defensie

Comité Personeel

Comité Vertegenwoordigers Chefs van Staven/Bevelhebbers

Conceptinventaris deel 3: Defensieraad/Centraal Departementaal Beraad

Generale Staf/Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 1945-1989

Commandant der Landstrijdkrachten/Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 1980-1989

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag

Afdeling Openbare Orde en Veiligheid

Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, Den Haag

DISCO-beeldarchief

Afdeling Contra Inlichtingen en Veiligheid

Afdeling Juridische Zaken

Militaire Inlichtingendienst Koninklijke Luchtmacht

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Bond voor Dienstplichtigen

Collectie Totaalweigeraararchief

Hein van Wijk

Landelijk Organisatiecomité 21 november

Pax Christi

Vereniging van Dienstplichtige Militairen

Vereniging Dienstweigeraars

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag

Losse Stukken

Anti-Militaristies Onderzoekskollektief, Utrecht

Vredesaktiekamp Woensdrecht

Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv, Freiburg

Führungsstab Streitkräfte

Heeresstruktur

Interviews

P.J.G.A. Ego, 27 juli 2010 en 20 augustus 2010

Prof. dr. B. Dankbaar, 5 oktober 2011

P. Groeneveld, 26 januari 2012

J. Halkes, 26 januari 2012

H. Alles, 26 januari 2012

A.J.W. Duyvendak, 19 april 2012

Luitenant-kolonel b.d. D.J. Bijl, 19 juli 2012

N. van Essen, 25 september 2012

Gedrukte bronnen

*Handelingen, Bijlagen en Aanhangsels van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal
Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*

Literatuur

- Adema, Wineke F.C. (red.) e.a., *Geel tussen het groen. Twintig jaar actieve belangenbehartiging* (Amersfoort 1992).
- Aerts, Remieg en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998).
- Alkemade, Gerard van, *Al ga je eraan kapot! Het leven van vredesactivist Kees Koning* (Breda 2003).
- Amersfoort, Herman e.a., *Een kwestie van vertrouwen. De geschiedenis van het opperbevel in Nederland en Nederlands-Indië* (Den Haag 2001).
- Andel, Cornelis van, *Dienstweigering. Voorstel tot wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst* (Cahiers voor Vredesvraagstukken nr. 5, Voorburg 1969).
- Aspekte der Friedenspolitik. Argumente zum Doppelbeschluss des Nordatlantischen Bündnisses*. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (Bonn 1981).
- Bahring, Arnulf, *Machtwechsel. Die Ära Brandt-Scheel* (Stuttgart 1982).
- Bals, Kees en Martin Gerritsen, *De Indonesië-weigeraars* (3e gewijzigde druk; Amsterdam 1993).
- Bange, Oliver en Gottfried Niehart (red.), *Helsinki 1975 and the transformation of Europe* (New York 2008).
- Baudet, Floribert, *'Het heeft onze aandacht'. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (Amsterdam 2001).
- Baudet, Floribert, *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid, 1944-1953* (Amsterdam 2013).
- Becker, Marcel, 'De geschiedenis van Pax Christi van 1948 tot 1968; Gebed, Studie en Actie', in: Ben Schennink, Marcel Becker en Ben ter Veer (red.), *In beweging voor de vrede. Veertig jaar Pax Christi: geschiedenis, werkwijze, achterban en invloed* (Cahier Studiecentrum voor Vredesvraagstukken nr. 43, Nijmegen 1988) 19-58.
- Beemsterboer, Kees en Boudewijn Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat. Een reportage over de dienstplicht* (Bussum 1976).
- Bender, Peter, *Die neue Ostpolitik und ihre Folgen. Vom Mauerbau bis zur Wiedervereinigung* (München 1995).
- Berg, J. van de, 'Ook de BvD wil medebeslissingrecht', *Vrij Nederland* jg. 29, nr. 41 (7 juni 1969) 5.
- Bibeb, ' "Ik hoor nu tot het soort waar ik zelf zo de schurft aan had" ', *Vrij Nederland* jg. 35, nr. 35 (31 augustus 1974) 3.
- Bleich, Anet, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008).
- Blom, J.C.H., 'Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig. Een nabeschouwing', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992) 214-226.

- Blom, J.C.H., 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschoouwing', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 252-264.
- Blom, J.C.H., *De mouterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Amsterdam 2005).
- Boer, R.M. de, J.P. van Bruggen en G. Wildering (red.), *Naar eer en geweten. Geestelijke verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht* (Budel 2012).
- Bogaarts, M.D., 'Het wettig gezag gesteund? Enkele aantekeningen over achtergronden, ontstaan en verloop van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag 1948-1958', *Politieke Opstellen* jg. 2 (1981) 33-51.
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 2, band A: De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948* (Den Haag 1989).
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 2, band C: De periode van het Kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948* (Den Haag 1989).
- Bogaarts, M.D., 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', in: B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Hun crisis was de onze niet. Internationale crises en binnenlandse veiligheid, 1945-1960* (Den Haag 1994) 48-82.
- Boom, Bart van der, *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Amsterdam 2000).
- Boomen, Gerard van den, *Honderd jaar vredesbeweging in Nederland. Van socialisten tegen oorlog tot vrouwen voor vrede* (Amstelveen 1983).
- Boot, Coreline en Beatrice de Graaf, ' "Hollanditis" oder die Niederlande als "schwaches Glied in der NATO-Kette"? Niederländische Proteste gegen den NATO-Doppelbeschluss 1979-1985', in: Philipp Gassert, Tim Geiger en Hermann Wentker (red.), *Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung. Der NATO-Doppelbeschluss in deutsch-deutscher und internationaler Perspektive* (München 2011) 345-363.
- Bos, Ben, 'Majoor Gerardus Miog. Te dom voor apostel, te slim voor martelaar', *De Nieuwe Linie* jg.28, nr. 38 (19 september 1973) 9.
- Bosch, Th.W. van den, *Principiële gewetensbezwaren tegen het verrichten van militaire dienst* (Zwolle 1983).
- Boshart, Maud, *De mouterij op de Zeven Provinciën. Ingeleid door J.H.A. Hofland* (Amsterdam 1978).
- Brabers, Jules, *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006).
- Brands, C.F., 'Reacties op "De kerk en de neutronenbom" X Wie stelt de grenzen vast?', *Carrière. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 1 (januari 1979) 32-33.
- Brouwer, J.W.L. en C.M. Megens, 'Het debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1951', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* jg. 107, nr. 3 (1992) 486-500.

- Brouwer, J.W.L., 'Politiek-militaire verhoudingen aan het begin van de Koude Oorlog: rond het ontslag van generaal H.J. Kruls, januari 1951', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992) 70-86.
- Brouwers, Lou, *Verboden toegang. Kernwapens in Nederland* (Soest 1982).
- Brown, Archie, *The rise and fall of communism* (New York 2011).
- Budel, R.A.A., 'Kuypers contra Stelling', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 3 (maart 1980) 31.
- Buiting, H., *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam 1989).
- Burger, Fons, *Soldaten in het geweer. De roerige geschiedenis van de tienjarige VVDM* (Baarn 1976).
- Burger, Fons, 'Defensietop leugenaars', *Twintig*, jg. 9, nr. 12 (december 1975) 1.
- Cate, Flip ten, Maarten Evenblij en Guus Termeer, *Papjochies, bonzen en stenengooiers. Twee decennia dienstweigeren* (Amsterdam 1992).
- Cate, Flip ten, Cor Groeneweg en Jurjen Pen, *Barst de bom? Het veranderde gezicht van de radicale vredesbeweging* (Amsterdam 1985).
- CID-dossiers 001-004*. Onkruid (Amsterdam 1985).
- Coelen, Ien van der, 'Tegen het eenstemmige koor in. De externe contacten van Kerk en Vrede in de periode 1946-1967', in: Joos van Vugt en Leo Bergen (red.), *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw. Een bundel studies* (Nijmegen 1988) 99-119.
- Cowley, Robert (red.), *The Cold War. A military history* (New York 2005).
- Cox, Michael, *Beyond the Cold War. Superpowers at the crossroads* (Lanham 1990).
- Crul, Maurice (red.) e.a., *Wie niet weg is, is gezien. Marechaussee bespiedt anti-militaristen* (Amsterdam 1993).
- Damme, Leon van, ' "Hij doorbrak de goede sfeer van camaraderie". Het aftreden van minister van Defensie Kruisinga en de gevolgen hiervan voor het latere Nederlandse kernwapenbeleid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* jg. 125, nr. 3 (2012) 400-412.
- 'De puntjes op de i gezet', in: *Militaire Spectator* jg. 149, nr. 12 (1980) 525-526.
- Defensie in de publieke opinie. Samenvattend verslag van een onderzoek naar houdingen en opvattingen van de Nederlandse bevolking inzake veiligheid, verdediging en krijgsmacht, gehouden in mei/juni 1974*. Stichting Volk en Verdediging (Den Haag, mei 1977).
- Derix, Steven, 'Besluiten rond de JSF', bron: www.vorige.nrc.nl/redactie/economie/jsf.pdf, geraadpleegd op 25 november 2013;
- Diekerhof, H.J., *Een vuile verrader. Krijgsmacht en kerk onderweg bekeken* (6e druk; Utrecht 1967).
- Diekerhof, H.J., *Jullie hebben makkelijk praten...over dienstplicht en NAVO* (Baarn 1968).
- Diepen, Remco van, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat, 1977-1987* (Amsterdam 2004).
- Diggins, John P., *Ronald Reagan. Fate, freedom, and the making of history* (New York 2008).

- Dijksman, Daan, 'De verhoudingen in ons leger zijn weer op hun plaats gevallen', *Haagse Post* jg. 60, nr. 6 (24 februari 1973) 32-35
- Dings, Matt, 'De anti-militaristen van Onkruit. Babybillenroze als wapen tegen de oorlog', *De Tijd* jg. 7, nr. 3 (18 januari 1980) 4-7.
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (3e herziene druk; Amsterdam 2001).
- Does, J.C. van der, *Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm* (Den Haag 1959).
- Doesschate, Jan Willem ten, *Het Nederlandse toelatingsbeleid ten aanzien van Hongaarse vluchtelingen, 1956-1957* (Doctoraalscriptie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1985).
- Doorn, Jacques van, 'The military and the crisis of legitimacy', in: Gwyn Harries-Jenkins en Jacques van Doorn (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 17-39.
- Douwes, Maria, *Hongaren in Nederland, Nederlanders in Hongarije. Vijftig jaar na 1956* (Zaltbommel 2006).
- Duivenvoorden, Eric, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999* (Amsterdam en Antwerpen 2000).
- Duyn, Roel van, *Diepvriesfiguur. Autobiografie van PD106043 in samenwerking met de AIVD* (Amsterdam 2012).
- Easton, David, *A Systems Analysis of Political Life* (New York 1965).
- Eenennaam, B.J., *Achtenveertig kruisraketten. Hoogspanning in de lage landen* (Den Haag 1988).
- Eerden, Peter van, *De genese van de VVDM. Prelude op en ontstaan van een soldatenbeweging* (Doctoraalscriptie sociologie aan de Universiteit Utrecht, 1983).
- Eindhoven-Das, C.C., 'Kernwapens in discussie', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 11 (november 1979) 32-33.
- Endlich, Ben en Nanda van der Zee, *Metterdaad! De vrijwillige Burgerwacht Haarlem* (Haarlem 2004).
- Engelen, Dick, *De Militaire Inlichtingendienst 1914-2000* (Den Haag 2000).
- Engelen, Dick, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007).
- Engelen, Dick, *De Nederlandse stay-behind organisatie in de Koude Oorlog 1945-1992: een institutioneel onderzoek. PIVOT-rapport* (Den Haag 1995).
- Erp, T. van, 'Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK)', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 12 (december 1980) 36-37.
- Everts, Philip en Guido Walraven (red.), *In actie voor een vredesklimaat. Twintig jaar IKV* (Amersfoort en Leuven 1987).
- Everts, Philip, *Wat denken 'de mensen in het land'? Ontwikkelingen in de publieke opinie over problemen van buitenlandse en defensiepolitiek, 1983-1992* (Cahiers van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken nr. 55, Nijmegen 1992).

- Everts, Philip, *De Nederlanders en de wereld. Publieke opinies na de Koude Oorlog* (Assen 2008).
- Everts, Ph.P., 'Het maatschappelijk verzet tegen de kernbewapening: "Ban-de-bom" ', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 100-115.
- Everts, Ph.P., Het draagvlak voor militair optreden. De krijgsmacht in het oog van de publieke opinie. Ontwikkelingen na het einde van de Koude Oorlog, (manuscript Departement Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden 2006).
- Everts, Ph.P., *Public opinion, the churches and foreign policy. Studies of domestic factors in the making of Dutch foreign policy* (Leiden 1983).
- Everts, Ph.P. (red.), *Controversies at home. Domestic factors in the foreign policy of the Netherlands* (Dordrecht 1985).
- Everts, Ph.P. en Ch.J. Vaneker, *Buitenlandse politiek in de Nederlandse publieke opinie. Inventaris van de in Nederland gehouden opinieonderzoeken m.b.t. de buitenlandse politiek in de periode 1975-1984* (Den Haag 1984).
- Fink, Carol en Bernd Schaefer, *Ostpolitik 1969-1974. European and global responses* (Cambridge enz. 2009).
- Fischer, Martina, *Spaniens ungeliebtes Militär. Legitimitätsdefizite: Öffentliche Meinung, Protestbewegungen und die Reaktionen des Militärapparates (1982-1992)* (Frankfurt am Main 1996).
- Ganser, Daniele, *NATO's secret armies. Operation Gladio and terrorism in Western-Europe* (Londen 2005).
- Gaddis, John Lewis, *The Cold War* (Londen 2007).
- Gaddis, John Lewis, *We know now. rethinking Cold War history* (Oxford 1997).
- Garton Ash, Timothy, *In Europe's name. Germany and the divided continent* (Londen 1993).
- Gassert, Philipp, Tim Geiger en Hermann Wentker (red.), *Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung. Der NATO-Doppelbeschluss in deutsch-deutscher und internationaler Perspektive* (München 2011).
- Gerritsen, Martin, *Net niet volwassen. 21 jaar Vereniging Dienstweigeraars* (Amsterdam 1992).
- Gijssels, Hugo, *Netwerk Gladio* (Leuven 1991).
- Gonsalves, E.L., 'Kernwapens en het internationale recht. Een reactie', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 11 (november 1980) 27-30.
- Görtemaker, Manfred, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart* (Frankfurt am Main 2004).
- Graaf, Beatrice de, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004).
- Graaf, Beatrice de, *Theater van de Angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).

- Graaf, Beatrice de, 'Generaals voor de vrede. Oost-Duitse beïnvloeding van Nederlands protest, 1980-1989', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003), 225-243.
- Graaff, Bob de en Cees Wiebes, *Gladio der vrije jongens. Een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd* (Den Haag 1992).
- Groen, Petra en Wim Klinkert (red.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie, 1828-2003* (Den Haag 2003).
- Haan, Willem de, 'Steeds harder optreden tegen totaalweigeraars', *De Nieuwe Linie* jg. 36, nr. 4 (21 januari 1981) 7.
- Hakkert, C.G.A.W., *Een boekje open over de officieren* (Leiden 1971).
- Halliday, Fred, *The making of the second cold war* (Londen 1983).
- Handboek Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag*. Steun Wettig Gezag (Arnhem 1948).
- Harmsman, Theo, *Ger Pouw moet vrij! Dokumenten over leger en totaal dienstweigeren* (Amsterdam 1976).
- Harries-Jenkins, Gwyn, 'Legitimacy and the problem of order', in: Gwyn Harries-Jenkins en Jacques van Doorn (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 41-58.
- Hartman, Paul en Bert Jongasma, 'Eerste-luitenant Brouwer trekt rapier tegen "Geestelijke terreur" ', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht* jg. 22, nr. 1 (1972) 22-24.
- Havenaar, Ronald, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos, 1939-1993* (Amsterdam 1993).
- Hayward, Steven F., *The age of Reagan. The conservative counterrevolution, 1980-1989* (New York 2009).
- Hellema, Duco, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (4e druk; Houten en Antwerpen 2010).
- Hellema, Duco, *1956. De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de Suezcrisis* (Amsterdam 1990).
- Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Hellema, D.A., 'De Brezjnev-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2001) 21-36.
- Heuvel, C.C. van den, 'Anti-NAVO activiteiten in Nederland', *Ons Leger. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'* jg. 59, nr. 5, (1975) 27-31.
- Heymans Martin en Rikus Kieft (red.) e.a., *Dienstplicht, weigerplicht. Feiten en motieven rond dienstweigering* (Amersfoort 1980).
- Hieselaar, Loek, 'Kritische officieren slaan brug tussen leger en burgermaatschappij', *De Tijd* jg. 127, nr. 41150 (29 april 1972) 5.
- Hoekstra, Frits, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* (3e druk; Amsterdam 2004).
- Hoekstra, Frits, *De dienst. De BVD van binnenuit* (Amsterdam 2012).

- Hoffenaar, J. en J.P.M. Schoenmakers, *November Romeo treed nader! De Nationale Reserve 1948-1998* (Den Haag 1998).
- Hoffenaar, J. en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990* (Den Haag 1994).
- Hoffenaar, J. en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992).
- Hoffenaar, Jan, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003).
- Hoffenaar, Jan, 'Hannibal ante portas: the soviet military threat and the build-up of the Dutch armed forces, 1948-1958', *The Journal of Military History* 66 (January 2002) 163-192.
- Hoffenaar, J., ' "De baby is er!" De Defensienota 1974 en het gevecht over de toekomst van de krijgsmacht', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2001) 37-58.
- Hoffenaar, J., 'Kans of verplichting. Nederlands complete krijgsmacht in de Koude Oorlog', in: G.J. Folmer (red.) e.a., *50 jaar NAVO en Nederland* (Den Haag 1999).
- Hofman, Z., 'Over een andere boeg', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 10 (oktober 1980) 33-34.
- Honig, Jan Willem, *Defense policy in the North Atlantic Alliance: the case of the Netherlands* (Westport 1993).
- Horstmeier, Carel, 'De moeizame betrekkingen tussen de CPN en de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), 1946-1989', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998* (Groningen 1999) 231-257.
- Horstmeier, Carel, ' "Stop de neutronenbom!" The last mass-action of the CPN and the Moscow-Berlin-Amsterdam triangle', in: Idem, *Around Peter the Great. Three Centuries of Russian-Dutch Relations* (Groningen 1997) 65-77.
- Huisman, Kerst, *Ban de bom. De beweging tegen kernwapens, 1960-1969* (Amsterdam 1981).
- Janowitz, Morris, 'Military institutions and citizenship in Western societies', in: Gwyn Harries-Jenkins en Jacques van Doorn (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 77-92.
- Janssen, J.A.M.M. en J.N. Fernhout, 'Versterking en wederopbouw. De nederlaag in mei 1940 als cesuur in de geschiedenis van leger en luchtstrijdkrachten', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaat (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 61-77.
- Janssen, J.A.M.M., *De Legerraad, 1945-1982* (Den Haag 1982).
- Janssen, J.A.M.M., 'Geloofwaardigheid op de tocht? Het kernwapendebat in de krijgsmacht, 1978-1987', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003) 206-224.
- Jenkins, Peter, *Mrs Thatcher's revolution. Ending of the socialist era* (New York 1989).

- Jong, Andries de, *Minderen, meerderen, mensen. Leven en geleefd worden in de militaire dienst* (Baarn 1969).
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel I: Voorspel* (Den Haag 1995).
- Jong, P.J.S. de (red.), *De secretaris-generaal 1969-1984 (Liber amicorum voor G.H.J.M. Peijnenburg, z.p. 1983)*.
- Kade, Gerhard, *Generale für den Frieden. Interviews* (Keulen 1981).
- Kammerer, Gabriele, *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Aber man kann es einfach tun* (Göttingen 2008).
- Keerpunt '72. Regeerakkoord van de progressieve drie. PvdA, D'66 en PPR* (Amsterdam 1972).
- Kempen, B. van, *Van mobilisatiekruisdrager tot wapenbroeder 1925-2000* (Steenwijk 2000).
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Meppel 1995).
- Kerkhoven, Martin, *De opvang van Hongaarse vluchtelingen in Utrecht 1956-1958 (Masterscriptie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, 2006)*.
- Kerkum, P.C. van, 'Kernwapens en de positie van de officier', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 2 (februari 1980) 25-26.
- Kerkum, P.C. van, 'Kernwapens en de positie van de officier III', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 5 (mei 1980) 26-27.
- Kernwapens in discussie*. Directie Voorlichting van het ministerie van Defensie (Den Haag, september 1980).
- Klijn, Annemieke, *Arbeiders- of volkspartij. Een vergelijkende studie van het Belgisch en Nederlands socialisme 1933-1946* (Maastricht 1990).
- Klep, Christ en Richard van Gils, *Van Korea tot Kosovo. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 1999).
- Kors, Arjan, *'t Is plicht dat iedere jongen. Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland* (Utrecht 1996).
- Koster, G.W., 'Geen alternatief', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 9 (september 1979) 22-23.
- Kreemers, Bert, 'Bibeb in gesprek met Defensieminister Henk Vredeling', 20 januari 2011, bron: www.vn.nl/Archief/Media/Artikel-Media/Bibeb-in-gesprek-met-Defensieminister-Henk-Vredeling.htm, geraadpleegd op 5 december 2011.
- Krijgsmacht en maatschappij. Ontwikkelingen, vraagstukken, aanbevelingen*. Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht (Den Haag 1977).
- Krijgsmacht in verandering. Situatieschets, beleidscontouren en aanbevelingen*. Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht (Den Haag 1977).
- Krijnen, P., *'Zonodig met behulp van wapens'. Geschiedenis van rechtse paramilitaire organisaties in Nederland* (Amsterdam 1983).
- Krueger, Marcel, *De OSL Stichtingen voor vrijheid en veiligheid. Een portret* (Doctoraalscriptie politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1987).

- Kruijff, Frank de en Fred Lardenoye, *Over lef gesproken. 25 jaar VVDM* (Breda 1991).
- Kuypers, G.J.M., 'De kerk en de neutronenbom (XXIII)', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 1 (Januari 1980) 26-27.
- Labour, Cees en Joke Mulder, 'Profiel van de bewindsman. Henk Vredeling laat zich niet onder druk zetten', *Elseviers Magazine* jg. 30, nr.26 (29 juni 1974) 14-23.
- Labour, Cees, 'Generaal-majoor Brackel contra VVDM', *Elseviers Magazine* jg. 28, nr. 21 (20 mei 1972) 21-24.
- Labrie, Roger P. (red.), *SALT handbook. Key documents and issues, 1972-1979* (Washington 1979).
- Land, Menno van der, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D'66, 1966-2003* (Den Haag 2003).
- Leffler, Melvyn P. en Odd Arne Westad (red.), *The Cambridge history of the Cold War. Volume I: Origins* (Cambridge 2010).
- Legerer, Anton, *Tatort: Versöhnung. Aktion Sühnezeichen in der BRD und in der DDR und Gedenkdienst in Österreich* (Leipzig 2011).
- Lipset, Seymour, 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', *The American Political Science Review* jg. 53, nr. 1 (1959) 69-105.
- Loof, J.P. (red.), *Juridische ruimte voor gewetensbezwaren?* (Leiden 2008).
- Maar, Rimko van der, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog, 1965-1973* (Amsterdam 2007).
- Maatschappij en krijgsmacht*, Adviesraad Internationale Vraagstukken, rapport nr. 48 (april 2006), bron: www.aiv-advies.nl, geraadpleegd op 25 november 2013.
- Maesen, H.J. van der, 'Stellingname en weerwoord', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 10 (oktober 1980) 34.
- Meershoek, Guus, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007).
- Megens, Niek en Hilde Reiding, *Bewegen binnen smalle marges. Pax Christi Nederland, 1965-1990* (Utrecht 1999).
- Meulen, J.S. van der en N.P.M. Nuij, ' "Ongelooflijk maar waar". De triomf van de langharige soldaat', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003) 100-117.
- Meulen, Jan van der, 'Krijgsmacht en draagvlak: trends en perspectieven', in: René Moelker, Jörg Noll en Michiel de Weger (red.), *Krijgsmacht en samenleving. Over de inzet van een geweldsinstrument: bestuurlijke, politieke en veiligheidsaspecten* (Amsterdam 2009) 143-162.
- Miog, Gé, 'Geestelijke terreur in de krijgsmacht', *Haagse Post* jg. 59, nr. 27 (28 juni 1972) 11.
- Miog, G., 'Politiek in de kazerne', *Haagse Post* jg. 59, nr. 49 (29 november 1972) 31.
- Miog, G., 'De doodgravers van onze samenleving', *Haagse Post* jg. 60, nr. 4 (27 januari 1973) 9.

- Miog, G., 'De generaals zitten nog steeds gebeiteld', *Haagse Post* jg. 60, nr. 11 (17 maart 1973) 15.
- Moor, J.A., 'Aan de Amerikanen overgeleverd. Nederland, de Verenigde Staten en de oorlog in Korea, 1950-1953', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* (Den Haag 1992) 163-177.
- Muller, E.A. (red.) e.a., *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden* (Alphen aan den Rijn 2004).
- 'Nationale Reserve in nieuw gewaad', *De vrijheid. Officieel orgaan van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag* jg. 1958, nr. 2 (februari 1958) 4-5.
- Neugebauer, Karl-Volker (red.), *Grundkurs deutscher Militärgeschichte. Deel 3: Die Zeit nach 1945. Armeen im Wandel* (München 2008).
- Nozick, Robert, *Anarchy, state, and utopia* (New York en Oxford 1974).
- Olink, Hans, *In strijd met de waarheid. De koude burgeroorlog in Amsterdam 1956* (Amsterdam 2002).
- Om de veiligheid van het bestaan. Defensiebeleid in de jaren 1974-1983*. Ministerie van Defensie (Den Haag 1974).
- Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*. Stichting Wetenschappelijk Bureau PSP (Amsterdam 1982).
- Oud-Wapenbroeders. Maandblad van en voor de Nederlandse oud-strijders. Jubileumnummer 1951-1961*. Veteranen Legioen Nederland (1961).
- 'Overleg is hersteld', *Twintig* jg. 7, nr. 6 (juni 1973) 1.
- Pas, Niek, *Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967)* (Amsterdam 2003).
- Pekelder, Jacco, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Amsterdam 1998).
- Pekelder, Jacco, *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980* (Amsterdam 2007).
- Peter, Matthias en Hermann Wentker (red.), *Die KSZE im Ost-West-Konflikt. Internationale Politik und gesellschaftliche Transformation, 1975-1990* (München 2012).
- Prados, John en Margaret Pratt Porter (red.), *Inside the Pentagon Papers* (Kansas 2004).
- Publieke opinie en defensiepolitiek in Nederland*. Stichting Maatschappij en Krijgsmacht (Den Haag 1982).
- Puchinger, G., *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Kampen 1980).
- Rawles, John, *A theory of justice* (Harvard 1971).
- Reininga, Tjark, 'Nooit iets in het geniep gedaan. Interview met Willem de Haan', bron: www.vdamok.nl/Teksten/Tijdschrift/2000-1.html, geraadpleegd op 27 maart 2012.
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
- Robben, Wim, *De Indonesië dienstweigeraars, 1945-1950. Een onderzoek naar de omvang, motieven en gevolgen* (Zwolle 1981).

- Rousseau, Jean-Jacques, *Het maatschappelijk verdrag, of Beginselen der staatsinrichting. Ingeleid door Bert van Roermund en Sander van den Braak* (6^e herziene (geactualiseerde) druk; Amsterdam 2002).
- Schakel, M.W., 'Gesol met zedelijke volkskracht', *Nederlandse gedachten. Partijblad van de ARP* jg. 13, nr. 15 (6 april 1957) 6-7.
- Schaper, H.A., 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', in: P.W. Klein en G.N. van der Plaat (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981) 102-125.
- Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Utrecht 1984).
- Schilt, Jos van, *Herfsttij van het militaire elitegevoel. Het elite zelfbeeld van aspirant-officieren op de Koninklijke Militaire Academie in de periode 1948 tot 2008* (Ridderkerk 2011).
- Schmidt, Gustav, *A history of NATO. The first fifty years* (Basingstoke 2001).
- Schoemaker, Herman, *Een geheime organisatie in beeld. De Nederlandse stay-behind-organisatie, geheim, onafhankelijk en zelfstandig* (Masterscriptie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, 2013).
- Schoenmaker, Ben, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Leiden 2009).
- Schoenmaker, B. en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997).
- Schoenmaker, B., 'De beroeps beproefd: de vermaatschappelijking van de krijgsmacht in de jaren zestig en zeventig', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 117-133.
- Schoenmakers, J.P.M., *40 jaar Korps Nationale Reserve. Beschermen wat je dierbaar is* (Leeuwarden 1988).
- Schulten, J.W.M. *De geschiedenis van de Ordedienst. Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (Den Haag 1998).
- Schutte, J.J.E., 'Wet gewetensbezwaren militaire dienst', *Ars Aequi* jg. 28, nr. 4 (1979) 194-200.
- Scott-Smith, Giles, *Interdoc. Een geheim netwerk in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2012).
- Scott-Smith, G., 'Testing the limits of a 'special relationship'. US Unilateralism and Dutch multilateralism in the twenty-first century', in: J. Dumbrell en A. Schäfer (red.), *America's special relationships. Foreign and domestic aspects of the politics of alliance* (Londen 2009) 115-131.
- Sebesteyn, Victor, *1956. De Hongaarse opstand* (Amsterdam 2006).
- Smit, Jeroen, 'Big brother is watching you. Geheime dienst ziet spoken', *Twintig* jg. 19, nr. 1 (januari 1985) 5-9.
- Smits, Hans, 'In de pot voor discipline, zitten wij nu met ons tieners, opgesloten in de bajes, als geboefte, tuig en gajes', *Vrij Nederland* jg. 41, nr. 49 (6 december 1980) 15.

- Smits, Hans, 'Staatsgeheim. Wat zat er in de bureaula van arrestant Oscar van Rijswijk', *Vrij Nederland Vrij Nederland* jg. 43, nr. 26 (26 juni 1982) 9.
- 'Soldaten, we moeten er niet direct mee kappen', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht* jg. 20, nr. 2 (februari 1970) 11-12.
- Spaan, Henk, *Actie of overleg. Soldatenprotest 1966-1984* (Wageningen 1990).
- Staatsgeheimen tegen de VVDM*. Bond voor Dienstplichtigen (BvD Bulletin nr. 40/41, 1982).
- Staden, Alfred van, *Een trouwe bondgenoot. Nederland en het Atlantisch bondgenootschap, 1960-1974* (Baarn 1974).
- Stelling, M.J.F., 'Reactie op "De kerk en de neutronenbom" ', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 1, nr. 10 (september 1978) 19-20.
- Stelling, M.J.F., 'De grenzen van geweld', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 2, nr. 9 (september 1979) 15-18.
- Stelling, M.J.F., 'De minister van Defensie en het internationale recht', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 3, nr. 10 (oktober 1980) 25-30.
- Stelling, M.J.F., 'Testimony', bron: www.tridentploughshares.org/article1153, geraadpleegd op 3 juli 2012.
- Stevens, R. 'Een (buiten)parlementaire lobby; het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', 1-23, bron: www.ru.nl/publish/pages/542419/1995-1996stevens.pdf, geraadpleegd op 7 juli 2010.
- Summerfield, Penny en Corinna Peniston-Bird, *Contesting home defence. Men, women and the Home Guard in the second world war* (Manchester en New York 2007).
- Tasman, Coen, *Louter Kabouter. Kroniek van een beweging, 1969-1974* (Amsterdam 1996).
- Teitler, G. en F.Th. Olivier, *Mars in de lage landen. Defensie- en veiligheidsbeleid in en rond Nederland* (Den Haag 1985).
- Teitler, Ger, 'Conscript unionism in the Dutch army', in: Van Doorn en Harries-Jenkins (red.), *The military and the problem of legitimacy* (Londen 1976) 193-215.
- Termeer, Guus e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984).
- Tersteeg, H., 'De hoofdzaak', *Allen weerbaar. Officieel orgaan van de Vereeniging 'Volksweerbaarheid'* jg. 1, nr. 1 (3 januari 1902) 1.
- The PMC-papers* nr. 1-4. Onkruid (Amsterdam 1981).
- Thomas, D.C., *The Helsinki effect. International norms, human rights and the demise of communism* (Princeton en Oxford 2001).
- Uijen, F.M.F., majoor b.d., ' "Conformereren!! Zo niet, dan maar boeten", *De soldatenkrant. Spreekbuis van het verzet in het leger* nr. 151 (juni 2003) 2.
- Vegt, Quirijn van der, *Take-off. De opbouw van de Nederlandse luchtmacht, 1945-1973* (Amsterdam 2013).
- Verplicht of vrijwillig dienen. Een onderzoek naar de wenselijkheid en mogelijkheid van een vrijwilligerskrijgsmacht*. Staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening voor de krijgsmacht (Den Haag 1977).

- Verkuil, I.D. *De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945* (Utrecht 1988).
- Verrips, G. *Dwars, duivels, dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995).
- Vogt, Wolfgang R., 'Die Legitimitätskrise der Sicherheitspolitik und der Streitkräfte als Herausforderung und Chance', in: Idem, *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 9-21.
- Vogt, Wolfgang R., 'Die Legitimitätsproblematik der Sicherheitspolitik und Streitkräfte im Kernwaffenzeitalter. Thesen zur Delegitimierung nuklearer Doktrinen, Konzepte und Instrumente der Sicherheitspolitik', in: Idem, *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 99-139.
- Vogt, Wolfgang R., 'Das Theorem der Inkompatibilität. Zur Unvereinbarkeit von atomarer Militärgewalt und fortgeschrittener Gesellschaft', in: Idem, *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 21-59.
- Vogt, Wolfgang R., 'Zivil-militärische Konflikte in der demokratischen Industriegesellschaft. Eine soziologische Konzeptualisierung des "Theorems der Inkompatibilität"', in: Karl-Ernst Schulz (red.), *Streitkräfte im gesellschaftlichen Wandel* (Bonn 1980).
- 'VPRO werd voor sabotage-uitzending door Minister Klompé berispt', *Ons Leger. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'* jg. 54, nr. 10 (1970) 4-5.
- 'VVDM demonstreerde voor hogere wedde', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht* jg. 19, nr. 12 (december 1969) 4.
- Wachtler, Günther, 'Struktur- und Funktionswandel der Streitkräfte. Eine gesellschaftstheoretische Neuorientierung der Militärsoziologie', in: Wolfgang R. Vogt (red.), *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 59-77.
- Wal, Ronald van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Hilversum 2003).
- Walgemoed, G.F., *Lexplicatie. De complete wetgeving toegelicht. Militair straf-, strafproces- en tuchtrecht* (Deventer 2008).
- Wall, Jan van de, *De Koninklijke Nederlandsche Vereeniging 'Ons Leger'* (z.p. ca. 1918).
- Weber, Max, *Staatssoziologie* (Berlijn 1956).
- Weger, Michiel de, *De binnenlandse veiligheidstaken van de Nederlandse krijgsmacht* (Assen 2006).
- Wenger, Andreas, Vojtech Mastny en Christian Nuenlist (red.), *Origins of the European security system. The Helsinki process revisited, 1965-1975* (Londen 2008).
- Westerhof, Jan, 'De nacht van de matennaaiers', *De Groene Amsterdammer* jg. 106, nr. 26 (30 juni 1982) 5.

- Wiesendahl, Elmar, 'Legitimations- und Legitimitätsaspekte des Militärischen in der Demokratie. Ein Beitrag zur Legitimitätskrisendiskussion', in: Wolfgang R. Vogt (red.), *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenzeitalter* (Baden-Baden 1983) 141-166.
- Wijne, J.S., *De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het interbellum* (Amsterdam 1992).
- Wijngaart, Kim van der, *Bondgenootschap onder spanning. Nederlands-Amerikaanse betrekkingen, 1969-1975* (Hilversum 2001).
- Winkler, Heinrich August, *Der lange Weg nach Westen II. Deutsche Geschichte 1933-1990* (Bonn 2005).
- Woensdrecht. *Drie jaar Vredesaktiekamp. Vredesaktiekampen* (Woensdrecht 1986).
- Wolinski, Georges, *Zeg jofele pik. Brieven aan en van Gandalf* (Amsterdam 1968).
- Wols, P., 'De kerken zeggen "neen" tegen de neutronenbom', *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* jg. 1, nr. 6 (mei 1978) 29-30.
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992).
- Zelfevaluatie MRK periode 1980-1990*. Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht (Den Haag, 6 november 1990).
- Zondergeld, G.R., 'PSP, Provo en Vietnam. Links protest in de jaren zestig en zeventig', in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2003) 81-99.
- Zuijdam, F. *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2002).
- Zwart, Henny, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam 1995).

Periodieken

- Allen weerbaar. Officieel orgaan van de Vereniging 'Volksweerbaarheid'*
- Ars Aequi*
- Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging*
- De Groene Amsterdammer*
- De Nieuwe Linie*
- De Soldatenkrant. Spreekbuis van het verzet in het leger*
- De Tijd*
- De vrijheid. Officieel orgaan van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag*
- Elseviers Magazine*
- Haagse Post*
- Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht*
- Luctor*

Militaire Spectator

Nederlandse Gedachten. Partijblad van de ARP

Ons Leger. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'

Oud-Wapenbroeders. Maandblad van en voor de Nederlandse oud-strijders

Passieffist. Nationale en Soldatenkrant

Politieke Opstellen

The American Political Science Review

The Journal of Military History

Twintig

Vrij Nederland

Kranten

Algemeen Dagblad
Amersfoortse Courant
Brabants Dagblad
Dagblad van het Oosten
De Gelderlander
De Volkskrant
De stem van West-Brabant
De Telegraaf
De Tijd
De Waarheid
Die Welt
Deventer Dagblad
Drentsche en Asser Courant
Haagsche Courant
Het Parool
Het Vrije Volk
Leeuwarder Courant
Leidsch Dagblad
Nieuwsblad van het Noorden
NRC (Handelsblad)
Trouw
Tubantia
Utrechts Nieuwsblad

Internetbronnen

www.aiv-advies.nl
www.anp.kb.nl
www.denederlandsegrondwet.nl
www.iisg.nl
www.nato.int
www.parlement.com
www.stichtingsargus.nl
www.vdamok.nl
www.vorige.nrc.nl

Curriculum Vitae

Coreline Boot (Breda, 1985) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en de Humboldt Universität in Berlijn. In 2008 studeerde ze cum laude af binnen de research master *History: Cities, States and Citizenship*. Voor haar Duitstalige scriptie over de terugkeer van Duitsers uit het Franse Vreemdelingenlegioen naar de DDR verrichtte ze onder meer onderzoek in het Stasi-archief in Berlijn. Tussen 2009 en 2014 was ze als promovendus verbonden aan het *Centre for Terrorism and Counterterrorism* (Campus Den Haag/Universiteit Leiden) en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Haar dissertatie maakt deel uit van het VIDI-project van prof. dr. Beatrice de Graaf, getiteld *Historicizing security. Enemies of the state, 1813-present*. Sinds april 2014 verricht zij onderzoek voor het Nederlands Instituut voor Militaire Historie.